

КАТЕХИЗМ
Української Греко-Католицької Церкви
«ХРИСТОС – НАША ПАСХА»

СИНОД УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

КАТЕХИЗМ

УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

«ХРИСТОС – НАША ПАСХА»

Видавництво “Свічадо”
Львів • 2012

УДК 271.4 : 2.282.4

ББК 86.3-4

X 93

X 93 Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. – Львів, 2011. – с. 336 + 64 іл.

ISBN 978-966-395-420-2

© Синод Єпископів УГКЦ, 2011

© Комісія у справах катехизації УГКЦ, 2011

ISBN 978-966-395-420-2

УКРАЇНСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
Верховний Архієпископ Києво-Галицький

*Високопреосвященним і Преосвященним Владикам,
Всесвітлішим, всечеснішим та преподобним отцям, преподобним
ченцям і черницям, дорогим у Христі мир'янам
Української Греко-Католицької Церкви*

Дорогі брати і сестри! Поручаємо Вам Катехизм Української Греко-Католицької Церкви, який є сповіданням і поясненням її віри в Триєдиного Бога – Отця, і Сина, і Святого Духа. Віра ця народилася в слуханні Христового Євангелія, яке вперше пролунало на землях Русі-України, згідно з переданням, ще в проповіді апостола Андрія Первозванного; ця Благовість продовжила звучати в місії святих слов'янських апостолів Кирила і Methodія та утвердилася у Хрещенні Русі-України за рівноапостольного князя Володимира. Слово Євангелія знайшло відгук віри в серцях слухачів, і Христова Церква поширилась по всій Київській Русі. Нова християнська традиція, згодом названа київською, стала перлиною в скарбниці віри Вселенської Церкви. На цій традиції виростили численні покоління християн як української, так і інших культур.

Спираючись на традицію, цей Катехизм водночас відкритий на сучасність. Одним із найвагоміших «знаків сучасності» є те, що наша Церква присутня не лише в Україні, але й в численних країнах поза її межами. Це вимагає зміцнення духовних зв'язків між вірними нашої Церкви на підставі єдиної християнської спадщини. Глибше пізнання свого християнського коріння допоможе вірним віднайти власну ідентичність у сучас-

ному світі з його викликами глобалізації та асиміляції, і водночас пізнати універсальну вартість нашої східної традиції. Сучасне становище УГКЦ в Україні і світі, запити вірних Церкви окреслюють мету цього Катехизму: допомогти вірним краще пізнати і глибше втілити у власне життя передану Отцями нашої Церкви – святителями, мучениками, ісповідниками і преподобними – Христову віру, плекати київську християнську традицію, знайти в їх світлі відповіді на виклики сьогодення.

Катехизм УГКЦ «Христос – наша Пасха» розкриває віровчення Церкви у трьох частинах: віра Церкви, молитва Церкви і життя Церкви. Їм передує Вступ, де «правило молитви» анафори Літургії святого Василя Великого подається як методологічна основа «правила віри», сповідуваного Церквою і викладеного в Катехизмі. Фрагменти тексту анафори служать епіграфами до окремих розділів Катехизму, об'єднуючи їх в одне ціле. Теми Катехизму розкриваються на текстах Святого Письма, спадщині святих Отців Церкви і Отців УГКЦ зокрема, рішень Вселенських та Помісних Соборів, богослужбових творах, агіографії й іконографії. У Катехизмі поєднано історичну традицію й сучасність, завдяки чому віруючі можуть видобувати зі скарбу віри «нове і старе» (пор. Мт. 13, 52).

Цей Катехизм засвідчує невід'ємний зв'язок київської християнської традиції з християнством вселенським. Тому він звертається і до вірних УГКЦ, і до вірних інших Церков, а також до всіх щирих шукачів Істини. Синод Єпископів подає цей Катехизм як джерело катехитичного навчання для зростання вірних УГКЦ у вірі. Водночас цей Катехизм є знаком нашого сопричастя у вірі з іншими помісними Церквами в лоні єдиної Католицької Церкви.

Катехизм «Христос – наша Пасха» продовжує традицію писаних чи друкованих катехизмів УГКЦ, початки якої сягають ще XVI ст. Відтоді й досі не було століття, в якому не з'явився б новий Катехизм. Якщо згадати хоча б деякі, то уваги заслуговують «Катехизм» з XVII століття, укладений святим священномучеником Йосафатом, архієпископом Полоцьким, Катехизм під назвою «Народовіщання іли слово к народу католическому» з XVIII століття, «Великий катехизм для парафіяльних шкіл» з XIX століття і Катехизм «Божа наука» з XX століття.

Відзначення ювілею Тисячоліття хрещення Руси-України 1988 року, а також вихід із підпілля УГКЦ в Україні призвели до усвідомлення потреби в новому Катехизмі, в якому б християнська віра була передана в річищі власної тисячолітньої традиції. Важливим кроком на шляху до ство-

рення такого Катехизму стало написання «Катехитичного правильника УГКЦ»¹, який окреслив основні риси катехитичного служіння, притаманні ідентичності нашої Церкви.

1992 року вийшов друком «Катехизм Католицької Церкви», український переклад якого побачив світ 2002 року². Одне із завдань «Катехизму Католицької Церкви» – служити автентичним і правильним орієнтиром для укладання місцевих катехизмів. «Цей Катехизм не призначений для того, щоб замінити різні місцеві катехизми [...] Він покликаний сприяти створенню нових місцевих катехизмів, які враховуватимуть різноманітні ситуації й особливості культур і, водночас, турботливо зберігатимуть єдність віри і вірність католицькому вченню»³. Наш попередник Блаженніший Любомир у вступі до Катехизму Католицької Церкви в українському перекладі висловив впевненість, що «з часом і наша Церква дасть своїм вірним богословські пояснення на основі власної традиції»⁴.

Особливість богословської традиції УГКЦ, східнохристиянської у своїх джерелах, визначає потребу й окремого катехизму для нашої Церкви. На цю богословську особливість вказував блаженний Іван Павло II, папа Римський: «На Сході і на Заході у дослідженнях одкровенної правди використовували відмінні методи... Ці різні богословські окреслення часто взаємодоповнюються, а не протиставляються»⁵. Ту саму думку висловлював і Блаженніший Любомир: «Наука Христова є одна й та сама для всіх, віра Христова також та сама для всіх католиків незалежно від того, якого обряду вони не були б і до якої помісної Церкви не належали б. Натомість богословське розуміння Богом об'явлених Правд може бути іншим у різних культурах, як бувають різними літургійні обряди»⁶.

Цю єдину спадщину віри, подану в Катехизмі «Христос – наша Пасха» у світлі нашої богословської традиції, ми покликані втілювати у щоден-

¹ Катехитична комісія УГКЦ, *Катехитичний правильник Української Греко-Католицької Церкви*, (1 листопада 1999).

² *Катехизм Католицької Церкви* / вид. Синод Єпископів УГКЦ, 2002.

³ Іван Павло II, Апостольська конституція *Depositum fidei* [«Спадщина віри»], (11 жовтня 1992).

⁴ Блаженніший Любомир, *Вступне слово до перекладу Катехизму Католицької Церкви українською мовою*.

⁵ Іван Павло II, Апостольський лист *Oriente Lumen* [«Світло Сходу»] (2 травня 1995), 5.

⁶ Блаженніший Любомир, *Вступне слово до перекладу Катехизму Католицької Церкви українською мовою*.

не життя, поглиблювати, плекати та передавати майбутнім поколінням. Поручаємо єпископам, духовенству, монашеству, катехитам та всім вірним нашої Церкви докласти всіх старань, щоб цей Катехизм увійшов у всі сфери життя і діяльності нашої Церкви. Хай цей Катехизм, що є плодом спільної праці та молитви всієї нашої Церкви, стане для всіх нас могутнім чинником оновлення та утвердженням у вірі, у нашій східній християнській традиції. Цей Катехизм призначений стати також основою і спонукою для катехитичного служіння у всіх його вимірах.

Видання Катехизму «Христос – наша Пасха» припадає у 10-ту річницю з дня прославлення мучеників та блаженних нашої Церкви, які засвідчили своїм життям непохитну віру в Пресвяту Тройцю, вірність і відданість Христовій Церкві та жертвну любов до свого народу. Хай їх приклад і святі молитви супроводжують нас і в нашому свідченні віри в Христовій Істині і єдності Церкви.

Благословення Господне на Вас!

+ Святослав

† Святослав

Отець і Глава УГКЦ

Дано в Києві при Патріаршому Соборі Воскресіння Христового в день празника Вознесіння Господнього 2 червня 2011 року Божого.

ВСТУП

- 1 Джерело християнського життя – віра у Воскреслого Христа. Цю віру, сформульовану Церквою в Нікейсько-Царгородському Символі віри¹, виражає літургійна молитва Церкви, через яку ми стаємо причасниками Христової Пасхи, учасниками «нового життя» у Христі. Ми зростаємо в цьому новому житті через духовне ділання і моральне зусилля. Тому поєднання Символу віри і Анафори Літургії святого Василя Великого є методологічним ключем до тексту Катехизму «Христос – наша Пасха».

А. СИМВОЛ ВІРИ

- 2 Про віру у Воскреслого Христа, як джерело християнського життя, проповідує апостол Петро: «Ісуса Назарянина [...] Бог воскресив, порвавши пута смерті, бо неможливо було, щоб вона держала його в своїй владі [...]. Оцього Ісуса Бог воскресив, – ми всі цьому свідки» (Ді. 2, 22-24.32). Значущість події воскресіння для нашого спасіння стверджує апостол Павло: «А як Христос не воскрес, то марна віра ваша» (1 Кр. 15, 17). От уже майже дві тисячі років Церква Христова безперервно свідчить і проповідує воскресіння Христа, щоб люди увірували і спаслися: «Як же призиватимуть того, в кого не увірували? Як увірують у того, що його не чули? А як почують без проповідника? [...] Тож віра – із слухання, а слухання через слово Христове» (Рм. 10, 14.17).
- 3 Наш Катехизм вже самою назвою «Христос – наша Пасха» вказує на пасхальну основу віри. Адже Христос своєю смертю «смерть подолав», а воскресінням «нам дарував життя вічне». Віра у воскресіння Христове веде нас до віри в Бога – Отця, і Сина, і Святого Духа, бо Христос – Син Божий, «один у Святій Тройці», у Святому Дусі

¹ Див. I Нікейський Собор, *Символ віри*, I Константинопольський Собор, *Нікейсько-Царгородський Символ віри*.

об'явив нам Бога Отця. Цю віру апостолів Церква урочисто сповідує в Нікейсько-Царгородському Символі віри²:

Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, творця неба і землі, і всього видимого і невидимого.

І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, єдинородного, від Отця родженого перед усіма віками.

Світло від світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, нествореного, єдиносущного з Отцем, що через Нього все сталося.

Він задля нас людей і нашого ради спасіння зійшов із небес, і воплотився з Духа Святого і Марії Діви, і став чоловіком.

І був розп'ятий за нас за Понтія Пилата, і страждав, і був похований.

І воскрес у третій день, згідно з Писанням.

І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця.

І вдруге прийде зі славою судити живих і мертвих, а Його царству не буде кінця.

І в Духа Святого, Господа животворящого, що від Отця [і Сина] ісходить, що з Отцем і Сином рівнопокляняємий і рівнославимий, що говорив через пророків.

В єдину, святу, соборну й апостольську Церкву.

Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів.

Очікую воскресіння мертвих і життя майбутнього віку. Амінь.

- 4 Назва «символ» означає, що кожне слово «Символу віри» не просто передає поняття про Бога, а вводить у таїнство Божественної дійсності й відкриває його для нашої віри: «Проповідання Апостолів і догмати Отців утвердили єдину віру Церкви; носячи ризу істини, виткану з вишнього богослов'я, вона право править і славить велике таїнство благочестя»³.
- 5 Сповідання «Символу віри» є молитовним спогляданням Церкви і знаком єдності християн у вірі: «Нехай твій Символ віри стане для тебе наче дзеркалом: у ньому зможеш побачити, чи ти віриш в усе те, у що ти стверджуєш, що віриш, і кожного дня втішатися своєю вірою»⁴.

² *Службник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого; І Константинопольський Собор, *Нікейсько-Царгородський Символ віри*.

³ *Квітна тріодь*, Неділя святих Отців Першого вселенського Собору в Нікеї, кондак празника.

⁴ Августин Іпонський, *Проповіді про Писання*: Проповідь LVIII, 11, 13.

Б. АНАФОРА ЛІТУРГІЇ СЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО

- 6 Церква проголошує людству присутність воскреслого Христа в історії та являє її в літургійній молитві, коли вірні споминають історичну подію Страстей і Воскресіння і стають свідками та причасниками нового життя у Христі: «Не є між собою суперечними [історична] правда і її святкування»⁵. У причасті Тіла і Крові Господніх Церква являє себе єдиним Тілом Христовим (пор. Еф. 1, 23).
- 7 За словами патріарха Йосифа Сліпого, «літургійна молитва стає передвісником сформульовань основних правд віри в *Символах-ісповідях віри*»⁶. Тому спільна молитва є водночас символом спільної віри Церкви. Взірцем такої літургійно вираженої віри Церкви є євхаристійна анафора (з грецької *возношення*).
- 8 Анафора є водночас осердям нашого Катехизму, яке не лише об'єднує всі три його частини в єдине ціле, але й надає йому характеру богопочитання. Анафора, центром якої є Пасха Христа, є спомином цієї спасительної події на тлі опису створення і спасіння світу Отцем, і Сином, і Святим Духом. Наша традиція знає дві анафори: Літургії святого Йоана Золотоустого і Літургії святого Василя Великого. Ми використовуємо в нашому Катехизмі анафору Літургії святого Василя Великого, яка розгорнуто описує історію спасіння⁷:

Сущий Владико, Господи, Боже Отче Вседержителю, поклоняємий, достойно воістину, і праведно, і гарно, як годиться величності святости Твоєї, Тебе хвалити, Тебе оспівувати, Тебе благословити, Тобі поклонятися, Тобі дякувати, Тебе славити, єдиного істинно сущого Бога, і Тобі приносити з серцем сокрушенням і духом смиренным оцю духовну службу нашу, бо Ти єси той, Хто дарував нам пізнання Своєї істини. І хто спроможний висловити могутність Твою, голосною вчинити всю хвалу Твою або повідати кожночасно чудеса Твої?

Владико всіх, Господи неба і землі, і всього видимого й невидимого створіння, Ти, що сидиш на престолі слави і споглядаєш на безодні – безначальний, невидимий, незбагнений, неописаний, незмінний; Отче Господа нашого Ісуса Христа, великого Бога і Спасителя, надії нашої, Який є образом благоді Твоєї, печать рівнообразна, що в Собі являє Тебе – Отця, живе Слово, Бог істинний, предвічна премудрість, життя, освячення, сила, справжнє світло, що через Нього

⁵ Августин Іпонський, *Проповіді про час, ССХХ: У Навечір'я Пасхи, II*.

⁶ Патріарх Йосиф, *Завіщання* (22.12.1981).

⁷ *Службник*, Божественна Літургія святого отця нашого Василя Великого.

Дух Святий з'явився, Дух істини, дар усиновлення, запука майбутнього спадкоємства, початок вічних благ, животворяща сила, джерело освячення; Ним бо підкріплене все створіння, духовне і розумне, Тобі служить і Тобі повсякчасно возсилає славослов'я, бо все служить Тобі. Тебе ж хвалять ангели, архангели, престולי, господства, начала, влади, сили і багатокі херувими; перед Тобою навкруги стоять серафими, шість крил в одного і шість крил у другого; двома ото вони покривають обличчя свої, а двома ноги, двома ж літаючи, безперестанно звивають один до одного устами, в невмовкаючих славословленнях,

Переможну пісню співаючи, викликаючи, звиваючи і промовляючи:

Свят, свят, свят Господь Саваот, повне небо і земля слави Твоєї, осанна на висотах. Благословенний, хто йде в ім'я Господнє, осанна на висотах.

З цими блаженними силами, Владико чоловіколюбче, і ми грішні, кличемо і мовимо: Святий еси і воістину пресвятий, і немає міри величі святости Твоєї, і праведний еси в усіх ділах Твоїх, бо правдою й істинною постановою Ти все здійснив щодо нас. Ти бо створив людину, взявши порох із землі, і, вдовоївши її образом Своїм, Боже, Ти поставив її в достатньому раю, і за збереження заповідей Твоїх Ти обітував їй безсмертне життя і насолоду вічних благ. Коли ж вона не послухала Тебе, істинного Бога, що створив її, і дала себе звести зміною приманою і вмертвила себе своїми прогрішеннями, Ти, Боже, праведним Твоїм судом вигнав її з раю в цей світ і повернув до землі, з якої вона була взята, улаштовуючи їй спасіння через відродження в самому Христі Твоєму. Бо не відвернувся Ти до краю від створіння Твого, що його Ти створив, Благий, ані не забув Ти діла рук Твоїх, але відвідував їх на всі лади, із-за милосердя милости Твоєї; Ти послав пророків, творив чудеса через святих Твоїх, що в кожному роді добровгодили Тобі; Ти промовляв до нас устами слуг Твоїх пророків, провіщаючи нам прийдешнє спасіння; Ти дав нам закон на поміч й ангелів поставив охоронцями. А коли прийшла повнота часу, Ти говорив до нас через самого Сина Твого, що Ним Ти і віки сотворив. Він, будиши відблиском слави Твоєї і образом істоти Твоєї, що носить все словом сили Своєї, не вважав на здобич бути рівним Тобі, Богові й Отцеві, але, будучи предвічним Богом, на землі появився і з людьми співжив; і, народившись з Діви святої, Сам умалив Себе, вид слуги прийняв і став подібним до тіла смирення нашого, щоб нас подібними вчинити до образу слави Своєї. Бо тому, що через людину гріх увійшов у світ, а через гріх – смерть, благоволив Твій Син, будучи в лоні в Тебе, Бога й Отця, що народився від жінки, святої Богородиці і приснодіви Марії, будиши під законом, осудити гріх Своїм тілом, щоб, умираючи

в Адамі, оживотворилися ми в самому Христі. І, поживши в цьому світі, Він дав спасенні повеління, відвернув нас від ідолюської примани, привів до пізнання Тебе, істинного Бога й Отця, придбав Собі нас у вибраній люд, царське священство, народ святий і, очистивши нас водою й освятивши Духом Святим, віддав Себе взамін смерті, що в собі держала нас, за проданих гріхові. І, зійшовши через хрест до аду, щоб наповнити Собою все, Він усунув болі смертні і воскрес у третій день, і простелив шлях усякій плоті воскресінням з мертвих, бо неможливо було, щоб зотління держало начальника життя. Він став початком померлих, первородним з мертвих, щоб Самому бути всім, серед усіх першим. І, вийшовши на небо, Він сів праворуч величності Твоїї на висотах, і прийде віддати кожному за вчинками його. А на спомин спасеного Свого страждання Він залишив нам це, що ми принесли за Його заповідями. Він бо, маючи вийти на добровільну, і приснопам'ятну, і животворящу Свою смерть, в ночі, в яку віддав Себе за життя світу, взяв хліб у святі Свої і пречисті руки, показав Тобі, Богові й Отцеві, воздав хвалу, поблагословив, освятив, переломив:

Дав святим Своїм учням і апостолам, кажучи: Прийміть, їжте, це є Тіло Моє, що за вас ламається на відпущення гріхів.

Амінь.

Так само взяв і чашу з виноградним плодом, розвів, воздав хвалу, поблагословив, освятив:

Дав святим Своїм учням і апостолам, кажучи: Пийте з неї всі, це є Кров Моя Нового Завіту, що за вас і за багатьох проливається на відпущення гріхів.

Амінь.

Це чиніть на Мій спомин, бо кожного разу, коли їсте хліб цей і п'єте чашу цю, Мою смерть звіщаєте, Моє воскресіння ісповідуєте. Отож і ми, Владико, споминаючи спасительні Його страждання, животворящий хрест, триденне погребення, з мертвих воскресіння, на небеса вознесення, праворуч Тебе, Бога й Отця, сидіння, і славний і страшний Його другий прихід,

Твоє від Твоїх Тобі приносимо, за всіх і за все.

Тебе оспівуємо, Тебе благословимо, Тобі дякуємо, Господи, і молимося Тобі, Боже наш.

Ради цього, Владико пресвятий, і ми грішні і недостойні слуги Твої, сподобившись служити святому Твоєму жертвовникові, не за праведні вчинки наші, бо нічого доброго ми не вчинили на землі, але ради милости Твоїї і щедрот Твоїх, що Ти їх щедро зілляв на нас, зі сміливістю приближаємося до Твого святого жертвовника і, поклавши ці дари, під якими скривається святе Тіло і Кров Христа Твого, Тобі мо-

лимось і Тебе призиваємо, Святий над святыми, щоб доброзичливістю Твоєї благодати прийшов Дух Твій Святий на нас і на дари ці, що перед нами, і поблагословив їх, і освятив, і показав:

Хліб ото цей – самим чесним тілом Господа, і Бога, і Спаси нашого Ісуса Христа.

А чашу оцю самою чесною кров'ю Господа, і Бога, і Спаси нашого Ісуса Христа.

Пролитою за життя світу.

А нас усіх, що від одного хліба і чаші причащаємося, з'єднай одного з одним на причастя єдиного Духа Святого і вчини, щоб ні один з нас не причастився святого Тіла й Крови Христа Твого на суд або на осудження, але щоб ми знайшли милість і благодать з усіма святыми, що від віку Тобі благовгодили, праотцями, отцями, патріярхами, пророками, апостолами, проповідниками, благовісниками, мучениками, ісповідниками, вчителями, і з усяким духом праведним, померлим у вірі.

Особливо з пресвятою, пречистою, преблагословенною, славною Владичицею нашою Богородицею і приснодівою Марією.

Тобою радується, Благодатная, всяка твар, ангельський собор і людський рід, освячений храм і раю духовний, дівственна похвало, з Тебе ж бо Бог воплотився і хлоп'ятком став, сущий перед віками Бог наш; утробу бо Твою престолом сотворив, а Твоє лоно просторіше від небес учинив. Тобою радується, Благодатная, всяка твар, слава Тобі.

Із святим Йоаном пророком, предтечею і хрестителем, зі святыми і всехвальними апостолами, зі святим *ім'я*, що його пам'ять творимо, і з усіма святыми Твоїми, і за їхніми молитвами відвідай нас, Боже.

І пом'яни всіх раніше померлих в надії воскресіння життя вічного.

За упокій і відпущення прогрішень душі слуги Твого *ім'я*, на місці світлому, звідки відійшла печаль і зітхання, упокой його, Боже наш.

І упокой їх там, де сяє світло лица Твого.

Ще молимося Тобі, Господи, пом'яни святу Твою соборну й апостольську Церкву, що від кінців і аж до кінців вселенної, і умиротвори її, яку Ти набув чесною Кров'ю Христа Твого, і храм цей святий утверди аж до кінця віку. Пом'яни, Господи, тих, що принесли Тобі ці дари, і тих за кого, через кого і ради кого їх принесли. Пом'яни, Господи, тих, що приносять плоди і добро творять у святих Твоїх церквах, і пам'ятають про вбогих, воздай їм багатими і небесними Твоїми дарами; даруй їм замість земного – небесне, замість дочасного – вічне, замість тлінного – нетлінне. Пом'яни, Господи, тих, що в пустинях, і горах, і вертепах, і пропастях земних. Пом'яни, Господи, тих, що в дівстві, і побожності, і подвижництві, і чистому житті перебувають. Пом'яни, Господи, Богобережений народ наш, правління і все військо. Даруй їм глибокий і

невід'ємний мир; натхни їхні серця прихильністю до Церкви Твоєї і до всього люду Твого, щоб за їхнього спокою ми провадили тихе й мирне життя в усякому благочесті й чистоті. Пом'яни, Господи, всяке начальство і владу, братів наших у палаті і все воїнство; добрих у благості збережи, лукавих добрими вчини ласкою Твоєю. Пом'яни, Господи, тут присутніх людей і з оправданих причин неprisутніх, і помилуй їх і нас багатством милости Твоєї; скарбниці їх наповни всяким добром, подружжя їх у мирі й однодумності збережи, дітей вигодууй, молодь виховай, старців підтримай, малодушних утіш, розсіяних ізбери, заблуканих поверни і приєднай до святої Твоєї католицької й апостольської Церкви; навіжених нечистими духами звільни, з плаваючими плавай, з подорожніми подорожуй, вдовицям стань на поміч, сиріт захисти, полонених визволь, недужих вилікуй; і всіх тих, що на судах, і в рудниках, і на засланнях, і на гірких роботах, і в усякій журбі, і нужді, і утисках, – пом'яни, Боже. І всіх тих, що потребують великого Твого милосердя, і тих, що люблять нас, і тих, що ненавидять, і тих, що доручили нам, недостойним, молитися за них, і всіх людей Твоїх пом'яни, Господи Боже наш, і на всіх вилий багату Твою милість, даючи всім те, чого вони просять, на спасіння. А кого ми не пом'янули, через невідання чи забуття, чи задля безлічі імен, Ти сам пом'яни, Боже, бо Ти знаєш вік й ім'я кожного, Ти ж знаєш кожного від лона його матері. Ти бо, Господи, поміч безпомічним, надія безнадійним, бурями гнаним спаситель, плаваючим пристановище, недужим лікар; тож для всіх будь усім, відаючи кожного і прохання його, дім, і потреби його. Вибав, Господи, місто це (*або*: село це, *або*: обитель цю) і всяке місто й країну від голоду, пошести, землетрусу, потопу, вогню, меча, навали чужих народів та міжусобної брані.

Найперше пом'яни, Господи, святішого вселенського Архiereя нашого ім'я, Папу Римського, блаженнішого верховного Архiepіскопа і Митрополита нашого Кир ім'я, преосвященнішого Архiepіскопа і Митрополита нашого Кир ім'я і боголюбивого Єпископа нашого Кир ім'я, і даруй їх святим Твоїм церквам, щоб у мирі, цілі, чесні, здорові, довголітньо і правильно навчали слово Твоєї істини.

І всіх, і все.

Пом'яни, Господи, слугу Божого ім'я, за спасіння, виявлення милости, і відпущення гріхів його.

Пом'яни, Господи, всяке єпископство православних, що правильно навчає слово Твоєї істини.

Пом'яни, Господи, з великої Своєї милости і моє недостойнство, прости мені всяке добровільне і недобровільне прогрішення, щоб ради моїх гріхів Ти не заборонив благодаті Святого Твого Духа від оцих дарів, що перед нами.

Пом'яни, Господи, пресвітерство, в Христі дияконство і весь священничий чин, і не посороми ні одного з нас, що стоїмо навкруги святого Твого жертовника. Відвідай нас благістю Твою, Господи, вияви нам багаті Твої щедроти, даруй нам добре й корисне поліття, даруй землі дощі мирні на врожай, благослови вінець літа благодати Твої, угамуй розбрат Церков, угаси гордовитість народів, виникнення ересей негайно знищ силою Святого Твого Духа, і всіх нас прийми в царство Твоє, показавши нас синами світла і синами дня, Твій мир і Твою любов даруй нам, Господи Боже наш, бо Ти все воздав нам.

Ідай нам єдиними устами і єдиним серцем славити й оспівувати пречесне й величне ім'я Твоє, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки вічні.

Амінь.

В. СТРУКТУРА КАТЕХИЗМУ

- 9 Катехизм УГКЦ складається з трьох частин: «Віра Церкви», «Молитва Церкви» і «Життя Церкви». Такий поділ є відображенням самої суті християнського спасіння. Церква, споминаючи в анафорі події історії спасіння, вершиною якої є Пасха Христова, сповідує основні істини християнської віри. Ці істини разом із тлумаченням Символу віри розкриваються у *першій частині Катехизму*.
- 10 У *другій частині Катехизму* розгортається літургійне осмислення Пасхи Христа, зосереджене навколо наведених в анафорі слів установлення Христом Євхаристії під час Тайної Вечері. Від цього євхаристійного осердя розходяться богослужбові кола молитви Церкви (добове, тижневе, річне), впливають чини святих таїнств, родиться духовне життя і розквітає благочестя.
- 11 Вірою і молитвою Церква сповнюється благодаті для освячення людей і переображення усіх сфер їхнього буття. Духовно-моральні виміри особистісного, сімейного та суспільно-політичного життя людини, молитовно згадані в анафорі, розглядаються у *третьій частині Катехизму*.

Частина Перша

ВІРА ЦЕРКВИ

- 12 Перша частина Катехизму розкриває зміст християнської віри в Пресвяту Тройцю: Отця, і Сина, і Святого Духа – єдиного Бога, Який об’явив Себе людям і дав їм пізнати Свою волю⁸. Цей зміст віри Церква урочисто сповідує, соборно проголошуючи Символ віри, та молитовно досвідчує в анафорі Божественної Літургії. Тому перша частина Катехизму, яка складається з трьох розділів, побудована на тлумаченні Символу віри та Анафори Літургії святого Василя Великого.
- 13 Перший розділ «Об’явлення Пресвятої Тройці» розкриває зміст Об’явлення Бога – Творця і Вседержителя світу. Це Об’явлення міститься у Святому Переданні та Святому Письмі Старого і Нового Завіту й доручене святій Церкві, яка його звіщає і тлумачить та про нього авторитетно навчає. Церква заохочує всіх до пізнання Бога, щоб, читаючи й слухаючи Слово Боже, щоденно жити Ним. Боже Слово зростає в нас, неначе зерно в доброму ґрунті, просвічуючи нас і вводячи в таїнственну глибину Божого життя.
- 14 Вершиною Божого Об’явлення є воплочений з Духа Святого і Марії Діви Син Божий – Господь наш Ісус Христос, який у Своїх словах і ділах об’явив любов Бога Отця. Апостоли – Христові учні – прийняли Слово Боже й благовістили Його всьому світові. Вони свідчили про Христа словом проповіді та власним життям. Місію апостолів перейняли їхні наступники – Святі Отці Церкви, які зберегли і забезпечили неперервність апостольського Передання в єпископському наступництві до наших часів.
- 15 Другий розділ «Віруємо в Тройцю єдиносущну і нероздільну» розкриває вчення Церкви про Пресвяту Тройцю – Отця, і Сина, і Святого Духа. Таїнство Пресвятої Тройці перевищує людське розуміння. Приймаючи це таїнство Трисидного Бога вірою, ми наближуємося до Нього, сповнюємося Ним і водночас досягаємо щораз більшу повноту пізнання Бога та життя в Ньому.

⁸ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об’явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»] (18 листопада 1965), 2.

- 16 Третій розділ «Віруємо в єдиного Бога Отця Вседержителя, і в єдиного Господа нашого Ісуса Христа, і в Духа Святого Господа Животворящого» виявляє у світлі віри все те, що Бог зробив «задня нас, людей, і нашого ради спасіння». Ці спасенні діла Бога становлять священну історію: створення світу і людини, обітниця спасіння, вочлчення Сина Божого, воскресіння Христа, зіслання Святого Духа на апостолів і знову пришествя Христа у славі.
- 17 Наше спасіння звершується у Христовій Церкві – єдиній, святій, соборній та апостольській. Ця єдина соборна Церква існує в помісних і з помісних Церков⁹, серед яких і наша Українська Греко-Католицька Церква. Спомином про українських новомучеників та ісповідників віри закінчується цей розділ і перша частина Катехизму.

⁹ Див. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], (21 листопада 1963), 23.

I. ОБ'ЯВЛЕННЯ ПРЕСВЯТОЇ ТРОЙЦІ

*«Ти єси Той, Хто дарував нам пізнання Своєї істини.
І хто спроможний висловити могутність Твою,
голосною вчинити всю хвалу Твою,
або повідати кожночасно чудеса Твої?»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

A. БОЖЕ ОБ'ЯВЛЕННЯ

- 18 Віра Церкви ґрунтується на Божому Об'явленні. У цьому Об'явленні невидимий Бог з повноти своєї любові промовляє до людей, щоб покликати їх до сопричастя зі Собою: «Сподобалось Богові, у Його доброті й мудрості, об'явити Себе самого й подати до відома таїнство своєї волі (пор. Еф. 1, 9), завдяки якій люди через Христа – Слово, що стало тілом, у Святому Дусі мають доступ до Отця і стають учасниками Божої природи» (пор. Еф. 2, 18; 2 Пт. 1, 4)¹⁰. Бог, що «у світлі живе неприступним, якого ніхто з людей не бачив, ані бачити не може» (1 Тм. 6, 16; пор. Йо. 1, 18; 1 Йо. 4, 12), «у тіло одягнувшись, прийшов до людей, на землі живучих, щоб довідались вони про відвідини їх і Господнє пришествя»¹¹. Об'являючи Себе, Бог, який у своїй сутності є непізнаним, бажає, щоб люди відповіли Йому, пізнавали Його і любили Його понад усе¹².
- 19 Боже Об'явлення здійснюється одночасно через дії і слова, тісно пов'язані між собою, які взаємно освітлюють одні одних¹³. Таким чином проявляється особлива «Божа педагогіка»¹⁴: Бог відкриває Себе людині поступово, поетапно готуючи її до сприйняття Об'явлення Себе Самого, аж до повноти Об'явлення в Особі й ділі Воплоченого Слова – Ісуса Христа: «Багаторазово й багатьма способами Бог говорив колись до батьків наших через пророків. За останніх же оцих днів Він говорив до нас через Сина, Якого зробив спадкоємцем усього і Яким створив віки» (Євр. 1, 1-2). У всій повноті Бог об'являє Себе

¹⁰ II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 2.

¹¹ Іларіон, митрополит Київський, *Слово про закон і благодать*.

¹² Пор. *Катехизм Католицької Церкви*, 52.

¹³ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 2.

¹⁴ *Катехизм Католицької Церкви*, 53.

тільки у своєму воплощеному Слові, яке було споконвіку (пор. Йо. 1, 1), – Ісусі Христі, в якому «враз із людською природою живе вся повнота Божества» (Кл. 2, 9).

- 20 У Старому Завіті Бог об'являється Мойсеєві на горі Синай як Суций – «Я Той, Хто є» (Вих. 3, 14), об'являючи йому не щось про Себе, але Самого Себе. Ім'я «Суций» вказує на особовість Бога, Який посідає буття Сам у Собі та є джерелом усілякого існування і життя. Бог, Який першим іде назустріч людині (пор. Йо. 3, 16; 1 Йо. 4, 19), у Новому Завіті об'являє Себе Отцем через воплощеного Сина Ісуса Христа у Святому Дусі (Мт. 11, 27).

1. Боже Слово у створінні

- 21 Тільки Бог існує споконвіку, а все творіння Він привів від небуття до буття. Тільки Він має життя в повноті, а світ, оскільки створений, завдячує своє існування Йому. Бог творить усе своїм Словом: «Ним постало все, і ніщо, що постало, не постало без Нього» (Йо. 1, 3; пор. Бут. 1). Створена Богом природа та її закони походять від Слова: «Слово... залишається в землі по всі наступні часи, подаючи їй силу родити й приносити плоди»¹⁵. Боже Слово надає закон і сенс творінню: і *сказав* Бог, – це значить, що в кожне єство вкладено премудре і творче слово¹⁶. У спогляданні природи, її закономірностях та гармонії, ми пізнаємо премудрість Творця та красу його задуму. Все створіння прославляє Бога, Його велич, славу і мудрість: «Небеса оповідають славу Божу, і діло рук Його проголошує твердь небесна» (Пс. 19, 2); «Господи, Боже наш, яке предивне Твоє ім'я по всій землі!» (Пс. 8, 2).
- 22 Через світ, як творіння Боже, ми пізнаємо Творця: «Невидиме ж Його [Бога], після створення світу, роздумуванням над творами, стає видиме: Його вічна сила і божество» (Рм. 1, 20). Святі Отці Церкви часто порівнювали світ із книгою, через яку відкриваємо її Автора¹⁷. Пізнаючи Бога в Його творінні, ми водночас набуваємо досвіду перебування в присутності Бога і стаємо здатними прославляти Його «по всіх місцях Його правління!» (Пс. 103, 22).

¹⁵ ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Гомілія п'ята на Шестиднев*, 1.

¹⁶ Пор. ГРИГОРІЙ НІСЬКИЙ, *Про Шестиднев*.

¹⁷ Пор. ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Гомілія одинадцята на Шестиднев*, 4; ІОАН ЗОЛОТОУСТИЙ, *Гомілії про статуї*, 9.

2. Бог в історії

- 23 Бог об'являється людині не тільки як Творець і Вседержитель світу, а й як Отець і Спаситель Свого народу. Історія людства є святою історією, оскільки сам Бог у ній являється і діє. Свій задум спасіння Бог здійснює в історії ділами і словами, внутрішньо пов'язаними між собою: діла Божі виявляють та підтверджують Його вчення, означене словами, а слова проголошують діла і вияснюють таїнство в них присутнє. Повнота ж істини про Бога і спасіння людей розкривається у Христі, Який є водночас і Посередником, і Повнотою всього Об'явлення¹⁸.
- 24 Бог відкрив Адамові та Єві, а через них усім людям, їхнє покликання продовжити діло сотворення: «Будьте плідні й множтеся і наповняйте землю та підпорядкуйте її собі» (Бут. 1, 28). Коли ж прародичі через своє гріхопадіння відпали від Бога, то Бог не покидає людину і обіцяє дати їй Спасителя: «Воно [потомство жінки – Ісус Христос] розчавить тобі [змієві] голову» (Бут. 3, 15).
- 25 Людина, навіть утративши через гріхопадіння істинне пізнання Бога, не перестає шукати Того, хто є началом усього. Про такий пошук мовить святий апостол Павло до мешканців Афін: «Мужі-атеїсти, зі всього бачу, що ви вельми побожні. Переходячи через ваше місто і приглядаючися до ваших святощів, я знайшов жертовник, на якому було написано: Невідомому богові. Те, отже, чому ви, не відаючи його, поклоняєтеся, те я вам звіщаю. Бог, що створив світ і все, що в ньому, Він, буди Владикою неба і землі, не живе у рукотворних храмах» (Ді. 17, 22-24).
- 26 З-поміж людей, які «шукали Бога, чи, може, навпомацки не знайдуть його» (Ді. 17, 27), Бог об'являє Себе Аврааму і покликає його стати батьком усіх віруючих, даючи обітницю потомства і землі. Цю обітницю Бог підтверджує, даруючи Авраамові сина Ісаака, а цьому – Якова. Тому, являючись Мойсеєві в палаючому кущі, щоб покликати його вивести Його народ з Єгипту – дому неволі, Сущий Бог об'являє себе «Богом Авраама, Ісаака і Якова» (пор. Вих. 3, 15), «Богом батьків наших» (Втор. 26, 7). Переводячи ізраїльський народ через Червоне море, даруючи йому свої заповіді на горі Синай та вводячи його в Обіцяну землю, Бог показує, що Він не тільки входить в історію свого народу, але й кличе його до повноти життя в Ньому: «Я ходити-

¹⁸ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 2.

му проміж вас і буду вашим Богом, а ви будете Моїм народом» (Лев. 26, 12). Давидові, який бажав побудувати Йому дім, тобто храм, Бог обіцяє, що Сам збудує йому «дім», тобто виведе з його лона потомство – Месію, царство якого існуватиме повіки (пор. 2 Сам. 7, 11-16). Здійснення цієї обітниці Церква бачить в Ісусі Христі: «І Господь Бог дасть Йому престол Давида, Його батька, і Він царюватиме над домом Якова повіки, й царюванню Його не буде кінця» (Лк. 1, 32-33).

- 27 У Новому Завіті повнота Об'явлення досягнута в Єдинородному Сині, який споконвіку в лоні Отця і Отця об'являє (див. Йо. 1, 18). Сам Ісус наголошує: «Хто мене бачив, той бачив Отця» (Йо. 14, 9), – тим стверджуючи, що Він і Отець – одно (див. Йо. 10, 30). Як «образ невидимого Бога» (Кл. 1, 15), Христос приносить повноту Об'явлення. Христос – правдивий Бог і правдива людина – об'являє у Собі також і образ досконалої людини.
- 28 Церква вірує, що існує тільки одне єдине Боже Об'явлення людям, повноту якого приніс нам і передав Ісус Христос, так що іншого Об'явлення не існує¹⁹. Боже Об'явлення продовжує передаватися в Церкві – Тілі Христовому, щоб ми зростали у вірі й богопізнанні.
- 29 У своєму богослужбовому житті Церква поєднує календарний рік із роком літургійним, історичний час – зі священним часом спасіння. У літургійному святкуванні історичні події земного життя Спасителя стають спасаючими таїнствами. Отак Бог продовжує діяти в історії аж до її остаточного звершення в зновпришесті Ісуса Христа. Якщо у Старому Завіті Бог об'являвся вибраним особам: патріархам, пророкам і царям, то в Новому Завіті усі члени Христової Церкви приймають Його Об'явлення.

¹⁹ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 4.

*«Ти промовляв до нас устами слуг Твоїх, пророків,
провіщаючи нам прийдешне спасіння;
Ти дав нам закон на поміч
й ангелів поставив охоронцями.
А коли прийшла повнота часу,
Ти говорив до нас через самого Сина Твого,
що Ним Ти і віки сотворив»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

Б. СВЯТЕ ПЕРЕДАННЯ

- 30 Бог Отець, Який об'явив Себе через Свого Сина, Святим Духом дарує Своє життя вірним у Церкві. Це благодатне діяння Святого Духа, Який усім тим, що живуть у сопричасті з Богом, об'являє Істину і життя у ній, називаємо Святим Переданням. Бог, який «хоче, щоб усі люди спаслися і прийшли до розуміння правди» (1 Тм. 2, 4), тобто до Ісуса Христа (див. Йо. 14, 6), відкриває людям «тайни, сховані від початку світу» (Мт. 13, 35), а Його слово залишається непохитним і незмінним: «Те, що Бог об'явив на спасіння всіх народів, те й найласкавіше так уклав, щоб воно зберігалось непорушним вічно і було передане всім поколінням»²⁰. Отже, Христос має бути проповідуваний усім народам і всім людям, щоб таким чином Об'явлення дійшло до всіх кінців землі.
- 31 Суттю Святого Передання, згідно зі святим Іринеєм Ліонським, є те, що у всіх християн одна і та ж сама віра, через яку вони стають причасниками Божого Життя: «Всі приймають одного і того ж Бога Отця, вірують в один і той же самий здійснений задум воплощення Сина Божого, знають один і той же дар Духа, зберігають одні і ті ж самі заповіді, і дотримуються одного ж і того ж устрою Церкви, і очікують того самого пришествя Господа і визнають те ж саме спасіння всієї людини – душі і тіла»²¹. За свідченням святого Василя Великого, Святе Передання, якого «навчив нас Господь, проповідували апостоли, дотримувалися Отці, утвердили мученики»²², охоплює все те, що нам передане від самого Христа, вчення Апостолів і віру Церкви. Він же зазначає, що «з догматів, збережених у Церкві, одні маємо у вченні,

²⁰ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 7.

²¹ Пор. Іринеї Ліонський, *Проти єресей*, V, 20, 1.

²² Василій Великий, *Гомілія 24. Проти савеліан, Арія і аномеїв*, 6.

викладеному у Писанні, а інші, які дійшли до нас через апостольське Передання, ми отримали у тайновведенні. І ті, й інші мають однако-ву силу в ділах благочестя [...]. Хто відкидатиме неписані звичаї, то пошкодить Євангеліє в головному і зведе проповідь до самих лише слів без жодного змісту»²³. Святий Василій пов'язує Святе Передання з літургійним життям, зазначаючи, що воно, окрім сповідання віри у Пресвяту Трійцю, охоплює і знак хреста в обряді прийняття кате-хумена, поставу в молитві – повернення на Схід, відречення від Са-тани і його влади, триразове занурення під час Хрещення, стояння на недільному богослужінні, епиклезу в Євхаристії, благословення води і елея тощо²⁴.

1. Апостольське Передання

- 32 Слово Об'явлення Христос доручає своїм апостолам: «Слова бо, Тобою [Отцем] Мені дані, Я їм дав, і сприйняли вони їх [...]. Сло-во твоє я передав їм» (Йо. 17, 8; 14). Церква продовжує апостольсь-ке посланництво в передаванні Божого Об'явлення. Вона покликана проповідувати та тлумачити його. Для цього Христос дарував Церкві Святого Духа, Який настановляє її на всяку істину (пор. Йо. 16, 12). Церква передає Боже Об'явлення двома шляхами: усно – «за допомо-гою апостолів, які усним проповідуванням, прикладами й установами передали те, про що вони дізналися з уст Христа, живучи з Ним і ба-чачи Його дії, або те, чого вони навчилися від Святого Духа»²⁵; і пись-мово: «тими апостолами і людьми з їх оточення, які, теж натхнені тим же Святим Духом, передали в письмовій формі Звістку Спасіння»²⁶.
- 33 Христос обирає апостолів і посилає їх проповідувати Слово: «Ідіть, отже, і зробіть учнями всі народи [...], навчаючи їх берегти все, що Я вам заповідав» (Мт. 28, 19-20). Отримавши це посланництво в день Христового Вознесіння та силу Святого Духа в день П'ятдесятниці, апостоли починають проповідувати Христа й свідчити про Нього: «Оцього Ісуса Бог воскресив, – ми всі цьому свідки» (Ді. 2, 32). Подібно до Христа-Вчителя, апостоли передають Його Євангеліє своїм учням

²³ Василій Великий, *Про Святого Духа. До Амфілохія, єпископа Іконійського*, 27, 66.

²⁴ Див. Василій Великий, *Про Святого Духа. До Амфілохія, єпископа Іконійського*, 27, 66.

²⁵ *Катехизм Католицької Церкви*, 76.

²⁶ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 7.

в живому слові проповіді, закликаючи зберігати його: «Бережи добре передання за допомогою Духа Святого, який живе в нас» (2 Тм. 1, 14).

- 34 Апостоли передали нам «все, що Ісус робив та що навчав від початку» (Ді. 1, 1). Про це свідчить і святий апостол Павло, звертаючись до вірних у Солуні: «Тож стійте, брати, і тримайтеся передань, яких від нас навчилися чи то усно, а чи листовно» (2 Сл. 2, 15). Церква завжди закликала християн залишатися вірними навчанням Апостолів і таким чином зберегла незмінність Святого Передання, а тим самим і вірність Ісусові Христові. Суть Передання полягає саме у вірному слідуванні за Христом у Церкві у всіх поколіннях аж до кінця часів. Святе Передання є незмінне, тому що його змістом є Ісус Христос, Який той самий вчора, сьогодні і навіки (пор. Євр. 13, 8).

2. Вірність Переданню

- 35 Неперервність Передання здійснюється в літургійному житті Церкви, у вченні Святих Отців, які свідчать Істину не за людськими спогадами, але маючи живий і безперервний досвід Святого Духа. Постійність цього досвіду у християнській спільноті є запорукою нашої вірності навчанням апостолів, спадщині святих Отців, учительству Церкви, що й укріплює нас у надії на обітницю прийдешнього віку. Вірність Переданню є вірністю новому життю в Христі, переданому Святим Духом апостолам, відтак єпископам, пресвітерам, дияконам і всім вірним.
- 36 Перші християнські спільноти зберігали і передавали апостольське навчання, проповідували Боже Слово та жили ним (пор. Флп. 2, 6-11), постійно перебуваючи «в апостольській науці та спільності, на ламанні хліба й молитвах» (Ді. 2, 42). Зокрема, «ламаючи хліб», християни пізнавали сповнення Євангелія та присутність серед них Христа (див. Лк. 24, 31), й одночасно звіщали прихід прийдешнього віку, живучи в цьому світі, але не будучи «від цього світу» (пор. Йо. 15, 19; 17, 14). Ці слова можна застосувати вповні і до сьогоднішньої Церкви, яка продовжує в собі апостольське Передання. Вона не перестає закликати людей, на зразок апостола Петра, до покаяння і хрещення, завдяки яким вони отримують дар Святого Духа, тому що «для вас бо ця обітниця, і для дітей ваших, та й для всіх тих, що далеко, скільки б їх покликав Господь, наш Бог» (Ді. 2, 39). Передсмак тих подій і приходу Царства Божого вірні мають у Пресвятій Євхаристії, в якій здійснюється зустріч і сопричастя Бога і людей. Це і є зміст Передання, яким Церква жила в апостольські часи, яким живе сьогодні й буде жити в прийдешньому віці.

3. Святе Передання і Святе Письмо

- 37 Церква вірує і навчає, що «Святе Передання і Святе Письмо тісно між собою пов'язані та взаємодіють. Обидва, впливаючи з того ж Божого джерела[...], прямують до однієї й тієї ж мети. Бо Святе Письмо є Словом Божим, під натхненням Божого Духа записаним на письмі, а Святе Передання – Слово Боже, Христом Господом і Святим Духом доручене апостолам, передане в усій повноті їх наступникам, щоб, просвічені Духом істини, вони це Слово своїм проповіданням вірно зберігали, викладали та поширювали»²⁷. За Святим Письмом Церква визначає істинність усного передання, а передання, своєю чергою, пояснює і тлумачить Святе Письмо. Усне передання виражене в ученні *Святих Отців*, зокрема на вселенських і помісних *Соборах*. Ось чому Церква навчає приймати з вірою та шанувати як Святе Письмо, так і усне передання.

В. СВЯТЕ ПИСЬМО

- 38 Бог у Своему Провидінні передбачив передання Свого Об'явлення теж і на письмі. Це давало змогу зберігати Об'явлення непорушним і передавати його з покоління в покоління впродовж історії людства. Слово Боже було записане натхненими Богом людьми в *Біблії* (з грецької – *книги*), яку називаємо «Святе Письмо». «Все Писання – натхненне Богом і корисне» (2 Тм. 3, 16). Святе Письмо є Словом Божим, зверненим до кожної людини, і тому воно актуальне в кожний час і в кожному місці. Святе Письмо – це зібрання книг, написаних *під натхненням Святого Духа* святими людьми, які Христова Церква отримала й береже як Слово Боже. Ці книги становлять канон Святого Письма, який Церква визначила у світлі Апостольського Передання. Цей канон охоплює 47 книг Старого Завіту і 27 – Нового.
- 39 Старий Завіт містить те Об'явлення, котре Бог дав людям від початку світу аж до приходу Спасителя. До Старого Завіту входить *П'ятикнижжя*: Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня; *історичні книги*: Ієуса Навина, Суддів, Рути, дві книги Самуїла, дві книги Царів, дві книги Хронік, Езри, Неємії, Товита, Юдити, Естери, та дві книги Макавеїв; *поетичні книги*: Йова, Псалмів, Приповідок, Проповідника, Пісні Пісень, Мудрості, Сираха; та *пророчі книги*: Ісаї, Єремії, Плач

²⁷ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 9.

Єремії, Варуха, Лист Єремії, Єзекиїла, Даниїла, Осії, Йоїла, Амоса, Авдія, Йони, Міхея, Наума, Авакума, Софонії, Аггея, Захарії, Малахії. Псалми Давида вживаються в усіх богослужіннях Церкви, а вибрані тексти інших книг використовуються для читання на Вечірні і Часах.

- 40 Святе Письмо Нового Завіту містить те Об'явлення, що його Бог дав людям через Свого Єдинородного Сина Ісуса Христа і Його апостолів. Воно складається з 27 книг: чотирьох *Євангелій* – від Матея, від Марка, від Луки, від Йоана, які звіщають земне життя та вчення Христа; *Діань апостолів*, в яких описане зростання Христової Церкви, служіння і проповідь особливо першочинних апостолів Петра і Павла; чотирнадцятьох послань святого апостола Павла – до Римлян, два послання до Коринтян, до Галатів, до Ефесян, до Филип'ян, до Колосян, два послання до Солунян, два послання до Тимотея, до Тита, до Филимона, до Євреїв; сім *соборних послань*, написаних іншими апостолами до різних християнських спільнот: одне – Якова, два – Петра, три – Йоана й одне – Юди; та *Одкровення* Йоана Богослова.

1. Божественне і людське у Святому Письмі

- 41 Повнотою Божого Об'явлення є Ісус Христос, Богочоловік, у якому «враз із людською природою живе вся повнота Божества» (Кл. 2, 9). Подібно як у Христі нерозривно поєднані Божа і людська природи, так у Святому Письмі Боже Слово передається нам людською мовою. Божі слова, висловлені людськими словами, уподібнилися до людської мови так, як колись Слово предвічного Отця, прийнявши тіло людського безсилля, стало подібне до людей²⁸. «Слово Боже пронизує все Святе Письмо. Те одне Слово лунає з уст усіх святих священнослужителів; те Слово, яке споконвіку було Богом, не потребує складів, бо Воно не залежить від часу»²⁹.
- 42 У читанні й тлумаченні Святого Письма Церква завжди враховує два виміри: божественний і людський. Нехтування людським виміром Святого Письма веде до буквалізму – коли людським формам передачі Божого Слова надається божественного характеру; заперечення ж божественного виміру зводить Святе Письмо лише до історично-літературного твору.

²⁸ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 13.

²⁹ Августин Іпонський, *Пояснення Псалмів*, 103, 4, 1.

2. Єдність Старого та Нового Завіту

- 43 Церква від найдавніших часів завжди оберігала богомудре багатство Старого Завіту, уважаючи його своєю спадщиною. «Єдність обох Завітів впливає з єдності Божого задуму та Його Об'явлення. Старий Завіт підготовляє Новий, тимчасом як Новий сповнює Старий; вони взаємно висвітлюють один одного; обидва – правдиве Боже Слово»³⁰. Бог спершу вибрав Ізраїль, щоб він прийняв і ніс істину Об'явлення, а в Новому Завіті цю істину приймає Церква, яка й називається новим Ізраїлем.
- 44 Бог, Який надихнув обидва Завіти і є їхнім Автором, так мудро уклав, щоб Новий Завіт був прихований у Старому, а Старий – у Новому розкривався³¹. Бо, хоча Христос установив Новий Завіт у Своїй крові (див. Лк. 22, 20; 1 Кр. 11, 25), то, все ж, книги Старого Завіту, всеціло прийняті до євангельської проповіді, в Новому Завіті набувають свого повного значення і виявляють його (див. МТ. 5, 17; Лк. 24, 27; Рм. 16, 25-26; 2 Кр. 3, 14-16), а також проливають світло на Новий Завіт і пояснюють його³².
- 45 Церква у світлі апостольського Передання через типологію висвітлює єдність спасенного Божого задуму (грецькою - *ікономія*) в обох Завітах. Типологія – це спосіб читання Святого Письма, який дозволяє відкрити в Божих діях старозавітних часів прообрази того, що Бог здійснив, коли настала повнота часів, в Особі воплоченого Сина³³. Святі Отці в особах і подіях Старого Завіту бачили «прообрази» й «ікони» подій із життя Христа і Його Церкви. Отже, християни читають Старий Завіт і у світлі Пасхального Таїнства, відкривають його глибший смисл.

3. Читання і тлумачення Святого Письма

- 46 «Незнання Писань є незнанням Христа» – навчає святий Єронім³⁴. І тому, щоб пізнати Христа, треба читати Святе Письмо, яке, за словами апостола Павла, «натхненне Богом і корисне, щоб навчати, докоряти,

³⁰ Катехизм Католицької Церкви, 140.

³¹ Августин Іпонський, *Питання на Семикнижжя*, II, 73.

³² Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 16.

³³ Катехизм Католицької Церкви, 128.

³⁴ Єронім, *Коментар на пророка Ісаю*, Вступ; пор. Венедикт XV, Енцикліка *Spiritus Paraclitus* [«Дух Утішитель»] (15 вересня 1920); Пій XII, Енцикліка *Divino afflante Spiritu* [«Божим подихом»] (30 вересня 1943).

направляти, виховати у справедливості, щоб Божий чоловік був досконалий, до всякого доброго діла готовий» (2 Тм. 3, 16-17). Читати Святе Письмо треба щоденно: «Читання Святого Письма кожного дня, хоч би на хвилинку, повинно стати звичаєм кожної християнської родини. Те читання повинно бути щоденною поживою людей»³⁵.

- 47 Слово Боже сприймається вірою, а віра походить від слухання (див. Рм. 10, 17). Для розуміння Святого Письма треба поєднувати його читання зі *слуханням* Слова Божого під час проповіді та на катехизації. Як розповідається в Діяннях апостолів, вельможа ефіопської цариці читав пророцтво Ісаї про Христа, але не розумів його, аж поки апостол Филип йому не розтлумачив. Завдяки поясненню апостола вельможа увірував в Ісуса Христа й охрестився (див. Ді. 8, 26-39).
- 48 Святі Отці Церкви не тільки самі читали Святе Письмо, а й наполегливо заохочували всіх вірних читати його. Святий Йоан Золотоустий пише: «Великим добром є читання божественного Писання! Воно навчає душу мудрості; підносить ум до неба; вчить людину вдячності Богові; не дозволяє прив'язуватися до чогось земного; спонукає наш ум безнастанно перебувати на небесах; заохочує завжди діяти з надією на нагороду від Господа і стреміти з великою ревністю до подвигів у чеснотах»³⁶.
- 49 Митрополит Андрей, наслідуючи святоотцівську традицію, називає Святе Письмо безконечним і бездонним *океаном правди й добра*: «Святе Письмо є словом Всевишнього Бога в Тройці єдиного до нас, марних грішників, яких Всевишній кличе до гідності своїх дітей і яких за дітей приймає. Тому воно є невичерпною скарбницею усіх небесних благ, джерелом світла небесної, непомильної правди, живої води, що тече на вічне життя й вічне спасіння цілого людства. Тому й з'ясуймо собі, яким ліком для душі, яким ангельським кормом, якою життєвою силою і яким пречудовим дарунком із неба є кожне слово Святого Письма»³⁷.
- 50 Зміст Святого Письма найповніше розкривається у світлі Святого Передання, завдяки якому Святе Письмо залишається завжди актуальним і живим. Зрозуміти Святе Письмо означає відкрити в ньому найглибший зміст і значення Об'явлення як історії спасіння, що є мож-

³⁵ Митрополит Андрей, *Про почитання Святого Хреста* (9 вересня 1940).

³⁶ Йоан Золотоустий, *Коментар на книгу Буття. Гомілія 35*, 1.

³⁷ Митрополит Андрей, *Визнання Вселенської віри* (березень-квітень 1942).

ливо лише в Церкві, де воно й народилося. Найкращим провідником у розумінні Святого Письма є молитва Церкви, завдяки якій Святе Письмо дією Святого Духа розкривається для нас як Слово Боже; Христос являється у Слові так само, як і в евхаристійному Хлібі і Вині. Тому й Отці Церкви навчають про дві трапези – трапезу Слова і трапезу Хліба – з яких вірні причащаються на Божественній Літургії³⁸.

- 51 Оскільки Святе Письмо є Божим Словом, вираженим у людських словах, то для його тлумачення не вистачає тільки зусиль людського розуму, а слід його читати і тлумачити в тому ж Дусі, в якому воно було написане³⁹. Тому, щоб розкрити смисл священних текстів, слід звертати увагу на зміст і єдність усього Писання, враховуючи живе Передання усїєї Церкви і аналогію віри⁴⁰. Святий Атанасій Великий перестерігає, що цитування окремих уривків, вирваних із цілості Святого Письма, і нехтування загальним змістом ведуть на манівці⁴¹. Святий Єронім свідчить, що зміст Євангелія не зводиться лише до слів: «Не на поверхні, але у суті, не в «листочках» бесіди, а в «корені» значення. Святе Письмо корисне для слухачів лише тоді, коли його вимовляють із Христом, коли його викладають зі Святими Отцями і коли його проповідують у Святому Дусі»⁴².
- 52 Критерієм розуміння Слова Божого є читання і тлумачення Святого Письма Церквою: «А насамперед знайте, що ніяке в Письмі пророцтво не припускає особистого тлумачення. Бо ніколи пророцтво не було проголошене з волі людини, лише, ведені Святим Духом, промовляли святі люди від Бога» (2 Пт. 1, 20-21). Христос доручив Церкві автентично тлумачити Святе Письмо в її учительському служінні Божому Слову. «Це учительство Церкви не стоїть понад Словом Божим, але служить йому, навчаючи лише того, що походить з Передання [...] та виймаючи з цієї єдиної спадщини віри те, що подає до вірування, як Богом об'явлене»⁴³.

³⁸ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 21.

³⁹ Пор. Венедикт XV, Енцикліка *Spiritus Paraclitus* [«Дух Утішитель»] (15 вересня 1920); Єронім, *Коментар на Послання до галатів*, 5, 19-21.

⁴⁰ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 12.

⁴¹ Атанасій Великий, *Слово перше проти аріан*, 53; див. також: *Слово друге проти аріан*, 18, 73-82; *Перший лист до Серапіона*, 21.

⁴² Єронім, *Коментар на Послання до галатів*, 1, 11.

⁴³ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei Verbum* [«Боже Слово»], 10.

«Отож і ми, Владико,
споминаючи спасительні Його страждання,
животворящий хрест, триденне погребення,
з мертвих воскресіння,
на небеса вознесіння, праворуч Тебе, Бога й Отця, сидіння,
і славний, і страшний Його другий прихід,
Твоє від Твоїх, Тобі приносимо, за всіх і за все»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)

Г. КЕРИГМА І КАТЕХИЗА

- 53 Святий апостол Павло навчає, що наша віра в Бога та Його Об'явлення народжується як відповідь на почуте Слово (див. Рм. 10, 17). Тому Церква від початків, як читаємо в Діяннях апостолів, звіщала воскреслого Христа (грецькою *керигма*) і навчала віри (грецькою *катехиза*) (див. Ді. 2, 14-41). Керигма – це звіщення пасхальної події смерті та воскресіння Христа, виявлене у свідченні життя християнської спільноти. Керигма поєднується із закликом увірувати в Ісуса Христа. Віра ж веде до навернення, прийняття Хрещення та готовності йти за Христом: «Так вірую і не посоромлюсь, і перед народами віру цю ісповідую, і за ісповідання своє і душу свою покладу»⁴⁴.
- 54 Катехиза – це тлумачення християнського вчення, яке служить приготуванню оглашених до Хрещення, воцерковленню вірних та поглибленню їхньої віри (містагогія). Приклади апостольської катехизи знаходимо зокрема в Першому посланні апостола Павла до Коринтян, де апостол відповідає на питання віруючих та з'ясовує зв'язок між вірою і щоденним життям. Метою катехизи – основного діяння Церкви – є навчати й виховувати у вірі християнина та провадити його до сопричастя з Ісусом Христом та церковною спільнотою. Катехиза має систематичний характер і висвітлює християнське розуміння особистого та суспільного життя віруючих людей у світлі вчення Христа та Церкви.

1. Передання Святих Отців Церкви

- 55 Апостольську проповідь Євангелія продовжили Отці Церкви, з яких першими були учні апостолів: священномученик Климент, папа Римський, святий Ігнатій Богоносець і святий Полікарп Смирнський. Їхнє навчання та свідчення віри було прийняте від Христових апостолів, тому має особливу пошану в християнській спільноті.

⁴⁴ ПЛАРІОН, митрополит Київський, *Ісповідання віри*.

- 56 Святими Отцями Церква називає і визнає тих, які проповідували Євангеліє в істинності вчення та святості життя. Тому й звіщали Благу Вість силою Святого Духа – Духа істини, стаючи для Церкви Отцями віри й уподібнюючись до апостола Павла, який сказав: «Хоч би ви мали тисячі учителів у Христі, та батьків не багато; бо я вас породив через Євангеліє в Христі Ісусі» (1 Кр. 4, 15-16).
- 57 Святі Отці Церкви були свідками Апостольського Передання, обстоювали його чистоту і звіряли з ним своє богословське вчення. У Христі Ісусі є повнота Божого Об’явлення, однак протягом історії Церква щораз більше розкриває його глибину. Отці Церкви у своїх проповідях і тлумаченнях поглиблювали розуміння Апостольського Передання і соборно сповідували його. Їхня спадщина є невід’ємною частиною Святого Передання. Церква протягом літургійного року звершує пам’ять святих Отців, які на Вселенських Соборах окреслили те, в що завжди, всюди й однодушно вірять Церква.
- 58 Соборна думка Отців окреслювала зміст віри, завдяки чому вона непохибно й у повноті істини сповідувалася протягом століть. Визначення віри, що їх давали Вселенські собори, дістали назву *догматів* і стали непорушним ученням Церкви. Цими догматами Отці окреслювали правдиве сповідання Таїнства Бога, захищаючи Передання від хибних тлумачень. Передавання віри триває і нині через служіння єпископів – наслідників апостолів. Таке служіння ми називаємо Учительством Церкви, коли єпископи те, що перейняли від апостолів, передають однодумно, завжди і всюди.
- 59 Соборні догматичні окреслення віри спиралися на згоді Отців (латиною – *consensus Patrum*). До соборного мислення Церкви долучилися святі Атанасій Олександрійський, Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ніський, Августин, Лев Великий, Кирило Олександрійський, Григорій Великий, Максим Ісповідник, Йоан Дамаскин та інші.

2. Інкультурація Благовісті

- 60 Христове Євангеліє проповідувано різним народам у багатоманітності їхніх культур⁴⁵. Цей процес названо інкультурацією – вираженням єдиного Передання в багатоманітності місцевих традицій, наближенням євангельської проповіді до особливостей культури, мови, способу

⁴⁵ Див. II Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* [«Радість і надія»], 53.

життя і мислення людей. «Необхідно відрізнити його [живе Передання] від “традицій”: богословських, дисциплінарних, літургійних чи духовних, народжених протягом віків у помісних Церквах. Вони є особливими формами, з допомогою яких велике Передання виражається так, як це властиво для цього місця та цієї епохи»⁴⁶. Єдине Передання мало бути виражене в різних культурах, переображених силою Євангелія, за словами апостола Павла: «Я став для юдеїв як юдей, щоб юдеїв придбати [...]. Для тих, що без закону, я став як без закону, хоч я і не був без Божого закону, будши під законом Христовим, щоб придбати тих, які без закону[...]. Для всіх я став усім, щоб конче деяких спасти» (1 Кр. 9, 20-22).

- 61 Плодом інкультурації Євангелія стало утворення різних християнських традицій: візантійської, латинської, коптської, сирійської, вірменської та інших. Уже від перших століть християнство поширювалося також на землях давньослов'янських племен. У IX столітті святі рівноапостольні Кирило та Методій – солунські брати – переклали Євангеліє та тексти богослужінь на зрозумілу для слов'янських народів мову. «Втілюючи Євангеліє в рідну культуру євангелізованих народів, святі Кирило і Методій заклали міцний фундамент для формування й розвитку тієї культури, а радше багатьох культур»⁴⁷. Серед християнських культур, виплеканих слов'янами, народилася й християнська культура Руси-України, де єдине церковне Передання переросло у власну церковну традицію.
- 62 Таким чином одне Євангеліє Ісуса Христа втілювалося в множинність культур християнських народів, єдине Передання Божого Слова виразилося в багатоманітні традиції. Кожна помісна Церква своєю традицією здійснює свій внесок у розуміння цього єдиного Передання.

3. Зростання у вірі: оглашення, просвічення, тайновведення

- 63 Катехиза дорослих у Церкві перших століть відбувалася трьома етапами – через оглашення, просвічення і тайновведення. Оглашення (грецькою – *катехуменат*) починалося з представлення нового кандидата християнській спільноті. За згодою спільноти кандидат ставав оглашеним – його ім'я «оголосили» в спільноті і тепер йому «про-

⁴⁶ Катехизм Католицької Церкви, 83.

⁴⁷ Іван Павло II, Апостольський лист *Orientalis Lumen* [«Світло Сходу»] (2 травня 1995), 7.

голошують» Святе Письмо. Він перебував у притворі храму. Притвор був зовнішнім символом духовного стану оглашеного: він уже покинув світ, але ще не ввійшов у Церкву, храм вірних. Вислухавши під час Божественної Літургії Боже Слово і проповідь, оглашенні повинні були вийти з храму після молитви церковної спільноти за них – сктенії за оглашених.

- 64 Оглашення розпочинало етап, коли оглашенні пізнавали віру та готувалися до Хрещення. Перед самим хрещенням статус оглашених змінювався на «просвічуваних». У передхрещальних катехизах їх вчили Символу віри та Господньої молитви «Отче наш». Завершувалися передхрещальні катехизи «Огласительним словом», яке виголошував сам Архиєрей.
- 65 Хрещення вводить у таїнство смерті й воскресіння Христа і є початком тайновведення (грецькою – *містагогія*). Ставши сопричасником Христових смерті і воскресіння, новоохрещений у Миропомазанні отримує печать дару Святого Духа, а в Євхаристії – поживу життя вічного.
- 66 Християнське тайновведення в нашій традиції виражається і просторово: Хрещення починається в притворі (хрещальні), Миропомазання звершуються в храмі вірних, а Причастя – на порозі святилища. Новоохрещені зодягаються у світлі ризи (крижмо), які в давнину носили впродовж цілого Світлого тижня. Ці ризи означають радість нового життя у Христі й очікування повноти зустрічі з Богом – у зновупришесті Христа.

4. Середовища передавання віри: сім'я, народ, церковна спільнота

- 67 Першим середовищем передавання віри є сім'я. Батьки виховують у вірі своїх дітей прикладом життя і словом молитви. Вони навчають дітей Євангелія і свідчать його своїм життям, стаючи для них першими катехитами. По-християнськи виховуючи дітей, батьки створюють у сім'ї особливу атмосферу спільної молитви перед іконами, святкування неділь і свят.
- 68 Діти уже змалечку входять у духовне життя, збудоване на молитві, слуханні Слова Божого і прийнятті Святого Причастя. Доростаючи до зрілого віку, діти з допомогою батьків зростають у благодаті таїнства Хрещення, вчать перемагати зло і творити добро. Отримана

від батьків спадщина віри є для дітей запорукою вічного життя. Для дозрівання дитини у вірі велике значення має побожне життя хресних батьків і членів родини. Християнські родинні звичаї прищеплюють дітям християнський погляд на народження і смерть людини, створення сім'ї та сімейні взаємини, розвивають почуття приналежності до церковної спільноти і свого народу.

- 69 Кожен народ є спільнотою з власною історичною пам'яттю, своєю батьківщиною і працею заради процвітання і вдосконалення. До народів Христос посилає апостолів: «Ідіть, отже, і зробіть учнями всі народи: хрестячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа; навчаючи їх берегти все, що Я вам заповідав» (Мт. 28, 19-20). Християнізація народів полягає в поступовому формуванні християнського світогляду та життєвого укладу. Християнська культура народу є засобом передавання віри з покоління в покоління. Вона ж виховує в народі любов до Батьківщини, жертвне служіння її благові, чесне ставлення до праці, зміцнює сімейні, родинні та суспільні зв'язки. Виявом взаємопроникання Євангелія і культури народу є помісність Церкви.
- 70 Церква, єдина й водночас багатоманітна, є прообразом сім'ї народів, рівних і різних. Їм усім Церква проповідує шлях спасіння: «Проповідування Церкви вірогідне і тривке, бо через неї пролягає одна дорога спасіння по всій землі»⁴⁸. Церква у служінні спасінню народів черпає насагу із споглядання Пресвятої Тройці – Божественної спільноти Осіб єдиного Бога. Вона ж запрошує: «Прийдіть, народи світу, поклонімося Богові в трьох Особах [...]: Святий Боже, що все твориш Сином, за співдіянням Святого Духа! Святий Кріпкий, що нам Отця об'явив і у світ послав Святого Духа! Святий Безсмертний і Душе-Утішителю, що від Отця ісходиш і в Сині перебуваєш: Тройце Свята, – слава Тобі!»⁴⁹.

⁴⁸ Гриней Люонський, *Проти ересей*, V, 20, 1.

⁴⁹ *Квітна тріодь*, Неділя П'ятдесятниці, Вечірня, стихира на «Господи, взиваю я».

II. ВІРУЄМО В ТРОЙЦЮ ЄДИНОСУЩНУ І НЕРОЗДІЛЬНУ

- 71 Таїнство Пресвятої Тройці – Отця, і Сина, і Святого Духа – нескінченно перевищує можливості людського розуміння. «Божество цілком незбагненне, і Сутність, яка понад усім, за еством не така, якою вважає її розум»⁵⁰. За словами апостола Павла, глибини таїнства досягає тільки Святий Дух: «Так само й того, що в Бозі, ніхто не знає, крім Духа Божого» (1 Кр. 2, 11). Однак той же самий Дух, Дух Істини, сходячи на людей, відкриває внутрішнє Боже життя. Він навчає людей висловлювати істину, наскільки це можливо, мовою віри: «Ми ж прийняли [...] Духа, що від Бога, щоб знали, що нам дароване від Бога; про це ми й говоримо не мовою, якої нас навчила людська мудрість, а якої навчив Дух, – духовні речі духовними словами подаючи» (1 Кр. 2, 12-13). А тоді, навчивши, Святий Дух чуває, щоб віра – «запорука того, чого сподіваємося» – виросла до споглядання «речей невидимих» (пор. Євр. 11, 1), тобто щоб людина побачила невидиме, наче видиме, неясне – лицем до лица: «Християнин Сходу свідомий, що зв'язок із [божественною] дійсністю можна встановити лише у споглядальному мовчанні, бо на вершині пізнання та досвіду Бога є Його абсолютна непізнанність»⁵¹.
- 72 Присутність недосяжного Бога виражає літургійна та храмова символіка: завіса на Царських Дверях іконостаса, вкриті покрівцями святі Дари, «воздух», піднесений під час «Вірую», дим кадила. «Але щоб правдиво вшанувати ту найвищу єдність і її божественну плідність, називаємо те, що не має назви, Божими Іменами “Тройці” та “Єдності”»⁵². І хоч ми й називаємо Бога цими Іменами, ми усвідомлюємо, що не вичерпуємо цим таїнства Бога: «Я не встигаю помислити Єдине, а вже осяяний Трьома. Я не встигаю розрізнити Трьох, а вже знову охоплений Єдиним. Коли я уявив щось у Трьох, то подумав було, що це – все. Мій зір настільки сповнений ним, що решта зникає з поля зору»⁵³.
- 73 У наших літургійних та особистих молитвах, через постійне звання та прославу імені Отця, і Сина, і Святого Духа, ми одночасно

⁵⁰ Григорій Ніський, *Слово про Божество Сина і Духа і похвала праведному Авраамові*.

⁵¹ Іван Павло II, Апостольський лист *Orientalis Lumen* [«Світло Сходу»] (2 травня 1995), 16.

⁵² Діонісій Ареопагт, *Про Божі імена*, 13, 3.

⁵³ Григорій Богослов, *Слово 40 на святе Хрещення*, 41.

висловлюємо нашу віру та сопричастя з Пресвятою Тройцею, яка дарує нам «благодать Господа нашого Ісуса Христа, любов Бога і Отця, і причастя Святого Духа»⁵⁴.

А. ВІРУЄМО В БОГА ОТЦЯ

«Вірую в єдиного Бога Отця...»
(Символ віри)

«Суцций Владико, Господи, Боже Отче Вседержителю...»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)

74 Христова Церква, спираючись на Об'явлення Боже та його святоотцівське тлумачення, так сповідує віру в Бога Отця в Нікейсько-Царгородському Символі віри⁵⁵: «Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, і всього видимого і невидимого». Отцівство Бога означає, що Отець безначально родить Сина й від Отця ісходить Святий Дух⁵⁶. Бог усе сотворив і всім управляє, і для свого творіння Отець є Творцем і Вседержителем. Через те, що Отець зволив, почав існувати всесвіт. Ми віруємо в єдиного Бога, тому що є єдиний Бог Отець.

1. Об'явлення Отця у Святому Письмі

75 Бог об'являє Себе як Особа – «Я Той, Хто є» (Вих. 3, 14). Тільки Бог-Особа насправді є. Усе інше існує, оскільки Бог так велить. Бог є святий, тобто цілком відмінний від усього створіння, Бог – неповторний і єдиний, тож Його неможливо уявити думкою та зобразити жодним матеріальним способом: «Не робитимеш собі ніякого кумира» (Вих. 20, 4). На відміну від мертвих ідолів, Бог – живий. Не маючи відповідних слів, щоб висловити таїнство Божого життя, Святе Письмо часто використовує антропоморфізми – переносить на Бога риси поведінки живої людини: Бог «любить, розмовляє, допомагає, жаліє, сумує, гнівається, воює, карає...».

76 У Старому Завіті Бог об'являє Себе в різних образах і подіях, які

⁵⁴ *Служебник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, виголошення перед анафорою.

⁵⁵ І Константинопольський Собор, *Нікейсько-Царгородський Символ віри*.

⁵⁶ Пор. Григорій Ніський, *Проти Євномія*, I, 32.

свідчать про Його присутність: у трьох подорожніх, яких прийняв Авраам, у видінні драбини між небом і землею «уві сні» патріарха Якова, в неопалимій купині перед Мойсеєм, у вогненному та хмаровому стовпі (див. Вих. 13, 21), над ковчегом Завіту (див. Вих. 25, 22), у подуві тихесенького, лагідного вітерцю (див. 1 Цар. 19, 12).

- 77 Вибраний народ Божий сповідує свого Бога, величаючи Його різними іменами: Спаситель (див. 2 Сам. 22, 2-3; Пс. 106, 21; Іс. 43, 3-4; 45, 15), Творець (див. Йов. 4, 17; 32, 22; Пс. 95, 6; Іс. 17, 7; 51, 13), Господь (див. Вих. 3, 15), Батько (див. Пс. 89, 27; Іс. 9, 5; 63, 16; Мал. 1, 6), Наречений (див. Ос. 2, 22), Пастир (див. Пс. 23, 1). Однак старозавітні титули були лише прообразами Об'явлення Бога як Отця Єдинородного Сина. «Ніхто й ніколи Бога не бачив. Єдинородний Син, що в Отцевому лоні, – Той об'явив» (Йо. 1, 18).
- 78 Божий Син Ісус Христос, у якому «враз із людською природою живе вся повнота Божества» (Кл. 2, 9), об'являє Отця: «Все передане Мені Моїм Отцем, і ніхто не знає Сина, крім Отця, і Отця ніхто не знає, крім Сина, та кому Син схоче відкрити» (Мт. 11, 27). Ісус навчає звертатися до Бога «Отче наш» (Мт. 6, 9) та наслідувати Його досконалість: «Будьте досконалі, як Отець ваш небесний досконалий» (Мт. 5, 48). В Ісусі Христі невидимий Бог стає видимим для людини: «Я і Отець – одно» (Йо. 10, 30); «Хто мене бачив, той бачив Отця» (Йо. 14, 9).

2. Безначальний Отець

- 79 Церква називає «Отцем» Того, Хто не має отця, і ніколи не був сином⁵⁷. Слова євангелиста Йоана, що «споконвіку (церковнослов'янською – «в началі») було Слово», Святі Отці розуміли як ствердження того, що цим «началом» є Особа Отця⁵⁸. Він, Хто є особовим Началом усього, Сам є без начала, яке б Його спричинило. Іншими словами, Отець – безначальне Начало. Цей антиномічний вислів виражає свободу Божої Особи Отця, який нічим і ніким не зумовлений. «Отець безначальний, бо ні від кого іншого, навіть від Себе Самого, не отримав буття»⁵⁹. Отець – як Начало творіння – усе наповнює та водночас перевершує усе сотворене.

⁵⁷ пор. Атанасій Великий, *Перший лист до Серапіона*, 16.

⁵⁸ Григорій Богослов, *Слово 42*, 14.

⁵⁹ Григорій Богослов, *Слово 20. Про догмат і поставлення єпископів*, 7.

- 80 У своєму досвіді Церква завжди споглядає Отця у відношенні до Сина і Святого Духа, а Тройцю – як сопричастя Осіб. «Вірую в єдиного Бога, в Тройці славленого Отця неродженого, безначального, нескінченного; Сина ж родженого, але собезначального Отцеві і співнескінченного; і Духа Святого, що від Отця ісходить і в Сині являється, але також собезначального і рівного Отцеві і Синові, – у Тройцю єдиносущну, але роздільну Особами, Тройцю за іменами, але єдиного Бога»⁶⁰.
- 81 Отець є Отцем тому, що є Отцем Сина і Джерелом ісходження Святого Духа. Син і Святий Дух – «від Отця, хоч і не після Отця»⁶¹. Родження Слова й ісходження Духа не можна сприймати в категоріях часу: «Отець бо споконвічно родить Сина споконвічного та співпрестольного, а Дух Святий є в Отці співславлений з Сином: одна сила, одна природа, одне Божество»⁶². Бог Отець є Началом найтіснішого і нероздільного сопричастя (грецькою – *койнонія*) у любові Божих Осіб.
- 82 Особова інакшість Отця від Сина і Святого Духа полягає в тому, що Отець – нероджений. Він, Сам будучи неродженим, є Началом Особи Сина та Особи Святого Духа. Неродженість Бога-Отця – це Його необумовленість ніким і нічим іншим. «Отець називається так, бо родить Сина, а Син [є Сином] через родження від Отця, а Дух Святий – через ісходження від Отця, будучи, однак, від Нього невіддільним»⁶³.
- 83 В анафорі Літургії святого Василя Великого Церква називає Отця «незбагненний» і «неописаний». «Незбагненність» Отця означає, що кожен етап нашого богопізнання не є остаточним, адже до глибин пізнати Бога може тільки Сам Бог: «Того, що в Бозі, ніхто не знає, крім Духа Божого» (1 Кр. 2, 11). Наше богопізнання зростатиме у вірі, за словами святого апостола Павла, аж до бачення «обличчям в обличчя» (пор. 1 Кр. 13, 12). Незбагненність Бога для людини є запорукою нескінченного богопізнання, яке є «вічним життям».
- 84 «Неописанність» Отця, як і Його «незбагненність», є свідченням неможливості звести Особу Бога до будь-яких форм вираження, образних чи словесних, якими користуються люди. Бога Отця не зображають на іконах, адже Отець не воплотився і не прийняв образу людини. Отця об'явив Єдинородний Син, який є «образом Бога невидимого» (пор. Кл. 1, 15).

⁶⁰ Іларіон, митрополит Київський, *Ісповідання віри*.

⁶¹ Пор. Григорій Богослов, *Слово 29. Про богослов'я третє*, 3.

⁶² *Квітна тріодь*, Неділя П'ятдесятниці, стихира на «Господи, звиваю я».

⁶³ Іларіон, митрополит Київський, *Ісповідання віри*.

Б. ВІРУЄМО В ЄДИНОРОДНОГО СИНА

*«І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, єдинокордного,
від Отця родженого перед усіма віками –
світло від світла, Бога істинного від Бога істинного,
родженого, нествореного, єдиносущного з Отцем»
(Символ віри)*

*«Ти ... безначальний, невидимий, незбагненний,
неописаний, незмінний;
Отче Господа нашого Ісуса Христа [...]»
Який є образом благоді Твоєї, печать рівнообразна,
що в Собі являє Тебе – Отця, живе Слово,
Бог істинний, предвічна премудрість, життя,
освячення, сила, справжнє світло»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

- 85 Бог Отець у Своїй свободі й любові родить Сина. Невидима Отча любов, з якої родиться Син, у Сині стає видимою: «Невидиме Сина є Отець, а видиме Отця є Син»⁶⁴. У цій любові Отець і Син – одне. Водночас роджений Син є іпостасно (особово) інший від Отця. Отець народив іншого від Себе, відкриваючись усеціло в Синові, як Іншому⁶⁵.
- 86 Син Божий є «відблиском слави [Отця], образом Його істоти» (Євр. 1, 3). Його особове родження від Отця є родженням «Світла від Світла, Бога істинного від Бога істинного». Син Божий «у Собі являє Отця», є «Слово живе»⁶⁶, яке було «споконвіку» в Бога й було Бог (пор. Йо. 1, 1). Той же самий Син Божий є «образом Божої благоді, печаттю рівнообразною»⁶⁷, «образом Бога невидимого» (пор. Кл. 1, 15). Син Божий, отже, є водночас Словом та Образом Божим.

1. Об'явлення Сина Божого у Святому Письмі

- 87 У Йорданському Богоявленні Сам Отець називає Ісуса Христа Своїм Сином: «Ти єси Син Мій любий, у Тобі – Моє уподобання» (Мр. 1, 11). У Старому Завіті сином Божим називається народ Божий: Ось так говорить Господь: «Мій син, мій первенець – Ізраїль» (Вих. 4, 22), а

⁶⁴ Іринеї Лїонський, *Проти ересей*, IV, 6, 6.

⁶⁵ Пор. Атанасій Великий, *Перший лист до Серапїона*, 16.

⁶⁶ Див. Анафора Літургії святого Василя Великого.

⁶⁷ Див. Анафора Літургії святого Василя Великого.

також і Помазаник-Месія: «Господь сказав до мене: Син Мій єси Ти, Я породив тебе сьогодні. Прости Мене, і Я дам тобі народи в спадщину, і кінці землі тобі в посілість» (Пс. 2, 7-8).

- 88 Новий Завіт надає нового значення титулу «Син Божий», підкреслюючи унікальність відношення Ісуса Христа до Бога Отця. Сам Христос робить розрізнення між власним богосинівством і нашим синівством у Бога: «Іду Я до Отця Мого й Отця вашого» (Йо. 20, 17; пор. Йо. 1, 18). Це Його виключне богосинівство засвідчує Отець в об'явленні під час Переображення: «Це Син мій, Вибранець, слухайте Його!» (Лк. 9, 35). Євангеліст Йоан сповідує божество Сина Божого: «Божий Син прийшов і дав нам розум, щоб ми Правдивого пізнали [...]. Він – правдивий Бог і життя вічне» (1 Йо. 5, 20).

2. Єдинородний Син

- 89 Син Божий, друга Особа Пресвятої Тройці, рівний за гідністю і сутністю з Отцем: «Він – Отцеве сяйво й незмінний та непорушний образ Його природи і єства, джерело премудрості і благодаті»⁶⁸. Тому Церква ісповідує Христа Єдинородним Сином, що в Отцевому лоні (пор. Йо. 1, 18). Роджений від Отця Син – несотворений, Він Єдиний від Отця, неповторна Божа Особа, Слово Боже: «Слово вийшло з Бога, як стовбур із кореня, струмінь із джерела чи промінь із сонця [...]. Я б не сумнівався назвати стовбур сином кореня, струмінь – сином джерела, а промінь – сином сонця, бо кожний початок є батьком, а все, що походить з якогось початку, є потомством, тим паче Слово Бога, Яке в прямому сенсі взяло ім'я Сина»⁶⁹.
- 90 Церква ісповідує Сина «єдиносущним Отцеві», окреслюючи рівність Осіб Пресвятої Тройці і єдність Божої природи, потверджуючи тим Божество Сина Божого: Син не виникнув у часі, як інше творіння. Тому Він не нижчий від Отця, співіснує з Ним вічно, рівний Йому у всьому, окрім того, що родити належить Отцеві⁷⁰.

⁶⁸ Пор. *Квітна тріодь*, Понеділок Святого Духа, Вечірня з коліноприклонними молитвами, друга коліноприклонна молитва.

⁶⁹ ТЕРТУЛІАН, *Проти Праксея*, 8.

⁷⁰ Пор. КИРИЛО ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ, *На Євангеліє від Йоана*, 16, 13.

В. ВІРУЄМО У СВЯТОГО ДУХА

*«І в Духа Святого, Господа животворящого,
що від Отця ісходить, що з Отцем і Сином
рівнопокляємий і рівнославимий»
(Символ віри)*

*«Через Нього Дух Святий з'явився,
Дух істини, дар усиновлення,
запорука майбутнього спадкоємства,
початок вічних благ, животворяща сила,
джерело освячення»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

- 91 Святий Дух – Третя Особа Божа, що від Отця ісходить (див. Йо. 15, 26). Таке ісходження Святого Духа можна образно пояснити, скориставшись аналогією: «Отець – джерело, Син – струмок, Дух – вода. Одне лише Джерело і для струмка, і для води; один лише Отець і для Сина, і для Духа, який – як вода, котра б'є з джерела й наповнює русло струмка»⁷¹. Святий Дух є Особою Божою, рівнопокляємою і рівнославимою з Отцем і Сином. Він ісходить від Отця, перебуває в Слові та Його виявляє⁷².
- 92 Святого Духа іноді порівнюють з подихом, завдяки якому лунає слово. Відповідно, у Пресвятій Тройці Отець вимовляє Слово (родить Сина) Святим Духом: «через подих чути голос, який промовляє слово»⁷³.

1. Об'явлення Святого Духа у Святому Письмі

- 93 У Святому Письмі слово «дух» (єврейською мовою – *ruah*) має спільний корінь із дієсловом «дихати» й означає «подих», «вітер», «повітря». Людське життя пов'язане з диханням, і коли припиняється дихання, припиняється й життя. Ми не є володарями нашого життя: Бог дарує нам життя «Духом животворящим».
- 94 З перших речень книги Буття для означення живого Бога вживається образ «Духа Божого» (Бут. 1, 2). У розповіді Святого Письма про сотворення людини згадано про «віддих життя», що його Бог «вдихнув» у людину, через що вона стала «живою істотою» (пор. Бут. 2, 7). У Ста-

⁷¹ ТЕРТУЛІАН, *Проти Праксея*, 8.

⁷² Пор. ЙОАН ДАМАСКИН, *Точний виклад православної віри* I, 7.

⁷³ ЙОАН ДАМАСКИН, *Точний виклад православної віри* I, 7.

рому Завіті наведено й інші образи, які в Новому Завіті стають символами Святого Духа: «ріки води живої» (пор. Йо. 7, 38), «помазання» (пор. 1 Йо. 2, 20.27), «вогнь очищення» і «вогненні язики» (пор. Лк. 3, 16; Ді. 2, 3), «вітер» (пор. Йо. 3, 8; Ді. 2, 2), «печать помазання» (пор. 2 Кр. 1, 22; Еф. 1, 13; 4, 30), «покладання рук» (пор. Ді. 5, 12; 8, 17-19), «голуб» (пор. Мт. 3, 16).

- 95 Новий Завіт надає Святому Духові титули, які підкреслюють Його особовість і божество: «Утішитель» (Йо. 14, 16), «Дух істини» (Йо. 16, 13), «Дух усиновлення» (Рм. 8, 15), «Дух Ісуса Христа» (Флп. 1, 19), «Дух Господній» (2 Кр. 3, 17), «Дух Божий» (Рм. 15, 19) і «Дух слави» (1 Пт. 4, 14). Ці титули показують, що Дух Святий є Господом життя, через що й називаємо Його «Господом животворящим». Анафора Літургії святого Василя Великого називає Святого Духа «животворящою силою», яка є «джерелом освячення» і «початком вічних благ».
- 96 Христос вказує на особливу місію Святого Духа в історії спасіння: «Як прийде Утішитель, якого зішлю вам від Отця, Дух істини, який від Отця походить, то Він і свідчитиме за мене» (Йо. 15, 26-27). Як прорік Христос, Святий Дух «навчить вас усього і все вам нагадає» (Йо. 14, 26), «наведе вас на всю правду [...] і звістить те, що настане» (Йо. 16, 13). Він «прославить Сина, бо візьме з Синового, щоб звістити учням» (пор. Йо. 16, 14).

2. Святий Дух, що від Отця ісходить

- 97 Отці Церкви, навчаючи про Особу Святого Духа, насамперед наголошували на тому, що відрізняє Особу Святого Духа від Осіб Отця і Сина, тобто що Святий Дух від Отця ісходить. Цю віру вони соборно сповідували в Символі віри: «Вірую... в Духа Святого, Господа животворящего, що від Отця ісходить». Про ісходження Святого Духа святий Кирило Олександрійський повчає: «Святий Дух – це Той, який [...] виливається від Бога Отця через Сина й відкриває нам Своє існування наче в образі подиху вуст»⁷⁴.
- 98 Святі Отці відрізняли внутрішнє життя Пресвятої Тройці від її об'явлення у творінні. У Пресвятій Тройці Святий Дух *ісходить* від Отця – єдиного Начала Пресвятої Тройці. Коли Святі Отці говорили про дію Осіб Тройці у творінні, то сповідували, що Отець зсилає

⁷⁴ Кирило Олександрійський, *Діалог про Пресвяту Тройцю*, 2.

Святого Духа «через Сина»⁷⁵. Святий Кирило Олександрійський, сповідуючи одну й ту ж саму віру, трактував це *зсилання* Святого Духа «через Сина» як *походження* Святого Духа «від Отця і Сина»⁷⁶. На цьому наголошували й отці Флорентійського собору: «Деякі говорили, що Святий Дух походить від Отця і Сина, інші ж твердили про походження від Отця через Сина. Усі вони різними словами висловлювали те саме значення»⁷⁷. Цю ж думку висловлено і в Артикулах Берестейської унії: «Дух Святий [...] з одного Начала, немов із джерела, від Отця через Сина ісходить»⁷⁸.

⁷⁵ Пор. Григорій Ніський, *Про життя святого Григорія Чудотворця*.

⁷⁶ Пор. Кирило Олександрійський, *Скарбниця: Що Святий Дух є з сутності Отця і Сина*.

⁷⁷ Флорентійський Собор, Булла *Laetentur caeli Радійте небеса* (Сесія VI: 6 липня 1439).

⁷⁸ *Артикули Берестейської унії*, арт. 1.

III. ВІРУЄМО В БОГА ОТЦЯ, ТВОРЦЯ НЕБА І ЗЕМЛІ, І В СПАСИТЕЛЯ НАШОГО ІСУСА ХРИСТА, І В ДУХА СВЯТОГО, ГОСПОДА ЖИВОТВОРЯЩОГО

*«Творця неба і землі, всього видимого і невидимого»
(Символ віри)*

*«Господи неба і землі,
і всього видимого й невидимого створіння»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

А. ТВОРЕЦЬ І ЙОГО ТВОРІННЯ

- 99 Наша віра у Творця дає можливість осягнути сенс і сутність сотвореного світу. Біблійне Об'явлення відкриває нам у сутності світу присутність Бога: ми пізнаємо Творця і світ – Його творіння.
- 100 Слово «творіння» вказує на пов'язаність світу з Особою Творця, «творінням рук якого» є світ. Ось чому не можна пізнавати творіння окремо від Творця. Боже Об'явлення привертає увагу не так до законів природи, як до ділання Творця в Його божественному Промислі. У світлі віри нам відкривається справжня краса творіння – відблиск краси та величі його Творця: «Яка їх, Твоїх діл, Господи, сила! У мудрості усе ти створив» (Пс. 104 (103), 24).

1. Отець творить через Сина у Святому Дусі

- 101 Бог – у Своїй любові до людства – вийшов із неприступного світла Свого внутрішнього божественного життя та об'явив Себе в сотвореному Ним світі: «Днесь незаходиме сонце засяяло, і світ осяюється Господнім світлом»⁷⁹. Основою світу є «благодать Господа нашого Ісуса Христа, і любов Бога й Отця, і причастя Святого Духа» (пор. 2 Кр. 13, 13)⁸⁰. Святий Василій Великий навчає про участь трьох Осіб Пресвятої Тройці у сотворенні світу: «Первісна причина створеного – Отець, причина творяча – Син, і причина звершуюча – Святий Дух»⁸¹. Цей сотворений у любові світ стає «храмом» – місцем і середовищем

⁷⁹ *Требник*, Чин великого освячення води святих Богоявлень, молитва друга.

⁸⁰ *Анафора Літургії Йоана Золотоустого*.

⁸¹ *Василій Великий, Про Святого Духа. До Амфілохія, єпископа Іконійського*, 16, 38.

спілкування Бога з людиною. Перебування Бога в світі як у храмі є прообразом входження Божого Сина в людське тіло – воплощення (див. Євр. 10, 5).

- 102 Воплощення Божого Сина розкриває сенс сотвореного світу. У визначений момент історії Син Божий сходить у творіння, щоб піднести творіння до Бога: це звершується дією Святого Духа. У «шести днях» творення Святий Дух готує середовище для людини (див. Бут. 1), у Старому Завіті підготовляє людину до зустрічі з Воплоченим Сином Божим, аби через Ісуса Христа привести все творіння до Отця, «щоб Бог був усім в усьому» (1 Кор. 15, 28).

а. Свобода Творця

- 103 Святе Письмо розпочинає оповідь про сотворення світу словами: «На початку сотворив Бог небо й землю» (Бут. 1, 1). Бог був, є і залишається «на початку» всього сотвореного й того, що повсякчас виникає. Про Бога як Начало усього пише євангелист Йоан: «Я – Альфа і Омега, початок і кінець, – говорить Господь Бог, Хто єсть і Хто був і Хто приходить, Вседержитель» (Од. 1, 8). За словами святого Іринія Ліонського, усе вийшло з рук Божих Словом і Святим Духом⁸².
- 104 Бог здійснює свій задум про сотворення світу через Своє Слово: «Нехай буде світло [...]. Нехай посеред вод буде твердь» (Бут. 1, 3.6). Це творче Слово об'являється у Святому Письмі як Син Божий, роджений від Отця: «Він – образ невидимого Бога, первородний усього створіння [...]. Він раніш усього, і все існує в Ньому» (Кл. 1, 15-17).
- 105 Бог творив вільно, ніщо не обмежувало Його творчої свободи. Божа творчість є *сотворенням*, тобто виведенням буття з небуття. Бог покликає до буття те, чого не було і що необов'язково мало бути, тобто не постало з необхідності. Святе Письмо не розповідає про те, як виник світ, а натомість мовить про те, *Хто* (Отець), *через Кого* (Слово-Сина) і *в Кому* (Святому Дусі) покликав цей світ до існування.
- 106 Бог є Творець. Це значить, що Він не тільки сотворив світ, а й завжди присутній у творінні і творить постійно. Тому творіння є знаком і виявом Божої творчої любові. Воно покликане в особі людини відповісти любов'ю на любов і прагнути Бога так, як Бог прагне її: «Бог бажає, щоб Його бажали, і любить, щоб Його любили»⁸³.

⁸² Пор. Іриней Ліонський, *Проти ересей*, IV, 20, 1.3-4 ; V, 1, 3.

⁸³ Максим Ісповідник, *Книга про спірні питання*.

б. Добрість творіння

- 107 Святе Письмо в розповіді про сотворення світу відкриває, як Бог оцінює сотворений Ним світ: «І побачив Бог, що воно добре» (Бут. 1, 10 й інші). Бог, наче мистець, створивши шедевр, приглядається до сотвореного й любується ним. Отець споглядає світ і розпізнає в його обрисах лик Сина – первородного усякого створіння, Яким і для Якого все було створено (пор. Кл 1,15н). Лик Христа все виразніше проступає протягом історії – аж до воплочення Сина Божого та Його зновупришестя у славі. Творіння – це видима ікона невидимого Бога. Силою Святого Духа творіння переображається в ході історії в «нове творіння», первообраз якого явлений у прославленому тілі воскреслого Христа.
- 108 Споглядання, або глибший погляд на світ, до якого нас кличе Бог, вчить побачити довколишній світ не лише як «щось» матеріальне чи як корисне та приємне для нашого «я», але і як поле діяння особового Бога, Який інший від нас і від світу. Чудовим прикладом християнського бачення світу є слова молитви Чину Великого освячення води: «Тебе оспівує сонце, Тебе славить місяць, Тебе оточують зорі, Тебе слухає світло, перед Тобою тремтять безодні, для Тебе б'ють джерела. Ти розп'яв небо, як намет, Ти утвердив еси землю на водах, Ти обгородив море піском, Ти для дихання розлив повітря...»⁸⁴.
- 109 Споглядання світу у світлі особового Бога, який один є добрий (див. Лк. 18, 19), дає підставу стверджувати про добрість світу, матерії та всього творіння. «Добрим є світ і все, що у ньому виявляється мудрим і художнім»⁸⁵. У Святому Письмі образом Божого задуму про світ є рай (див. Бут. 2). Здійснення цього задуму залежить від співпраці людини з Богом. Рай є Божим даром і водночас людським покликанням.
- 110 Світ, задуманий Богом як рай, – це дар Божий людині та середовище її спілкування з Богом, ближнім і природою. Тому людина не може поспоживацьки ставитися до світу, повного любові та уваги Дарувальника. Християнське сприйняття світу полягає в тому, щоб бачити його як дар Божий. Зростаючи у вірі, християнин у своєму розумінні підіймається від дарів до Особи Дарувальника. Ставлення до світу як дару Божого дозволяє уникнути двох крайнощів: применшення вартості світу (бо світ – Боже творіння) та його абсолютизації (бо світ не є Богом).

⁸⁴ *Требник*, Чин великого освячення води святих Богоявлень, молитва третя.

⁸⁵ Григорій Ніський, *Велике огласительне слово*, 1.

в. Божий Промисел

- 111 Бог-Творець сповнює творіння благодаттю Своєї присутності, водночас залишаючись неосяжним у Своєму єстві. Божа присутність у світі відкривається молитовному спогляданню, здатному бачити у світі Його божественний Первообраз – Христа.
- 112 Бог, за Своїм задумом, діє у світі, підтримує світ в існуванні і провадить його до звершення. Це Боже діяння називаємо Божим Промислом (Провидінням). Боже Провидіння полягає в благодатному «передбаченні» та «предвічній раді» Отця, і Сина, і Святого Духа⁸⁶; воно є волею Бога про світ і визначає звершення світу: «Ти Твоєю владою держиш створіння і Твоїм Промислом будуєш світ»⁸⁷. Це значить, що й у світі, і в нашому житті нема випадковостей чи другорядностей. Віра дає змогу побачити діяння Божого Промислу в конкретних життєвих обставинах.

*«Тебе ж хвалять ангели, архангели, престоли,
господьства, начала, влади, сили і багатоокі херувими;
перед Тобою навкруги стоять серафими»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

2. Видимий і невидимий світ

- 113 Символ віри вказує на два виміри сотвореного Богом світу – видимий і невидимий. Про поєднання у творінні всього видимого і невидимого навчає святий Максим Ісповідник. Він, спираючись на слова святого апостола Павла про те, що «усе» було Христом і для Христа створене (див. Кл. 1, 16-17), під отим «усе» розуміє видиме земне і невидиме небесне, видиме людське і невидиме ангельське. Христос, воплотившись, нерозривно поєднався з творінням у «тілі і крові» Його людської природи⁸⁸. Усе творіння, видиме і невидиме, існує не завдяки власній природі, а завдяки діянню Божого Сина.
- 114 Ангели, небесні безтілесні істоти (духи)⁸⁹, «мають буття з волі Отця, вводяться в буття дією Сина і звершуються в бутті присутністю Святого Духа»⁹⁰. Бог як найвищий Ум створив ангельські уми, зробив їх

⁸⁶ Пор. Йоан Дамаскин, *Слово третє на захист святих ікон*, 19.

⁸⁷ *Требник*, Чин великого освячення води святих Богоявлень, молитва третя.

⁸⁸ Пор. Максим Ісповідник, *Питання до Таласія*, 35.

⁸⁹ *Молитовник «Прийдіте, поклонімся»*, Молитви на кожен день, Неділя: *Молитва до Пресвятої Тройці*.

⁹⁰ Василій Великий, *Про Святого Духа. До Амфілохія, єпископа Іконійського*, 16, 38.

причасниками невимовної Божої слави, уклав їхнє нетлінне єство. Ангели – світила, що відбивають світло Боже; вони прийняли від першого Життя життя вічне, споглядаючи вічну Славу і Премудрість, і тому повні світла, як дзеркала⁹¹.

- 115 Існування невидимого світу ангелів свідчить про багатство й розмаїття сотвореного Богом світу. Видиме й невидиме належить до одного творіння, яке Бог бачить *добрим*. Як особи, люди й ангели мають можливість будувати особові, духовні відносини з Богом і між собою: «Днесь горне з долішнім празнує, і долішне з горнім разом розмовляє»⁹².
- 116 Анафора Літургії святого Василя Великого згадує дев'ять ангельських чинів: «Тебе ж хвалять ангели, архангели, престоли, господства, начала, влади, сили і багатооки херувими; перед Тобою навкруги стоять серафими». Ангельські чини названі «хорами» через сопричастя з Богом і між собою. Ангели безнастанно возносять «хвалу Богові» – перебувають у світлі Божої слави.
- 117 У Святому Письмі ангели являють Божу присутність у світі, звіщаючи людям Божу волю. Деяких із них Святе Письмо називає на ім'я: Михаїл (див. Од. 12, 7; див. Юд. 1, 9), Рафаїл (див. Тов. 12, 15), Гавриїл (див. Лк. 1, 19.26). Ангели допомагають людям у духовному зростанні (див. Євр. 1, 14). Передання Церкви навчає про те, що Бог дарує кожній людині ангела-хоронителя: «Ангелів поставив ти хоронителями»⁹³. Єдність видимого і невидимого творіння – людей і ангелів – виявляється в Божественній Літургії, коли земне виражає небесне і люди співслужать з ангелами: «Ми херувимів тайно являємо і животворящій Тройці трисвяту пісню співаємо [...]: Свят, свят, свят Господь Саваот, повне небо і земля слави Твоєї. Осанна на висотах. Благословенний, Хто йде в ім'я Господнє»⁹⁴.

*«Ти бо створив людину, взявши порох із землі»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

3. Людина – вінець творіння

- 118 «Господи [...], що той чоловік, що згадуєш про нього, або людська істота, що про неї дбаєш? Мало чим зменшив єси його від ангелів,

⁹¹ Пор. *Октоїх*, глас 1, понеділок, Утренья, канон безтілесним силам, тропарі пісні 7, 8.

⁹² *Требник*, Чин великого освячення води святих Богоявлень, молитва друга.

⁹³ *Анафора Літургії святого Василя Великого*.

⁹⁴ Пор. *Служебник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, Херувимська пісня, анафора.

славою й честю увінчав його. Поставив його володарем над творами рук Твоїх, усе підбив йому під ноги» (Пс. 8, 2.5-7). Такими словами Святе Письмо оспівує людину. Господь Бог поставив людину володарем творіння: «Нехай вона [людина] панує над рибою морською, над птаством небесним, над скотиною, над усіма дикими звірями й над усіма плазунами, що повзають на землі» (Бут. 1, 26).

- 119 Протягом «шести днів» Бог творить світ, готуючи його для людини: «Неприродно було начальникові з'явитися раніше від підлеглих; але після того, як було підготоване володіння, слід було показати й царя»⁹⁵. Створюючи людину, Бог увінчує нею творіння: «У чому велич людини? Не в схожості до створеного світу, а в тому, щоб бути на образ ества Творця»⁹⁶.
- 120 На цій підставі святий Григорій Ніський навчає, що гідність людини полягає в тому, що вона своєю природою перевищує все творіння, оскільки вона створена на царський образ свого Творця і вільно, повновладно управляє своїми бажаннями⁹⁷. Гідність людини – в образі Божому. Сам Господь оберігає непорушною гідність людини та піклується про неї: «Хто ще, крім Мене, вірніше служить тобі? Тобі все творіння для служіння я сотворив. Небо і земля тобі служать; небо вологою, а земля плодами. Для тебе сонце світить і гріє, місяць із зорями ніч освітлює! Для тебе хмари дощем землю напоюють і земля, служачи тобі, зрошує всіляку траву й дерево плідне! Для тебе ріки приносять рибу, а пустелі живлять тварин»⁹⁸.

*«Вдостойши її образом Своім, Боже,
Ти поставив її в достатньому раю»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

а. Людина – на образ і подобу Божу

- 121 Книга Буття розкриває глибинний зв'язок людини з Богом: «Сотворімо людину на Наш образ і на Нашу подобу» (Бут. 1, 26). Святий Іринеї Ліонський, коментуючи ці слова, тлумачить: «Образ Божий – це Син; на Його образ створена людина. І тому Син з'явився в останні часи, щоб показати подібність людського образу із Самим Собою»⁹⁹. Саме на образ Христа – вочлененого Сина Божого – сотворено людину; вона

⁹⁵ Григорій Ніський, *Про устрій людини*, 2.

⁹⁶ Григорій Ніський, *Про устрій людини*, 16.

⁹⁷ Пор. Григорій Ніський, *Про устрій людини*, 3-4.

⁹⁸ Кирило Турівський, *Слово про розслабленого*.

⁹⁹ Іринеї Ліонський, *Доказ апостольської проповіді*, 22.

є «образом образу»¹⁰⁰, існує «в Христі», в Якому вона усиновлена Богом; збагнути людину можна «через Христа»¹⁰¹.

- 122 У своїй сутності людина, як твердять Святі Отці, є образом Первообразу – невимовного, непізнанного і безсмертного Бога¹⁰², має «здатність ума і свободи»¹⁰³ і внутрішню силу самовизначення¹⁰⁴. Отож Святі Отці стверджують, що «образ Божий» у людині – це підстава її буття, існування та особистісного самовизначення.
- 123 Людина – як образ Божий – завжди стремить до свого Первообразу: «Як лань прагне до водних потоків, так душа моя прагне до Тебе, Боже» (Пс. 42, 2). Це стремління святі Отці називали прагненням людини досягнути «подоби Божої». За словами святого Григорія Ніського, «богоподібність полягає в тому, щоб наша душа якоюсь мірою уподібнювалася до найвищого Єства»¹⁰⁵, а святий Йоан Дамаскин вважає, що «вираз *на подобу* означає уподібнення до Бога в чеснотах, наскільки це можливо для людини»¹⁰⁶.
- 124 Кожна людина, яка приходить у світ, покликана уподібнитися до Бога, досягнути обожествлення: «Нам були даровані цінні й превеликі обітниці, щоб ними ви стали учасниками Божої природи» (2 Пт. 1, 4). Така участь у Божій природі є щастям людини. «Божої подобі» людина може досягнути лише у вільному виборі та згоді й у співдії з Божою благодаттю: «Досягнення богоподібності потребує нашої співдії [...] Коли ум починає з великою насолодою сприймати благість Божу, тоді благодать наче живопише на образі Божому риси богоподібності»¹⁰⁷.

1) Зростання особи від образу до подобі Божої

- 125 Ісус Христос, на образ Якого створена людина, є воплощеним Сином Божим, другою Особою Божою, що прийняла людську природу. Людина, подібно до Христа, є особою. Зростання людини від образу до подобі Божої є особовим зростанням, яке відбувається у вільному

¹⁰⁰ Пор. Іван Павло II, Апостольський лист *Orientalis Lumen* [«Світло Сходу»], (2 травня 1995), 15; пор. Григорій Ніський, *Про досконалість до Олімпія монаха*.

¹⁰¹ Пор. Іван Павло II, Енцикліка *Redemptor hominis* [«Відкупитель людини»], (4 березня 1979), 10.

¹⁰² Пор. Григорій Ніський, *Про устрій людини*, 16.

¹⁰³ Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри*, II, 12.

¹⁰⁴ Пор. Григорій Ніський, *Про устрій людини*, 16.

¹⁰⁵ Григорій Ніський, *Про душу і воскресіння. Розмова з сестрою Макриною*.

¹⁰⁶ Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри*, II, 12.

¹⁰⁷ Діадох Фоткійський, *Сто глав про духовну досконалість*, 89.

спілкуванні людини з Богом. Людина зростає від стану «першого Адама», описаного в книзі Буття, до «другого Адама» – Боголюдини Христа. «Перший чоловік Адам став душею живою, а останній Адам – духом животворним [...]. Перший чоловік із землі – земний, другий чоловік – з неба. Який земний, такі й земні, і який небесний, такі й небесні. І так само, як ми носили образ земного, так носитимем і образ небесного» (1 Кр. 15, 45-49).

- 126 Створена доброю, людина мала поступово досягати досконалості. Ось чому святий Іринеї Ліонський порівнює райський стан першого Адама з невинністю дитини: «Бог міг створити людину вже відразу досконалою, але позаяк людина була тільки-но створена, вона була б неспроможною прийняти цю благодать, а одержавши – втримати»¹⁰⁸. Зростати до другого Адама – Христа – це приймати благодать Святого Духа аж до постійного перебування в ній, «поки ми всі не дійдемо до єдності у вірі й до повного спізнання Божого Сина, до звершеності мужа, до міри повного зросту повноти Христа» (Еф. 4, 13).
- 127 *Обожествлення* людини, згідно з предвічним Божим задумом, можливе завдяки вочлненню Божого Сина, через яке людина отримує дар стати учасником Божої природи (див. 2 Пт. 1, 4), «богом по благодаті», та осягає вічне життя. «Ми не сотворені богами спочатку. Спершу ми стали людьми, але опісля станемо богами. Це саме вияв повноти Божої милості, щоб ніхто не думав, що Бог заздрить або нещирий»¹⁰⁹. Саме тому, що Бог нас полюбив, Він хоче, щоб і ми стали такими, як Він: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний!» (Мт. 5, 48; див. 1 Пт. 1, 16).

2) Створена природа людини

- 128 Бог сотворив людину, як передає книга Буття, із «земного пороху» – матерії, вдихаючи їй «віддих життя», завдяки чому людина стала «живою істотою» (Бут. 2, 7). Святе Письмо зображує Творця в образі гончаря, котрий «ліпить» із земної глини людину на Свій Образ. Цим «Образом» (пор. Бут. 1, 27) є вочлнений Божий Син: «Він – образ невидимого Бога, первородний усякого створіння» (Кл. 1, 15-16). А людина сотворена на образ Сина: «Бог [...] створив людину згідно й подібно до Свого Сина. Адже руками Отця, через Сина і Духа, була сотворена на образ і подобу Бога ціла людина, а не її частина. [...] До-

¹⁰⁸ Іринеї Ліонський, *Проти ересей*, IV, 38, 1.

¹⁰⁹ Іринеї Ліонський, *Проти ересей*, IV, 37, 4.

сконала людина – то єдність *душі*, яка отримала *Духа Отця*, з *тілом*, що сотворене на образ Божий»¹¹⁰.

- 129 Образ Божий визначає гідність людини вже в її тілі, яке є *добрим*. Добрість тіла, зокрема, полягає в тому, що через нього людина в спілкуванні спроможна виражати себе як особу. Цю спроможність людина отримує як дар Божий. Тіло людини здатне приймати в себе Духа Божого, тому й апостол Павло називає тіло людини «храмом Духа Святого» (пор. 1 Кр. 6, 19). У цьому – «таїнство» тіла й повнота його призначення. Саме тому християнство ставиться до людського тіла як до святині, посвяченої для служіння Богові та ближньому.
- 130 Створивши людину на Свій образ, Бог покликає її до святості: «Сам же Бог миру нехай освятить вас цілковито, і нехай уся ваша істота – дух і душа, і тіло – буде збережена без плями» (1 Сл. 5, 23). Святий Григорій Ніський так тлумачить слова апостола: «Апостол Павло частину, що живиться, називає «тілом», що відчуває, позначає словом «душа», а ту, що мислить, словом «дух»¹¹¹.
- 131 Для освячення людини Бог дарував заповідь. Виконання райської заповіді «не споживати з дерева пізнання добра і зла» дозволяло б людині споживати з «дерева життя», тобто «увінчувало б її безсмертям»¹¹², переобразило б її «в одного Духа з Господом»¹¹³, у «людину духовну, яка піддала своє тіло під владу Духа»¹¹⁴.

3) «Чоловіком і жінкою створив їх»

- 132 Образ Божий – основа не лише особової неповторності людини, а й людської спільноти: «Сказав Бог: Сотворімо людину на Наш образ і на Нашу подобу [...]. І сотворив Бог людину на Свій образ; на Божий образ сотворив її; чоловіком і жінкою сотворив їх» (Бут. 1, 26-27). Спільнота Осіб Пресвятої Тройці є первообразом людської спільноти. Святий Григорій Ніський трактує, яким саме чином перша людська спільнота є іконою Триособового Бога: «Адам, який не має сотвореної причини свого буття, і є ненароджений, на відміну від інших людей, є образом безпричинного Бога Отця, Вседержителя та Причини всього; народжений син Адама – образ родженого Сина і Слова Божого;

¹¹⁰ Іриней Ліонський, *Проти ересей*, V, 6, 1.

¹¹¹ Григорій Ніський, *Про устрій людини*, 8.

¹¹² Теофіл Антіохійський, *До Автолика*, II, 24, 27.

¹¹³ Ориген, *Гомілії на Євангеліє від Луки*, 35.

¹¹⁴ Ориген, *Гомілії на Євангеліє від Луки*, 11.

а Єва, яка вийшла від Адама (але не народжена від нього), знаменує ісходящу Особу Святого Духа»¹¹⁵.

- 133 Образ Пресвятої Тройці у людській спільноті – це природна єдність людської спільноти, що існує в сопричасті любові Адама і Єви. Доповнюючи одне одного фізично, психологічно і духовно, Адам і Єва є різними й водночас рівними особами.
- 134 Святе Письмо описує рівність і відмінність між чоловіком і жінкою, які творять первинну спільноту, у чудовому образі творення Єви з «ребра Адама» (пор. Бут. 2, 21). Адам визнає Єву «свою»: «Це справді кість від моїх костей і тіло від мого тіла. Вона зватиметься жінкою» (Бут. 2, 23). Адам сприймає Єву як рівну йому особу та водночас як подругу життя (пор. Бут. 2, 24).

4) Свобода і відповідальність людини

- 135 Господь покликав людину до святості у свободі й відповідальності: «Якщо тільки побажаєш – заповіді збережеш, і дотримати вірність – у твоїй добрій волі» (Сир. 15, 15). Бог оселив людину в раю, дав їй свободу та заповідь для її осягнення, символом якої є заборона споживати з «дерева пізнання добра і зла»: «З усякого дерева в саду їстимеш; з дерева ж пізнання добра й зла не їстимеш» (Бут. 2, 16-17). Цю заповідь святий Григорій Богослов тлумачить так: «Не для занапащення людини Бог посадив його [дерево пізнання добра і зла] на початку і не через заздрість заборонив їй наблизитися до нього [...], а через благість, якщо слушно цю заборону розуміти. Адже це дерево було, на мою думку, спогляданням, яке без жодної шкоди могли осягнути лише ті, чия духовність досягла достатньої досконалості»¹¹⁶.
- 136 Творець, вільно з любові створивши людину, покликає її до любові – найвищого, творчого вияву особи. Для цього Бог обдаровує людину свободою. Людська любов впливає з Бога як джерела, бо «Бог є любов» (пор. 1 Йо. 4, 8). Свобода належить до Божого образу в людині, тому його благодать не відміняє свободи людини¹¹⁷.
- 137 Найглибший вимір людської свободи полягає в тому, щоб добровільно обрати Бога й бути з Ним – це є добро; у тій же своїй свободі людина може й відкинути спілкування з Богом – це є зло. Бути вільним

¹¹⁵ Григорій Ніський, *Про образ і подобу Божу*.

¹¹⁶ Григорій Богослов, *Слово 45 на Пасху*, 8.

¹¹⁷ Пор. Йоан Золотоустий, *Коментар на святого євангелиста Матея. Гомілія 45*, 1.

– це «здатність до вільного самовизначення»¹¹⁸. Зло не належить до творіння, воно з'являється, якщо людина відмовляється від вибору добра, тобто зловживає своєю свободою. Як Божий дар, свобода утверджується з кожним вільним вибором добра та обмежується узалежненням людини від зла¹¹⁹ внаслідок її відмови від добра.

- 138 Людина відповідальна за свій вільний вибір: «З усякого дерева в саду їстимеш; з дерева ж пізнання добра й зла не їстимеш, бо того самого дня, коли з нього скуштуєш, напевно вмреш» (Бут. 2, 16-17). Ця Божа заповідь не обмежує свободи людини й не втручається у її вибір. Бог дарує заповідь для утвердження людини в добрі. Порушуючи заповідь, людина відкидає Бога й тим самим уводить у світ гріх, а з ним і смерть (див. Рм. 5, 12). Споживаючи плід із «дерева пізнання добра і зла», людина втрачає доступ до «дерева життя», губить свій зв'язок із Богом: «Спілкування з Богом є життя і світло, а відокремлення від Бога – смерть»¹²⁰.
- 139 Коли Адам і Єва порушили заповідь, то розірвали свій зв'язок із Богом. Їхній вибір став причиною смерті, а «дерево пізнання добра і зла» – її знаряддям. Таким знаряддям смерті був і хрест, приготований на Голготі для Божого Сина Ісуса Христа. Він, однак, приймаючи смерть на хресті, перетворює знаряддя смерті – хрест – на «дерево життя»: «Хрест, будши напоєний кров'ю і водою із нетлінного Христового ребра, розцвів життям для нас»¹²¹ і став «хрестом животворящим».
- 140 Церква літургійно свідчить про це у святі Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста (14/27 вересня), коли споглядаємо Животворящий Хрест у світлі Пасхи: «Хресту Твоєму поклоняємось, Владико, і святе воскресіння Твоє славимо». Господь добровільно взяв на Себе гріх світу, а хрест смерті переобразив у знак воскресіння, подолавши смертю смерть і даруючи нам життя вічне.

¹¹⁸ Григорій Ніський, *Про устрій людини*, 16.

¹¹⁹ Пор. Григорій Ніський, *Велике огласительне слово*, 5.

¹²⁰ Іриней Ліонський, *Проти ересей*, V, 27, 2.

¹²¹ Пор. *Октоїх*, глас 6, неділя, утрєня, канон воскресний, пісня 4; пор. також, *Октоїх*, глас 2, неділя, утрєня, канон воскресний, пісня 9.

«Коли ж вона не послухала тебе,
істинного Бога, що створив її,
і дала себе звести зміїною приманою
і вмертвила себе своїми прогрішеннями,
Ти, Боже, праведним твоїм судом
вигнав її з раю в цей світ і повернув до землі,
з якої вона була взята»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)

б. Гріхопадіння

- 141 Бог усе створив «добрим» (пор. Бут. 1, 31). За свідченням Святого Письма, зло з'являється пізніше – через відкинення добра. Зло не виникає як нова дійсність, «не існує зла за природою, і ніхто не є злим від природи, оскільки Бог не є творцем зла»¹²². Зло є обмеженням і спотворенням уже існуючого: «Зло має своє існування в небутті»¹²³. Гріх позбавляє людину життя – Бога. Зло виникає з гріха особи: «Звідки ж приходить зло? Поспитайте в самих себе! Хіба воно не є очевидним наслідком вашої сваволі та вашого вибору? Безперечно так, і ніхто не може твердити протилежного»¹²⁴. Внаслідок гріхопадіння у світ входить зло, яке Бог допускає задля покаяння і навернення людини: «Звідси походять недуги в містах і країнах, посухи, неврожай, винищення міст, землетруси, повені, розгроми військ...»¹²⁵.

1) Упадок ангелів

- 142 Зло як відкинення Бога стосується і невидимого ангельського світу: «Бог не пощадив ангелів, які були згрішили, а кинув у пекло й передав їх до темної безодні, щоб їх тримати на суд» (2 Пт. 2, 4). Ангелів, які протиставилися Богові, називаємо «дияволом», «бісами» або «злими духами», «впалими ангелами». «Диявол [...] душогубець від початку, і правди він не тримався, бо правди нема в ньому. Коли говорить брехню, зі свого говорить, бо він брехун і батько лжі» (Йо. 8, 44).
- 143 Упадок ангелів – наслідок гордині, тобто самоствердження у протиставленні Богові й бажанні стати рівними Йому. Вірні Богові ангели заперечили впалим: «Хто може бути рівний Богові?», тобто «Хто як Бог?» (з єврейської – *Михайл*). Літургійна традиція називає арханге-

¹²² Діадох Фоткійський, *Сто глав про духовну досконалість*, 3.

¹²³ Григорій Ніський, *Про душу і воскресіння. Розмова з сестрою Макриною*.

¹²⁴ Йоан Золотоустий, *Коментар на святого євангелиста Матея. Гомілія 59, 2*.

¹²⁵ Василій Великий, *Гомілія про те, що Бог не є творцем зла*, 5.

ла Михаїла, який очолив боротьбу проти впалих духів, архистратигом Божим, «начальником Божого війська». Церква святкує пам'ять архистратига Михаїла та інших сил безплотних 8/21 листопада, а також присвячує їм понеділок кожного тижня.

- 144 Одне з імен сатани (з єврейської *оскаржувача*), противника архангела Михаїла, церковнослов'янською мовою звучить Денниця, а латинською – Люцифер (*світлоносний*). У ньому первісне світло, відокремлене вільним рішенням від свого Божественного джерела, стало темрявою. Христос застерігає від такої небезпеки і людей: «Гляди, отже, чи світло, що в тобі, не є темрява» (Лк. 11, 35).

2) Гріхопадіння людини

- 145 Святе Письмо розповідає про гріхопадіння людини в раю, використовуючи образ змія: «З усіх же польових звірів, що їх сотворив Господь Бог, найхитріший був змія» (Бут. 3, 1). Святі Отці в образі змія вбачали противника Бога і людини – сатану. «Змія запропонував фальшиве обожествлення»¹²⁶, тобто піддав людині думку *стати як Бог*, але без Бога, власними зусиллями. Диявол у раю «манив Адама марною надією на обожествлення»¹²⁷, пропонуючи йому вбачати мірило добра не в Богові, а в самому собі.
- 146 Хитрість змія полягала в перекрученні слів Божої заповіді: «Чи справді Господь Бог велів вам не їсти ні з якого дерева, що в саді?» (Бут. 3, 1; пор. Бут. 2, 16-17). Підступне питання спокусника втягає Єву в діалог із ним, породжуючи в ній сумнів у правдомовності Бога. Лукавий використовує цей сумнів Єви для обману: «Ні, напевно не помрете! [...] Ви станете, як Бог, що знає добро й зло» (Бут. 3, 4-5). Обман лукавого полягає у твердженні, що Бог Своєю заповіддю обманює людину, ущемляє її свободу і що саме через споживання з дерева пізнання добра і зла людина стане як Бог.
- 147 Змієвий обман стає для Єви спокусою: «Дерево було добре для поживи й гарне для очей і приманувало, щоб усе знати» (Бут. 3, 6). Єва піддається спокусі: «І взяла з нього плід та й скуштувала й дала чоловікові, що був з нею, і він теж скуштував» (Бут. 3, 6). Так прародичі порушують Божу заповідь, а через це гріх і зло входять у світ: «Через одного чоловіка ввійшов у світ гріх» (Рм. 5, 12). Із «споживанням забороненого плоду» ілюзія самообожествлення розвіюється, а замість

¹²⁶ *Октоїх*, глас 6, неділя, утрєня, канон воскресний, пісня 4.

¹²⁷ Василій Селевкійський, *Слово 3: про Адама*, 3.

очікуваного «добра» зроджується зло і порожнеча: «Тоді відкрилися їм обом очі, й вони пізнали, що вони нагі» (Бут. 3, 7). Гріх прародичів спричиняє розрив людини з Богом, Джерелом життя, і людина стає смертною. «Як тіло тоді помирає, коли душа позбавляє його своєї сили, так і душа тоді умиртвляється, коли Дух Святий позбавляє її своєї сили»¹²⁸.

- 148 Гріхопадіння завершується вигнанням прародичів із раю: «І вигнав Він Адама й поставив від сходу до Едемського саду херувима з полум'яним миготливим мечем, щоб стерегти дорогу до дерева життя» (Бут. 3, 24). Людина внаслідок гріхопадіння прародичів (первородного гріха) втратила рай і не може повернутися до дерева життя інакше, як тільки Божою силою; тому людина потребує Божого спасіння.

3) Наслідки гріхопадіння

- 149 Гріхопадіння прародичів – це трагедія людини, яка замість того, щоб бути «сином Божим», «братом людей» і «господом творіння», з власного гріховного вибору стала «рабом лукавого», «ворогом людей» і «підвладною світові». Людина, створена на образ Божий, не осягнула своєї богоподібності: «Гріх зруйнував у людині богоподібність»¹²⁹.
- 150 Унаслідок гріха ослабла воля людини обирати добро й зросла схильність до зла. Людина потрапила у внутрішнє роздвоєння, коли «закон гріха» протиставляється в ній «законові Божому»: тоді вона, як навчає святий апостол Павло, робить зло, котре ненавидить, і не чинить добра, яке любить (див. Рм. 7, 21). «Замість Єви тілесної постала в мені Єва мисленна – це плотські пристрасні помисли, які солодять мою думку, проте завжди є гірким напоєм»¹³⁰.
- 151 Унаслідок гріха людський ум також затьмарився і людина втратила сопричастя з Богом – найвищою Істиною. Гріх став причиною того, що людина перестала розуміти своє покликання і призначення існування всіх сотворінь, яким Адам сам в раю надавав імена (див. Бут. 2, 20).
- 152 Смерть духовна спричинила смерть тілесну: «Єство, створене для безсмертя, стало смертним»¹³¹. Ще одним наслідком гріхопадіння є страх і сором: «І сховався чоловік із своєю жінкою від Господа Бога серед

¹²⁸ Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до ефесян. Гомілія 18, 3*.

¹²⁹ Леонтій Візантійський, *Проти Несторія*.

¹³⁰ *Постова тріодь*, П'ятий тиждень посту, четвер, Утренья, Великий покаянний канон Андрія Критського, пісня 1.

¹³¹ Григорій Ніський, *Велике огласительне слово*, 8.

дерев саду» (Бут. 3, 8). Страх позбавляє людину миру. Людина уникає спілкування з Богом.

- 153 Питанням: «Адаме, де ти?» (пор. Бут. 3, 9) – Господь Бог через голос совісті спонукує людину до покаяння. Однак Адам не кається, а виправдовується, намагаючись уникнути особистої відповідальності: «Жінка, яку Ти дав мені, щоб була зі мною, дала мені з дерева, і я їв» (Бут. 3, 12). Подібно виправдовується і Єва: «Змій обманув мене, і я їла» (Бут. 3, 13).
- 154 Гріх ранить стосунки між людьми, вносячи відчуження і протиставлення між чоловіком і жінкою: «Тоді відкрилися їм обом очі, й вони пізнали, що вони нагі; тим то позшивали смоківне листя і поробили собі пояси» (Бут. 3, 7). Відносини між чоловіком і жінкою стали підлягати тілесному потягу: «Тягти буде тебе до твого чоловіка», а також бажанню підпорядкувати собі іншого: «Він [чоловік] буде панувати над тобою» (Бут. 3, 16). Гріх вносить у людське життя хвороби та страждання (див. Бут. 3, 16-19).
- 155 Гріх спотворив ставлення людини до праці. Вона з благословення зводиться до засобу виживання: «В поті лица твого їстимеш хліб твій» (Бут. 3, 19). Гріх порушив гармонію між людиною і природою: «За те, що ти послухав голос твоєї жінки і їв з дерева, з якого я наказав тобі не їсти, проклята земля через тебе. В тяжкій труді живитимешся з неї по всі дні життя твого. Терня й будяки буде вона тобі родити, і їстимеш польові рослини» (Бут. 3, 17-18).
- 156 Гріх руйнує братерство між людьми, коли «брат» стає «чужим» братові, «ворогом» його (див. розповідь про Каїна й Авеля: Бут. 4, 1-16); вносить у суспільство безлад, породжує даремні зусилля в побудові суспільства без Бога (див. розповідь про Вавилонську вежу: Бут. 11, 1-9). Однак великі сподівання людської гордині завершуються великим розчаруванням, розгубленістю, замішанням і непорозумінням: «Вхитрилася б ти, душе, збудувати вежу і поставити твердиню своїм пожаданням, коли б Творець не змішав замисли твої і не скинув додолу хитрування твої»¹³².
- 157 Всесвітні наслідки гріхопадіння постають перед нами в розповіді про потоп (див. Бут. 6-9): «Побачив Господь, що людська злоба на землі велика та що всі думки й помисли сердець увесь час тільки злі [...].

¹³² *Постова тріодь*, П'ятий тиждень посту, четвер, Утренья, Великий покаянный канон Андрея Критського, пісня 2.

Земля зіпсувалася супроти Бога і була переповнена насильства» (Бут. 6, 5.11). Розгул пристрастей і злих нахилів, які переважали серед людей і визначали їхню поведінку, привели до Божої карі – потопу: «Ти одна, душе моя, відкрила безодні гніву Бога твого. Потопила, мов землю, всю плоть, усі діла та життя й залишилась поза спасенним ковчегом»¹³³.

- 158 Бог, однак, не відвертається від людини, а й надалі з нею перебуває, даруючи їй надію на спасіння: «Бог перебував із людьми у Слові Обітниці. Воно перед Своїм явленням у тілі духовно перебувало в патріархах і пророках, прообразуючи таїнство Свого пришествя»¹³⁴. Джерело надії людини – в любові Бога Отця, Котрий дарує їй Обітницю спасіння.

*«І в Духа Святого [...], що говорив через пророків»
(Символ віри)*

*«Бо не відвернувся ти до краю від створіння Твого,
що його Ти створив, благий, ані не забув Ти діла рук Твоїх,
але відвідував їх на всі лади, із-за милосердя милости Твоїєї;
Ти послав пророків, творив чудеса через святих Твоїх,
що в кожному роді добровгодили Тобі;
Ти промовляв до нас устами слуг Твоїх пророків,
провіщаючи нам прийдешиє спасіння;
Ти дав нам закон на поміч й ангелів поставив охоронцями»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

в. Обітниця приходу Месії

- 159 Гріхопадіння Адама не відвернуло Божої любові від людини. Бог милосердиться над упалим людством: «Та й зробив Господь Бог Адамові та його жінці одяжу з шкури і одягнув їх» (Бут. 3, 21). Даруючи обітницю спасіння, Бог запевняє людину в незмінності Його задуму щодо її богоуподібнення, богоусиновлення та обожествлення. Сила Божої Обітниці могутніша від немочі людського гріха: «Невимовна благодать Христа дала нам блага, більші від тих, яких позбавила нас

¹³³ *Постова тріодь*, П'ятий тиждень посту, четвер, Утренья, Великий покаянний канон преподобного отця нашого Андрея Критського, пісня 2.

¹³⁴ Максим Ісповідник, *Розділи про богослов'я та ікономію воплощення Сина Божого*, II, 28.

зздрість диявола»¹³⁵. У проповіді пророків Старого Завіту обітниця Божа поступово пов'язувалася з постаттю Божого Помазаника – Месії, Який «у повноті часів» (пор. Гл. 4, 4) об'являється як воплочене Боже Слово.

1) Протоєвангеліє

- 160 Бог проголошує Адамові та Єві Свою обітницю спасіння одразу після їхнього гріхопадіння. Оскільки людина була зведена спокусником через довіру до нього, Бог покладає ворожнечу, боротьбу між ними, щоб запобігти цілковитій залежності людини від зла: «Покладу ворожнечу між тобою і жінкою, і між твоїм потомством та її потомством» (Бут. 3, 15). У цій боротьбі Бог обіцяє людині остаточну перемогу: «Воно [потомство жінки] розчавить тобі [зміві] голову» (Бут. 3, 15). У змаганні між добром і злом остаточо переможе добро, уособлене в потомстві жінки. Запорука цієї перемоги впливає не з людських зусиль, а з Божого Слова, даного в Обітниці. Цю першу благовість про спасіння людини Церква називає «Протоєвангелієм».
- 161 Бог у Протоєвангелії відкриває, що задум спасіння здійсниться за співучасті людини (див. Бут 3,15). Здійснення обітниці, дарованої у Протоєвангелії, наближалось протягом усієї історії спасіння, аж до проголошення Євангелія Ісуса Христа: «Святе, що народиться, назветься Син Божий» (Лк. 1, 35). «Він [Ісус] царюватиме над домом Якова повіки, й царюванню Його не буде кінця» (Лк. 1, 33).
- 162 Шлях від Протоєвангелія до Євангелія людство пройшло через вибраних Богом людей, які повірили й прийняли Божу Обітницю. Слова Протоєвангелія здійснювалися в історії спасіння. Пророк Ісаїя розкриває образ «жінки» і «потомства»: «Оце ж сам Господь дасть вам знак: Ось Дівиця зачала, і породить Сина, і дасть Йому ім'я Еммануїл» (Іс. 7, 14). Зачаття і народження Еммануїла Дівицею є пророчим знаком здійснення Обітниці. Ім'я Еммануїл (з єврейської *З нами Бог*) розкриває таїнство народженого Дитяти, у Якому досконало поєднуються Бог і людина.
- 163 Божа Обітниця звершилася в Ісусі Христі через Діву Марію: «Ангел Гавриїл був посланий Богом [...] до Диви, зарученої чоловікові, на ім'я Йосиф, з Давидового дому; ім'я ж Диви було Марія» (Лк. 1, 26-27). Саме до Марії архангел звертається словами пророцтва Ісаї:

¹³⁵ Лев Великий, *Проповідь 73. На Вознесіння, 73, 4.*

«Ось ти зачнеш у лоні, і вродиш Сина, і даси Йому ім'я Ісус». В імені Ісус (з єврейської – «Бог спасає») розкривається повне значення імені Еммануїл – З нами Бог.

2) Союз Бога з людиною

- 164 Здійснення Божої Обітниці, виражене в союзі Бога і людини, мало свої історичні етапи: «Оце Я устанавляю Мій союз з вами і з вашим потомством після вас» (Бут. 9, 9). Союз Бога з Ноем та його синами є таким першим етапом. Святий Іриней Ліонський наголошує на ініціативі Бога в укладанні союзу: «Яким чином могла б людина наблизитися до Бога, якби Бог не наблизився до людини?»¹³⁶. Веселка, яка з'єднає небо з землею, – видимий знак цього союзу. Ной і його потомство: Сим, Хам і Яфет – представники людства, усіх рас і народів, тобто людей, об'єднаних «за своєю мовою, за своїми племенами, у своїх народах» (Бут. 10, 5).
- 165 До нащадків Ноя – спадкоємців союзу з Богом – належав і Аврам. Бог наближається до нього та його роду, покликаючи стати «Авраамом» – батьком усіх віруючих, і дає йому обітницю: «Я виведу з тебе великий народ і поблагословлю тебе; та й зроблю великим твоє ім'я, а ти станеш благословенням. Благословитиму тих, що тебе благословляють, і проклинатиму того, хто тебе проклинає. Тобою всі племена землі благословлятимуться» (Бут. 12, 2-3). Численне потомство та обіцяна земля (див. Бут. 13, 15) – це знаки Божої опіки та здійснення Божої Обітниці: «Я зроблю союз Мій між Мною й тобою й розмножу тебе вельми-вельми» (Бут. 17, 2). Цей союз Бог підтверджує також з Ісааком (див. Бут. 26, 3-4) та Яковом (див. Бут. 28, 13-15). У Єгипті нащадки Якова, як і обіцяв був Господь, виростили у великий народ (див. Бут. 46, 3), а вихід із Єгипту, перехід через пустелю та входження в обіцяну Богом землю підтвердили вірність Бога слову Своєї Обітниці.
- 166 Після виходу ізраїльтян з єгипетської неволі, Господь на горі Синай укладає союз з Ізраїлем, обіцяючи зробити його «особливою власністю з-поміж усіх народів [...], царством священиків, народом святим» (Вих. 19, 5-6). Весь народ прийняв завіт, мовивши: «Усе, що сказав Господь, зробимо» (Вих. 19, 8). Умовою союзу для народу стає виконання заповідей (див. Вих. 20). На знак цього союзу Мойсей окропив народ кров'ю жертвних тварин, кажучи: «Це кров союзу, що уклав Господь із вами, згідно з усіма цими словами» (Вих. 24, 8).

¹³⁶ Іриней Ліонський, *Проти ересей*, IV, 33, 4.

167 Бог постійно підтримує і захищає народ Обітниці. Якщо союз Бога з Мойсеєм творить Божий народ, то союз із царем Давидом є прообразом Царства Божого: «Я поставлю по тобі твоє потомство, що вийде з твого лона, й утверджу його царство [...]. Я скріплю його царський престіл навіки. Я буду його Батьком, а він буде Мені сином [...]. Твій дім і твоє царство передо мною повіки існуватиме, і престол твій закріпиться повіки» (2 Сам. 7, 12-16).

3) Обітниця Нового Завіту

168 Великий пророк, боговидець Мойсей у пророчому натхненні вказав на прихід ще й іншого пророка: «Пророка з-поміж вас, з твоїх братів, такого, як я, Господь, Бог твій, настановить тобі; його маєте слухатися» (Втор. 18, 15). Пробуджене Мойсеєм очікування «Пророка» народ пов'язав із особою Месії, Божого Помазаника.

169 З Месією народ пов'язував прихід обіцяного Царства, яке уявляв здебільшого земною державою народу Божого. Тому Господь Бог через своїх пророків підносив народ Духом Святим до якісно вищого рівня завіту, названого «новим». Обітницю дарування такого завіту Бог передав через пророка Єремію: «Ось прийдуть дні, – слово Господнє, – і Я створю з домом Ізраїля і з домом Юди новий завіт. Не такий завіт, який Я заключив з їхніми батьками, коли взяв був їх за руку, щоб вивести з Єгипетського краю. Завіт той – Мій завіт! – вони його зламали, хоч Я був їхнім Владикою, – слово Господнє [...]. Вкладу закон Мій у їхнє нутро і напишу його у них на серці. Я буду їхнім Богом, вони ж Моїм народом» (Єр. 31, 31-33). А через пророка Єзекиїла Бог сповістив: «Я дам їм одне серце й вкладу в них новий дух, Я вийму з їхнього тіла камінне серце й дам їм серце тілесне, щоб вони за Моїми заповідями ходили та Моїх законів пильнували і їх виконували» (Єз. 11, 19-20).

170 Новий Завіт, записаний на скрижалях серця, мав бути принесений Сином Давида – Месією. Пророки, від Іллі та Єлисея і до Малахії, готували народ Божий до зустрічі з Месією. Вони своїми пророцтвами написали своєрідну «словесну ікону» Месії. Згідно з пророками, Месія не просто принесе Новий Завіт, а буде його особовим втіленням.

171 Дух Святий через пророка Міхея відкриває місце народження Месії: «Ти ж, Вифлеєме-Ефрато, занадто малий еси, щоб бути між тисячами Юди. З тебе вийде Мені Той, Хто має бути Володарем в Ізраїлі; Його походження із давніх-давен, з днів споконвічних» (Міх 5, 1). Народив-

шись у Вифлеємі як людина, Месія водночас є споконвічно родженим від Бога: «Господь сказав до мене: Син Мій еси ти, Я породив тебе сьогодні. Прости Мене, і Я дам тобі народи в спадщину, і кінці землі тобі в посілість» (Пс. 2, 7-8). Від Бога буде й помазання Месії: «Дух Господа Бога на мені, бо Господь мене помазав. Він послав мене, щоб принести благу вість убогим, лікувати скрушених серцем, проголосити невольникам свободу, ув'язненим відкрити очі, проголосити рік Господнього благовоління» (Іс. 61, 1-2).

- 172 Служіння Месії, крім знаків Його сили, величі та слави, міститиме також страждання і смерть, згідно з пророцтвом Ісаї: «Ось Мій Слуга, якого Я підтримую, Мій вибраний, якого вподобало Моє серце. Я поклав на нього Дух Мій: він сповістить народам правду. Він не буде кричати, ані вигукувати, і голосу свого не дасть на вулиці почути. Надломленої очеретини не доламає [...]; оповістить ретельно правду. Він не ослабне, не подасться, аж покінь не встановить на землі правди» (Іс. 42, 1-4). На шляху правди чекатимуть на нього страждання: «Не було в ньому ні виду, ні краси, – ми бачили його, – ні вигляду принадного не було в ньому. Зневажений, останній між людьми, чоловік болів [...] Та він наші недуги взяв на себе, він ніс на собі наші болі [...]. Він же був поранений за гріхи наші, роздавлений за беззаконня наші. Кара, що нас спасає, була на ньому, і його ранами ми вилікувані [...]; провини нас усіх Господь поклав на нього» (Іс. 53, 2-6). Образ страждаючого Месії не збігався з людськими очікуваннями: «Пожалій Себе, Господи! Це хай не станеться з Тобою!» (Мт. 16, 22) – так реагував апостол Петро на слова Христа про прийдешні страждання.
- 173 Христос застосовує до Себе месіанський титул «Син Чоловічий» з пророцтва Даниїла. Пророк Даниїл описує славу Сина Чоловічого, Котрому «дано владу, славу й царство, і всі народи, племена та язики Йому служили. Влада Його – влада вічна, що не минеться, і царство Його не занепаде ніколи» (Дан. 7, 14).
- 174 Слово Божої Обітниці з наближенням часів його здійснення ставало все виразнішим і промовистішим, щоб урешті-решт стати вочлоченим Божим Словом: «За останніх же оцих днів Він [Бог] говорив до нас через Сина, Якого зробив спадкоємцем усього і Яким створив віки. Він – відблиск Його слави, образ Його істоти, – підтримуючи все Своїм могутнім словом, здійснив очищення гріхів і возсів праворуч величі на вишині» (Євр. 1, 2-4).

4) Очікування Спасителя

- 175 У пості, що починається після свята апостола Пилипа, яке припадає на 14/27 листопада, Церква літургійно відтворює очікування Спасителя в історії спасіння. Цей піст триває до Різдва Христового, тому називається Різдвяним постом або Пилипівкою. Упродовж посту Церква готує нас до світлого Празника Різдва Христового, нагадуючи нам наслідки гріховної нестриманості Адама: «Через відмову від посту перший Адам куштує від смертного дерева»¹³⁷.
- 176 Читання Святого Євангелія на свято апостола Пилипа сповнене надії на спасіння (див. Йо. 1, 43-51). Пилип запрошує Натанаїла ближче пізнати Ісуса з Назарету. Однак Натанаїл має упередження: «Що доброго може бути з Назарету?». На це Пилип відповідає: «Прийди та подивися» (пор. Йо. 1, 45-46). Упередження Натанаїла розвіюються під час зустрічі з Христом. Звідси й завдання для кожного християнина – «прийти і подивитися», тобто наблизитися до Христа, щоб пізнати Його.
- 177 Очікування Месії та наближення до Нього звершується в особі Діви Марії з Назарету. Її перед віками обрав Господь. Марія, яка, згідно з Переданням, ще малою дитиною була введена в храм, духовно зростала до «служині Господньої». Бог поступово готував Марію стати лоном, ковчезом, храмом, вмістилищем для невмістимого Бога. «Дух же Пресвятий із благовоління Бога Отця готував у ній поселення Богу Слово»¹³⁸. Марія стала «наметом», в якому оселилося в повноті часів Слово: «Слово стало тілом, і оселилося між нами» (Йо. 1, 14). Святуєчи Введення Богородиці у Єрусалимський храм (21.11/4.12), християни покликані за її прикладом дозволити Господу підготувати себе, щоб гідно прийняти воплоченого Бога в «намети» своїх сердець.

¹³⁷ Октоїх, глас 2, неділя, утрєня, канон хрестовоскресний, пісня 5.

¹³⁸ Дмитро Туптало, *Життя Святих. Місяця листопада в 21-ий день. Сказання про Введення Пречистої і Преблагословенної Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії у Господню Церкву і про життя її в ній.*

Б. «БОГ СТАВ ЛЮДИНОЮ, ЩОБ ЛЮДИНА СТАЛА БОГОМ»¹³⁹

*«Він задля нас, людей, і нашого ради спасіння
зійшов із небес і воплотився з Духа Святого
і Марії Діви і стався чоловіком»
(Символ віри)*

*«А коли прийшла повнота часу,
Ти говорив до нас через самого Сина Твого [...].
Він [...] на землі появився і з людьми співжив;
і, народившись з Діви святої, Сам умалив Себе,
вид слуги прийняв і став подібним до тіла смирення нашого,
щоб нас подібними вчинити до образу слави Своєї [...]
щоб, умираючи в Адамі,
оживотворилися ми в самому Христі».
(Анафора Літургії святого Василія Великого)*

- 178 Від сотворення світу Бог присутній у творінні Своєю благодаттю. «У Ньому бо живемо, рухаємося й існуємо» (Ді. 17, 28). Бог об'являє Себе людям поступово аж до «повноти» часів: «Якже сповнився час, Бог послав Свого Сина» (Гл. 4, 4). Син Божий – «Слово Отця» – об'являє світові Отця: «Хто Мене бачив, той бачив Отця» (Йо. 14, 9); «Я в Отці, й Отець у Мені» (Йо. 14, 11). Він є Бог: «Споконвіку було Слово, і з Богом було Слово, і Слово було – Бог» (Йо. 1, 1).
- 179 Воплочення Сина Божого відбулося, згідно з Божим задумом – у «повноті часу» (див. Гл. 4, 4). Народження Сина Божого стало осердям історії людства, об'явивши, як «Бог полюбив світ» (пор. Йо. 3, 16). Єднання Бога з творінням у воплощенні є справжнім «умаленням» Бога (грецькою – *кенозис*): «Він [Христос], існуючи в Божій природі, [...] применшив Себе Самого, прийнявши вигляд слуги, ставши подібним до людини» (Флп. 2, 6-7). Христос прийняв «вигляд слуги» без скверни гріха, «звеличуючи людське і не применшуючи божественного»¹⁴⁰. У єднанні божественного і людського «Слово стало досяжним, Невидимий – видимим, до Недоторканного можна доторкнутися, Позачасовий увійшов у час, Син Божий став сином людським!»¹⁴¹.
- 180 Святий Григорій Ніський навчає, що «применшення Бога є виявом Його сили, для якої в умаленні нема жодної перешкоди, навіть щодо

¹³⁹ Пор. Атанасій Великий, *Бесіда про воплощення Слова*, 54.

¹⁴⁰ Пор. Лев Великий, *Лист 28. До Флавіана, єпископа Константинопільського*, 3.

¹⁴¹ Григорій Богослов, *Слово 38 на Божоявлення чи на Різдво Спасителя*, 2; 13.

Його природи»¹⁴². В «умаленні» Бога «Слово стало тілом і наблизилося до нас, прийнявши наше тіло і кров»¹⁴³; у Йордані безгрішний Син Божий прийняв хрещення, як грішник; за Понтія Пилата був засуджений з розбійниками; розп'яттям зійшов у безодню людських страждань і смерті, щоби в «аді», тобто «країні мертвих» – знайти першого Адама (людину).

- 181 Бог стає *співобразним* з нами – стає як людина, щоб зробити нас *співобразними* зі Собою (пор. Флп. 2, 7). В умаленні Син Божий зійшов до аду і, знайшовши Адама, дарував людині прощення гріхів, участь у Божій природі та вічне життя. «Слово стало людиною, щоб ми досягли обожествлення»¹⁴⁴. Людина, «в Адамі» зведена намовою змія, намарне прагнула «стати як Бог» власними силами (див. Бут. 3, 5). «Був обманутий колись Адам, бо запрогнув бути богом, і не став. Людиною став Бог, щоб Адама зробити богом»¹⁴⁵. Людина «у Христі» через уподібнення до Бога дійсно може «стати як Бог»: «Нам були даровані цінні й превеликі обітниці, щоб ними ви стали учасниками Божої природи» (2 Пт. 1, 4).

1. Воплочення Сина Божого

- 182 Воплочення Сина Божого – це відвічний божественний задум про спасіння: «Бог бо так полюбив світ, що Сина Свого Єдинородного дав, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, а жив життям вічним» (Йо. 3, 16). Саме любов до людини – Його «чоловіколюб'я» (грецькою – *філантропія*) – стала причиною приходу Бога у світ. Гріхопадіння людини не зупинило Божої любові: «Ти дуже полюбив мене – Свого ворога, дивним применшенням зійшов на землю і, бувши на висоті пречистої Твоєї слави, Ти прославив раніше безчесного»¹⁴⁶.
- 183 У воплощенні Христос поєднав божественну і людську природи: «Повчаємо сповідувати одного й того ж самого Сина, Господа нашого Ісуса Христа, єдиносущного Отцеві по божеству, і того ж самого, єдиносущного з нами по людськості, у двох ествах незлитно, незмінно, нероздільно, нерозлучно пізнаваного, не на дві особи розсіченого чи розділеного, але одного й того ж Сина і єдинородного Бога-Слова, Го-

¹⁴² Григорій Ніський, *Велике огласительне слово*, 24.

¹⁴³ Кирило Олександрійський, *Анатематизми*, 5.

¹⁴⁴ Атанасій Великий, *Бесіда про воплощення Слова*, 54.

¹⁴⁵ *Постова тріодь*, П'ятий тиждень посту, субота, вечірня, стихира на «Господи, взиваю я».

¹⁴⁶ *Октоїх*, глас 8, неділя, утренья, канон воскресний, пісня 4.

спода Ісуса Христа»¹⁴⁷. Христос – правдивий Бог і правдивий чоловік: «Як людина [Христос] зростав у материнському лоні, – але як Бог вийшов із нього, не пошкодивши дівчості; як людина [Він] був годований материнським молоком, – але як Бог звелів ангелам із пастирями співати «Слава у вишніх Богові»; як людина Він був сповитий пеленами, – але як Бог зіркою вів мудреців; як людина Він лежав у яслах, – але як Богові поклонились Йому рукотворні єгипетські боги»¹⁴⁸.

а. Благовіщення Діви Марії

- 184 Господь Бог обрав Діву Марію з Назарету та через архангела Гавриїла звістив їй, що вона стане матір'ю Сина Божого: «Ось ти зачнеш у лоні, й вродиш сина, й даси йому ім'я Ісус. Він буде великий і Сином Всевишнього назветься» (Лк. 1, 31). Висловивши свою згоду: «Ось я Господня слугиня: нехай зі мною станеться по твоєму слову!» (Лк. 1, 38), – Марія дарує себе Богові, а Дух Святий сходить на неї й сила Всевишнього її отінює (пор. Лк. 1, 35). «Ми сповідуємо Пресвяту Діву Богородицею, і це тому, що воплотився і став чоловіком Бог-Логос»¹⁴⁹.
- 185 Церковне Передання, зіставляючи Марію з Євою, висвітлює згоду Діви Марії на тлі «незгоди» праматері Єви: «Єва – мати всього живого, Марія (нова Єва) – Мати Джерела життя; Єва втратила життя (*смертю померла*), Марія прийняла і подарувала Життя, яке у воскресінні перемогло смерть; Єва послухала змія і втратила рай для людства, Марія послухала Бога й повернула рай у Христі; Адам був перед Євою, Марія – нова Єва – була перед новим Адамом – Христом»¹⁵⁰. «Коли Марія заспівала пісню про Того, Кого народила, її голос почула Єва, котра в муках родила дітей. Сповнена радості, закликала до Адама: “Яка новина залунала в моїх вухах! Діва народила Спасителя – Відкуплення прокляття; самі її слова покляли край моему стражданню, а її Дитя вже поранило того, хто зранив мене. Її з давен-давня прорік син Амоса і корінь Єссея, що видав для мене галузку, – з неї споживу плід, щоб більше не вмерти, – вона благодатна!”»¹⁵¹.
- 186 Зачаття Божого Сина в лоні Діви є сповненням пророцтва Ісаї: «Оце ж Сам Господь дасть вам знак: Ось дівиця зачала» (Іс. 7, 14).

¹⁴⁷ Халкедонський Собор, *Орос*.

¹⁴⁸ Іларіон, митрополит Київський, *Слово про закон і благодать*.

¹⁴⁹ Єфеський Собор, *Грамота примирення*.

¹⁵⁰ Іриней Ліонський, *Проти ересей*, III, 22, 4.

¹⁵¹ Роман Солодкоспівець, *Гимн другий на Різдво*, 3.

Цей знак Церква споглядає в іконі «Знамення Богородиці»: Син Божий оселяється в дівичому лоні; Діва Марія, здійнявши руки (а в її особі – Церква), молитовно споглядає Дитя, до часу приховане від зовнішнього світу.

- 187 Церква Христова, навчаючи про таїнство воплощення, наголошує на Особі Того, Кого Марія, зачавши, породила. Тому на Ефеському соборі 431 року Марію було торжественно проголошено «Богородицею» (грецькою – *Теотокос*). «У цьому імені поміщене все таїнство Воплощення»¹⁵². Титул «Богородиця» означає, що від Діви народився в тілі і став людиною Споконвічний Син Божий. «Від Богородиці Ісус прийняв єдиносущну з нами плоть»¹⁵³. Цю єдиносущність церковне Передання виражає, зокрема, на іконі «Умилення» в обіймах Матері і Сина.
- 188 Літургійна традиція Церкви величає Пресвяту, Пречисту, Преблагословенну і Славну Владичицю Богородицю «чеснішою від херувимів і незрівнянно славнішою від серафимів» – найвищих ангельських чинів, і оспівує її «святе різдво... і непорочне зачаття»¹⁵⁴. Чистотою та пренепорочністю Богородиця перевищує все видиме й невидиме творіння і водночас належить до людського роду, поширеного від Адама і зібраного в Божому Сині¹⁵⁵. Безсіменним зачаттям у лоні Пресвятої Богородиці Син Божий, «приймавши в Себе древнє творіння»¹⁵⁶, «показав нове народження»¹⁵⁷, dokonane з благовоління Божого та згоди Діви Марії.
- 189 У богоматеринстві Церква споглядає і таїнство дівіцтва Марії, величаючи її «Приснодівою». Латеранський собор 649 року сповідує «приснодівство» як дівіцтво *перед, під час і після* народження Христа. «Ти перед Різдом – Діва, і в Різді – Діва, і по Різді дальше пробуваєш Діва»¹⁵⁸. Під дівіцтвом Богородиці Церква розуміє її ціломудреність, тобто цілість сповненої благодаті особи, у якій гармонійно поєднані тілесні і духовні устремління у звершенні Божого покликання. Її

¹⁵² Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри*, III, 12.

¹⁵³ Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри*, III, 12.

¹⁵⁴ *Мінея*, Різдва Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії (8/21 вересня), утрєня, канон другий, пісня 6.

¹⁵⁵ Пор. Іриней Ліонський, *Проти єресей*, III, 22, 3.

¹⁵⁶ Іриней Ліонський, *Проти єресей*, IV, 23, 4.

¹⁵⁷ Іриней Ліонський, *Проти єресей*, V, 1, 3.

¹⁵⁸ *Октоїх*, глас 7, неділя, Воскресний богородичний.

дівичтво – це дівичтво «ума, душі і тіла»¹⁵⁹. Церковна іконографія символічно зображує дівичтво Марії зірками на її чолі і раменах. Дівичою і нетлінною була смерть Марії, названа Церквою Успенням. Марія, «плоттю уснувши», була Своїм Сином «пробуджена» до життя у славі: «Переставилася до життя, будши Матір'ю Життя»¹⁶⁰. Господь прославив душу і тіло Марії – першої обожествленої з-поміж людського роду.

б. Різдво Христове

- 190 Церква святкує пришествя Сина Божого у світ празником Різдва Христового. Про народження Христа ангел Господній звіщає пастухам: «Сьогодні народився вам у місті Давидовім Спаситель, він же Христос Господь» (Лк. 2, 11). Отці Церкви оспівували *Різдвяну ніч як день радості та миру*: «Сьогодні Багатий збіднів для нашого спасіння... Сьогодні ми сподобились дару, про який не просили... Сьогодні відчинилися небесні брами для наших молитов... Сьогодні Божество вдягнулося в людину, щоб людина прикрасилася Божеством»¹⁶¹.
- 191 За літургійними текстами, народження Дитяти «без отця з матері»¹⁶² є здійсненням пророцтва Даниїла про камінь, відсічений від скелі без допомоги руки (див. Дан. 2, 45). У воплощенні Син Божий «вийшов з лона Отця і невимовним умаленням нашу нужденність прийняв»¹⁶³. Він стає Тим, Ким не був, тобто людиною, через Пресвяту Богородицю – «світлу хмару, вагітну дощем небесним, що несеться нині понад землею, щоб її зросити й напоїти»¹⁶⁴.
- 192 У народженні Ісуса «весна благодаті... перемагає зиму безбожності»¹⁶⁵. Різдво є провісником Пасхи. Ясла розуміємо як знак гробу Господнього, а покладання Дитяти до ясел – як прообраз покладання Христа до гробу. Миро, принесене мудрецами, вже є помазанням на майбутній похорон.

¹⁵⁹ Йоан Дамаскин, *Гомілія перша на Різдво Богородиці*, 9 і 5.

¹⁶⁰ *Мінея*, Успення Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії (15/28 серпня), тропар празника.

¹⁶¹ Ісаак Сирієць, *Гомілія на Різдво*.

¹⁶² *Требник*, Чин великого освячення води святих Богоявлень, молитва друга.

¹⁶³ *Мінея*, Неділя перед Різдрвом Христовим, Святих Отців, утрєня, другий сідальний.

¹⁶⁴ Пор. *Мінея*, Неділя перед Різдрвом Христовим. Святих Отців, утрєня, стихира на хвалитних.

¹⁶⁵ *Мінея*, Неділя перед Різдрвом Христовим, Святих Отців, утрєня, стихира на хвалитних.

- 193 Як співаємо в богослужіннях Різдва Христового, у воплощенні Бог-Слово зволив обмежити Себе в часі: «Безначальне Слово таємничим чином прийняло початок», та в просторі: «Невмістимий обмежується плоттю». Христос прийняв смирення дитинства на противагу обраному Адамом самовивищенню. Коли Діва прийняла у своє лоно Боже Слово, то її лоно стало *мисленним раєм* – місцем зустрічі Бога і людини. Ягниця виносила великого Пастиря у своєму лоні, а тоді у вертепі від Діви зацвіло «Дерево життя» – Христос. Розділення між людиною і Богом, між землею і небом тепер усунене, про що небо звістило землю «устами зірки» і «собором зірок» – ангелів. Сам вертеп набуває значення царської палати, а ясла – царського престолу. Ісуса пов'язують пеленами для розв'язання людства від узів гріхів. Упалий раніше царський образ людини відновлюється аж до його повноти у воскресінні.
- 194 Виконуючи указ римського кесаря про перепис населення імперії, Йосиф, який був із роду Давидового, вирушив із Марією до Вифлеєму – рідного міста царя Давида, щоб записатися в книги перепису. Там, у Вифлеємі Юдейському, у вертепі Марія народила Дитя (див. Лк. 2, 1). Здійснилися слова пророків про Месію, сина Давидового, Який вийде з Вифлеєму (див. Міх. 5, 1). Йосиф, за словом ангела Господнього, дає Дитині ім'я Ісус, тобто «Бог спасає», «бо Він спасе людей Своїх від гріхів їхніх» (пор. Мт. 1, 21). До Новонародженого прийшли і пастиухи (див. Лк. 2, 15-18), і мудреці зі Сходу (див. Мт. 2, 1-11). Поклін мудреців – представників усього людства – вказує на вселенський характер спасіння, дарованого Богом-Отцем у Сині Божому всім народам землі.
- 195 Творіння радісно вітає Бога в тілі, принісши дари Дитяті: ангели – спів, небо – зірку, мудреці – золото, ладан і миро, пастирі – подив, земля – вертеп, пустеля – ясла, людство – Матір Діву. Таїнство Різдва – входження Бога в людську історію – триває і сьогодні: «Нині Бог прийшов на землю, людина ж на небо вийшла»¹⁶⁶.
- 196 У нашій церковній традиції особливо вшановується Навечір'я Різдва, яке називається Свят-вечором. Кожна домівка стає «сімейним Вифлеємом»: на столі, символі ясел, під обрус кладуть сіно, а на обрус – просфору – символ Дитятка Ісуса. Поруч із просфорою ставлять і

¹⁶⁶ *Мінея*, Різдво Господа нашого Ісуса Христа (25 грудня/7 січня), Велике повечір'я, стихира на литії.

запалюють свічку – символ Вифлеємської зірки. Родина збирається навколо столу, щоб молитовно віддати шану воплоченому Синові Божому пісною вечерею. Вірні колядують, двері домівок гостинно відчинені для всіх, що величають Різдво Христове. Вершиною святкування Різдва є урочисте богослужіння, на яке збираються всі парафіяни. Євхаристійна Вечеря на Божественній Літургії увінчує вечерю родинну.

в. Богоявлення

- 197 Від хрещення Ісуса Христа в Йордані починається прилюдне служіння Спасителя (див. Мт. 3; Мр. 1). Йоан Хреститель вказує на Христа в Йордані як на «агнца Божого, який гріх світу забирає» (Йо. 1, 29). Під час хрещення Ісуса являється Пресвята Тройця: «Троїчне з'явилося поклоніння: голос Отця свідчив про Тебе, називаючи Тебе улюбленим Сином, Дух же у вигляді голуба потверджував ці слова»¹⁶⁷. «Голос Отця» – це голос Отця Небесного, а «Дух у вигляді голуба» – це Святий Дух, який сходить на Христа, являючи Його Сином Божим. Тому церковна традиція називає Хрещення Ісуса Христа Богоявленням.
- 198 Богоявлення над Йорданом літургійно пов'язане з Різдвом. Святкуючи ці обидві події, церковна традиція наголошує, що і воплочення, і хрещення Господнє є богоявленням (грецькою – *теофанія*). Згідно з текстом Великого Йорданського водосвяття, «у попереднім празнику ми бачили Тебе младенцем, а в теперішнім совершенним Тебе бачимо, явленого нашого Бога». У Різдві Бог-Слово «народився», а тепер «явився плоттю родові людському»; у Різдві «Сонце правди» зійшло, а тепер – «засяяло». Літургійна традиція Церкви називає свято Богоявлення також і Просвіченням. Стихири празника Богоявлення висвітлюють зв'язок між Різдвом і Йорданом: те, що звіщав ангел, звіщає тепер людям Хреститель; проливою кров'ю немовлят став бездітним Вифлеєм – через освячені води хрещення став багатодітним Йордан; те, що зірка звістила у Вифлеємі мудрецам, тепер Сам Отець об'являє світові.
- 199 Син Божий, «що зодягається світлом, наче ризою, днесь одягається в течії Йордану». Христос «сам не потребує очищення, але нам Він собою споготовляє відродження»¹⁶⁸: «Тоді прибув Ісус із Галилеї на

¹⁶⁷ *Мінея*, Святе Богоявлення Господа і Спаса нашого Ісуса Христа (6/19 січня), тропар празника.

¹⁶⁸ Пор. *Мінея*, Святе Богоявлення Господа і Спаса нашого Ісуса Христа (6/19 січня), Велике повечір'я, стихира на литії.

Йордан до Йоана, щоб хреститися від нього; але Йоан спротивлявся Йому, кажучи: “Мені самому треба хреститися в Тебе, а Ти приходиш до мене?”. Ісус у відповідь сказав до нього: “Залиши це тепер, так бо личить нам здійснити всяку правду”» (Мт. 3, 13-15). У йорданські води входить Богочоловік: «Як людина Він прийшов прийняти хрещення, – але як Бога злякавшись Його, Йордан повернув назад; як людина, знявши одяг, Він увійшов до води, – але як Бог прийняв свідчення від Отця: Це Син Мій улюблений»¹⁶⁹.

- 200 Христос приносить людству відродження, знаком якого Він обирає води Йордану. У Святому Письмі вода – це символ стихійності і смерті, а водночас очищення, відродження, життя та благодаті Святого Духа. Водою Бог «за Ноя потопив гріх [...], визволив з фараонового рабства через Мойсея рід єврейський [...], водою і вогнем через Іллю визволив Ізраїля від омани Ваалової»¹⁷⁰. Через занурення у воду (хрещення) Христос «змиває» список Адамових гріхів. Йорданські води відроджують усе творіння. Христос у Йордані «водою і Духом обновили постарілу від гріха нашу природу»¹⁷¹.
- 201 Йорданські води «перетворюються на цілющі», стають «джерелом нетління», через воду Бог дарує світові «спасіння хрещення». Людина приймає його, а разом із нею й усе творіння «таїнственными струями наповнюється». Від освячення людини починається освячення й *есхатологічне* (з грецької *остаточне*) переображення творіння.
- 202 В українській християнській традиції символіка йорданської води тісно пов’язана зі спогадом про Хрещення Руси-України князем Володимиром. Ріку Дніпро, в якій хрестилися кияни, образно називають «українським Йорданом». На свято Йордану в Україні споруджують льодяний хрест – знак і спомин хрещення, а під час Великого водосвяття у воду занурюють «трійці» – три трисвічники. Принісши свячену воду додому, вірні причащаються нею на початку Йорданської вечері – «Щедрого вечора», освячують нею домівки і господарства, зберігають протягом року, п’ють і окроплюють нею себе в немочах і хворобах.

¹⁶⁹ Іларіон, митрополит Київський, *Слово про закон і благодать*.

¹⁷⁰ *Требник*, Чин великого освячення води святих Богоявлень, молитва третя.

¹⁷¹ *Требник*, Чин великого освячення води святих Богоявлень, молитва третя.

*«І, поживши в цьому світі, Він дав спасенні повеління,
відвернув нас від ідолюської примани,
привів до пізнання Тебе, істинного Бога й Отця,
придбав Собі нас у вибраний люд, царське священство, народ святий
і, очистивши нас водою й освятивши Духом Святим, віддав себе»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

2. Звіщання Царства Божого

- 203 Христос почав Своє прилюдне служіння словами проповіді: «Сповнився час, і Царство Боже близько, покайтеся і вірте в Євангеліє» (Мр. 1, 15). Царство Боже уособлюється в Ісусі Христі. Людина стає учасником Царства через віру в Христа і святе Хрещення: «Хто увірує й охреститься, той буде спасений; а хто не увірує, той буде осуджений» (Мт. 16, 16; пор. також Йо. 3, 5). Вона сотворена для Царства Небесного: «Усе те, що в людській душі є вроджене, засіяне в ній Словом Божим, яке було споконвіку з Богом, і все це є зародком Царства Божого»¹⁷². Царство Боже – це воля Отця, проголошена Сином і сповнена у Святому Дусі. Це «благословенне Царство Отця, і Сина, і Святого Духа» триватиме «нині, і повсякчас, і на віки віків».

а. Проголошення Царства: Нагірна проповідь (Мт. 5–7)

- 204 «Словесною іконою» Царства Божого є Нагірна проповідь, а зокрема Блаженства, проголошені Христом:
- «Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне.
Блаженні тихі, бо вони успадкують землю.
Блаженні засмучені, бо будуть утішені.
Блаженні голодні та спрагли справедливості, бо вони наситяться.
Блаженні милосердні, бо вони зазнають милосердя.
Блаженні чисті серцем, бо вони побачать Бога.
Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.
Блаженні переслідувані за правду, бо їхнє Царство Небесне.
Блаженні ви, коли вас будуть зневажати, гонити та вигворювати
всяке лихо на вас, обмовляючи Мене ради.
Радійте й веселіться, бо нагорода ваша велика на небі» (Мт. 5, 3-12).
- 205 Нагірна проповідь відкриває життя в Царстві Божому і вказує на те, що царство Боже є даром Божим, а не заслуговується ділами Закону.

¹⁷² ОРИГЕН, *Коментар на Матея*, 10, 2.

Тільки приймаючи Царство у вірі та послуші Божій волі, людина стає «сіллю землі» і «світлом світу» (див. Мт. 5, 13-16).

- 206 Нагірною проповіддю Христос не відмінє Закон: «Не думайте, що Я прийшов усунути закон і пророків: Я прийшов їх не усунути, а доповнити» (Мт. 5, 17). Христос відкриває повний сенс старозавітніх заповідей: «Ви чули, що було сказано давнім: Не вбивай; і коли хтось уб'є, той підпаде судові. А Я кажу вам, що кожний, хто гнівається на брата свого, підпаде судові [...]. Ви чули, що було сказано [...], а Я кажу вам [...]. Тож будьте досконалі, як Отець ваш небесний досконалий» (Мт. 5, 21-22.27-47.48).
- 207 Царство Боже є даром Божої любові: «Нову заповідь даю вам, щоб ви любили один одного! Як Я був полюбив вас, так любіте і ви один одного!» (Йо. 13, 34). Приймаючи божественну любов у своє життя, людина по-новому сприймає всіх людей – як своїх ближніх (див. Лк. 10, 25-37), коли сила любові долає навіть ненависть до ворогів: «Ви чули, що було сказано: Люби ближнього свого й ненавидь ворога свого. А Я кажу вам: Любіть ворогів ваших і моліться за тих, що гонять вас; таким чином станете синами Отця вашого, що на небі, Який велить Своєму сонцю сходити на злих і на добрих і посилає дощ на праведних і неправедних» (Мт. 5, 43-45).
- 208 Царство Боже є царством Божої справедливості – волі Отця, звіщеної Ісусом Христом: «Шукайте перше Царство Боже та його справедливість, а все те вам докладеться» (Мт. 6, 33). Коли «сини Царства» не живуть за словом Христа, тоді вони – звітріла сіль, згасле світло: «Коли ж те світло, що в тобі, темрява, то темрява якою ж великою буде!» (Мт. 6, 23). Кожен, хто сповнює волю Отця, будує своє життя на скелі: «Кожний, хто слухає ці Мої слова й виконує їх, подібний до розумного чоловіка, який збудував свій дім на скелі. Полила злива, потоки розлились, подули вітри й натиснули на той дім, та він не повалився, бо був збудований на скелі» (Мт. 7, 24-25).

6. Знаки приходу Царства

1) Слова Христа

- 209 Знаком пришествя Царства Божого є проповідь Благої Вісті (Євангелія): «Ісус прийшов у Галилею і проповідував там Боже Євангеліє, кажучи: “Сповнився час, і Царство Боже близько; покайтеся і вірте в Євангеліє”» (Мк. 1, 14-15). Божественне Слово Син Божий промов-

ляв у всій своїй силі повновладно: «Ніколи чоловік не говорив так, як цей чоловік говорить» (Йо. 7, 46). Слово, яке промовляє Христос, – не Його, а Отця, Який послав Його (пор. Йо. 14, 24). Силу Христового Слова ісповідує апостол Петро: «Господи, а до кого ж іти нам? Це ж у Тебе – слова життя вічного!» (Йо. 6, 68).

- 210 Христос навчає про Царство Боже у притчах. У простих і водночас глибоких образах із життя Він об'являє таїнство Божого життя. Царство Боже подібне до поля, на якому аж до часу жнив ростуть поруч пшениця і кукуля (див. Мт. 13, 24-30); до зерна, з якого виростає велике дерево (див. Мт. 13, 31-32; Лк. 13, 19); до закваски в тісті (див. Мт. 13, 33; Лк. 13, 21); до закопаного в полі скарбу, дорогоцінної перлини, рибальського невода (див. Мт. 13, 44-50). Царство Боже також подібне до царя, що прощає борги своїм слугам (див. Мт. 18, 23-35); до чоловіка-виноградаря, який щедро винагороджує робітників у винограднику (див. Мт. 20, 1-16); до царя, що запрошує гостей на весілля свого сина (див. Мт. 22, 1-14); до чоловіка, який передав своїм слугам таланти, щоб ті могли їх примножити (див. Мт. 25, 14-30). Царство Боже зростає у світі, як насіння в землі, аж до жнив (див. Мр. 4, 26-29).

2) Діла Христа

- 211 Крім слів проповіді, Христос вказує на інші знаки приходу Царства Божого: «Сліпі прозрівають, криві ходять, прокажені очищуються, глухі чують, мертві воскресають» (Лк. 7, 22; пор. Іс. 35, 5-6; 61,1). Діла Христові свідчать про присутність і діяння Бога серед людей. «Як людина Він сорок днів постив і зголоднів, – а як Бог переміг спокусника; як людина Він пішов на весілля в Кані Галилейській, – а як Бог перетворив воду у вино; як людина Він спав у човні, – а як Бог заборонив вітрові й морю – і вони підкорилися Йому»¹⁷³.
- 212 Людські хвороби, страждання і смерть є наслідками гріхопадіння. Христос прийшов подолати гріх – причину всіх бід людини. Тільки Христос як Боголюдина має силу звільнити людину від гріха. Він робить це через прощення: «Чоловіче, прощаються тобі твої гріхи!» (Лк. 5, 20). Часто видимим знаком духовної зміни людини – завдяки прощенню – стає її тілесне оздоровлення, зцілення: «Встань, візьми твоє ліжко та й іди додому» (Лк. 5, 24). Христос зцілює людину – прощає гріхи й повертає фізичне здоров'я.

¹⁷³ Іларіон, митрополит Київський, *Слово про закон і благодать*.

- 213 Зцілення можливе лише за умови віри – відкритості людини до Бога: «Чи віруєте, що Я можу це зробити?» (Мт. 9, 28). Віра відкриває особу на прийняття Божого дару; натомість невіра стає перешкодою цьому: «І не зробив [Ісус] там [у Назареті] багато чуд через їхню невіру» (Мт. 13, 58).
- 214 Як у часи Христа знаками Божого діяння були Його чуда, так у житті Церкви ними стали Святі Таїнства. Благодать Божа діє у Святих Таїнствах через зовнішні знаки води, елею, хліба і вина, різні богослужбові жести та дії. Приймаючи Святі Таїнства, людина долає свої гріховні схильності й зростає у чеснотах.

*«І був розп'ятий за нас за Понтія Пилата,
і страждав, і був похований.
І воскрес у третій день згідно з Писанням,
і вознісся на небо, і сидить праворуч Отця»
(Символ віри)*

*«Відав себе взамін смерті, що в собі держала нас,
запроданих гріхові. І, зійшовши через хрест до аду,
щоб наповнити собою все, Він усунув болі смертні
і воскрес у третій день, і простелив шлях усякій плоті
воскресінням з мертвих [...].*

*Він став початком померлих, первородним з мертвих [...].
І, вийшовши на небо, Він сів праворуч величності твоєї на висотах»
(Анафора Літургії святого Василія Великого)*

3. Пасха Христова

- 215 Слово Пасха (єврейською – *Песах*) означає *пройти повз, перейти через*. Пасха Ісуса Христа – це Його *перехід через* страждання, смерть до Його прославлення у Воскресінні й Вознесінні. У найглибшому сенсі Пасхою є Сам Христос (див. 1 Кр. 5, 6-8), адже в Ньому стався перехід від смерті до життя: «Пасха Господня, Пасха – від смерті бо до життя і від землі до небес Христос Бог нас перевів»¹⁷⁴. Без Нього всі зусилля людства визволитися з полону гріха і смерті були б марними.
- 216 У Старому Завіті святкування Пасхи було спомином визволення Божого народу з єгипетської неволі. Після відмови фараона відпустити народ ангел смерті умертвив єгипетських первістків. Він «пройшов

¹⁷⁴ *Квітна тріодь*, Неділя Пасхи, Пасхальна утрєня, Канон Пасхи, пісня 1, ірмос.

мимо» ізраїльських домівок, одвірки яких, за вказівкою Мойсея, були помазані кров'ю жертвовного агнця, так що жодна єврейська дитина-первісток не померла (див. Вих. 12, 12-13). Святкуючи Пасху, євреї згадували також і «перехід через» Червоне море, коли Господь Бог урятував ізраїльський народ від фараонового війська (див. Вих. 14).

- 217 Старозавітня Пасха була прообразом Христової Пасхи, бо готувала Божий народ до остаточного визволення і спасіння в Божому Царстві: Христос – Агнец Божий – Своєю кров'ю (пор. 1 Пт. 1, 19) виводить людство з неволі гріха та влади смерті і вводить до воскресіння та вічного життя.
- 218 Христос – наша Пасха – бере на Себе «гріх світу», страждання і смерть: «Які ж страждання Він прийняв за нас? Це страждання любові. Любов є стражданням»¹⁷⁵. Пасха Христова є виявом Божої любові: «Перед святом Пасхи Ісус, знаючи, що вибила Його година переходу з цього світу до Отця, полюбивши Своїх, що були в світі, полюбив їх до кінця» (Йо. 13, 1). Господь добровільно приймає Свою смерть: «Я кладу Мое життя, щоб знову його взяти. Ніхто його в Мене не забирає, бо Я Сам кладу його від Себе. Владу бо маю його покласти і владу маю назад його забрати» (Йо. 10, 17-18). Христос Самого Себе приносить у жертву за нас, «одночасно як Священик і Агнец Божий, Котрий бере гріх світу»¹⁷⁶. Христос переміг смерть Своїм воскресінням, бо Бог не дасть «своєму побожному уздріти зітління» (Пс. 16, 10). Через воскресіння смерть Христа стала нашим переходом до нового життя.
- 219 Христовою Пасхою знищений «останній ворог – смерть» (1 Кр. 15, 26), супроти якого людина була безсила. «Щоправда, ми й тепер помираємо, як і раніше, але не залишаємось у смерті; і це не означає помирати... Сила смерті та справжність смерті в тому, що померлий уже не може повернутися до життя... Якщо ж він після смерті оживе, і то кращим життям, то, значить, це вже не смерть, а успення»¹⁷⁷. Воскресіння Христа є єдиною і неповторною історичною подією та основою християнської віри: «А коли Христос не воскрес [...], то марна й віра ваша» (1 Кр. 15, 15). Віра у воскреслого Христа є початком нашої Пасхи.
- 220 Християни готуються до щорічного святкування Пасхи у часі Великого посту, який триває 40 днів – на образ 40-річного переходу Божого наро-

¹⁷⁵ ОРИГЕН, *Коментар на Єзекиїла*, 6, 6.

¹⁷⁶ ГРИГОРІЙ НІСЬКИЙ, *Слово перше на Святу Пасху*, 1.

¹⁷⁷ ЙОАН ЗОЛОТОУСТИЙ, *Коментар на Послання до євреїв. Гомілія 17, 2*.

ду в Обіцяну землю та 40-денного посту Христа в пустелі. Піст виховує християнина в стриманості від гріха, веде до внутрішньої свободи та справжньої радості. Протягом посту Церква літургійно супроводжує християн піснеспівами Посної тріоди, які вказують на глибинний сенс посту – примирення з Богом і ближніми та служіння їм.

а. Вхід Господній у Єрусалим

- 221 Воскресіння як перемогу над смертю Церква починає святкувати спомином про воскресіння Лазаря, коли Ісус об’являє Себе «Воскресінням і Життям»: «Хто в мене вірує, той навіть і вмерши – житиме!» (Йо. 11, 25). Лазарева субота, якою починається Квітна тріодь, вводить у Страсний тиждень, який несе благу вість про перемогу Христа над гріхом і смертю через Його страждання і хрест. Знаком грядущої перемоги є вхід Христа – Боголюдини – в Єрусалим. «Як людина Він заплакав, затуживши за Лазарем, – а як Бог воскресив його з мертвих; як людина Він сів на осла, – а як Бога Його вітали: “Благословен, Хто йде в ім’я Господнє”»¹⁷⁸.
- 222 У стихирах Квітної неділі оспівуємо єрусалимських дітей, які вітають Христа як Царя, хоча фарисеї і книжники його не приймають: «Роде лукавий і перелюбний, що своєму женихові не дотримав вірності! [...]. Ти не прийняв пророків, що Сина звістили. Тож посоромся своїх дітей, які кличуть: осанна Синові Давида, благословенний, Хто йде в ім’я Господнє»¹⁷⁹. Подібно до того, як люди вітали Христа галузками з дерев, християни зустрічають вхід Господній на добровільні страсті «галузками чеснот»¹⁸⁰. Тих, хто не здобув чеснот і відкинув Христа, порівнюють із неплодною смоківницею: «Жезл Арона колись зацвів, а неплодне і всохле злочинне зборище перетворилося в неплодну смоківницю»¹⁸¹.
- 223 Літургійні тексти Страсного тижня представляють нам розкаюну жінку, яка дорогоцінним миром намастила ноги Спасителя (див. Мт. 26, 6-16; Лк. 7, 36-50). Розкаюна блудниця, «збагнувши божество Христа», дістає прощення від Нього і спонукає нас до покаєння: «Прийми

¹⁷⁸ Іларіон, митрополит Київський, *Слово про закон і благодать*.

¹⁷⁹ *Квітна тріодь*, Великий понеділок, Вечірня, стихира на стиховні.

¹⁸⁰ Пор. *Постова тріодь*, Шостий тиждень посту, понеділок, утрєня, сідальний перший і другий.

¹⁸¹ *Квітна тріодь*, Великий понеділок, повечір’я, канон, пісня 9.

струмки моїх сліз, Ти, що хмарами виносиш воду з моря! Прихились до моїх сердечних зітхань, Ти, що прихилив небеса Твоїм невимовним приниженням; хай поцілую і знову обітру волоссям моєї голови Твої пречисті ноги»¹⁸². Ісуса запросив фарисей, а благословення дістала блудниця: «Будучи хлібом животворящим, Ісусе, їв Ти з Симоном фарисеєм, щоб блудниця придбала безцінну благодать Твою, виливаючи миро»¹⁸³.

- 224 Добрий вчинок блудниці розпалив заздрість Юди і підштовхнув його до зради. «О Юдо окаянний! Бачивши як блудниця цілувала ноги, ти підступно продумував поцілунок зради. Вона розв'язала волосся, а ти зв'язався лютістю; заздрість бо не вміє вибирати корисного»¹⁸⁴. Ісус усе ж таки все робить заради спасіння Юди: обмиває йому ноги, подає хліб в часі Тайної Вечері. «О невимовне самоспустошення! Будучи наче вогонь, Ти обмив ноги зрадникові, Спасе. Обмивши, не обпалив. І подав хліб на вечері»¹⁸⁵.

б. Страсті

- 225 У Старому Завіті пророк Ісаїя свідчить про страждання Слуги Божого, в яких Церква бачить страждання Ісуса Христа: «Зневажений, останній між людьми, чоловік болів, що зазнав недуги; немов людина, що перед нею обличчя закривають, зневажений, і ми Його нізащо мали. Та Він наші недуги взяв на Себе, він ніс на Собі наші болі. Ми ж, ми гадали, що Його покарано, що Бог Його побив, принизив. Він же був поранений за гріхи наші, роздавлений за беззаконня наші. Кара, що нас спасає, була на Ньому, і Його ранами ми вилікувані. Усі, як вівці, ми блукали; кожен ходив своєю дорогою; провини нас усіх Господь поклав на Нього. Його мордовано, та Він упокорявся і не розтуляв Своїх уст; немов ягня, що на заріз ведуть його, немов німа вівця перед обстригачами, не відкривав Він уст» (Іс. 53, 3-7).
- 226 Сам Ісус заповідав Свої майбутні страждання: «Все написане про роками про Сина Чоловічого здійсниться. Він буде виданий поганам, і насміхатимуться з Нього, і зневажатимуть Його, і плюватимуть на Нього, і, бичувавши, уб'ють Його, та третього дня Він воскресне»

¹⁸² *Квітна тріодь*, Велика середа, утрєня, стихира на стиховні.

¹⁸³ *Квітна тріодь*, Великий вівторок, Велике повечір'я, канон, пісня 9.

¹⁸⁴ *Квітна тріодь*, Великий четвер, Вечірня, стихира на «Господи, звизаю я».

¹⁸⁵ *Квітна тріодь*, Великий четвер, Повечір'я, канон, пісня 8.

(Лк. 18, 31-33). Христос добровільно приймає на Себе страждання і смерть, щоб подолати смерть. «Не смерть прийняла життя, а Життя прийняло смерть»¹⁸⁶.

- 227 У літургійній традиції Церква в різних образах стихир Страстей молитовно оспівує спасенні страждання Сина Божого. Давши зв'язати Себе у Гетсиманському саду, Христос «розв'язує» гріховні узи протця Адама. Христос приймає засуд смерті, щоб дарувати прощення гріхів. Тростиною – «скіпетром ганьби» – Христос «записує» людей у Книгу Життя. Своїм обнаженням на Голготі Христос «зриває» з людського гріха покрови лицемірства. Дозволивши прибити Себе до хреста, Господь спиняє прагнення Адама до забороненого плоду. На хрест прибивається «рукописання гріхів» людини, а спис сотника розриває її «боргові зобов'язання». Хресне дерево із «знароддя смерті» стає «деревом життя». Піднесене на хресті тіло Христове стає світильником, що його «запалив» Бог, аби знайти загублену драхму – грішника. Розп'яті на хресті руки Христа стають «обіймами» Бога й благословенням для людей. Місце розп'яття стає раєм, бо поставлене хресне дерево випустило «пагін життя» – Христа. Він «заснув» на хресті і був пробитий списом, а з пробитого боку потекли кров і вода. Адже кров'ю Він викупив народи, а водою очистив; Тілом від Свого Тіла Він годує рід людський, що помирає від голоду гріховного.

в. Воскресіння

- 228 Заповідаючи Свою смерть, Христос водночас звіщає воскресіння з мертвих, знаком якого називає триденне перебування пророка Йони в череві кита (див. Мт. 12, 40). Христос воскресне «третього дня за Писанням» (1 Кр. 15, 4): «І, бичувавши, уб'ють Його [Сина Чоловічого], та третього дня Він воскресне» (Лк. 18, 33). Христос уподібнює Свої смерть і воскресіння до руйнування і відновлення Єрусалимського храму: «Зруйнують храм цей, а Я його за три дні поставлю [...]. Та Він говорить про храм Свого тіла» (Йо. 2, 19.21).
- 229 Чудами воскресіння дочки Яіра (див. Лк. 8, 41-42.49-56), сина вдови з Наїну (див. Лк. 7, 11-16) та Свого приятеля Лазаря (див. Йо. 11, 1-57) Христос поступово готував апостолів до Свого воскресіння. Христос називає людську смерть сном: «Уступіться, бо дівча не вмерло, а спить» (Мт. 9, 24). Смерть не є кінцем життя, а «успенням», люди-

¹⁸⁶ Августин Іпонський, *Коментар на Євангеліє від Йоана* 12, 10-11.

на – не мертва, а «усопша». Подібно й Церква називає смерть Ісуса: «Плоттю заснувши, як мертвий»¹⁸⁷. Святий Йоан Дамаскин розкриває розуміння смерті Христа: «Хоч Христос і помер як людина, і свята Його душа розлучилась із пречистим тілом, Божество Його залишилось нерозлучним з обома – і з душею, і з тілом»¹⁸⁸. Смерть Христова – животворяща: Христос Сам дозволив смерті утримувати Себе для того, щоб її остаточно перемогти й дарувати нове життя.

- 230 Через смерть на хресті Христос сходить до аду – «місця» померлих. Церква у сходженні Христа до аду оспівує силу воскресіння: «Де твоя, смерте, перемога? Де твоє, смерте, жало?» (1 Кр. 15, 55). Ікона зішестя Христа до аду зображає Його у світлих ризах нового творіння. Світлоносний Христос «розганяє» пільму смерті, розсіює морок аду й «знаходить» Адама і Єву. Разом з Адамом Христос виводить із «тіні смертної» тих, «що очікували» Його, – праведників Старого Завіту.
- 231 Сходження Христа в ад є звершенням спасіння всього світу: «неба, землі і глибин підземних»¹⁸⁹. Бог у воплощенні сходить з «небесного» у «земне», а через смерть сходить у «глибини підземні», щоб наповнити Собою «все»: «В гробі плоттю, в аді з душею як Бог, в раю із розбійником, і на престолі був еси, Христе, з Отцем і Духом, все наповняючи, неописаний»¹⁹⁰. Помираючи і сходячи до аду, Христос-Боголюдина об'являється «Воскресінням і Життям»: Він пробуджує від гріховного сну Адама та вводить його до раю. Тому «той, хто проникне в глибину хреста і гробу та буде посвячений у таїнство воскресіння, пізнає кінцеву мету, заради якої Бог створив усі речі на початку»¹⁹¹.
- 232 У літургійних стихирах Церква оспівує запечатаний і стережений воїнами гріб Христовий, як скарбницю, в яку покладено Христа – справжній скарб. «Сонце правди», Христос, зайшло у гріб, щоб знову зійти – воскреснути. Як Христос у воплощенні вийшов із лона Матері, так у воскресінні вийшов із лона землі. Він увійшов у землю як Адам – «порох земний», але вийшов із неї, бо як нетлінний «у порошок не повернувся». «Грīb прийняв, але не міг втримати Слово», тому зі «знаку

¹⁸⁷ *Квітна тріодь*, Неділя Пасхи, Пасхальна утрєня, екзапостиларій.

¹⁸⁸ Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри*, III, 27.

¹⁸⁹ *Квітна тріодь*, Неділя Пасхи, Пасхальна утрєня, Канон Пасхи, пісня 3.

¹⁹⁰ *Службник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, молитва при кадінні після Проскомидії.

¹⁹¹ Максим Ісповідник, *Розділи про богослов'я і про домоустрій воплощення Сина Божого*, I, 66.

смерті» стає «джерелом воскресіння», зі смертоносного стає живоносним. «Як людину Його поклали до гробу, – але як Бог Він зруйнував ад і душі страдників визволив; як людину Його запечатали в гробі, – але як Бог Він, вийшовши, цілими печаті зберіг»¹⁹². Порожній гріб благовістить Воскресіння: «Скажіть, невірні, :... де Той, що Його ви поклали у гробі, опечатавши камінь? Дайте мертвого, ви, що відреклись Життя! Дайте похованого або увіруйте Воскреслому!»¹⁹³.

- 233 Ангели звістили жінкам-мироносицям: «Чому шукаєте живого між мертвими? Його нема тут: Він воскрес!» (Лк. 24, 5-6). Воскресіння з мертвих є перемогою над тлінністю тіла: «Христос, воскреснувши з мертвих, вже більше не вмирає: смерть над Ним більше не панує» (Рм. 6, 9). У воскресінні тіло Христа нове, прославлене, вільне від земних обмежень простору і часу. Саме тому воскресіння Христа – це явлення нового творіння Божого. У «перший день після суботи», тобто в неділю Церква святкує Христове Воскресіння – перший день нового творіння.
- 234 Воскресіння Христове є запорукою нашого воскресіння: «Христос воскрес із мертвих, первісток померлих. Бо тому що через чоловіка смерть, через чоловіка й воскресіння мертвих. Як бо в Адамі всі вмирають, так у Христі й оживуть всі» (1 Кр. 15, 20-23). На воскресінні Христовому ґрунтується вся віра Церкви: «Як Христос не воскрес, то марна віра ваша – ви ще у гріхах ваших» (1 Кр. 15, 17-18). «Бо коли ми віруємо, що Ісус умер і воскрес, тож так і тих, які послули в Ісусі, Бог приведе з Ним» (1 Сл. 4, 14).
- 235 У богослужінні Страсної п'ятниці Церква почитає плащаницю як знак смерті Христа. Біля плащаниці відправляють Єрусалимську утренью – оплакування померлого з надією на грядуще Воскресіння: «Не ридай за мною, Мати, ... бо воскресну». У богослужінні Пасхальної ночі плащаницю переносять із гробу Господнього до святилища, усі вірні виходять із храму із запаленими світильниками й тричі процесійно обходять храм. Священик під спів тропаря: «Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав і тим, що в гробах, життя дарував», – хрестом відчиняє двері храму. Вірні входять усередину храму, прославляють Воскреслого Христа і, наче мироносиці пасхального ранку – перші свідки Воскресіння, несуть благу вість про це цілому світові: «Воскресіння день! Просвітімся торжеством, і одні одних обнімімо, та

¹⁹² Іларіон, митрополит Київський, *Слово про закон і благодать*.

¹⁹³ *Октоїх*, глас 4, неділя, утренья, стихира на хвалитних.

скажімо: Браття! І тим, що ненавидять нас, простім усе з Воскресінням, і так усі заспіваймо: Христос воскрес!»¹⁹⁴.

г. Вознесіння

- 236 Протягом 40 днів після Воскресіння Христос являвся Своїм учням, утверджуючи їх у вірі, а тоді вознісся на небо і возсів праворуч Отця: «І Він вивів їх аж до Витанії і, знявши руки Свої, благословив їх. А як Він благословляв їх, віддалився від них і почав возноситись на небо. Вони ж, поклонившись Йому, повернулися з радістю великою в Єрусалим» (Лк. 24, 50-52; пор. Мр. 16, 19). Радість апостолів – у тому, що у Вознесінні Христос не покидає світу: «Отож Я з вами по всі дні аж до кінця віку» (Мт. 28, 20). Христос невидимо перебуває у світі, в якому людина покликана досягти спасіння. Апостоли дістають від Христа благословення та посланництво проповідувати Євангеліє всьому творінню (див. Мр. 16, 15) і зробити учнями всі народи, хрестячи й навчаючи їх берегти все те, що Він заповідав (див. Мт. 28, 9-20).
- 237 У Вознесінні Христос підніс відновлену людську природу до божественної слави. Літургійні стихири празника Вознесіння оспівують відкриті «двері до неба», коли Христос увіходить «усередину неба», де Його вітають із трепетом ангельські сили. Він підноситься «на хмарах» понад херувимами й «вище» від неба. Як Богові Йому належить «місце» праворуч Отця. Вознесіння в Божому задумі є передумовою Зіслання Святого Духа: «Ліпше для вас, щоб Я відійшов. Бо коли не відійду, то Утішитель до вас не зійде» (Йо. 16, 7). Христос возноситься до Отця «задля нас, людей, і нашого ради спасіння» (Символ віри). «В домі Отця Мого багато жител. Коли б не так, то Я сказав би вам; іду бо наготовити вам місце. І коли відійду і вам місце споготую, то повернуся і вас до Себе візьму, щоб і ви були там, де Я» (Йо. 14, 2). Як Христос вознісся у славі, так у славі й прийде.

¹⁹⁴ *Квітна тріодь*, Неділя Пасхи, Пасхальна утрєня, стихира Пасхи.

«І вдруге прийде зі славою судити живих і мертвих,
а Його Царству не буде кінця»
(Символ віри)

«І прийде віддати кожному за вчинками його»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)

4. Пришествя Христа у славі

- 238 На суді синедріону Христос, відповідаючи на питання первосвященика Каяфи, чи Він «Син Благословенного» (Мр. 14, 61), наводить слова пророка Даниїла про прихід у славі Сина Людського: «І побачите Сина Чоловічого, який сидітиме праворуч Всемогутнього та йтиме на хмарах небесних» (Мр. 14, 62; пор. Дан. 7, 13). Після Вознесіння Христового ангели сповістили апостолам: «Оцей Ісус, Який від вас був узятий на небо, так само прийде, як ви Його бачили відходячого на небо» (Ді. 1, 11). Як у людській природі Він вознісся до божественної слави, так у тій же прославленій людській природі прийде судити.
- 239 У славному Пришесті (грецькою – *парусія*) Христа Суд над «живими і мертвими» стане благословенням для праведників. На Суді бо відкриється і стане явним усе таємне і приховане: «Нічого бо нема схованого, що б не відкрилось, і скритого, що б не виявилось» (Лк. 12, 2-3).
- 240 Славне друге Пришествя Христа несе зі собою також прославлення людини (див. Кл. 3, 4), яке є сповненням обожествлення, осягненням «повноти Христа» (Еф. 4, 13). Христос розпочав прославлення людини у Своему Воскресінні, а відтак – в історії Церкви у свідченні святих: «Христос із мертвих устав, як начало померлих, первородний творіння, Творець всього, що існує, Він і нашу зотлілу природу обнови у Собі»¹⁹⁵, а тоді у відповідь «як первістки єства вселенна приносять Насадителю творіння ... богоносних мучеників»¹⁹⁶.

а. Присутність воскреслого Христа

- 241 Воскреслий Христос заповів апостолам: «Отож Я з вами по всі дні аж до кінця віку» (Мт. 28, 20). Христос завжди присутній у Своїй Церкві, зокрема у святих Таїнствах, у Слові Святого Письма, у літургійній

¹⁹⁵ *Октоїх*, глас 3, неділя, утрєня, сідальний перший.

¹⁹⁶ Пор. *Часослов*, Повсякденна служба, субота, кондак мученикам.

спільноті, у подвижницькому житті святих і їхніх мощах та у святих іконах. Воскреслий Христос дарує нам благодать відродження і нового життя. Як навчає апостол Павло, у нас помирає «стара» й воскресає «нова» людина у Христі: «Хоч наша зовнішня людина занепадає, однак наша внутрішня обновлюється день-у-день» (2 Кр. 4, 16). Зодягнувшись у Христа у Хрещенні (див. Рм. 6), людина зростає до «міри повного зросту повноти Христа» (Еф. 4, 13), коли за апостолом Павлом може стверджувати: «Живу вже не я, а живе Христос у мені» (Гл. 2, 20).

- 242 Силою воскресіння Христового смерть людини стає переходом (пасхою) до вічного життя: «Нема страху повернення в землю, з якої Бог вивів до висот нетління Своїм воскресінням»¹⁹⁷. Запорукою подолання смерті і тління є Сам Христос: «Я – воскресіння і життя. Хто в Мене вірує, той навіть і вмерши – житиме! Кожен, хто живе і в Мене вірує, – не вмере повіки» (Йо. 11, 25-26).

б. Поєднання земного і небесного у прославленому Христі

- 243 Воскреслий Христос, Який і далі перебуває в історії «по всі дні», поступово, через спільноту Церкви, наближає до Себе людей і все творіння. Звершенням цього зближення буде друге славне Пришестя Христа: Бог об'єднає все небесне і земне у Христі (пор. Еф. 1, 10). «Грядуче пришестя Христа відкривається постійно, переображуючи через чесноти гідних з тілесних у духовних. Воно і станеться наприкінці віку цього»¹⁹⁸.
- 244 Переображення сотвореного світу звершиться співдіянням Бога і людини. Тоді відкриється велич Божого задуму щодо творіння. Про цей переображений світ, «нове небо і землю нову» (Од. 21, 1), свідчить апостол Павло: «Те, чого око не бачило й вухо не чуло, що на думку людині не спало, те наготовив Бог тим, що Його люблять» (1 Кр. 2, 9).

в. Воскресіння мертвих

- 245 Воскресіння мертвих, як і сотворення, є виявом Божої творчої сили. У воскресінні Христос виведе людину з-під влади смертного тління. «Сіється в тлінні, а встає у нетлінні; сіється в безчесті, а встає у славі;

¹⁹⁷ Пор. *Октоїх*, глас 6, неділя, утрєня, канон, пісня 5.

¹⁹⁸ МАКСИМ Ісповідник, *Розділи про богослов'я та ікономію воплощення Сина Божого*, II, 29.

сіється в безсиллі, а встає у силі; сіється тіло тваринне, а постає тіло духовне [...]. Мусить бо це тлінне одягнутися в нетління, і це смертне одягнутися в безсмертя» (1 Кр. 15, 42-44.53). Святий Григорій Ніський зазначає: «Бог Сам воскрешає з'єднану з Ним людину, спочатку відокремивши душу від тіла, потім з'єднавши їх знову, – і так стається загальне спасіння буття»¹⁹⁹.

- 246 У воскресінні мертвих «померлі вчують Сина Божого голос, а вчувши – оживуть [...]. Вийдуть ті, що чинили добро, на воскресіння життя. А ті, що зло чинили, – воскреснуть на суд» (Йо. 5, 25.29). «Мертві з гробів воскреснуть, всі будуть зрівняні і таємниці всіх стануть явними перед Тобою»²⁰⁰. Воскресіння померлих – це «відновлення в стан блаженний і божественний, вільний від будь-якої печалі»²⁰¹.
- 247 Прославлення тіла християнина вже звершується у святому таїнстві Євхаристії, коли він єднається з прославленим Христом. «Євхаристія – лік безсмертя проти того, щоб помирати»²⁰². Людина доростає до «тіла духовного» (пор. 1 Кр. 15, 44): «Наші тіла, які мають участь у Євхаристії, стають нетлінними, бо мають надію на воскресіння»²⁰³.

г. Суд Божий

- 248 Христос навчає: «Коли хтось Мої слова слухає, а їх не береже, Я його не суджу, бо Я прийшов не судити світ, а спасти світ. Хто Мене відкидає і слів Моїх не приймає, має той суддю свого: слово, яке Я вирік, судитиме його дня останнього» (Йо. 12, 47-48). Суд Божий такий: «Світло прийшло у світ, люди ж більше злюбили темряву, ніж світло, – лихі бо були їхні діла» (Йо. 3, 19). Цей суд розпочинається вже тепер, а мірилом його є віра в Христа: «Хто вірує в Нього, не буде засуджений, хто ж не вірує, – той уже засуджений, бо не увірував в ім'я Єдинородного Сина Божого» (Йо. 3, 18). Суд залежить від віри і діл любові: «Все, що ви зробили одному з Моїх братів найменших – ви Мені зробили [...], або] не зробили» (Мт. 25, 40-45).
- 249 Суд Божий розпочався з вочленення Христа (див. Йо. 1, 9-13), а завершиться Його славним зновупришестям (див. Мт. 25, 31). Однак «про

¹⁹⁹ Григорій Ніський, *Проти Аполінарія*, 17.

²⁰⁰ *Постова тріодь*, Неділя м'ясопусна, утрень, стихира на хвалитних.

²⁰¹ Григорій Ніський, *Велике огласительне слово*, 35.

²⁰² Ігнатій Антіохійський, *Послання до Ефесян*, XX, 2.

²⁰³ Іриней Ліонський, *Проти ересей*, IV, 18, 5.

той день і годину ніхто не знає, ані ангели небесні, – лише один Отець» (Мт. 24, 36). Цей суд буде страшним для всіх, що чинять беззаконня (пор. Мт. 7, 23), а для праведників – благословенним (див. Мт. 25, 34).

- 250 Якщо людина упокоїлася в Бозі, розкавшись у своїх гріхах, але ще не здобула духовної зрілості – повноти життя у Христі, то вона входить у Царство Небесне «наче крізь вогонь» (1 Кр. 3, 15). Така людина після смерті потребує духовного лікування – очищення від усякої скверни, щоб оселитися у «місці світлому, ... де немає болізни, ні печалі, ні зітхань»²⁰⁴. Такий стан «зцілення» усопших у Церкві названо *чистилицем*²⁰⁵: «Всіляка добра і боголюбива душа, коли розв'яжеться від тіла, стає здатною відчувати й споглядати очікувані блага, а після очищення від того, що їй заважало, веселиться і радісно прямує до свого Владики»²⁰⁶. Ось чому Церква молиться за усопших: «Помагаймо їм і пам'ятаймо про них. Якщо сини Йова були очищені жертвою їхнього батька, чому ми сумніваємося, що наші жертви за вмерлих приносять їм певну втіху? Не вагаймося допомагати тим, що відійшли, і жертвуймо за них наші молитви»²⁰⁷.
- 251 Людська нерозкаяність аж до смерті тягне за собою трагічну реальність пекла. Пекельний «вогонь» – це нездатність нерозкаяної людини прийняти Божу любов. «Слово Боже є світло, що просвічує уми вірних, але водночас і судний вогонь, що спалює тих, які... перебувають у нічній п'їтмі цього життя»²⁰⁸. Пекло є не так покаранням Божим, як добровільно вибраним станом людини. У цьому стані «душа, коли опиниться [...] поза гармонією, в якій її створив Бог [...], буде відчувати розлад із собою в усіх своїх розумних порухах, буде каратися внаслідок цього розладу й відчуватиме відплату за свою непостійність і невпорядкованість»²⁰⁹.

²⁰⁴ Див. *Требник*, Чин похорону, молитва екденії за усопших.

²⁰⁵ ФЛОРЕНТІЙСЬКИЙ СОБОР, Булла *Радійте небеса* (VI сесія: 6 липня 1439); *Катехизм Католицької Церкви*, 1030.

²⁰⁶ ГРИГОРІЙ БОГОСЛОВ, *Слово* 7, 21.

²⁰⁷ ЙОАН ЗОЛОТОУСТІЙ, *Гомілії на Перше послання до коринтян*, 41, 5.

²⁰⁸ МАКСИМ ІСПОВІДНИК, *Питання до Талассія*, 39, 3.

²⁰⁹ ОРІГЕН, *Про начала* 10,5.

г. Бог – усе в усьому

- 252 У Своєму славному Пришесті Христос переобразить увесь світ, який позбудеться тлінності й минущості. «Любі! Ми тепер – діти Божі, і ще не виявилось, чим будемо. Та знаємо, що коли виявяться, ми будемо до Нього подібні, бо ми побачимо Його, як є» (1 Йо. 3, 2). Переображений світ служитиме для того, щоб людина прославляла Бога. Святе Письмо називає цей переображений світ «небесним Єрусалимом», у якому «ночі не буде більше, і не матимуть потреби у світлі світильника і світлі сонця, бо Господь Бог освітлює їх, і царюватимуть на віки вічні» (Од. 22, 5).
- 253 В оновленому сотворенні людина «узрить» обличчя Господнє: «Тепер ми бачимо, як у дзеркалі, неясно; тоді ж – обличчям в обличчя. Тепер я спізнаю недосконало, а тоді спізнаю так, як і я спізнаний» (1 Кр. 13, 12). Прославлений стан людини – це участь у житті Пресвятої Тройці разом із Пресвятою Богородицею, ангелами та всіма святими. Передання називає цей стан Небом. «Небо – це країна живих, де немає ночі, де немає сну – образу смерті; де немає ні їжі, ні пиття – підпори нашої немочі; де немає недуги, болів, ліків, судів, торгівлі, ремесла, грошей – початку лиха; де немає воєн, цього кореня ненависті, а є країна живих, що не вмерли через гріх, а живуть істинним життям у Христі Ісусі»²¹⁰.
- 254 Син Божий передасть Отцеві Себе й усе сотворіння. «Якже все йому буде підкорене, тоді й сам Син підкориться Тому, що Йому підкорив усе, щоб Бог був усім в усьому» (1 Кр. 15, 28). Святий Григорій Ніський, навчаючи про присутність Бога в усьому, зазначає: «У теперішньому житті є багато речей, потрібних для життя: час, повітря, місце, їжа і пиття, одяг, сонце, світила, – проте жодна з них не є Богом. А для блаженства, якого ми очікуємо, не потрібно жодної з цих речей; адже божественна природа буде для нас усім і замість усього, даруючи себе відповідно до кожної потреби того життя»²¹¹.

²¹⁰ Василій Великий, *Гомілія на Псалом 114*.

²¹¹ Григорій Ніський, *Про душу і воскресіння. Розмова з сестрою Макриною*.

«Тобі молилось і Тебе призиваємо,
Святий над святими,
щоб доброзичливістю Твоєї благодати
прийшов Дух Твій Святий на нас»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)

5. П'ятдесятниця

- 255 П'ятдесятого дня після Христового Воскресіння Церква святкує Зіслання Святого Духа на апостолів (див. Ді. 2, 1-4). Зіслання Святого Духа знаменує собою завершення Божого сходження до творіння, розпочатого в сотворенні світу. У Дусі Святому Бог дарує Себе людині. Цей дар Божого життя є завжди благим для людини, тому ми називаємо його благодаттю. Дар Святого Духа дає людині можливість стати причасником Божої природи – бути обожествленою, увійти в сопричастя Осіб Пресвятої Тройці. Святий Дух наповнює творіння Своєю благодаттю і звершує його згідно з Божим задумом: «Божий Дух мав темряву матерії одуховнити, просвітити та втягнути в круг Божого життя»²¹².
- 256 Святий Дух обдаровує людей багатством дарів: один Дух, а дарів багато (пор. 1 Кр. 12, 4). «Творіння не має жодного дару, який не походив би від Святого Духа»²¹³. Святий Дух вносить сенс в історію людства, скеровуючи її до Христа – Божественного Логоса. Святий Дух є Джерелом і Подателем кожного людського життя. Саме Святий Дух творить людину «на образ» Христа, чинить її «душею живою», «храмом» Своїм і оселею Пресвятої Тройці.

а. Обітниця Святого Духа

- 257 Воплочення Божого Сина і Зіслання Святого Духа становлять єдину подію спасіння. Зіслання Святого Духа мало в Старому Завіті різні прообрази: хмару, яка вкрила скинію (див. Вих. 40, 34-38); вогонь, що зійшов на жертву пророка Іллі (див. 1 Цар. 18, 30-40); «вітерець росистий» (Дан. 3, 50) як прообраз «подиху» Животворящего Духа. В описі новозавітної П'ятдесятниці знаками зішестя Святого Духа на апостолів є «вогненні язики» і «шум, неначе подув буйного вітру» (Ді. 2, 2).

²¹² Митрополит Андрей, *Дар П'ятдесятниці* (травень-жовтень 1937 р. Б.).

²¹³ Василій Великий, *Про Святого Духа. До Амфілохія, єпископа Іконійського*, 19, 49.

- 258 Про Зіслання Святого Духа на апостолів звіщає Сам Ісус Христос: «Як прийде Утішитель, якого зішлю вам від Отця, Дух істини, який від Отця походить, Він і свідчитиме за Мене» (Йо. 15, 26). Святий Дух, який від Отця ісходить, прийде на прохання Сина: «І проситиму Я Отця, і дасть Він вам іншого Утішителя, щоб з вами був повіки, Духа істини» (Йо. 14, 16-17). П'ятдесятницю розпочинає воскреслий Христос, даючи апостолам владу відпускати гріхи: «Прийміть Духа Святого! Кому відпустите гріхи – відпустяться їм, кому ж затримаєте – затримаються» (Йо. 20, 23).
- 259 Святий Дух сходить, щоб свідчити про Христа: «Він свідчитиме за Мене» (Йо. 15, 26). За словами апостола Павла, ніхто не може сказати «Ісус є Господом», як лише у Дусі Святому (пор. 1 Кр. 12, 3). Святий Дух навчатиме апостолів усього, чого навчав Христос: «Святий Дух [...] навчить вас усього і все вам нагадає, що Я сказав вам» (Йо. 14, 26). «Коли зійде той, Дух істини, Він і наведе вас на всю правду, – Він бо не промовлятиме від Себе, лише буде повідати, що вчує, і звістить те, що настане» (Йо. 16, 13). «Кожна істина, незалежно від того, хто її висловлює, походить від Святого Духа»²¹⁴.
- 260 Благодать Святого Духа необхідна для спасіння людини. Без благодаті людина, хоч і обдарована розумом і волею, є лише душевною і тілесною, бо не розуміє Божого Духа²¹⁵. Усвідомлюючи необхідність божественної благодаті, Церква *прикликає* Святого Духа, розпочинаючи богослужіння з молитви «Царю небесний». *Літургійне прикликання* (грецькою *епіклеза*) Святого Духа «на нас і предлежачі дари» звершує освячення святих Дарів і нас самих. «Вогонь і Дух були в лоні, що Тебе носило, Вогонь і Дух були в ріці, де Тебе охрестили. Вогонь і Дух є у хрещенні, і в хлібі й чаші є Вогонь і Дух. У Твоєму хлібі живе Дух, Котрого не можна спожити. У Твоєму вині горить Вогонь, Котрого не можна випити. Дух у Твоєму хлібі, Вогонь у Твоєму вині – це великі чуда, що їх приймають наші уста»²¹⁶.

б. Зіслання Святого Духа

- 261 Святий Дух зійшов на апостолів після того, як Христос був прославлений – воскрес, вознісся на небо й возсів праворуч Отця. Сподобив-

²¹⁴ Амвросій Медіоланський, *Коментар на Перше послання блаженного Павла до Коринтян*, 12, 3.

²¹⁵ Пор. Митрополит Андрей, *Дар П'ятдесятниці* (травень-жовтень 1937 р. Б.).

²¹⁶ ЄФРЕМ Сирієць, *Гимн про віру*, 10.

шись Святого Духа, апостоли стають «новими скрижалями благодаті, написаними Богом, живими рукописами спасительного Слова, написаними Духом, перстом Отця»²¹⁷. Збуваються слова Йоана Хрестителя про очікуваного Спасителя, Який буде хрестити «Духом Святим і вогнем» (Лк. 3, 16).

- 262 Святий Дух дарує порозуміння між людьми, долаючи посіяні гріхом розбрат і поділи, описані в Старому Завіті в образі Вавилонської вежі (див. Бут. 11, 1-9). Дух готує до зустрічі з Христом усі народи світу: «Як же воно, що кожний з нас чує нашу рідну мову: партяни, мідяни, еламії, і мешканці Месопотамії, Юдеї і Каппадокії, Понту й Азії, Фригії і Памфілії, Єгипту й околиць Лівії, що біля Кирени, римляни, що тут перебувають, юдеї і прозеліти, критяни й араби – ми чуємо їх, як вони нашими мовами проголошують величні діла Божі?» (Ді. 2, 8-11).
- 263 Святий Дух «вчить» апостолів, що треба говорити (див. Ді. 4, 8-12). Той же Дух велить їм слухати Бога більше, ніж людей (див. Ді. 4, 19). Духом Святим апостоли надихаються на сміливу проповідь Христа: «Всі сповнилися Святим Духом і сміливо звіщали слово Боже» (Ді. 4, 31). Дух веде їх проповідувати також і серед поган, долаючи людські упередження (див. Ді. 10, 9-20).
- 264 Святий Дух, Який зійшов на апостолів, будує Церкву Христову: «Зішли силу, що ісходить від тебе, Найвищого Духа, котрого Ти дав улюбленому Синові Твоєму, а через Нього передав святим апостолам, щоб будували Церкву Твою»²¹⁸. Апостоли ісповідують присутність Святого Духа в Церкві на Соборі в Єрусалимі: «Подобалось бо Святому Духові й нам...» (Ді. 15, 28).
- 265 Святий Дух творить Церкву, оживляє її як Тіло Христове й робить «місцем» спасіння: «Де Дух – там Церква, а де Церква, там Святий Дух»²¹⁹. До Церкви покликані всі люди, «від усякого народу і племен, і людностей, і язиків» (Од. 7, 9; пор. Од. 14, 6), незалежно від їхньої культури і походження. Цей же Дух у Церкві відкриває християнам таїнство спасіння: «Поступ у пізнанні правди завдячуємо тому Божому і чудовому Духові, Творцеві і Провідникові Церкви»²²⁰.

²¹⁷ *Октоїх*, глас 2, четвер, вечірня, стихира на «Господи, звиваю я».

²¹⁸ Іполит Римський, *Апостольське Передання*, 1, 1.

²¹⁹ Іриней Ліонський, *Проти ересей*, III, 24, 1.

²²⁰ Дідим Сліпий (Олександрійський), *Пояснення на Друге послання святого апостола Петра*, 3, 5.

в. Дух Животворящий – Податель благодаті

- 266 Джерелом благодаті є Бог Отець. Від Отця через Сина в Дусі Святому благодать Божа сходить на все творіння і підтримує його існування. Силою благодаті премудро укладено буття, встановлено закони природи, написано красу всесвіту і людини. З-поміж усього творіння лише людина, покликана до життя у Бозі, обдарована здатністю співдіяти зі Святим Духом, *Скарбом дібр*, який дарує Божу благодать у різних дарах (пор. 1 Кр. 12, 4-13). У цій співдії (синергії) природні сили (енергії) людини поєднуються з божественним, нествореним даром благодаті Святого Духа.
- 267 Носієм Божої благодаті у світі є Христова Церква, яка через священнодійства Святих Таїнств, освячення і благословення уділяє благодать віруючим у Христа. Християнин зростає у благодаті Святого Духа аж до повноти обожествлення через молитву, аскетичний подвиг і чеснотливе життя. Людська природа, переображуючись благодаттю, перебуває в Божій природі «нерозривно і незмішано»²²¹, а в людині і через людину переображається водночас і природа всього творіння аж до його повного звершення в «новому небі і новій землі» (пор. Од. 21, 1).
- 268 Ісус Христос явив нове життя у Своему воскресінні, а у Святому Дусі дарує його нам: «Він – життя і життя податель, Він – світло і податель світла, Він – істотна доброта і джерело доброти»²²². Християнин благодаттю Святого Духа є «володарем творіння», освячує та переображає його: «Всі добрі плоди природи й нашої працьовитості, після того як у Дусі Господньому й відповідно до Господніх заповідей поширимо їх на землі, згодом віднайдемо, очищеними від усякої недосконалості, прославленими й переображеними»²²³.
- 269 У коліноприклонних молитвах П'ятдесятниці Церква прикликає Святого Духа на все творіння і на всіх людей, живих і померлих. Ісус Христос, Який перемиг смерть, тепер дарує у Святому Дусі нове життя всьому творінню: «Святим Духом усіляке творіння відновлюється, повертаючись до первісного стану: рівносильний бо Він з Отцем і Словом»²²⁴.

²²¹ Див. Халкедонський Собор, *Орос*.

²²² Григорій Богослов, *Слово 41 на святу П'ятдесятницю*, 9.

²²³ II Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* [«Радість і надія»], 39.

²²⁴ *Октоїх*, глас 1, неділя, утренья, степенна, 2-й антифон.

270 У Дусі Животворящому немає смерті й розділень. Тому на П'ятдесятницю ми відвідуємо могили померлих і молитовно переживаємо живий зв'язок із ними. «Ти в цей всесовершенний і спасенний празник сподобив за затриманих в аді приймати молитви помилування. Ти подаєш нам великі надії, що зішлеш тим, що відійшли, ослабу від скорбот, які їх опановують, і потіху»²²⁵. У цей празник зелень, якою прикрашають храми й домівки, є знаком Життя. Це справді свято життя – «Зелені свята».

*«В єдину, святу, соборну і апостольську Церкву,
ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів».
(Символ віри)*

*«А нас усіх, що від одного хліба і чаші причащаємося,
з'єднай одного з одним на причастя єдиного Духа Святого,
і вчини, [...] щоб ми знайшли милість і благодать [...]
особливо з пресвятою, пречистою, преблагословенною,
славною Владичицею нашою Богородицею і приснодівою Марією [...]
і з усіма Святими Твоїми»
(Анафора Літургії святого Василія Великого)*

*«Господи, пом'яни святу твою
соборну й апостольську Церкву [...],
зблуканих поверни і приєднай
до святої твоєї католицької й апостольської Церкви»
(Анафора Літургії святого Василія Великого)*

В. ЦЕРКВА – ІКОНА ПРЕСВЯТОЇ ТРОЙЦІ

271 У «повноті часів» (пор. Гл. 4, 4) Бог Отець відвідує людство через Свого воплощеного Сина, зачатого від Святого Духа і Марії Діви, щоб люди в Дусі Святому через усиновлення в Христі прийшли до Отця. Місцем і середовищем усиновлення людей Богові є таїнственне Христове Тіло – Церква. Церква – це люд Бога Отця, Тіло Христове і храм Святого Духа²²⁶. Церква започаткована в одвічному Отчому задумі, здійснена у воплощенні Божого Сина і явлена в зішесті Святого Духа.

²²⁵ *Требник*, Чин Святої П'ятдесятниці, третя коліноприклонна молитва.

²²⁶ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 2-4.

- 272 Церква як середовище діяння Отця, і Сина, і Святого Духа є іконою Пресвятої Тройці, тобто спільнотою сопричастя Бога з людьми і людей між собою. Як один Бог є у трьох Особах, так і єдина спільнота Церкви існує в соборності помісних Церков, які перебувають у сопричасті між собою.

1. Біблійні образи Церкви

а. Церква в Старому Завіті

- 273 Людина сотворена на «взірець» сопричастя Осіб Пресвятої Тройці: «Сотворімо [...] на *Наш* образ і на *Нашу* подобу [...]. І сотворив Бог людину [...] чоловіком і жінкою» (Бут. 1, 26-27). Сотворення людини як чоловіка і жінки, за предвічним задумом Божим, стало початком об'явлення про Церкву: «Подібно до того, як Божа воля є діянням і називається сотворенням світу, так помисел Його є спасінням людей і називається Церквою»²²⁷.
- 274 Бог відкриває свій задум про Церкву, як повноту творіння, в описі життя Адама і Єви в раю в єдності з Богом і в гармонії з творінням. Святі Отці описують зв'язок Христа з Церквою в образі сотворення Богом Єви з ребра Адама: «Як Єва постає з ребра Адама, так і ми [Церква] – з ребра Христового»²²⁸. Взаємини між Адамом і Євою є прообразом взаємин між Христом і Церквою: Христос «полюбив Церкву й видав Себе за неї, щоб її освятити, очистивши купіллю води зі словом, щоб появити Собі Церкву славному, без плями чи зморшки або чого подібного, але щоб була свята й непорочна» (Еф. 5, 25-28).
- 275 Через гріх людина втрачає рай (див. Бут. 3, 23-24), послаблюється її зв'язок із Богом. Людська злоба і насильство на землі призводять до всесвітнього потопу (пор. Бут. 6, 5.11). Ковчег, у якому Бог спасає праведного Ноя та його сім'ю, є прообразом Христової Церкви (пор. Бут. 6, 13-16; Євр. 11, 7). Укладаючи союз із Авраамом, Бог дає йому обітницю вивести з нього великий народ (пор. Бут. 12, 2). Авраам вірою приймає цю Обітницю і стає «батьком усіх віруючих» (пор. Рм. 4, 11).
- 276 З потомства Авраама Бог творить свій народ – Ізраїль: під проводом Мойсея виводить його з єгипетської неволі, переводить через Червоне море, веде пустелею та укладає з ним союз на Синаї. Віра в

²²⁷ КЛИМЕНТ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ, *Педагог*, 1,1.

²²⁸ ЙОАН ЗОЛОТОУСТІЙ, *Похвала Максимові*, 3.

обітницю, дотримання заповідей Синайського союзу стають ознаками приналежності до народу Божого – старозавітної Церкви.

б. Церква в Новому Завіті

- 277 Свій споконвічний задум про Церкву – спасительну спільноту людей – Отець здійснив через вочлнення Сина силою Святого Духа. Вочлнений Син Божий Ісус Христос у Своїй проповіді про Церкву часто використовував близькі для слухачів образи. Він порівнював Церкву зі стадом, для якого Він є Добрим Пастирем (див. Йо. 10, 1-18). Церква також – це виноградник (див. Мт. 21, 33-43), у якому Христос – виноградна лоза (див. Йо. 15, 1-5), а Його учні – гілки. Христос у Церкві – це наріжний камінь у будівлі (див. Мт. 21, 42-44). Церква ж є непорочною «Невістою Агнця», приготованою на прихід свого Жениха (пор. Од. 19, 6-8).
- 278 Церква є зародком Царства Божого, яке Христос звіщає у всіх Своїх проповідях, а зокрема в притчах про зерно гірчиці, яке розростається в дерево (див. Лк. 13, 18-19); про поле, на якому до часу жнив росте і пшениця, і кукуля (див. Мт. 13, 24-30); про скарб, захований у полі; про дорогоцінну перлину та про невід (див. Мт. 13, 44-47).
- 279 Христос будує Церкву словом проповіді, свідченням Свого життя аж до хресної смерті та воскресіння. «Розпростерши обійми на хресті, Христос зібрав усі народи і явив єдину небесну і земну Церкву»²²⁹. Для служіння в Церкві Христос покликає дванадцятьох апостолів. Це число відповідає дванадцятьом колінам-племенам Ізраїля. Апостолам нового народу Божого Христос повіряє Церкву: «Ідіть, отже, і зробіть учнями всі народи: хрестячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа; навчаючи їх берегти все, що Я вам заповідав» (Мт. 28, 19-20). Виконуючи заповідь Божественного Спасителя, апостоли розійшлися по цілому світі, «як стріли Божественного лука, випущені в цілий світ»²³⁰.
- 280 Божий задум щодо Церкви – зібрати воедино все людство: «Коли Ти, Всевишній, зійшов і мови змішав, то поділив між собою народи. Коли ж вогненні язики Ти роздавав, то до з'єднання всіх призвав; тому однодушно славимо Пресвятого Духа»²³¹. Те, що було розпорошене й відчужене (Вавилонська вежа), Христос, даруючи Духа, у Церкві

²²⁹ *Октоїх*, глас 4, неділя, утренья, канон, пісня 8.

²³⁰ Пор. *Октоїх*, глас 3, четвер, утренья, сідальний по 3-му стихословію.

²³¹ *Квітна тріодь*, Неділя П'ятдесятниці, кондак празника.

зближує і поєднує (П'ятдесятниця). Патріарх Йосиф Сліпий бачить це з'єднання в сопричасті помісних Церков: «Христос Своїм приходом створив з людства Божу родину, Божий люд, що складається з численних народів, помісних Церков, які є теж малими Христовими родинами у великій єдиній спільноті»²³².

- 281 Народ Божий Старого Завіту дістає в Новому Завіті грецьку назву *екклесія* – «зібрання». Церква виявляє себе в *зібранні* Божественної Літургії – прообразі майбутнього зібрання всіх народів, яке звершить Ісус Христос у Своему славному зновупришесті (див. Мт. 25, 31н). Місцем літургійного зібрання Церкви є храм. Церква-храм стає об'єднуючим, зосереджуючим, громадотворчим фактором родового, племінного, соціального наближення, пізнання, співдії²³³.
- 282 Апостол Павло називає Церкву Тілом Христовим, у якому Головою тіла є Сам Христос, а ми – Його члени (див. Рм. 12, 3-6; 1 Кр. 12, 12-30; Еф. 1, 22-23; 4, 11-13). На Тайній Вечері Христос дарує Своє Тіло в Євхаристії, причастя Якого творить нас Тілом Христовим. Як є один Бог, один Посередник між Богом і людьми – Ісус Христос, так є і одна віра, одне Хрещення й одна Церква, поза якою нема спасіння. Проте шляхи та способи, якими Бог через Церкву спасає людство, завжди залишаються таїнством Божого милосердя.

2. Церква – єдина, свята, соборна й апостольська

- 283 Святі Отці в Нікейсько-Царгородському Символі віри²³⁴ соборно окреслили найхарактерніші ознаки Христової Церкви. Спираючись на сповідання віри, що використовувалися від апостольських часів, вони назвали Христову Церкву «єдиною, святою, соборною і апостольською». Ці ознаки Церкви відкриваються у світлі віри, щоб у зновупришесті Христа виявитися в повній славі.

а. Церква – єдина

- 284 Христова Церква єдина, бо один є Бог: «Один Бог і Отець усіх» (Еф. 4, б); і один є Ісус Христос – Будівничий Церкви: «Збудую Мою Церкву» (Мт. 16, 18). Збудована Христом і оживлена Святим Духом, Церк-

²³² ПАТРІАРХ ЙОСИФ, *Соборне Різдвяне послання*, (9 грудня 1974).

²³³ Див. Митрополит Андрей, Пастирський лист до вірних Львівської та Кам'янецької єпархій *О Церкві* (14/27 січня 1901).

²³⁴ І КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКИЙ СОБОР, *Символ віри*.

ва є «таїнством неподільної єдності на зразок Пресвятої Тройці»²³⁵. Єдність Церкви основана на одній спільній вірі в Пресвяту Тройцю – Отця, і Сина, і Святого Духа – і на єдиному Хрещенні: «одна віра, одне Хрещення» (Еф. 4, 5). Через єдину віру і єдине Хрещення ті, що увірували, стають членами єдиного Тіла Христового: «Отак і ми: численні – одне в Христі тіло, кожен один одному член» (Рм. 12, 5). Єдина Церква є прообразом об'єданого Божого Люду, котрий буде досконало явлений у Царстві Божому.

- 285 Таїнство Божого життя – «тайна, захована від віків та поколінь» (пор. Кл. 1, 26), – було явлене людям у воплоченому Слові Божому. Подібно і Христова Церква – таїнственне Тіло Христа – видимо являється в помісних Церквах, «у яких і з яких існує одна і єдина Соборна Церква»²³⁶.
- 286 Кожна місцева Церква виявляє єдність Церкви в ієрархічній упорядкованості різних служінь довкола єпископа: пресвітерського і дияконського, монашого і мирянського. Завдяки служінням цих «різних членів» одного Христового Тіла, «кожне тіло, складене та споєне всякою в'яззю допомоги, згідно з відповідним діянням кожного члена, від нього бере зріст на будівництво самого себе в любові» (Еф. 4, 16). Єпископ у своєму служінні розпізнає дари Святого Духа у вірних і покликає їх до різних служінь у Церкві.
- 287 Єдність віри помісних Церков виявляється у спільному сповідуванні віровчення Вселенських Соборів. З єдиної віри Церкви – Христового Тіла – випливає спільна участь вірних у Святих Таїнствах, особливо ж у Євхаристії, коли вони в Причасті Тіла і Крові Господньої самі стають одним тілом: «Наше вчення згідне з Євхаристією, і Євхаристія підтверджує це вчення»²³⁷. Для кожної помісної Церкви мірилом правдивості її навчання віри («правилом віри») є Святе Письмо і Святе Передання, гарантом збереження і вірності якому є служіння Римського Єпископа²³⁸.

²³⁵ КИПРИАН КАРТАГЕНСЬКИЙ, *Листи*, 69, 6.

²³⁶ II ВАТИКАНСЬКИЙ СОБОР, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 23.

²³⁷ ІРИНЕЙ ЛІОНСЬКИЙ, *Викриття лжеіменних знань*, III, 18, 5.

²³⁸ Див. ІРИНЕЙ ЛІОНСЬКИЙ, *Проти єресей*, III, 3, 2.

б. Церква – свята

- 288 У Святому Письмі Сам Господь Бог називає Себе Святим: «Бо я – Бог, не людина; Святий посеред тебе» (Ос. 11, 9), – і покликає людей стати подібними до Нього у святості: «Я бо – Господь, Бог ваш; ви маєте ставати святими й бути святими, бо Я – святий» (Лев. 11, 44). Святість Бога є джерелом святості Церкви. «Христос полюбив Церкву й видав Себе за неї, щоб її освятити, очистивши купіллям води зі словом, щоб появити Собі Церкву славному, без плями чи зморшки або чогось подібного, але щоб була свята й непорочна» (Еф. 5, 25-27). Цю святість Церква стверджує літургійно, запрошуючи вірних до Причасття словами «Святеє святим».
- 289 Церква є місцем зростання людини у святості, дарованій благодаттю Святого Духа. Святий Дух веде людей дорогою святості, даруючи у святих Таїнствах Церкви благодать покаяння та обожествлення. Святий Дух відкриває людині ту істину, що «Церква, яка обіймає у своєму лоні також і грішників, є святою і водночас потребує очищення»²³⁹. Входячи до Церкви крізь «двері покаяння», люди вступають у «райські двері» Божого освячення і благословення. У Святій Церкві звершується найбільше чудо – переображення грішника в праведника. Через зростання членів Церкви у святості Господь переображує все творіння, визволяючи його з-під панування стихій «цього світу» і скеровуючи до повноти «нової землі» (пор. Од. 21, 1).

в. Церква – соборна

- 290 Церква виявляє, що вона є соборна (грецькою – католицька), коли збирає навколо євхаристійної Трапези спільноту вірних. Зібрана спільнота Церкви творить Євхаристію, а Євхаристія творить Церкву в сопричасті вірних із Христом і між собою: «Чим стають ті, що причащаються? Одним Тілом Христовим. Як хліб постає з багатьох зерен і стає одним, так і ми єднаємося один з одним і з Христом»²⁴⁰. Очолує євхаристійне зібрання єпископ – «намісник Христа»²⁴¹. Він є «предстоятелем», оскільки «стоїть перед» Богом, очолує літургійне

²³⁹ II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 8.

²⁴⁰ Йоан Золотоустий, *Гомілії на Перше послання до коринтян*, 24, 2.

²⁴¹ II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 27.

зібрання і водночас є «образом Бога» для спільноти²⁴². Його «першість» у спільноті, зібраній на Євхаристійну *agape* – «трапезу любові», є «першістю в любові». Позаяк єпископ очолює Євхаристію, звершувану в конкретній місцевій спільноті, він очолює місцеву Церкву (єпархію): «Нехай ніхто без волі єпископа нічого не чинить з того, що стосується Церкви»²⁴³. Єпископ є главою єпархії, як Христос є Главою Церкви. Титул єпископа вказує на місто єпископського престолу, яке є місцем звершення ним Євхаристії.

- 291 Кожна місцева Церква у звершенні єпископом Євхаристії та через спільність віри входить у сопричастя з іншими місцевими Церквами. Місцеві Церкви в сопричасті творять помісну Церкву на чолі з предстоятелем – єпископом, архієпископом, митрополитом чи патріархом. Першою між помісними Церквами є Римська, бо її предстоятелем є Римський Папа – наступник апостола Петра. Він є вчителем і правилом апостольської віри, якому Господь дає дар непомильності у справах віри і моралі, щоб оберігати чистоту та непорушність Божественного вчення. Як апостол Петро виявив до Христа любов, «більшу» від інших і отримав від Христа доручення пасти Його стадо (пор. Йо. 21, 15-18), так і Римський Петровий Престіл «головує в любові»²⁴⁴ і зберігає першість (латинською «примат») серед помісних Церков²⁴⁵. Ця першість здійснюється через Петрове служіння Римських єпископів, яке наша Церква сповідує в титулі «Святіший Вселенський Архієрей».
- 292 Сопричастя помісних Церков творить соборність (католицькість) Церкви. Найвищим виявом соборності Церкви є Вселенський собор. «Собор являється збором верховних пастирів Христової Церкви, які дають свідчення віри і життя повірених їхньому учительському і пастирському служінню Церков»²⁴⁶.

²⁴² Пор. Ігнатій Антіохійський, *Послання до Смирнян*, 8, 2 – 9, 1.

²⁴³ Ігнатій Антіохійський, *Послання до Смирнян*, 8, 1.

²⁴⁴ Ігнатій Антіохійський, *Послання до Римлян*, 1, 1.

²⁴⁵ II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 13; див. також там само 18: «Щоб і сам єпископат зберігся в єдності й неподільності, наставив святого Петра над іншими апостолами та встановив у ньому тривале й видиме начало й основу єдності віри та сопричастя (Пор. I Ватиканський Собор, Догматична конституція *Pastor Aeternus* [«Вічний Пастир»], (18.07.1870): Денц. 1821 (3050 сл.). І це вчення про устанovu, тривалість, силу та смисл священної першості Римського Архієрея та про його непомильне навчання, Священний Собор знову подає всім вірним для непохитного вірування».

²⁴⁶ ПАТРІАРХ Йосиф, *Завіщення* (22.12.1981) .

293 Христос доручає служіння соборності Церкви апостолові Петрові: «Я молився за тебе, щоб віра твоя не послабла, а ти колись, навернувшись, утверджує своїх братів» (Лк. 22, 32). Єпископ Риму – носій Петрового служіння – скликає Вселенські собори, схвалює їхні рішення, запевнює і висловлює непомильне віровчення Церкви, розв'язує труднощі, які виникають у житті окремих помісних Церков. Служіння Римського Архидіакона є свідченням «найглибшої апостольської давнини»²⁴⁷. Його служіння – «утверджувати братів» у спільній вірі (пор. Лк. 22, 31-42), бути «скелею» (пор. Мт. 16, 18) і «пастирем» (пор. Йо. 21, 15-18). «Йому [Римському Архидіаконові], у святому Петрі, Ісус Христос передав повну владу пасти, управляти і піклуватися всією Церквою, як це встановлено на Вселенських соборах та в священних канонах»²⁴⁸.

г. Церква – апостольська

294 Христос покликав дванадцятьох апостолів (українською «посланців»), заснував на них Церкву й послав їх у світ проповідувати Євангеліє: «Покликав тих, що їх Сам хотів, і вони підійшли до Нього. І Він призначив дванадцятьох, щоб були при Ньому та щоб їх посилати із проповіддю» (Мр. 3, 13-14). Апостольське служіння триває в служінні церковної ієрархії та посланництві всіх вірних. «Церква, розсіяна по всьому світу, одержала від апостолів та їхніх учнів правдиву віру, старанно її зберігає і проповідує цю правду, неначе б вона мала одні уста»²⁴⁹. Саме тому в Символі віри сповідуємо Христову Церкву «апостольською». Апостольськість Церкви здійснюється в служінні єпископів, священників, дияконів, чернецтва і мирян, які взаємодіють заради спасіння всього світу.

295 Наступниками апостолів у Церкві є *єпископи*, через яких передається апостольське спадкоємство – спасительна благодать та істинна віра. Воно здійснюється через святительське рукоположення (грецькою – *хиротонія*). «Апостоли через наступництво передали єпископам Церкву»²⁵⁰. Єпископи покликані навчати, освячувати й пастирювати. «Ми є наслідниками апостолів і управляємо Церквою тією ж владою, якою вони управляли»²⁵¹.

²⁴⁷ Див. ДМИТРО ТУПАЛО, *Життя Святих. Місяця жовтня в 11 день. Спомин VII Вселенського Собору*.

²⁴⁸ ФЛОРЕНТІЙСЬКИЙ СОБОР, *Орос*.

²⁴⁹ ГРИНЕЙ ЛЮНСЬКИЙ, *Проти ересей*, I, 10, 1.

²⁵⁰ ГРИНЕЙ ЛЮНСЬКИЙ, *Проти ересей*, IV, 33, 8.

²⁵¹ КИПРІАН КАРТАГЕНСЬКИЙ, *Листи*, 4, 6.

- 296 Єпископ, що «предсідає в любові», поставляє на служіння своїх помічників – священиків. «Віддаль між єпископами і священиками невелика, оскільки і пресвітерам доручено предстояти і навчати в Церкві. Те, що [апостол] Павло каже про єпископів, стосується так само й священиків...»²⁵². Апостольство священика полягає в тому, щоб очолювати євхаристійну спільноту від імені єпископа, виявляючи сопричастя з ним через поминання його імені, та служити для освячення і спасіння довіреного йому народу Божого.
- 297 Апостольство дияконів полягає в турботі про щоденні потреби церковних спільнот (див. Ді. 6, 3): «Скріплені благодаттю святих Таїнств, служать вони народові Божому служінням Літургії, слова і любові, у спільноті з єпископом та його духовенством»²⁵³.
- 298 Апостольство чернецтва – освячення молитвою всього світу: «Монах є той, хто до світу непричетний і хто безперестанно розмовляє лише з Богом; хто Бога бачить і кого Бог бачить, хто любить Бога і кого Бог любить; хто світлом стає і невимовно сяє»²⁵⁴. Свою молитву монах поєднує з працею багатогранного апостоляту, ідучи назустріч потребам Церкви: «По своїх силах та відповідно до взорів свого покликання, чи то молитвою, чи працею – працювати для укріплення Царства Христового в душах і для поширення його на всі країни»²⁵⁵.
- 299 Апостольство мирян полягає в оцерковленні всіх ділянок суспільного життя: «Стараючись про речі земні та впорядковуючи їх по-Божому, шукати Царства Божого, щоб... [речі земні] стали немов закваскою на освячення світу з нутра»²⁵⁶. В освяченні світу миряни покликані до тісної співпраці з ієрархією. Святий Йоан Золотоустий закликає своїх вірних розділити з ним його служіння: «Не полишайте все на учителів, не перекладайте усіх трудів на предстоятелів»²⁵⁷.
- 300 Апостольськість Церкви виявляється також у її місіонерському служінні «всім народам», щоб із них творити один народ Божий. Для цього Церк-

²⁵² Йоан Золотоустий, *Коментар на Перше послання до Тимотея. Гомілія 11, 1*.

²⁵³ II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 29.

²⁵⁴ Симеон Новий Богослов, *Божественні гимни*, 48.

²⁵⁵ II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 44.

²⁵⁶ II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 31.

²⁵⁷ Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до євреїв. Гомілія 30, 2*.

ва євангелізує культури народів, втілюючи в них Христову Благовість і переображуючи Духом Святим, прищеплює їм свідомість соборності. Плодом апостольства Церкви стало те, що «в різних місцевостях через апостолів та їхніх наслідників постали Церкви, що зрослися з часом в багато органічно об'єднаних спільнот, які, зберігаючи єдність віри та єдиний божественний устрій Вселенської Церкви, втішаються окремим правопорядком, власним літургійним звичаєм та богословською і духовною спадщиною. Між ними деякі, зокрема древні патріарші Церкви, немов матері віри, зродили інших, немов доньок»²⁵⁸. Єпархії, очолені єпископами, об'єднувалися в митрополії, а ті – в патріархати. Вселенська (Католицька) Церква зростатиме й надалі до повноти Христа «по всі дні аж до кінця віку» (Мт. 28, 20).

3. Помісність Української Греко-Католицької Церкви та її сопричастя з іншими помісними Церквами

а. Розвиток помісності

- 301 Божий Син прийняв людське тіло в конкретний історичний час та у визначеному місці. Він був сином єврейського народу, прийнявши його звичаї, культуру й ментальність. Подібно й Благовість Христа, незмінна вчора, сьогодні і завтра, у проповіді Церкви «зодягається» в ментальність і культуру різних народів. Так формуються самобутні церковні традиції, народжуються і зростають помісні Церкви. «У церковній спільноті законно існують окремі [помісні] Церкви, що мають свої власні традиції»²⁵⁹.
- 302 Патріарх Йосиф Сліпий саме так описує помісність УГКЦ: «Помісність нашої Церкви – то її єдність з минулим, єдність Церкви в Україні й на поселеннях, одна думка з її патріархом, її єдність із Вселенською Церквою та її Головою – наслідником святого апостола Петра»²⁶⁰. За своєю помісною природою наша Церква має синодальний устрій. Синод Єпископів має найвищу законодавчу і судову владу в Церкві²⁶¹. Він здійснює своє служіння народові Божому у справах віровчення,

²⁵⁸ II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 23.

²⁵⁹ II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 13.

²⁶⁰ ПАТРІАРХ ЙОСИФ, *Лист до парохії святих Володимира і Ольги в Чикаго* (27 вересня 1978).

²⁶¹ Див. ККСЦ, 102-113.

літургійного життя і пастирського проводу. Очолоє Синод Єпископів патріарх – Глава і Отець помісної Церкви.

- 303 Помісна Церква має власні джерела християнської традиції, власне богослов'я, духовність та благочестя, літургійну та канонічну спадщину, тобто власні способи сповідання таїнства спасіння²⁶². Життя помісної Церкви увінчують її святі, мученики та ісповідники. Важливою ознакою помісності Церкви є її місійність, яка виражається у проповіді Христового Євангелія нехристиянам різних народів і культур. Повнотою розвитку помісної Церкви є патріархат: «Патріархат Церкви – це видимий знак зрілості і самобутності помісної Церкви та могутній чинник у церковному і народному житті»²⁶³.

б. Розвиток сопричастя Церков-сестер

- 304 У кожній помісній Церкві, яка перебуває в сопричасті з іншими помісними Церквами, діє вся повнота Церкви Христової. Видимим знаком сопричастя Церков є Вселенський Архієрей – Папа Римський, першість якого у любові та у вчительському служінні належить до спадщини віри всього християнства. Митрополит Київський Іларіон, прославляючи святого Климента Папу, визнавав його «мучеників похвалою, святителів прикрасою і непохитною основою Церкви Христової, котру ворота пекла не подолають»²⁶⁴. Сопричастя з Римською Церквою є ознакою та умовою приналежності до Вселенської Церкви. «Від приходу до нас Воплоченого Слова всі християнські Церкви вважали і вважають велику Церкву, яка є там [у Римі], єдиною основою та фундаментом»²⁶⁵.
- 305 «В одній Христовій Церкві творились біля Євхаристії і біля святої Літургії помісні християнські Церкви»²⁶⁶. У кожній помісній Церкві через служіння Євхаристії звершується таїнство Божої любові, на чому ґрунтується звичай помісних Церков називати одна одну «Церквою-сестрою»²⁶⁷. Кожна помісна Церква має спасительну віру, неперервне апостольське спадкоємство та дійсні Святі Таїнства, і тому

²⁶² Пор. ПАТРІАРХ ЙОСИФ, *Звіт про католицьку Церкву в Україні* (18 липня 1982).

²⁶³ ПАТРІАРХ ЙОСИФ, *Завіцання* (22.12.1981).

²⁶⁴ ІЛАРІОН, митрополит Київський, *Слово на оновлення Десятинної церкви*.

²⁶⁵ МАКСИМ ІСПОВІДНИК, *Твори богословські й полемічні*.

²⁶⁶ ПАТРІАРХ ЙОСИФ, *Послання про Євхаристію* (19 серпня 1976).

²⁶⁷ Пор. ІВАН ПАВЛО II, Енцикліка *Ut unum sint* [«Щоб усі були одно»], (25 травня 1995), 57.

назва «Церква-сестра» означає визнання цих ознак в іншій Церкві й позначає рівноправність помісних Церков.

- 306 Сопричастя Церков затьмарене гріхом церковних розділень. В історії Церков-сестер доводилося долати наслідки людських гріхів і немочей. Прикладом подолання такого церковного розділення було сопричастя Церков, досягнене на Флорентійському соборі, а згодом, на підставі флорентійської традиції, – і в Берестейському єднанні: «Радується небо, і земля хай веселиться (Пс. 96, 11), бо знято стіну поділу, яка відділяла Західну Церкву від Східної, і прийшов мир і злагода, а сталося це завдяки тому наріжному каменю – Христові, Який, кріпко зв'язавши обоє любовним миром, з двох зробив одне (див. Еф. 2, 20; 2, 14) та утвердив і злучив вічним союзом»²⁶⁸. Шлях до відновлення сопричастя Церков пролягає через усвідомлення помісними Церквами того, що вони є Церквами-сестрами у лоні єдиної святої, соборної і апостольської Церкви: «Нині... Бог дозволяє нам знову відкрити, що ми є Церквами-сестрами, попри перешкоди, що виникли між нами в минулому»²⁶⁹.

в. Розвиток сопричастя в Київській Митрополії

- 307 Київська Митрополія, народжена у святоволодимировому Хрещенні, була Церквою-дочкою Царгородської Церкви, а через неї перебувала у сопричасті з Римською та іншими помісними Церквами Вселенської Церкви. Попри втрату сопричастя між Римською і Царгородською Церквами, Київська Митрополія і далі перебувала в сопричасті з обома Церквами. 1596 року в акті Берестейської унії Київська Митрополія, вірна своїй прадавній традиції, підтвердила своє сопричастя з Римською Церквою. Тому УГКЦ є прямою спадкоємицею Київської Митрополії в сопричасті з Римською Церквою.
- 308 Християнські Церкви усвідомлюють, що сопричастя Церков є не «поглинанням і злиттям, а зустріччю у правді й любові»²⁷⁰. Ця зустріч веде до єдності у вірі і спільної участі у Святих Таїнствах. Досягненню саме такого сопричастя між розділеними Церквами, а також відновленню внутрішньої єдності Київської Митрополії і служить екуменічна діяльність нашої Церкви.

²⁶⁸ Флорентійський Собор, *Орос*.

²⁶⁹ ІВАН ПАВЛО II, Енцикліка *Ut unum sint* [«Щоб усі були одно»], (25 травня 1995), 57.

²⁷⁰ ІВАН ПАВЛО II, Енцикліка *Slavorum apostoli* [«Апостоли слов'ян»], (2 червня 1985), 27.

4. Церква – нове творіння

- 309 Бог Отець у Своєму милосерді звершив повноту творіння в Ісусі Христі – новому Адамі. Поширювати цю повноту Христос доручив апостолам: «Ідіть же по всьому світу та проповідуйте Євангеліє всякому творінню» (Мр. 16, 15). Церква – носій нового творіння – діє «у цьому світі», хоч сама є не від світу цього (див. Йо. 17, 14-16). Вона є знаком «нового неба і нової землі»: «Заснування Церкви – це те саме, що і створення нового всесвіту. У ній, як рече Ісая, творяться нове небо і нова земля, у ній створюється нова людина на образ свого Творця»²⁷¹. Церква називає цих «нових людей на образ Творця» святими – обожествленими благодаттю Святого Духа.
- 310 У соборі святих першість належить Пресвятій Богородиці. Вона є «іконою Церкви, символом і первістком переображеного благодаттю людства, взірцем і твердою надією для всіх, хто прямує до небесного Єрусалиму»²⁷². Разом із нею предстоять перед небесним Престолом «апостоли, євангелісти, мученики, ісповідники, посники й усяка праведна душа, що спочила у вірі»²⁷³. Усі вони є живими іконами Божими, свідками та носіями нового творіння. Вони предстоять перед Богом у своїх безнастанних молитвах і присутні серед нас Божою благодаттю у своїх мощах та іконах.

а. Почитання Пресвятої Богородиці

- 311 Церква соборно сповідує Марію, Матір Господа нашого Ісуса Христа, Богородицею і Приснодівою і почитає її у святах літургійного року та в іконах. Церква в Богородичних святах молитовно споминає спасенні події життя Богородиці: Зачаття святою Анною²⁷⁴, Різдво, Введення у храм, Благовіщення, Стрітіння та Успення, вбачаючи в ній взірць для нашого зростання у святості.

²⁷¹ Григорій Ніський, *Коментар на Пісню пісень*, 13.

²⁷² Іван Павло II, Апостольський лист *Orientalis Lumen* [«Світло Сходу»], (2 травня 1995), 6.

²⁷³ Пор. *Служебник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, анафора.

²⁷⁴ Папа Римський Пій IX буллою *Ineffabilis Deus* [«Невимовний Бог»] (8 грудня 1854) проголосив догмат про Непорочне Зачаття Пречистої Діви Марії: «Пресвята Діва Марія від самого Свого зачаття особливою благодаттю і привілеєм Всемогутнього Бога, з огляду на заслуги Ісуса Христа, Спасителя роду людського, була захищена від всілякої плями первородної провини» (DS 2803; а також: ККЦ 491).

- 312 Ікона «Знамення» зображає Христа в лоні Діви – знак, провіщений про роком Ісаєю (пор. Іс. 7, 14). Ікона «Одигітрія» (з грецької *Провідниця, Та, яка вказує шлях*) зображає Богородицю, яка вказує на Христа – путь, істину і життя (пор. Йо. 14, 6). Ікона «Умилення» (Зворушення) зображає тісне сопричастя Матері і Сина. Ікона «Матері Божої неустанної помочі» описує споглядання Божим Дітям майбутніх Страстей та наголошує на співстражданні Богородиці в страстях її Сина. Ікона «Оранта» (з латинської *та, що молиться*) зображає Пресвяту Богородицю з піднятими у молитві руками, як заступницю за людський рід перед Отцем Небесним.
- 313 До Богородиці, першої обожествленої, Церква зі сміливістю звертається словами: «Пресвята Богородице, спаси нас», розуміючи, що спасає благодать Божа, яка діє в ній. Її спокійна й легка, наче сон, смерть у повноті благодаті стала пробудженням до неба і була названа Успенням. Успення Богородиці показане на іконі празника як «народження» для неба: Христос тримає на руках сповиту пеленами душу Марії. У святкуванні Успення Церква ісповідує, що Богородиця у смерті не зазнала тілесного тління, а «переставилася, від землі до небесних обителій переселившись»²⁷⁵ – тілом і душею була піднесена Господом до небесної слави²⁷⁶. Першою з-поміж людського роду Богородиця була прославлена у своєму тілі, що є образом і нашого воскресіння. Богородиця, будши Матір'ю Життя, переставилася до Життя і «в Успенні світа не оставила»²⁷⁷. Її заступництво перед Творцем, яке триває безнастанно, Церква святкує у празнику Покрова Пресвятої Богородиці: «Діва днесь предстоїть у Церкві і з ликами святих невидимо за нас молиться Богу»²⁷⁸.

б. Почитання Пресвятої Богородиці в київській традиції

- 314 Почитання Богородиці має в київській традиції глибоке коріння. Ще князь Ярослав Мудрий віддав Русь-Україну під покров Пресвятої

²⁷⁵ *Мінея*, Успення Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії (15/28 серпня), Мала вечірня, стихира на «Господи, звизаю я».

²⁷⁶ Пор. *Катехизм Католицької Церкви*, 966 і 974. Папа Римський Пій XII буллою *Munificentissimus Deus* [«Всещедрий Бог»] (1 листопада 1950) проголосив догмат про те, що «Непорочна Богородиця Приснодіва Марія, завершивши земне життя, тілом і душею була прийнята до небесної слави».

²⁷⁷ *Мінея*, Успення Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії (15/28 серпня), тропар.

²⁷⁸ *Мінея*, Покров Пресвятої Богородиці (1/14 жовтня), кондак.

Богородиці. На її честь будували численні храми, писали ікони. Найвідоміші з ікон княжого періоду є ікони візантійської традиції Вишгородська (нині Володимирська) і Белзька (нині Ченстоховська). На цій традиції розвинулося і самобутнє українське іконописання. На українських іконах риси обличчя Богородиці добрі та м'які, погляд – теплий і сердечний.

- 315 Почитання Богородиці особливо поширилося після чудесного зняття турками облоги Почаєва. Це чудо приписували іконі Богородиці, яка була в храмі місцевого монастиря. Місцями паломництв до чудотворних богородичних ікон є також Зарваниця, Унів, Гошів, Страдч, Жировиці, Ярослав, Холм, Марія-Повч та багато інших. Особливе покладання на опіку й допомогу Богородиці стало традицією українського народу.

в. Святі Христові Церкви

- 316 Святість – це дар Святого Духа, в якому, уподібнюючись до Христа, ми стаємо дітьми небесного Отця. Єдиний Святий Господь дарує Свою святість людині, оселяючись у ній: «Коли хтось Мене любить, то й слово Моє берегтиме, і злюбить його Мій Отець, і прийдемо Ми до нього, і в ньому закладемо житло» (Йо. 14, 23). Християнська святість є виявом обожествлення людини. «Святі, що насичуетесь світлом Божественної радості, що понад розумінням, ви стаєте богами наближенням до Бога»²⁷⁹.
- 317 У християнстві святість пов'язується зі свідченням віри, часто вираженим через мучеництво. Слово мученик (по-грецьки *мартис*, що буквально означає *свідок*) наголошує не так на самому факті страждань, як на свідченні віри в Христа. «Лики мучеників показали юнацьке і міцне терпіння. Вони прийняли болісні рани заради нетлінної слави і краси»²⁸⁰.
- 318 Церква визнає святими й тих вірних, котрі обрали шлях аскетичного подвигу. Їх називають «преподобними», бо у своєму подвижницькому житті вони досягнули дару богоподібності, пройшли шлях від «образу» до «подобі» Божої: «Преподобно поживши, преподобні отці перемогли бісів і, згасивши муки пристрастей, гідно спокусливі розпалення перетерпіли»²⁸¹.

²⁷⁹ *Квітня тріодь*, Неділя всіх святих, Утренья, канон всім святим, пісня 8.

²⁸⁰ Пор. *Октоїх*, глас 7, субота, утренья, канон усопшим, пісня 3.

²⁸¹ *Октоїх*, глас 6, субота, вечірня, стихира на «Господи, звиваю я».

- 319 Церква оспівує і подвиг «святителів» – єпископів, які своїм служінням Слову і звершенням Святих Таїнств зміцнювали й розвивали Церкву Христову: «Святителі, навчені Божим Словом, були божественними устами»²⁸². Подвиг «ісповідників» – це обстоювання і захист істини від різних ересей та відважне сповідування віри в Христа під час переслідувань. Ще одним виявом святості Церква вважає безкорисливе суспільне служіння знедоленим і недужим. Тому вона вшановує «чудотворців-безсрібників».
- 320 Очолує лик святих Пресвята Богородиця – «чесніша від херувимів і незрівнянно славніша від серафимів». Разом із Нею Церква почитає Христових апостолів, євангелистів і проповідників – благовісників Євангелія. Церква почитає старозавітних праведників, патріархів і пророків, а також світ невидимий – ангелів і архангелів, тому що освячуюча дія Святого Духа охоплює всю історію спасіння.
- 321 Подвиг святих Церкви описаний у їхніх житіях – «словесних іконах» святих, писаних у світлі благодатного обожествлення. Зміст житія святого, як і зміст ікони, полягає не так у відображенні його біографії, як у представленні його духовного лику. Повнота духовного життя святого описується в житіях як осягнення сопричастя з Богом у глибокому молитовному житті, любові до ближніх і гармонії з навколишнім світом.

г. Українські новомученики та ісповідники віри

- 322 Українська Церква за свою понад тисячолітню історію уславилася сонмом святих. За словами Патріарха Йосифа, «свідчення віри Української Церкви у Христа і Його Єдину, Святу, Соборну й Апостольську Церкву було підтвержене кривавою печаттю безстрашного ісповідництва, терпіння, мучеництва і горами наших жертв»²⁸³. Воістину, «кров мучеників», відомих і невідомих, ставала «насінням Церкви»²⁸⁴.
- 323 Серед мучеників нашої Церкви особливе місце посідає священномученик Йосафат, архієпископ Полоцький, який постраждав за єдність Христової Церкви в добу Берестейського єднання. Його постаць – приклад жертви примирення, стратотерпця, бо, подібно до святих Бориса і Гліба, волів радше віддати власне життя, аніж допустити пролиття братньої крові.

²⁸² *Октоїх*, глас 1, субота, утрєня, канон святым, пісня 4.

²⁸³ ПАТРІАРХ ЙОСИФ, *Завіщання* (22.12.1981).

²⁸⁴ ТЕРТУЛІАН, *Апологія*, 50.

- 324 Мучеництво Церкви тривало й у наступних століттях. Полоцькі василяни 1709 року прийняли мученицьку смерть від рук російського царя Петра I, а 1768 року загинуло за віру 68 Бердичівських мучеників. У XIX столітті пройшли дві великі хвилі переслідувань: 1839 і 1875 років. Це мучеництво увінчалось прославою Пратулинських мучеників – звичайних селян, які стояли під рідним храмом у Пратуліні (Холмщина) на смерть і загинули від куль царських жандармів. Величезним було також мучеництво Церкви протягом панування богоборчого режиму. 1946 року в Україні заборонено діяльність УГКЦ, відібрано храми, конфісковано майно і розпочато переслідування вірних. Усіх єпископів УГКЦ в Україні було заарештовано, численних священників, монахів, монахинь та мирян замордовано, ув'язнено та відправлено у заслання.
- 325 Багато вірних Церкви й далі сповідувало свою віру в підпіллі, приймаючи святі Таїнства, сходячись на богослужіння до приватних приміщень, слухаючи трансляції Божественної Літургії з Ватиканського радіо. Комуністична влада постійно переслідувала підпільну Церкву: священників ув'язнювали, мирян звільняли з місць навчання чи праці. Цей героїчний, мученицький період тривав з 1946 до 1989 років. Ісповідниками віри, що пережили ув'язнення й заслання у XX столітті, стали також Глави УГКЦ – Слуга Божий митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) і патріарх Йосиф Сліпий (1892–1984). Під час свого паломництва 23–27 червня 2001 року в Україну Папа Римський Іван Павло II зачислив до лику Блаженних: єпископів, священників, монахів, монахинь і одного мирянина – мучеників і преподобних УГКЦ XX століття.
- 326 Церква, щедро зрошена кров'ю многих мучеників, у наш час пожинає благодатні плоди святості своїх дітей. Адже мученики й ісповідники – це ті, які заради слави грядучого віку пожертвували всім у віці теперішньому. Їхній внесок у майбутнє Церкви неоціненний, бо це внесок усього життя – «аж до смерті хресної»: «Як кадило запашне, хай будуть перед престолом Всевишнього моління древніх праведників українського краю та муки всіх наших ісповідників святого Євангелія; їхніми бо жертвами відроджується і могутніє Христова Церква в нашому народі»²⁸⁵.

²⁸⁵ *Квітня тріодь*, Неділя всіх святих українського народу, Вечірня, стихира на литії.

Частина Друга

МОЛИТВА ЦЕРКВИ

- 327 Друга частина Катехизму розкриває богослужбове життя Церкви – молитовне зібрання Церкви у Христі силою Святого Духа для прослави й благодарення Отця. Це зібрання є спілкуванням Бога зі своїм народом, у якому Господь далі промовляє й продовжує спасенні діла для своїх людей, а також відповіддю Церкви на всі діла й слова Господні, явлені в історії спасіння, які вона вірою пізнала й прийняла.
- 328 Перший розділ «Молитва Церковної спільноти» описує богослужбове життя Церкви: Божественну Літургію, Святі Таїнства, молитовне правило та різноманітні освячення і благословення. Богослужіння супроводжують кожного християнина від народження до смерті, огортаючи світлом Божої благодаті всі його життєві потреби, матеріальні й духовні. У видимому земному богослужінні, яке нерозривно пов'язане з невидимим небесним, спільнота вірних входить у сопричастя з Богом, являє себе єдиною родиною Божою з «єдиним серцем і єдиними устами».
- 329 Другий розділ «Час і простір церковної молитви» з'ясовує те, як молитва Церкви, що тісно пов'язана з ритмами природи, наповнює добове, тижневе й річне кола святкуванням Господських і Богородичних празників та пам'яті святих. Через молитву Бог входить у час життя людини, поміщаючи її в історію спасіння, осердяч якої є таїнство Христової Пасхи. Храм, святі місця і домівки християн – це *простір*, призначений для молитви церковної спільноти. Він улаштований так, щоб усе виявляло Божу присутність і дію Бога серед Своїх людей: облаштування храму, іконопис, церковна утвар, літургійний спів та домашнє покаяння. У святому часі і просторі християни приносять Богові духовну службу.
- 330 Третій розділ «Особиста молитва християнина» з'ясовує місце молитви християнина в молитві Церкви. Кожний християнин, беручи участь у молитві церковної спільноти, наповнює своє життя й особистою молитвою, бо саме в цьому є повноцінна відповідь на покликання бути синами й дочками Отця. Святий Дух надихає християнську молитву, єдне у молитві з Христом, а також лучить особисті молитви в єдиний голос Церкви.

I. МИ СТВОРЕНІ ДЛЯ СПІЛКУВАННЯ І СОПРИЧАСТЯ З БОГОМ

- 331 Бог сотворив людину на Свій образ і подобу, покликавши її до спілкування із Собою. Господь відкрив людям Своє прагнення спілкуватися з ними, чути їхні відповіді на Свої слова. Він прагне, щоб люди в любові пізнавали Його, і хоче наповнити їх Своєю любов'ю.
- 332 Увесь Старий Завіт свідчить про прагнення Бога піднести людину до спілкування з Ним. Старозавітні Закон і заповіді, храм і жертвоприношення, свята – усе це створювало умови для спілкування людини з Богом.
- 333 У Новому Завіті людина сподобляється від Бога Отця повного сопричастя з Ним, дарованого через Христа у Святому Дусі. Цей Завіт звершився у Христі – воплощеному Синові Божому, Який нерозривно поєднав у Собі Боже і людське життя. Життя людини у Христі, її молитва – це поглиблення дару сопричастя.
- 334 Людина зростає в сопричасті з Богом у спільноті вірних – Церкві, яка є Тілом Христовим. Найвища молитва – церковна, літургійна, богослужбова, у якій люди єднаються з Богом і між собою, утворюючи родину Божу з «єдиним серцем і єдиними устами».

A. ТРОЇЧНІСТЬ БОГОСЛУЖІННЯ

- 335 Молитва Церкви завжди звернена до *Отця через Сина у Святому Дусі*. «До Отця через Сина», бо ніхто не може прийти до Отця без Сина. «У Святому Дусі», бо Дух молиться у нас «стогонами невимовними» (пор. Рм. 8, 26). Дією Святого Духа через Сина молитва Церкви підноситься до Отця. Щоразу, коли прикликаємо ім'я Пресвятої Тройці, розпочинаючи нашу молитву та щоденні справи, ми сповідуємо свою єдність з *Отцем, і Сином, і Святим Духом* та сповнюємо все своє життя світлом Пресвятої Тройці.

B. ЦЕРКОВНІСТЬ БОГОСЛУЖІННЯ

- 336 Христос навчав своїх учнів разом, як спільнота дітей Божих, звертатися до Бога: «Отче наш» (див. Мт. 6, 9н). Молитви богослужінь підносяться від усієї спільноти вірних. Молитва Церкви як Тіла Хри-

стового єднає всіх вірних; Церква на землі єднається з небесною Церквою через молитву до святих і почитання їхніх ікон.

- 337 Літургійна спільнота багата різними дарами Святого Духа. Завдяки таким дарам кожний вірний є живим учасником богослужіння. Усі дари та служіння взаємопов'язані й скеровані до зростання усієї спільноти як єдиного тіла.

В. ЕСХАТОЛОГІЧНІСТЬ БОГОСЛУЖІННЯ

- 338 Богослужіння Церкви являє Царство Боже, яке вже є між нами (пор. Лк. 17, 21) і яке водночас ще має остаточно настати: «нехай *прийде* Царство твоє». Богослужіння поєднує в собі *вже* здійснену «повноту» Царства та очікування його явлення в «будучому віці». Церковна спільнота *вже* перебуває в повноті Божої присутності і водночас, усвідомлюючи свою обмеженість і немічність, взиває до Господа: «Помилуй нас!», «Спаси нас!».
- 339 У цьому невпинному зростанні Боже *вже* переважає людське *ще ні* повноти Божої присутності. Під час Літургії це *вже* поминається як славне зновупришестя Христа, що можемо бачити на іконі «Спас у славі». Краса риз, обрядів, церковної утварі *вже* вказує на небесну славу, відображає «небо на землі» та «ангельську, небесну Літургію».
- 340 Храм вірних – це образ повноти християнської спільноти як Тіла Христового, а вірні в ньому скеровані до святилища, яке символізує повноту Царства Божого – «чого око не бачило» (пор. 1 Кр. 2, 9). Храмовий іконостас являє цю повноту і водночас вказує, що до Царства *ще* слід увійти.

Г. КОСМІЧНИЙ ВИМІР БОГОСЛУЖІННЯ

- 341 Невидимий Бог об'являв Себе людству «багаторазово й багатьма способами», через слова вибраних Богом людей та через творіння. «За останніх же оцих днів він говорив до нас через Сина» (Євр. 1, 2) – воплочене Слово. Увесь світ був сотворений добрим (див. Бут. 1), а тому він є засобом спілкування з Богом. Однак цей світ потребує людини, очікуючи явління синів Божих (пор. Рм. 8, 19.22), через яких усе творіння зможе вповні звершити своє призначення.
- 342 Сам Христос вказує на сотворений світ як на засіб Божої дії: Христос плеем зціляє сліпця; оздоровлює кровоточиву жінку, яка доторкнула

ся до його шат; у Переображенні одежа Ісуса засяяла божественним світлом (пор. Мт. 17, 2). Усе, що Христос чинив за Свого життя, Він продовжує чинити в богослужіннях Церкви та Святих Таїнствах²⁸⁶. Тому Церква благословляє й освячує різні матеріальні предмети й засоби, якими являє присутність Христа і Його спасенне діяння.

²⁸⁶ Див. Лев Великий, *Проповідь 74. На Вознесіння, 74.*

II. МОЛИТВА ЦЕРКОВНОЇ СПІЛЬНОТИ

A. БОЖЕСТВЕННА ЛІТУРГІЯ – ОСНОВА Й ВЕРШИНА ЖИТТЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

343 «Це чинить на мій спомин, бо кожного разу, як їсте хліб і п'єте цю чашу, Мою смерть звіщаєте, Моє воскресіння сповідуєте»²⁸⁷. У Христі людська природа бере участь у Божій природі (див. 2 Пт. 1, 4). Христос дарує кожному, хто вірує в Нього, причастність до Божого життя. Це таїнство Причастя Христос звершив на Тайній Вечері, явив у Пасхальному таїнстві, й звершує його в богослужіннях Церкви «нині, і повсякчас, і на віки вічні».

344 Вершиною богослужбового життя Церкви є Божественна Літургія (з грецької *літургія* – «спільне діло») – служіння Бога людям і людей Богові. На Божественній Літургії (або Службі Божій) Бог Отець уводить нас у повноту Свого життя, даруючи нам Свого Сина. Син же дарує нам Себе Самого на поживу в трапезі Слова й трапезі Тіла й Крові, щоб ми стали з Ним «співтілесні та співкровні»²⁸⁸ й мали участь у Його Божестві. Церква, приймаючи цей дар Христовий у Святому Дусі, відповідає Йому приношенням себе самої, щоб Він жив і діяв у ній як у своїм Тілі. Отак Христос, Глава Церкви, разом із Церквою, яка є Його Тілом, приносить Отцеві у Святому Дусі хвалу й благодарення за здійснене спасіння.

345 У Божественній Літургії, яка складається з Проскомидії, тобто приготування дарів, Літургії Слова і Літургії Євхаристії, звершується таїнство спасіння – поєднання Бога і людини у Христі (див. Еф. 1, 10), «будування Христового Тіла» (Еф. 4, 12). Як на Тайній Вечері Христос насамперед повчав апостолів словом, а відтак увів їх у таїнство своїх Тіла і Крові, так і в Божественній Літургії Христос повчає спільноту вірних, живить їх своїм Словом та чинить учасниками Євхаристійної трапези. Християнин уводиться в це таїнство через слухання Слова Божого і причастя Господнього Тіла і Крові.

1. Приготування до Божественної Літургії

346 Перед Божественною Літургією священнослужителі промовляють Вхідні молитви й зодягаються в богослужбові ризи. У Вхідних мо-

²⁸⁷ *Служебник*, Божественна Літургія святого отця нашого Василя Великого, анафора.

²⁸⁸ Кирило Єрусалимський, *Містагогічні проповіді*, 4, 1; 4, 3.

литвах священнослужителі моляться перед іконостасом про прощення прогрішень і, усвідомлюючи людську неміч, благають Господа, заступництвом Пресвятої Богородиці, скріпити їх на цю службу.

- 347 Значення і символіку всіх богослужбових риз добре розкриває молитва на облачення стихаря: «Як на жениха, положив на мене вінець і, як невісту, украсив мене красою». На Літургії священник представляє Христа-Жениха перед спільнотою і Невісту-Церкву перед Богом.

а. Проскомидія

- 348 Зодягнений у богослужбові ризи священник приступає до здійснення Проскомидії. *Проскомидія* (із грецької *приношення* або *предложення*) вводить спільноту вірних у Божественну Літургію. Свою назву Проскомидія бере від давнього звичаю вірних приносити на Службу різні дари. Хліб і вино вживали для Євхаристії, а інші дари призначалися для потреб нужденних та священнослужителів. Так євхаристійне зібрання вірних мало й суспільне значення взаємного обміну дарами (див. Ді. 3-4). Саме тому Вечеря Господня називалася Вечерею любові (грецькою *agape*) (див. 1 Кр. 11).
- 349 Основою Проскомидії є приготування хліба і вина, адже саме їх ужив Христос під час Тайної Вечері. Хліб і вино є Божими дарами і плодами праці людських рук. У Старому Завіті хліб мав значення того, що найнеобхідніше для життя, а вино – свята, радості душі перед Господом. Хліб і вино становили основу того бенкету, на якому Божа Мудрість дає Себе в поживу вірним (див. Прип. 9, 5; Сир. 24). У Новому Завіті на Тайній Вечері Христос подав хліб і вино як дар Себе за життя світу. Ми ж у відповідь приносимо хліб і вино на знак дару нашого життя Христові.
- 350 Проскомидія звершується на приготованих для Літургії хлібинах – *просфорах* (із грецької *принесене*). Із просфори священник вирізає *агнця* і кладе його на дискос. Вирізання агнця супроводжується словами з пророцтва Ісаї про заколення ягняти (див. Іс. 53, 7). Христос є пасхальним Агнцем, що бере на себе гріх світу (пор. Йо. 1, 29). На агнці, вирізаному з просфори, витиснено слова «ІС ХС НІКА» (з грецької *Ісус Христос перемагає*), що є прообразом повноти «будучого віку», про яку писав святий Павло: «Якже все Йому буде підкорене, тоді й сам Син підкориться Тому, що Йому підкорив усе, щоб Бог був усім в усьому» (1 Кр. 15, 28). Вливання до чаші вина і води символізує те, як із пробитого списом боку Христа «потекла кров і вода» (пор. Йо. 19, 34). Свя-

тий Йоан Золотоустий повчає: «Ця кров і вода є символами хрещення і таїнств (євхаристійних дарів). З цих двох народжена Церква [...]. З боку Христового Бог створив Церкву, як з боку Адамового створив Єву»²⁸⁹.

- 351 Священик кладе агнця у центрі дискоса на знак того, що воплощений, розіп'ятий і воскреслий Христос – осердя всесвіту й історії. Праворуч агнця кладе частичку на честь Пресвятої Богородиці, ліворуч – дев'ять частичок на честь ангельських сил і святих. Нижче агнця покладає частички за живих, а ще нижче – за усопших; священик поіменно згадує тих, за кого вірні подавали прохання про молитву. Покладання частичок біля агнця на дискосі показує, що Христос збирає навколо Себе всю Церкву.
- 352 Під час покривання й кадження дарів на завершення Проскомидії священик згадує про участь усього всесвіту у Христовому спасінні та в Літургії, перелічуючи *кадило, звізду, вселенну, ріки, хвилі морські, небеса, всю землю, світ Божий*. Усе це є висловом Божої краси й сили, усе приймає благословення Боже, усе співає Йому хвалу.

б. Участь вірних у Проскомидії

- 353 Священнослужитель звершує Проскомидію у святиніці за зачиненими Царськими дверима, однак кожен вірний теж є її безпосереднім учасником. Вірні беруть участь у Проскомидії, подаючи прохання за себе та за інших людей і приносячи пожертви. Покладання на одному дискосі «поіменних» частичок виявляє належність усіх вірних до одного Христового Тіла, а через це – сопричастя з Богом та одне з одним. Кожний є неповторною особою, яку Бог називає по імені. Коли приносимо й віддаємо Богові наші «житейські печалі», то виходимо за межі приватного і входимо в нове, церковне, соборне сопричастя. Тепер вірні приготовані до «спільного діла» – Літургії.
- 354 Благословляючи кадило під час Проскомидії, священик мовить: «Кадило Тобі приносимо, Христе, Боже наш, як приємний запах духовний; Ти ж прийми його в пренебесний Твій жертovníк і зішли нам благодать Пресвятого Твого Духа». Кадильний дим, підносячись до неба, є знаком піднесення нашої молитви до Бога, а наповнюючи храм, він є символом присутності Святого Духа. Тому на початку Літургії Слова священнослужитель обкаджує престол та ікони, а також присутніх людей – носіїв образу Божого.

²⁸⁹ Йоан Золотоустий, *Хрещальні катехизи*. Слово третє: до неофітів, 17.

2. Літургія Слова (Літургія оглашених)

- 355 Христос виходить на проповідь після хрещення в Йордані від Йоана, закликаючи: «Сповнився час, і Царство Боже близько; покайтеся і вірте в Євангеліє» (Мр. 1, 15). Він проповідує Царство протягом трьох років і звершує його в Пасхальному таїнстві. На Тайній Вечері Христос дарував апостолам участь у Царстві – своєму божественному житті – через Слово та Євхаристію.
- 356 Таке поєднання Слова і Таїнства не випадкове. Як Богородиця спочатку прийняла до серця Слово і з'єдналася з Ним, так і ми приймаємо до серця Слово і виконуємо Його, коли єднаємося з Ним у таїнстві Причастя: «Мати моя й брати мої – це ті, що слухають Слово Боже і його виконують» (Лк. 8, 21; пор. Мт. 12, 50; Мр. 3, 35). Тому в Божественній Літургії Христос спочатку живить нас своїм Словом (Апостола, Євангелія і проповіді), а тоді Тілом і Кров'ю (Причастя).
- 357 Літургію Слова приймаємо не як *спогад* про Христове проповідування, а як живе Слово, яке Христос і надалі звіщає і яке ми не лише читаємо, а й приймаємо як поживу (див. Лк. 24, 13-34). Він через проголошене й проповідуване слово під час літургійного зібрання Сам звертається до всієї церковної спільноти й до кожного зосібна.

а. Виголос «Благословенне Царство» і Мирна екстенія

- 358 Як прилюдна діяльність Христова почалась проголошенням пришествя Царства Божого, так і Літургія починається звіщенням присутності Царства. Священик, навхрест знаменуючи Євангелієм святий престол, виголошує: «Благословенне Царство Отця, і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки вічні», на що учасники Літургії відповідають: «Амінь» (з єврейської – *Нехай так буде*), сповідуючи, що Царство дійсно є серед нас, і прагнучи, щоб воно зростало.
- 359 У *Мирній екстенії* ми приносимо Господеві молитву Церкви за весь світ. Цим церковна спільнота сповідує явлене Царство Боже. Молитва Церкви за світ – вияв *віри, що все є в Божих руках*, і вияв готовності прийняти від Господа відповідь, яку Він зволить дати. У назві екстенії «Мирна» наголошується на потребі внутрішнього миру та примирення з усіма. Перше прохання екстенії вказує на те, що нашим миром є Сам Христос (пор. Еф. 2, 14) і в Ньому молимося. Прохання Мирної екстенії охоплюють благо Церкви, країни й усього творіння. Мирна екстенія виховує вірних ставити спільні справи понад приватні. Молит-

ва «Господи, помилуй», яку вірні повторюють як відповідь спільноти на прохання ектенії, містить у собі і прохання про Божу милість, а також віру спільноти в те, що Він завжди дарує її.

б. Антифони в Літургії

- 360 Царство Боже є сповненням усіх пророцтв та обітниць Старого Завіту. Щоб нині повніше зрозуміти й прийняти Царство, ми пригадуємо ті пророцтва й обітници, співаючи вірші псалмів, де про них сказано, упереміж із приспіваними, у яких висловлено сповнення цих обітниць у Христі. Величним гимном «Єдинородний Сину» сповідуємо, що сповненням усіх Божих обітниць є Христове воплощення й Пасхальне таїнство. Співаючи приспівани «Молитвами Богородиці» та «Молитвами святих», єднаємося з тими, у яких це спасіння здійснилося. Такий спів псалмів із приспівани називається «антифонами», бо його виконують по черзі два крилоси. У Божественній Літургії є три антифони, останній з яких завершується Малим входом. У молитвах антифонів сповідуємо «невимовне чоловіколюбство» Христове і Його обітницю «вволити прохання двох або трьох, що згодяться в ім'я» Його.

в. Малий вхід, тропарі, Трисвяте

- 361 Якщо співом антифонів ми переживаємо очікування Царства й «наближення» до нього, то Малий вхід показує, що, йдучи за Христом, ми *вже входимо* в Царство, в небо, в повноту Божого життя і молимося: «Вчини із входом нашим, щоб був входом святих ангелів, які співслужать з нами і разом з нами славословлять Твою доброту». Словами «Премудрість, прости!» диякон закликає нас скерувати увагу до Слова Божого, а вірні відповідають поклонінням Його Мудрості, явленій у книзі Євангелія. Вони готують свої серця до прийняття Слова. Саме тому вірні, творячи малий поклоніння, співають: «Прийдіте, поклонімося і припадім до Христа».
- 362 Священик з Євангелієм входить у святиню на знак того, що Божественну Літургію звершує єдиний Первосвященик – Ісус Христос, Який невидимо присутній серед нас і провадить нас до престолу. Єпископ або священик представляють Вічного Архиєрея, Який приніс досконалу жертву раз назавжди, вознісся на небо й, увійшовши у небесне святиню, сидить праворуч Отця (див. Євр. 9, 11-14.23-28).
- 363 У *тропарях* – піснеспівах на честь свята або святого зі зверненням до Христа, Богородиці або святих, і *кондаках* – піснеспівах, у яких

розкривається богословський зміст святкування – Церква оспівує і показує недослідимі шляхи, якими Господь вводив і вводить кожного вірного у своє Царство.

- 364 Наше входження до Царства, піднесення до Неба і споглядання Пресвятої Тройці ми висловлюємо співом Трисвятого: «Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас», еднаючись у цьому співі з небесними хорами. У молитві Трисвятого ми, стоячи «перед славою святого жертовника», просимо Господа прийняти «з уст нас, грішних, трисвяту пісню» і відвідати «нас милістю Своєю».
- 365 Під час Трисвятої пісні архиерей сходить на «горне сідалище». Архиерей сідає, коли читають Апостола, а по обидва боки від нього сідають священники, представляючи Ісуса Христа посеред апостолів і символізуючи Церкву в її вчительському служінні.

г. Слухання Божого Слова, відповідь на нього, молитва

- 366 Господь своїм Словом сотворив світ, Словом на Синаї покликав до служіння вибраний народ, у воплощеному Слові дарував людям спасіння. Люди покликані прийняти Слово Боже і відповісти на нього вірою: «Усе те, що нам сказав Господь, – виконаємо» (Вих. 24, 3). Справжнє слухання Слова Божого полягає в його виконанні: «Блаженні ті, що слухають Боже Слово і його зберігають» (Лк. 11, 28). Ті, що слухали Йоана в пустелі, й ті, що слухали Петра в день П'ятдесятниці, питали: «Що ж нам робити?» (Лк. 3, 10; Ді. 2, 37). Відповідаючи на Слово, ми приймаємо його життєдайну силу і, подібно до Богородиці, зберігаємо його в наших серцях і втілюємо в життя.
- 367 Слово Боже засвічує в наших серцях «нетлінне світло богопізнання», про що навчає молитва перед читанням Євангелія. Сенс слухання Слова Божого – у «розумінні євангельських проповідувань», аби прийняти їх як «блаженні заповіді» та, «перемігши всі тілесні похоті, провадити духовне життя, думаючи й діючи так, як угодно Богові». Виявом шанобливого слухання і приймання Божого Слова є схилення голови під час читання Євангелія. У проповіді священник звіщає Благу Вість про великі Божі діла, закликає людей до втілення почутого Слова, «навчає і закликає вводити в життя ці добрі приклади»²⁹⁰. Вірні слухають Слово Боже, яке Господь промовляє до них через читання Апостола й Євангелія та через проповідь. Вони приймають Слово Боже до своїх сердець, немов зерно,

²⁹⁰ Юстин Філософ, *Перша апологія*, 67.

яке має принести добрий плід у їхньому житті. Причащаючись же Христа-Слова, вірні стають Його носіями і благовісниками.

- 368 У *Сугубій ектенії* (*ектенії усильного благання*) Церква молиться за те, «щоб ми, пізнавши істину, були гідними її та в подвигах праведне життя вели і заповіді берегли, щоб вічне спасіння прийняти»²⁹¹. На відміну від Мирної ектенії, у якій ми молимося за весь світ, у Сугубій поіменно поминаємо вірних, додаємо особливі прохання зібраної спільноти у відповідь на почуте Боже Слово й просимо Божої допомоги в різних обставинах життя вірних.
- 369 У *Ектенії за оглашених* вірні моляться за тих, хто готується до Хрещення, щоб Господь «просвітив їх словом істини» і «прилічив їх до вибраного свого стада». Оглашених допускали до трапези Слова для осягнення духовної зрілості й зцілення духовних недуг. Перед початком Євхаристійної трапези їх відпускали. Залишалися «тільки вірні», які зібралися для того, щоб кормитися поживою вічного життя – Тілом і Кров'ю Господа нашого Ісуса Христа.

3. Літургія Євхаристії (Літургія вірних)

- 370 У *молитвах вірних* на початку Літургії Євхаристії священник коротко висловлює зміст євхаристійного зібрання: «Стати перед святим Твоїм жертвовником [...], приносити Тобі моління й мольби і жертви безкровні за всіх людей Твоїх [...], і неосудно причаститися святих Твоїх таїн, і небесного Твого царства сподобитися»²⁹².

а. Приготування до Євхаристійної трапези

- 371 *Херувимська пісня* приготує нас до Євхаристійної трапези. Перед тим, як «вгору піднести серця», співати Трисвяту пісню «Свят, свят, свят Господь Саваот» та «прийняти Царя всіх» у Святому Причасті, нам треба «відкласти всю житейську печаль».
- 372 Під час Херувимської пісні священник молиться, аби Христос сподобив його «стати перед Святою Трапезою і священнодіяти святе і пречисте Тіло і чесну Кров». Тоді, переносячи на престол приготувані на проскомидійнику чесні дари, здійснює Великий вхід, який символізує

²⁹¹ Юстин Філософ, *Перша апологія*, 65.

²⁹² Пор. *Службник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, молитви вірних перша і друга.

урочистий в'їзд Христа в Єрусалим для звершення спасительної жертви і наше прийняття Його як Царя всіх – всього видимого і невидимого, живих і мертвих, щоб приєднатись до Його Пасхального таїнства. Тому священник поминає церковну єрархію і всіх вірних, молячись, щоб Господь Бог *пом'янув* усіх – учинив їх причасниками свого Царства.

- 373 У *Просительній ектенії* священник, молячись за принесені чесні дари, просить, щоб «вселився Дух благодаті у нас, і на цих дарах, що перед нами, і на всіх людях». Перед *Символом віри* диякон закликає: «Возлюбім один одного», наголошуючи, що спільне визнання віри можливе тільки в любові, яку приймаємо від Господа і виявляємо нашому ближньому. На знак цієї любові священнослужителі, поцілувавши чесні дари і престол, обмінюються святим поцілунком з привітанням «Христос посеред нас» і відповіддю «І є, і буде», що виражають єдність літургійної спільноти у Христі. Цю єдність висловлюємо також у Символі віри, у якому кожний і особисто, і разом з іншими сповідує віру Церкви в «Отця, і Сина, і Святого Духа, Тройцю єдиносущну і нероздільну».

б. Анафора

- 374 Святий Юстин засвідчує віру перших християн у те, що «як Словом *Божим* вочлочений Ісус Христос, наш Спаситель, мав тіло й кров задля нашого спасіння, так і ця пожива, над якою здійснено благодарення *молитвою Його слова* і з якої наші кров і тіла через перетворення живляться, є, як нас навчили, тілом і кров'ю того ж Ісуса, що воплотився»²⁹³. Євхаристійна молитва, чи *анафора* (із грецької *возношення* або *піднесення*), яку священнослужитель виголошує над дарами хліба й вина, висловлює зміст таїнства Євхаристії: *благодарення* Отцеві за сотворення світу й за дарування Свого Сина для нашого спасіння; *спомин* усього, що Син Божий зробив для нас; *приношення* Отцеві нас самих у словесну і безкровну службу; *моління про зіслання* Святого Духа «на нас і на ці дари, що перед нами», щоб у нас звершилося таїнство спасіння.

1) Благодарення

- 375 Молитві благодарення передує *діалог* між священнослужителем і вірними, у якому згадано основні передумови Євхаристійного

²⁹³ Юстин Філософ, *Перша апологія*, 66.

таїнства: приймаючи «милість миру» – дар Божого примирення, ми відповідаємо «жертвою хвалення»: прославою, благословенням, благодаренням, поклонінням і приношенням – усім євхаристійним дійством. Ми можемо приносити це «святе возношення» тому, що прийняли «благодать Господа нашого Ісуса Христа, любов Бога і Отця і причастя Святого Духа».

- 376 Таїнство Євхаристії бере свою назву від тієї молитви *благодарення*, у якій ми висловлюємо вдячність за все, що прийняли від Бога, за всі Його «добродійства, вчинені нам, які ми знаємо і яких не знаємо – явні і неявні». Ця вдячність-благодарення випереджує всякі прохання про наші потреби, бо ми усвідомлюємо, що, даруючи нам Сина та Духа, Отець уже дарував нам усе для спасіння. Молячись до «несказанного, незбагненого, невидимого і неосяжного» Бога, сповідуємо, що Бог безмежно перевищує все, що знаємо й можемо сказати про Нього та Його діла. Ми дякуємо Богові за сотворення: «Від небуття до буття нас привів», за спасіння: «Коли ми відпали, знову нас підняв і не перестав творити все, поки нас на небо не привів і майбутнє Царство дарував», за цю службу, «яку з рук наших зволив прийняти», та за пізнання цього дару й можливість відповісти на нього. Приєднуючись до пісні серафимів: «Свят, свят, свят», оспівуємо Пресвяту Тройцю: «Святий еси і пресвятий, Ти, і єдинородний твій Син, і Дух твій Святий і велична слава Твоя».

2) *Спомин*

- 377 В анафорі ми споминаємо спасительне діло Пресвятої Тройці: Отець так возлюбив світ, що «Сина Свого Єдинородного дав»; Син, виконуючи волю Отця, «сам Себе *видав* за життя світу». Він дарує нам дійсне причастя в Ньому самому через причастя Його Тіла і Крові: «Прийняв хліб, *дав* святим своїм ученикам і апостолам кажучи: Прийміть, їжте... Так само й чашу: Пийте з неї всі». Слова Христові: «це – Тіло моє, це – Кров моя», промовлені на Тайній Вечері, вказують на те, що на кожній Божественній Літургії Христос так само нас кормить Своїм Тілом і Кров'ю. Христос запрошує Церкву – свою Невісту – у причасті Його Тіла і Крові стати з Ним одним Тілом, щоб вона ввійшла в ту ж єдність з Отцем, яку має Син: «І славу, що Ти дав мені, Я дав їм, щоб вони були одно так само, як і Ми одно» (Йо. 17, 22).
- 378 Даруючи нам своє Тіло і Кров, Христос уводить нас у Новий Завіт, союз із Богом, у якому нова заповідь написана в серці: «Нову заповідь даю

вам, щоб ви любили один одного! Як Я був полюбив вас, так любіте і ви один одного!» (Йо. 13, 34). У такій любові – суть життя вічного, суть спасіння, суть нашого обожествлення. Самотужки людина цього не осягне, але це можливо для того, хто перебуває у Христі: «Хто споживає тіло Моє і кров Мою п'є, той у Мені перебуває, а Я – в ньому» (Йо. 6, 56).

- 379 У спомині Тайної Вечері Церква споминає і «все, що ради нас сталося: хрест, гріб, триденне воскресіння, на небеса вознесіння, праворуч сидіння, другий і славний прихід». Поєднуючись із Христом, ми стаємо учасниками всіх Його спасенних діл – чи то страждання і смерті, чи воскресіння і прослави; Його Пасха стає нашою, і ми вже тепер беремо участь у Його славі, у повноті явленій останнього дня.

3) Приношення

- 380 Запрошення Христа до причастя у Його Тілі та Крові Церква приймає, даруючи у відповідь себе саму: «*Твоє від твоїх Тобі приносимо*, за всіх і за все». Неможливо інакше стати одним Тілом із Тим, хто дарує свою любов, – як лише взаємним даруванням. Ми приносимо Йому себе самих і весь світ, хоч усе це й так належить Йому, тому що Він прийшов навчити нас цієї благодатної й добровільної жертви і зробити нас спроможними приносити її. Це сповнення Його Нової заповіді, у цьому – життя вічне. Це та всеціла «словесна» служба на взірєць Христа-Слова, про яку мовить святий апостол Павло: «Тож благаю вас, брати, на милість Божу, віддати тіла ваші як жертву живу, святу, приємну Богові: *богослужбу від вас розумну*» (Рм. 12, 1). У хрестовидному піднесенні священнослужителем дискоса й чаші Церква виявляє дар себе самої Богові Отцеві через розп'ятого Христа; тим вона звіщає ту есхатологічну повноту часів, коли Христос передасть усе Богові Отцеві (див. 1 Кр. 15, 28).

4) Прикликання Святого Духа

- 381 Моління, змістом якого є прикликання Святого Духа «на нас і на дари», називаємо епikleзою (з грецької дослівно - *кликати до, кликати на*). Святий Дух сходить на дари, щоб вони були нам «на тверезість душі, на відпущення гріхів, на спільноту зі Святим Духом, на повноту Царства Небесного». В епikleзі «ми закликаємо милосердного Бога, щоб післяв Духа Свого Святого на дари, що перед нами: щоб Він сотворив хліб Тілом Христовим, а вино – Кров'ю Христовою, бо все, до чого Дух торкається, освячується й перетворюється»²⁹⁴.

²⁹⁴ Кирило Єрусалимський, *Містагогійні катехизи*, 5, 7.

- 382 Усі причасники Тіла Христового стають єдиним цілим з Ним і між собою: «Нас усіх, що від одного хліба і чаші причащаємося, з'єднаною одним з одним на причасті єдиного Духа Святого»²⁹⁵. Тому в єдності з цілою Церквою – з Богородицею та всіма святими – поминаємо всіх усопших у надії на воскресіння до життя вічного, а також усіх живих з їхніми духовними й тілесними потребами; просимо, щоб Господь їх «пом'янув» – животворив своєю любов'ю.
- 383 Святе возношення завершуємо словами: «Дай нам єдиними устами і єдиним серцем славити й оспівувати пречесне й величне ім'я Твоє, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині, і повсякчас, і на віки вічні». Відновлюючись у Божій любові через взаємодарування, «віддзеркалюємо Господню славу й переображуємось у його образ, від слави у славу, згідно з діянням Господнього Духа» (2 Кр. 3, 18).

в. «Отче наш»

- 384 У молитві *Прохальної екстениї* перед *Отче наш* ми, вручаючи все життя наше і надію Господеві, молимося, щоб Він сподобив нас причаститися Святих дарів «на відпущення гріхів, на прощення прогрішень, на спільність зі Святим Духом, на насліддя Царства Небесного, на сміливість перед Ним, не на суд і не в осудження», щоб «зі сміливістю, неосудно сміти призивати небесного Бога Отця». Господня молитва передує Євхаристійному Причастю ще й тому, що Бог Отець – не «мій» чи «твій», але «наш», і Він нас єднає навколо Господньої трапези. До того ж єдність вимагає і взаємного прощення: «Прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим». Святий Апостол Павло виразно перестерігає перед недостойним прийманням Причастя (пор. 1 Кр. 11, 27).
- 385 Взивання до Бога Отця в Господній молитві «є знаком того особового й дійсного усиновлення, яке буде нам дароване через дар і благодать Святого Духа і згідно з яким через зшестя благодаті будуть покриті і перетворені усі людські властивості»²⁹⁶. У молитві після «Отче наш» священник молиться, щоб Господь як «Лікар душ і тілес» своє пречисте Тіло і Кров «всім нам на добро рівно подав»²⁹⁷.

²⁹⁵ *Службник*, Божественна Літургія святого отця нашого Василя Великого, анафора; пор. 1 Кр 10, 17.

²⁹⁶ Максим Ісповідник, *Містагогія*, гл. 20.

²⁹⁷ Пор. *Службник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, молитви після «Отче наш».

- 386 Церква запрошує вірних до Святого Причастя виголосом «Святеє святим». Це одночасно і запрошення, і пересторога. Вірні приступають до Святих Дарів не тому, що уважають себе достойними, а тому, що належні до святої Церкви; вірні є святими не власною святістю, а тому, що вони є Тіло Христове, Храм Святого Духа. Це й сповідуємо словами: «Єдин свят, єдин Господь, Ісус Христос». При цьому на кожному з нас лежить відповідальність приступати до Причастя з чистою совістю, щоб це поєднання відбулося «не на суд і не в осудження».
- 387 Перед Причастям, для означення зішестя Святого Духа на Церкву, диакон вливає в чашу теплу воду («теплоту») зі словами: «Теплота віри, повна Святого Духа». «Як Святий Дух зійшов на Церкву після завершення Христом спасіння, так тепер сходить після приношення жертви й освячення Дарів на тих, хто удостоєний їх причаститися»²⁹⁸. Додавання теплоти також означає, що Святі дари є Тілом і Кров'ю живого – Воскреслого Христа.

г. Причастя: трапеза Тіла і Крові

- 388 Причастя Тіла і Крові Господніх увінчує Євхаристійну трапезу. Причастя «перетворює тих, що гідно причащаються, у те, чим воно є, і через благодать і співучасть уподібнює їх до Того, хто є Благим за природою, наскільки це можливе й досяжне для людей. Тому вони можуть дійсно називатись і бути богами через усиновлення і благодать, адже Бог цілковито їх наповнює і не залишає в них нічого, що було б позбавлене Його присутності»²⁹⁹. Завдяки святому Причастю ми досягаємо богоподібності: приймаємо Христа у наше життя, а Христос робить нас учасниками Божої природи.
- 389 Як Христос на Тайній Вечері дав апостолам Своє Тіло і Кров, так і священник причащає вірних, які благоговійно, схрестивши руки на грудях, підходять до амвона перед царськими дверима. Слова молитви перед святим Причастям: «Вечері твоєї Тайної днесь, Сину Божий, мене причасника прийми» пояснюють суть Трапези Господньої і всієї Літургії. Святий Йоан Золотоустий навчає: «Тож вірте, що сьогодні готується та сама Вечеря, у якій Він сам брав участь. Одна від одної нічим не відрізняються. Не можна казати, що цю готувала людина, а ту – Христос; навпаки, і цю, і ту готував і готує Він сам»³⁰⁰.

²⁹⁸ Микола Кавасила, *Пояснення Божественної Літургії*, гл. 37.

²⁹⁹ Максим Ісповідник, *Містагогія*, гл. 21.

³⁰⁰ Йоан Золотоустий, *Коментар на святого євангелиста Матея. Гомілія 50, 3*.

- 390 Споживаючи святі Дари, ми причащаємося Тіла і Крові Христа: «Хто споживає тіло Моє і кров Мою п'є, той у Мені перебуває, а Я – в ньому» (Йо. 6, 56) та уподібнюємося до Христа, набуваючи і божественного «способу мислення»: як Бог дарував Себе нам, так і ми, повністю даруючи себе Богові й іншим людям, маємо життя вічне. Через причащення Тіла і Крові Христових наше життя повністю є в Бозі: «Живу вже не я, а живе Христос у мені» (Гл. 2, 20).

г. Благодарення за Причастя і відпуст

- 391 Після Святого Причастя священник закликає вірних подякувати Господеві за отриманий дар: «Прості, прийнявши [...] животворящих Христових Таїн, достойно подякуймо Господеві». Вірні, як і апостоли в день П'ятдесятниці, несуть цей дар нового життя у світ. «У мирі» Христовому Церква розпочала свою молитву, Його миром-благословенням збагатилася та з Його миром іде в світ: «У мирі вийдім». Про це Церква й просить Отця – Джерела «всякого звершеного дару» – при виході з храму: «Мир світові Твоєму даруй, Церквам Твоїм, ієреям, Тобою береженому народові нашому, правлінню і всім людям Твоїм».
- 392 Божественна Літургія «нині» закінчилася, однак продовжується в щоденному житті вірних як їхнє служіння у світі, тобто «літургія після Літургії». Дійсність прийдешнього віку, щойно пережита літургійно, поширюється на цілий світ і переображує його. «Христос, що воскрес із мертвих, істинний Бог наш... помилує і спасе нас» і посилає у світ, щоб через нас, оновлених у Христі, діяти. Своім остаточним «Амінь» літургійна спільнота виражає очікування повноти звершення Божого Царства.

Б. Чини Божественної Літургії

- 393 У нашій Церкві є три чини Божественної Літургії: святителів Йоана Золотоустого, Василя Великого та Передшеосвячених Дарів. Звичайно служимо Літургію святого Йоана Золотоустого. Літургію святого Василя Великого служимо десять разів у році, а саме: у всі неділі Великого посту, у Великі четвер і суботу, у навечір'я Різдва й Богоявлення, на свято святого Василя Великого. Під час святої Чотиридесятниці Церква від понеділка до п'ятниці на знак очікування Пасхи Христової і славного зновупришестя не звершує євхаристійного жертвоприношення, тобто Літургії святих Отців Йоана Золотоустого або Василя Великого.

394 Щоб підтримати вірних під час духовного подвигу посту і подати Причастя в ці дні, Церква служить Літургію Передшеосвячених Дарів, під час якої вірні причащаються Святих Дарів, освячених попередньої неділі. Церква не служить жодної з цих літургій в середу і п'ятницю Сиропусного тижня, понеділок і вівторок першого тижня Чотиридесятниці³⁰¹ і Велику п'ятницю, тому ці дні згідно з традицією є алітургійними. Згідно зі звичаєм прийнято правити Літургію Передшеосвячених Дарів тільки по середах і п'ятницях Великого посту, а тому алітургійними днями також називаємо всі понеділки, вівторки й четверги Великого посту. Церква уводить практику алітургійних днів, щоб нагадати нам про те, що ми тільки-но наближаємося до повноти Царства Божого і щоб Євхаристія не стала для нас звичкою, а завжди була живою подією³⁰².

1. Чини Літургії святого Йоана Золотоустого та святого Василя Великого

395 Літургії святого Йоана Золотоустого та святого Василя Великого, названі за іменами цих двох великих святителів Церкви, – однакові за своїм основним змістом і структурою, але відмінні анафорами та деякими молитвами.

396 Анафора Літургії святого Йоана Золотоустого – перлина історії спасіння, переданої мовою біблійних образів. Особливістю цієї анафори є благодарна молитва, яка починається прославою «несказанного, незбагненого, невидимого, неосяжного і завжди сущого» Бога, який об'явив Себе Отцем, і Сином, і Святим Духом. Священик благодарить Бога за всі Його добродійства: за те, що привів людей до буття, підніс їх після падіння, привів до неба й дарував їм Царство Боже, а також за цю Службу, яку Бог зволив прийняти.

397 В Анафорі Літургії святого Йоана Золотоустого спільнота вірних прославляє Отця за дарування Єдинородного Сина, якого послано, «щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, а жив життям вічним» (Йо. 3, 16). Син Божий видав Себе за життя світу, даруючи на Тайній Вечері свої Тіло і Кров на відпущення гріхів. У Євхаристійному спомині

³⁰¹ Див. рубрики: *Постова тріодь*, сиропусний тиждень, середа, вечірня; Перший тиждень посту; понеділок, вечірня, Велика п'ятниця, час ІХ.

³⁰² Див. Конгрегація у справах Східних Церков, *Інструкція застосування літургійних принципів Кодексу канонів Східних Церков*, (6 січня 1996), 63.

стаємо учасниками «всього, що ради нас сталося»: страстей, хресної смерті, поховання, воскресіння, вознесіння, сидіння праворуч Отця, другого і славного Пришестя. На знак цієї участі спільнота приносить себе і дари Богові: «Твоє від Твоїх Тобі приносимо». Відтак священник просить Отця зіслати Святого Духа «на нас і на ці дари, що перед нами», «щоб освятилися ними ми, щоб Бог, який їх освятив, освятив і нас через них»³⁰³. Святий Дух, сходячи на нас і на дари, освячує всіх причасників і творить їх одним Тілом – Церквою, яка охоплює вірних усіх поколінь, померлих і живих.

- 398 В Анафорі Літургії святого Василя Великого Церква споглядає славу Пресвятої Тройці – Отця, і Сина, і Святого Духа: «Хто спроможний висловити сили Твої, голосними вчинити всі хвали Твої або повісти всі чудеса Твої кожного часу?». Усе творіння – дев'ять ангельських хорів, а з ними й ця літургійна спільнота – служить Господеві та прославляє Його за дари: створення людини, рай, обітницю безсмертя.
- 399 Далі Анафора Літургії святого Василя Великого згадує про те, як людина, зваблена змієм, скоїла гріх непослуху, і через це втратила рай та стала смертною. Благий Бог, однак, не відвернувся від людини, а провістив прийдешнє спасіння, дав на поміч закон, посилав пророків, захистив її ангелами-хоронителями. Остаточнo Бог промовив через Свого Сина. Той умалив Себе, воплотившись від Діви. Він Своєю плоттю засудив гріх і дарував нове життя. Себе ж віддав замість нас на смерть, а воскресінням простелив шлях у вічне життя кожній людині. Першим з-поміж людей Він воскрес, вознісся і сів праворуч Отця. Нам же залишив на спомин Своїх страстей оце возношення дарів. Бо тоді Він першим узяв хліб і вино, назвав їх Своїм Тілом і Кров'ю, дав їсти і пити учням і заповів робити це й надалі. Нині цей заповіт виконує літургійна спільнота, а Дух Святий освячує дари та являє їх Тілом і Кров'ю Ісуса Христа.
- 400 Святий Дух об'єднує померлих і живих у єдину Церкву. Церковною молитвою просимо Господа пом'янути доброчинців, подвижників, народ, правління і воїнство, подружжя і сім'ї, людей нужденних, відпалих від Церкви, біснуватих, подорожніх, вдів і сиріт, полонених і недужих, засуджених і утиснених, друзів і ворогів. Анафора Літургії святого Василя Великого завершується радісною певністю, що Господь, даруючи нам усі блага і щедроти, добре поліття, дощі та врожай

³⁰³ Микола Кавасила, *Пояснення Божественної Літургії*, XXX, 16.

і вгамовуючи церковний розбрат, гордовитість народів, виникнення ересей, являє нас синами світла і синами дня.

2. Літургія Передшеосвячених Дарів

- 401 У Літургії Передшеосвячених Дарів наголошується на двох моментах: приготуванні оглашених до хрещення і покаянні вірних. Під час цієї Літургії спільнота молиться за оглашених, а з другої половини Великого посту і за «тих, що до просвічення», які на Пасху будуть охрещені. Перша частина Літургії – Вечірня зі старозавітними читаннями – носить особливий повчальний характер. Читання книг Буття та Виходу представляють оглашеним та й охрещеним Промисел і опіку Бога над вибраним народом, а книга Приповідок подає повчання Божої Мудрості для щоденного життя. Через читання Старого Завіту та моління Літургії Передшеосвячених Дарів оглашенні готуються до просвічення у Хрещенні. Символом їхнього готування та просвічування Божим Словом є благословення свічкою і кадилом зі словами «Світло Христове просвічує всіх». Це знак Христа, який перемагає темряву, символ прийдешньої світлої Пасхи й хрещення оглашених у смерть і воскресіння Христа.
- 402 Покаянний характер Літургії Передшеосвячених Дарів виявляється у співі стихири «Нехай направиться молитва моя, як кадило, перед Тобою», що завершується доземними поклонами, а також коліноприклоненням під час торжественного перенесення Передшеосвячених Дарів з проскомидійника на Престол. Покаянно-постовий характер цієї Літургії полягає в очікуванні пасхальної повноти й готуванні вірних до неї, а причащення Святих Дарів духовно зміцнює вірних на шляху покаяння і посту.

В. ТАЇНСТВА ХРИСТІЯНСЬКОГО ЖИТТЯ

а. Таїнство – Христос серед нас

- 403 Слово «таїнство» (грецькою *містеріон*) у Святому Письмі та вченні Отців Церкви має широке значення. «Таїнством Божої волі», наприклад, святий апостол Павло називає «той задум доброзичливий і ухвалений у Ньому (Христі), щоб, коли настане повнота часів, здійснити його – об'єднати все у Христі: небесне й земле» (Еф. 1, 9-10). Таїнство для християн – це Христос між нами (пор. Кл. 1, 27). Тому пізнання

таїнства Божого спасіння – це пізнання Христа, «в якому сховані всі скарби мудрості й знання» (Кл. 2, 3). Таїнство – це Христос, і все, що Він вчинив і чинить задля нас.

- 404 Після свого вознесіння Христос і далі перебуває серед своїх учнів – християн усіх часів – і діє для їхнього спасіння та спасіння світу. Про це співаємо у кондаку свята: «Вознісся Ти у славі, Христе Боже наш, ніяк не відлучаючись, але невідступно перебуваючи»³⁰⁴ з нами. Ці слова є переспівом Господніх слів: «Отож Я з вами по всі дні аж до кінця віку» (Мт. 28, 20). Христос продовжує навчати, зціляти, прощати, животворити в Церкві, і тому Церква – це таїнство Його присутності, місце зустрічі Бога і людини. Святий Лев Великий, Папа Римський (V ст.), наголошує: «Усе, що Христос діяв упродовж свого земного життя, не перервалося, а перейшло до таїнств церковних»³⁰⁵.

б. Сім святих Таїнств

- 405 Спасуюча й освячуюча дія Церкви звершується в семи святих Таїнствах, що їх установив Христос. Святими Таїнствами є Хрещення, Миропомазання, Євхаристія, Покаяння, Єлеопомазання, Подружжя та Священство. Через ці священнодійства Церкви Христос дарує благодать Святого Духа. Церква через Святі Таїнства освячує вірних на їхньому шляху до повноти життя у Христі. У Святих Таїнствах через зовнішні знаки (наприклад воду, миро, хліб і вино, покладання рук тощо) Христос будує свою Церкву. У богослужіннях Святих Таїнств відбувається дія Божої благодаті та наше входження в Боже життя. Сприймаючи зовнішній образ обряду Таїнства, у священнодійстві ми стаємо причасниками благодатної Божої дії. «Коли невіруючий чує про купіль, він вважає, що це просто вода, я ж беру до уваги не тільки те, що бачу, а й очищення душі силою Святого Духа»³⁰⁶. Цей зовнішній образ обряду і його матеріальні вираження є важливими, оскільки є знаками нашого обожествлення і являють первістки переображеної природи.

³⁰⁴ Див. *Квітна тріодь*, Вознесіння Господа нашого Ісуса Христа, кондак празника.

³⁰⁵ Лев Великий, *Проповідь 74. На Вознесіння*.

³⁰⁶ Йоан Золотоустий, *Гомілії на Перше послання до корінтян*, 7,1.

в. Святі Таїнства – співдія Бога і людини

- 406 Співдія Бога і людини у Святих Таїнствах виявляється в тому, що Бог відкривається в любові, дарує людині свою благодать, своє життя, а людина у вірі приймає цей дар і в любові відповідає на нього. Спасіння людини полягає саме в тому, що вона стає здатною у Христі любити так, як Христос полюбив нас (пор. Йо. 13, 34). Відкриваючись на дар благодаті, людина повністю віддається волі Божій, щоб зростати у вірі, надії та любові аж «до міри повного зросту повноти Христа» (Еф. 4, 13).

г. Таїнственне життя Церкви

- 407 Через Хрещення, Миропомазання і Євхаристію, які називаються Таїнствами християнського втаємничення, людина стає членом Христового Тіла й учасником священничого, царського та пророчого служіння Христа. Через Покаяння та Єлеопомазання, які називаються Таїнствами зцілення, вірному дарується духовне і тілесне здоров'я. У Таїнствах служіння – Священства і Подружжя – вірних посвячують на служіння церковній спільноті та «домашній церкві».

1. Таїнства християнського втаємничення

- 408 Входження у життя Пресвятої Тройці відбувається через святі таїнства Хрещення, Миропомазання та Євхаристії – через наше поєднання з Христом, отримання печаті Святого Духа і Причастя Тіла й Крові Христових у спільноті Церкви. Як людина після народження починає дихати та їсти, щоб могли жити, так і охрещений, народжений до нового життя в хрещальній купелі, починає дихати Святим Духом і живитися Святим Причастям, аби зростати у Христі. У чині богослужіння кожного з цих Таїнств Церква через молитви й обряди *вводить* (грецькою *містагогія – тайновведення*) віруючих у розуміння Таїнства й прийняття його як єдиного діяння Божої благодаті. Саме тому у східній церковній традиції ці три Святі Таїнства звершуються разом³⁰⁷.

а. Святе Таїнство Хрещення

1) Хрещення – народження до нового життя у Христі

- 409 Отець об'являє і дарує нам вічне життя через Свого Сина у Святому Дусі. Це життя нового творіння стає доступним для нас не тільки по

³⁰⁷ Пор. КОНГРЕГАЦІЯ У СПРАВАХ СХІДНИХ ЦЕРКОВ, *Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу канонів Східних Церков*, (6 січня 1996), 51.

смерті, але вже тепер. Через святі таїнства Хрещення й Миропомазан-
ня, разом із Причастям, ми з'єднуємося з Христом, стаємо в Ньому
спадкоємцями Божого життя, носіями Святого Духа, який об'являє
нам усю правду Христову, веде шляхами заповідей Христових і мо-
литься в нас: «Авва! – Отче!» (Рм. 8, 15). Через ці Святі Таїнства ми
стаємо членами Тіла Христового й храмом Святого Духа.

- 410 У розмові з Никодимом Христос говорить про початок нового жит-
тя як про «народження з висоти» (пор. Йо. 3, 3). Це нове народжен-
ня здійснюється «з води та Духа» (Йо. 3, 5). Відбуваючись в обряді
хрещення водою, воно звершується силою Святого Духа. Хрещення
є для нас початком повноти життя, задля якого ми й були сотворені:
«Йоан проповідував хрещення покаяння, і ціла Юдея сходилася до
нього. Господь проповідує хрещення богосинівства, і хто з тих, що
покладають надію на Нього, не послухається? Йоанове хрещення було
лише початком, Ісусове ж – завершенням. Те відводило від гріхів, це –
єдне з Богом»³⁰⁸. У Хрещенні Бог не лише спасає нас від гріха, але й
обдаровує неоцінними скарбами нового життя.

2) Хрещення – смерть і воскресіння в Христі

- 411 Христос, заради дарування нам участі в Божому житті й можливості
жити свободою дітей Божих, звільняє нас від гріховного рабства, у яке
ми потрапили через гріхопадіння Адама й наші власні гріхи. Взявши
гріх світу на Себе, Христос прийняв і остаточний наслідок цього гріха
– смерть, яку Він переміг Своєю добровільною смертю на хресті. У
Хрещенні Христос чинить нас учасниками Своєї перемоги над гріхом
і смертю.
- 412 Наше входження в нове життя також починається «вмиранням для
гріха» (пор. Рм. 6, 2), що є вмиранням із Христом, а завершується
воскресінням із Христом: «Ми поховані з Ним через Хрещення на
смерть, щоб, як Христос воскрес із мертвих славою Отця, ми теж жили
новим життям» (Рм. 6, 4). Своєю смертю й воскресінням та зісланням
Святого Духа Христос увів нас у Боже життя. Ми входимо в нього
через нашу смерть і воскресіння у Христі та прийняття дару Святого
Духа. Тільки через смерть «старої людини» християнин стає «ноюю
людиною» – «новим творінням» у Христі (див. Гл. 6, 15).

³⁰⁸ Василій Великий, *Гомілія 13. Заохочення до прийняття святого Хрещення*, 1.

3) Наше Хрещення – «благословення Йорданове»

- 413 У чині Хрещення Церква просить, щоб на воду зійшла «благодать спасіння й благословення Йорданове»³⁰⁹, аби в цьому Хрещенні звершилося те саме, що було явлене на Йордані, коли Отець у Святому Дусі назвав Ісуса Христа своїм Сином улюбленим. Тим, Ким явився Христос, – Сином Божим – стає кожний охрещений. «Якщо ти маєш щирю побожність, Святий Дух сходить і на тебе, і голос Отця лунає над тобою з висоти, кажучи не “Це мій Син”, а “Цей тепер став моїм сином”. Бо “є” належить Йому єдиному, а тобі належить “став”, бо синівство ти прийняв через усиновлення»³¹⁰.
- 414 Хрещення є першим таїнством, яке людині треба прийняти, щоб увійти до Церкви – «ковчегу спасіння», щоб стати членом Церкви – Тіла Христового. «Через що ми християни? Через віру, – скаже кожний. Яким способом спасаємося? Очевидно через благодать, дану в Хрещенні»³¹¹. Хрещення відкриває доступ до інших Святих Таїнств і священнодійств у Церкві, через які Господь освячує, живить і провадить свою Церкву й кожного віруючого. Тому охрещені вже стають «спадкоємцями Царства» й «отримують блаженство святих»³¹².

4) «Одне Хрещення на відпущення гріхів»

- 415 У Хрещенні людина отримує відпущення всіх гріхів: де збільшився гріх, там переважила благодать (пор. Рм. 5, 20). Поєднавшись із Христом і ставши храмом Святого Духа, християнин дією Божої благодаті звільняється від рабства гріха й смерті та стає спроможним зростати до Божої подоби. Боже синівство і спроможність до богоуподібнення через Сина у Святому Дусі даровано людині раз і назавжди. Тому це таїнство можна прийняти тільки раз у житті. Однак і після Хрещення людина, воля якої ще не утверджена в добрі, схильна грішити. Тому для покаяння, навернення, очищення від гріхів та утвердження в чеснотах людина приступає до таїнства Покаяння.

5) Необхідність віри

- 416 Христос, посылаючи своїх учнів на проповідь, запевняє: «Хто увірує і охреститься, той буде спасений» (Мр. 16, 16). Щоб прийняти спа-

³⁰⁹ *Требник*, Чин Хрещення, Велика ектенія.

³¹⁰ Кирило Єрусалимський, *Катехизи*, 3, 14.

³¹¹ Василій Великий, *Про Святого Духа. До Амфілохія, єпископа Іконійського*, 10, 26.

³¹² *Требник*, Чин Хрещення, Молитва над оглашеним.

сенний дар Хрещення, необхідна віра в Христа, Сина Божого, в якому маємо «відкуплення, прощення гріхів» (Кл. 1, 14) і дар богосинівства: «Коли віриш з усього серця – можна тобі охреститись» (пор. Ді. 8, 37). «Усі ви сини Божі через віру в Христа Ісуса. Всі бо ви, що у Христа хрестилися, у Христа одягнулися» (Гл. 3, 26-27).

- 417 «Віра і Хрещення – два споріднені й нероздільні шляхи спасіння: віра удосконалюється Хрещенням, а Хрещення ґрунтується на вірі [...]. Першим є сповідання (віри), яке веде до спасіння, за ним слідує Хрещення, яке запечатує нашу згоду»³¹³. Приймаючи дар хрещення, мов зерно, ми покликані до співдії зі Святим Духом, щоб принести плід: «Хоч відпущення гріхів дарується однаково всім, причастя у Святому Дусі дарується відповідно до віри кожного [...]. Ти для себе змагаєш: подбай про те, що корисне»³¹⁴.

б) Хрещення дітей

- 418 Церква охрещує дорослих і дітей, щоб увести їх у нове життя в Христі. Церква хрестить дітей – носіїв Божого образу, щоб вони отримали благодать богоуподібнення. Разом із даром життя святе таїнство Хрещення, до якого батьки приносять свою дитину, є найціннішим даром, котрий вони можуть їй дати. Коли звершується Хрещення дітей, то віру в Христа від їхнього імені висловлює церковна спільнота, представлена хресними батьками. Вони разом із батьком та матір'ю беруть на себе відповідальність перед Богом і Церквою за християнське виховання дитини, за те, щоб у церковній спільноті вона зростала у вірі, благочесті й пізнанні Бога. Хресними батьками як дітей, так і дорослих можуть бути тільки вірні, віра та спосіб життя яких може послужити похресникові зразком для наслідування. Духовний зв'язок між хресними батьками і похресником триває протягом усього життя. Хрещення дитини не є насильством над нею, бо як батьки чи вихователі годують чи навчають дитину задля її добра, так само і віруючі батьки, приводячи її до таїнства Хрещення, відкривають для неї життя у Бозі.

7) Чин Хрещення

- 419 Обряд Хрещення розпочинається з Чину оглашення – приготування людини до Хрещення. У вступній молитві з покладанням руки священика на оглашеного Церква бере його під свою опіку, щоб він «спо-

³¹³ Василій Великий, *Про Святого Духа. До Амфілохія, єпископа Іконійського*, 12, 28.

³¹⁴ Кирило Єрусалимський, *Катехизи*, 1, 5.

добився прибігнути до святого імені Божого і під покровом крил Його схоронитися»³¹⁵. Відтак молитвами та екзорцизмами, або заборонами, Церква огорожує оглашенного від впливу сатани. Оглашений тоді прилюдно, особисто або через хресних батьків, *відрікається* сатани та його діл і *з'єднується* з Христом-Спасителем. На знак з'єднання з Христом він під час проголошення Символу віри переходить від притвору (символу світу) до середини храму (символу Христової Церкви).

- 420 Безпосередньо перед зануренням (поливанням) священник помазує оглашенного освяченим елеєм (олією). Помазання елеєм є знаком сили Святого Духа, яка дається оглашенному як «зброя правди» проти «всякого диявольського діяння» і на «обновлення душі і тіла»³¹⁶. Священник помазує чоло – «щоб ум був відкритий на розуміння й прийняття таїнств віри»; груди – «щоб усім серцем любив Господа»; плечі – «щоб прийняв ярмо Христове», вуха – «на прийняття голосу божественного Євангелія», руки й ноги – «щоб підносив руки до святині й чинив правду на всякий час» та «щоб ходив слідами заповідей Христових»³¹⁷. Помазання тіла вказує на те, що в Хрещенні відроджується єство людини з усіма її відчуттями.
- 421 Хрещення здійснюється водою, яка є символом і життя, і смерті (напр. «води потопу», див. Бут. 6-9). Перехід через води Червоного моря є символом спасіння (див. Вих. 14), а омивання водою – символом зцілення (напр. Наамана від прокази – див. 2 Цар. 5, 10-14). Занурюючи тричі хрещеника у воду або тричі поливаючи водою його голову, священник взиває: «Хрещасться раб Божий (або раба Божа) (ім'я) в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь». У Хрещенні помирає «стара» людина й народжується «нова», з'єднана з трьома Божими Особами – Отцем, і Сином, і Святим Духом (див. Мт. 28, 19). Це стається через поєднання зі смертю і воскресінням Христа (див. Рм. 6). На знак новонародження у Хрещенні хрещеникові надають християнське ім'я, чим Церква вводить новоохрещеного в духовний зв'язок із його небесним опікуном.
- 422 Новонародженого у Христі зодягають у білу одягу (звану «крижмо») – ризу правди, яка символізує «зодягнення» у воскреслого Христа: «Ви, що у Христа хрестилися, у Христа одягнулися» (Гл. 2, 37). Зо-

³¹⁵ *Требник*, Чин оглашення перед Хрещенням, Молитва над оглашеним.

³¹⁶ *Требник*, Чин Хрещення, Молитва на освячення елею.

³¹⁷ *Требник*, Чин Хрещення, Молитви на помазання елеєм.

дягнутись у Христа для охрещеного означає, що він став новою людиною: одягнутий в світлу одягу, він сповідує перед іншими людьми, що в ньому перебуває та діє Христос. Подаючи хрещеникові запалену свічку, священник говорить: «Прийми оцю горючу свічку і старайся в усьому житті твоєму просвічуватися світлом віри і добрих діл, щоб, коли прийде Господь, ти міг світло вийти назустріч Йому з усіма святими». Як Христос є «Світлом, що світить у темряві» (пор. Йо. 1, 5), так і просвічений Христом у таїнстві Хрещення покликаний бути «світлом світу» (пор. Мт. 5, 14).

8) Служитель таїнства Хрещення

423 Таїнство Хрещення звичайно звершує священник як духовний отець парафіяльної спільноти, до якої приєднується новоохрещений. Однак, якщо людині загрожує небезпека смерті, її може охрестити кожен християнин. Тоді Хрещення здійснюють триразовим поливанням хрещеника водою і словами: «Хрещасться раб Божий (або раба Божа) (ім'я) в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь». Якщо людина, яка в небезпеці смерті прийняла Хрещення без повного літургійного обряду, не померла, то її приводять до священника, щоб він довершив Чин Хрещення, а також звершив таїнство Миропомазання. Святі Таїнства Хрещення і Миропомазання приймають тільки раз у житті, оскільки, народившись Святим Духом у Христі, ми назавжди залишаємося дітьми Отця.

б. Святе Таїнство Миропомазання

1) Дар П'ятдесятниці

424 Як Пасхальне таїнство смерті й воскресіння Христа завершується Зісланням Святого Духа на апостолів, так наше новонародження у Христі запечатується даром Святого Духа. Миропомазання є «печаттю» того дару, який ми отримали у Хрещенні, щоб показати, що на кожного охрещеного сходять Святий Дух, як на апостолів у П'ятдесятницю. Помазання Святим Духом означає, що християнин народжується до нового життя в Христі і стає дитиною Отця, щоб брати участь у Христовому царському, священничому і пророчому служінні для спасіння світу. На цьому наголошено в молитві на освячення святого мира у Великий четвер: «Пошли, Господи, Твого Духа Пресвятого на це миро і вчини його помазанням царським, помазанням духовним, яким були помазані царі, архиереї й пророки, і всі їхні наслідники – єпископи

й пресвітери і всі, що до нинішнього дня купілли новонародження відроджені [...]. Вчини це миро Зшестям Святого Твого Духа»³¹⁸.

2) Царське, священиче і пророче служіння

425 Отримавши печать дару Святого Духа, християнин стає членом «народу вибраного, царського священства, народу святого, люду, придбаного на те, щоб звітувати похвали Того, Хто покликав з темряви у дивне Своє світло» (пор. 1 Пт. 2, 9). «Усіх тих, хто відродилися у Христі, знак хреста робить царями, а помазання Святим Духом посвячує їх у священики, щоб, окрім цього особливого служіння, усі християни, наповнені Духом і розумом, визнавали себе членами цього царського роду й учасниками священичого служіння. Бо що ж є для душі більш царського, ніж керувати своїм тілом, підпорядковуючи його Богові? Що є більш священичого, ніж жертвувати Господеві чисте сумління й приносити на вітарі свого серця чисті жертви побожного життя?»³¹⁹. Пророче служіння вірних здійснюється в непохитному сповідванні віри, поглибленні її розуміння та свідченні Христа у світі³²⁰, і тому під час миропомазання Церква молиться за новоохрещеного: «Щоб він був твердим і непохитним у православній вірі, любові й надії, щоб він завжди хотів зі сміливістю і бездоганно сповідувати ім'я Христа перед усіма»³²¹.

426 Через Миропомазання християнин отримує дар Святого Духа, щоб бути «хоробрим і переможним подвижником Христа», «завжди готовим Його ради терпіти й з любов'ю умерти», щоб «зростати в усіх чеснотах», щоб дозріти «в людину досконалу в міру росту повноти Христової» (пор. Еф. 4, 13). Усе це християнин осягає «силою, діянням, благодаттю й зшестям Пресвятого Духа»³²².

427 Як після хрещення в Йордані Святий Дух провадить Христа у Його спасительній місії, як після сходження на апостолів у день П'ятдесятниці провадить спільноту Церкви, так і в таїнстві Миропомазання Святий Дух дарує кожному християнинові здатність розпізнати й здійснити своє покликання до спасіння і переображення світу.

³¹⁸ *Архисератикон*, Чин освячення святого великого мира.

³¹⁹ Лев Великий, *Проповідь 4. На Різдво*, 1.

³²⁰ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 12.

³²¹ *Требник*, Чин Миропомазання, Велика ектенія.

³²² *Требник*, Чин Миропомазання, Велика ектенія.

3) Чин Миропомазання

- 428 Чин Миропомазання звершують відразу після Хрещення, бо де життя, там і дихання. Святе Миро – пахуча суміш олії та багатьох ароматичних речовин – символізує багатство й розмаїття духовних дарів, що їх Святий Дух дарує новонародженому в Христі. «Не думайте, що Миро є звичайним миром; як хліб по освяченні не є звичайним хлібом у Євхаристії, а є Тіло Христа, так і святе Миро не є звичайним миром після освячення – воно стало даром Христа, і завдяки присутності Святого Духа у ньому є Божа сила»³²³. Священик уживає Миро, яке у Великий Четвер освятив Глава помісної Церкви, що свідчить про єдність Церкви.
- 429 Під час звершення Чину Миропомазання священик помазує новоохрещеному чоло, очі, ніздрі, уста, вуха, груди, руки та ноги, проказуючи слова: «Печать дару Святого Духа», щоб новоохрещений «у всякому ділі і слові» угодив Богові і став «сином і наслідником» Його Царства. Святий Дух переображує помисли, почуття і діла людини – учасника Царства Божого.
- 430 Слова «печатать дару Святого Духа» свідчать про належність хрещеника Богові, що він є Його власністю, бо ми «були запечатані обіцанням Святим Духом, що є завдатком нашої спадщини для повного визволення викуплених, на хвалу Його величі» (Еф. 1, 13-14). Силою та діянням Святого Духа християнин живе у Христі: «Помазання, що ви від Нього прийняли, у вас перебуває, і ви не потребуєте, щоб хтось навчав вас, бо Його помазання вас про все навчає. Воно і правдиве, і необманне. Так, як воно вас навчило, перебувайте в ньому» (1 Йо. 2, 27).

в. Святе таїнство Євхаристії

- 431 Святе таїнство Євхаристії – це третє з Таїнств християнського втаємничення, в якому новоохрещений, що народився у Христі й сповнився Святим Духом, причащається Тіла і Крові Христа на святій євхаристійній Трапезі. До таїнства Євхаристії приступаємо протягом усього життя, адже через нього ми постійно зростаємо в благодаті богосинівства, яку прийняли в Хрещенні та Миропомазанні, тому наша Церква й причащає новоохрещеного³²⁴.

³²³ Кирило Єрусалимський, *Містагогійні проповіді*, 3, 3.

³²⁴ Див. Конгрегація у справах Східних Церков, *Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу канонів Східних Церков*, (6 січня 1996), 51.

432 У Святому Причасті Христос дарує нам Самого Себе, Своє Тіло і Кров, на поживу для зростання в новому житті. На Тайній Вечері Христос віддав Себе за нас, щоб ми могли дарувати своє життя за ближніх, як Він його дарував (пор. Йо. 13, 34). Причащаючись Господнього Тіла і Крові, ми отримуємо завдаток вічного життя: «Хто тіло Мое їсть і кров Мою п'є, той живе життям вічним, і Я воскресну його останнього дня» (Йо. 6, 54). Через Причастя Тіла і Крові Христа ми вже маємо вічне життя, повнота якого явиться у славному зновупришесті Христа. «Тому що Він дарував нам Свій власний образ і Своє власне дихання, а ми їх не зберегли, Він сам бере участь у нашій бідній і немічній природі для того, щоб нас очистити й учинити нетлінними та знову зробити учасниками Його Божества»³²⁵.

433 Пресвята Євхаристія найповніше виявляє і творить нашу спільність і з Богом, і з людьми. Усі, хто причащається Христа, стають «одне в Христі тіло, кожен один одному член» (Рм. 12, 5), тобто єдиною Церквою: «Тому що один [Євхаристійний] хліб, – нас багато становить одне [Христове] тіло, бо всі ми беремо участь у одному хлібі» (1 Кр. 10, 17). Це саме сповідуємо в Анафорі Літургії святого Василія Великого, коли просимо: «Нас усіх, що від одного Хліба і Чаші причащаємося, з'єднай одного з одним на причастя єдиного Духа Святого». Святий Йоан Дамаскин навчає: «Причастям це таїнство називається тому, що через нього ми причащаємося Божества Ісуса. А сопричастям воно називається – і дійсно є – тому, що через нього ми входимо в сопричастя з Христом, беручи участь як у Його тілі, так і в Божестві. Водночас, через це Таїнство входимо в сопричастя і єднаємось одні з одними, бо як ми причащаємось одного хліба, так усі стаємо єдиним Тілом Христовим і єдиною Кров'ю та членами одні одних, будучи співтілесними Христові»³²⁶.

1) Євхаристія – Тіло і Кров Христові

434 На Тайній Вечері Ісус Христос явив незбагненне таїнство Свого Тіла: у воплоченні Він прийняв тіло від Діви Марії, у Євхаристії подає його Своїм учням для споживання, щоб у Церкві Тілом Його стало все людство й усе творіння. Святий Йоан Золотоустий пояснює Христовий дар на Тайній Вечері, мов переповідаючи Христові слова: «Я [Христос] захотів бути вашим братом; ради вас я причастився [вашої] тіла

³²⁵ Йоан ДАМАСКИН, *Точний виклад православної віри*, IV, 13.

³²⁶ Йоан ДАМАСКИН, *Точний виклад православної віри*, IV, 13.

й крові, і це тіло і кров, через які я став одним із вас, я знову подаю вам»³²⁷.

- 435 Божественна Літургія є спомином, триванням Тайної Вечері: «Вечері твоєї Тайної днесь, Сину Божий, мене причасника прийми»³²⁸. Як на Тайній Вечері Христос причащав апостолів своїм Тілом і Кров'ю, так на Літургії Він причащає нас: «Коли бачиш, що священник подає тобі Святі Дари, то думай, що робить це не священник, а сам Христос простягає до тебе руки»³²⁹. Ікона Причастя апостолів, як і ікона Тайної Вечері, зображає те, що відбувається на Літургії: Христос причащає Своїм Тілом і Кров'ю апостолів, які представляють усіх вірних. На Літургії перед Причастям священник молиться: «Сподоби нас могутньою Твоєю рукою подати нам пречисте Твоє Тіло і чесну Кров, а через нас усім людям».
- 436 На Літургії Христос причащає нас, як і апостолів, не простим хлібом і вином, а правдивим Своїм Тілом і Кров'ю. «Хліб і вино [Євхаристії] не є лише образом Тіла й Крові Христа – хай так не буде! – а саме Тіло Господнє обожествлене»³³⁰. Церква урочисто сповідує і навчає, що на Літургії приймаємо *правдиве* Тіло Христове – запоруку того, що й Церква є Тіло Христове: «Тож аби не тільки любов'ю, а й самим ділом бути нам членами Христового Тіла, будемо причащатися того Тіла. І це діється через поживу, що її дав Христос, щоб виявити свою велику любов до нас. Тому з'єднав Самого Себе з нами, даючи нам Своє Тіло, щоб ми не творили нічого іншого, як тільки тіло, з'єднане з Головою. І це є ознакою найсильнішої любові»³³¹.
- 437 Правдивість Тіла і Крові Христових є запорукою надії на воскресіння наших тіл: «Як можуть вони [гностики] говорити, що наше тіло, яке кормилося Тілом Господа і Його Кров'ю, підлягатиме зотлінню й не братиме участі в житті [вічному]? Хай вони змінять своє вчення або перестануть приносити згадані [Дари]. Наша наука співзвучна з Євхаристією, і Євхаристія підтверджує її [...]. Наші тіла, через при-

³²⁷ Йоан Золотоустий, *Коментар на святого апостола і євангелиста Йоана. Гомілія 46, 3.*

³²⁸ *Службник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, Молитва перед Святим Причастям.

³²⁹ Йоан Золотоустий, *Коментар на святого євангелиста Матея. Гомілія 50, 3.*

³³⁰ Йоан ДАМАСКИН, *Точний виклад православної віри*, IV, 13.

³³¹ Йоан Золотоустий, *Коментар на святого апостола і євангелиста Йоана. Гомілія 46, 3.*

йняття Євхаристії, уже не тлінні, а мають надію на воскресіння для вічності»³³².

2) Земне і Небесне

- 438 У Христі поєднано дві природи – Божа і людська, тому в Євхаристії «земний хліб по прикликанні над ним Бога не є вже звичайний хліб, а Євхаристія, що складається з двох дійсностей – земної і небесної»³³³. Єдність земного і небесного в Євхаристії святий Йоан Дамаскин пояснює на прикладі розжареного вугілля: «Вугіль – не просте дерево, а поєднане з вогнем; так і хліб Причастя – не простий хліб, а поєднаний з Божеством. Бо тіло, поєднане з Божеством, – не одна природа: одна належить тілові, а друга – поєднаному з тілом Божеству. Тому це й те разом – не одна природа, а дві»³³⁴. Христос подає Своє Тіло і Кров у доступний для людини спосіб: «Тому що в людей звичайним є їсти хліб і пити воду й вино, Він поєднав із ними Своє Божество й учинив їх Своїм Тілом і Кров'ю, щоб через те, що звичне й згідне з природою, ми стали тим, що понад природою»³³⁵.

3) Освячення Дарів

- 439 Христос установлює Євхаристію, учинивши хліб і вино Своїм Тілом і Кров'ю, щоб переобразити Духом Святим тих, хто причащається, «у співтілесних і співкровних» із Ним³³⁶. Святий Йоан Золотоустий, тлумачи слова святого апостола Павла: «Тому, що один хліб [споживаємо], – нас багато становить одне тіло» (1 Кр. 10, 17), – зіставляє освячення Дарів із переображенням причасників: «Чим є цей хліб? – Тілом Христовим. Чим стають ті, хто причащається його? – Тілом Христовим. І нема багато тіл, а одне тіло»³³⁷.
- 440 Святі Отці Церкви навчали про Євхаристію на підставі воплочення Божого Сина: «Якщо сам Бог-Слово, забажавши, став людиною та з чистої і непорочної крові Святої Приснодіви вчинив для Себе тіло, то хіба Він не може вчинити хліб Своїм Тілом, вино й воду – Своєю Кров'ю? [...] Якщо ти шукаєш [хочеш пізнати] спосіб, яким це стається,

³³² Иринея Лионський, *Проти ересей*, IV, 7.

³³³ Иринея Лионський, *Проти ересей*, IV, 7.

³³⁴ Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри*, IV, 13.

³³⁵ Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри*, IV, 13.

³³⁶ Пор. Кирило Єрусалимський, *Містагогійні проповіді*, 4, 3.

³³⁷ Йоан Золотоустий, *Гомілії на Перше послання до коринтян*, 24,2.

то тобі вистачить почути, що це стається за співдією Святого Духа, подібно як співдією Святого Духа Господь для Себе й у Собі вчинив тіло від Пресвятої Богородиці; а більше ми нічого не знаємо, за винятком того, що Слово Боже істинне й дієве та всемогутнє, а спосіб – недослідимий»³³⁸.

- 441 Святі Отці, не досліджуючи способу освячення євхаристійних дарів, наголошують на правдивості поєднання у цих дарах небесного із земним, як і в Христі поєднані Його Божа і людська природи. Завдяки цьому, причащаючись Тіла і Крові Христа, і ми правдиво стаємо одним Тілом з Ним.

4) Євхаристійне приношення

- 442 У Євхаристії Христос дарує нам участь у Його боголюдському житті з милостивої любові, а не через наші заслуги. Найвищим виявом цієї любові є кривава жертва Христа на Голготі, спомином якої є літургійна безкровна жертва – Євхаристія. «Знайте, що не тлінним золотом чи сріблом ви були вибавлені від вашого життя суєтного, яке ви прийняли від батьків ваших, а дорогоцінною кров'ю Христа, непорочного й чистого ягняти» (1 Пт. 1, 18-19).

- 443 Христос дарує нам Самого Себе, щоб ми відповіли Йому взаємним даруванням. На слова Христового дарування: «Прийміть, їжте... Пийте з неї всі...» – ми відповідаємо, приносячи себе і дари: «Твоє від твоїх Тобі приносимо...» – задля всього, що Він для нас учинив. На Божественній Літургії ми чинимо *спомин* Христового *приношення-дарування*, щоб відповісти нашим *приношенням-даруванням*: Христове є вічне й завжди присутнє, а наше потребує постійного відновлення і поглиблення.

- 444 На Літургії молимося: «Зроби нас здатними приносити Тобі дари й жертви духовні, [...] щоб була Тобі благоприємтна жертва наша»³³⁹. Ця жертва полягає в тому, що ми «віддаємо наші тіла як жертву живу, святу, приємну Богові: богослужбу від нас розумну» (пор. Рм. 12, 1; 1 Пт. 2, 5). В анафорі ми це виявляємо у словах, у Причасті звершуємо споживанням, а після Божественної Літургії – усім нашим життям.

³³⁸ Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри*, IV,13.

³³⁹ *Служебник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, Молитва приношення.

5) Святе Причастя

- 445 Святе Причастя увінчує участь християнина в Божественній Літургії. «Якщо не споживатимете тіло Чоловічого Сина й не питимете Його Кров, не матимете життя в собі» (Йо. 6, 53). Святі Отці наголошували на необхідності причащатися на Літургії: «Скажи мені, якщо хтось, запрошений на бенкет, умив би собі руки й сів до столу, і, хоч усе приготоване, не брав би в ньому участі, то чи не образив би того, хто його запросив? Чи не краще, щоб він взагалі не приходив?»³⁴⁰. Для християнина сповнювати заповідь Божу «Пам'ятай день святий святкувати» означає брати участь у Святій Літургії в неділі та свята. Задля духовного зростання Церква заохочує християнина якомога частіше приступати до Святого Причастя. Святий апостол Павло повчає: «Хай, отже, кожний випробує себе самого і тоді їсть цей хліб і п'є цю чашу» (1 Кр. 11, 28). Готуючись до святого Причастя, вірні іспитують власну совість і зберігають євхаристійний піст.
- 446 Християни причащаються Пресвятої Євхаристії «на відпущення гріхів і на життя вічне»: «Приступім до Причастя з палаючою любов'ю, щоб вогонь любові спалив наші гріхи й просвітив наші серця і щоб через причастя до божественного вогню ми самі розгорілись і були обожествлені»³⁴¹. Умовою гідного святого Причастя є чиста совість причасника, покаєння перед Богом за гріхи і примирення з ближніми: «Зібравшись разом у воскресний день Господній, переломлюйте хліб і чиніть подяку, визнавши перед тим свої провини, щоб ваше принесення було чистим. Кожен, хто посварився зі своїм ближнім, нехай не приходять до вас, поки не примириться, щоб ваше принесення не було осквернене»³⁴².

2. Святі Таїнства зцілення

- 447 Унаслідок гріхопадіння прародичів послабилася воля людини та її здатність розпізнавати й обирати добро. У своїх взаєминах із Богом, ближнім й у ставленні до себе самої і довкілля людина стала керуватися не любов'ю та даруванням себе, а самолюбним використанням людей задля власної користі і споживацтва. Наслідком гріхопадіння є втрата цілісності людини, що виявляється у фізичних і душевних стражданнях, хворобах і смерті.

³⁴⁰ Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до ефесян. Гомілія 3, 5*.

³⁴¹ Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри*, IV, 13.

³⁴² *Дідахе, або Вчення дванадцятьох апостолів*, 14, 1-2.

- 448 Христос прийшов у світ, аби зцілити й спасти людину, щоб відновити втрачену людиною цілісність. Христос – лікар душ і тіл людських – під час Свого земного життя відпускав гріхи та зціляв хворих, а після вознесіння силою Святого Духа чинить це й далі через Свою Церкву у святих таїнствах Покаяння та Єлеопомазання.

а. Святе таїнство Покаяння

- 449 Святе таїнство Покаяння є великим виявом Божої любові й милосердя до нас – грішних. Бо коли ми, обмиті зі своїх гріхів у Хрещенні та обдаровані Божою благодаттю, знову чинимо зі злости чи немочі гріх, Господь не відкидає нас і не відвертається, а очікує від нас покаяння. Він прощає нас, якщо ми каємося і сповідуємо свої гріхи (див. Лк. 15, 12-32).
- 450 Церква уділяє святе таїнство Покаяння, здійснюючи слова Господа до апостолів: «Прийміть Духа Святого! Кому відпустите гріхи – відпустяться їм, кому ж затримаєте – затримаються» (Йо. 20, 22-23). Кожен священник продовжує апостольське служіння в таїнстві Покаяння, розрішаючи вірних від гріхів і примирюючи із Церквою. Через молитву розрешення (розв'язання від гріховної неволі), яку промовляє священник, кожний каяник отримує Христове прощення.

1) Духовна боротьба і покаяння

- 451 Покликання християнина бути причасником Христового життя та співучасником Христового посланництва потребує безнастанних зусиль у духовній боротьбі з пристрастями та гріхами: «Нам бо треба боротися не проти тіла й крові, а проти начал, проти властей, проти правителів цього світу темряви, проти духів злости в піднебесних просторах» (Еф. 6, 12). Духовна боротьба християнина починається прилюдним відреченням від диявола і з'єднанням із Христом у святому таїнстві Хрещення, а утвердження християнина в його духовному зростанні здійснюється через участь у таїнствах Покаяння та Євхаристії.
- 452 У своїй духовній боротьбі християнин не покинутий напризволяще, а співдіє з Христом – силою Святого Духа – під материнською опікою Церкви. Покликаний поступово зростати «до повноти зрілості Христа» (пор. Еф. 4, 13), християнин – через людську неміч – часто помиляється, зневірюється в Божій любові або й свідомо та добровільно співдіє зі силами зла. Проте Бог не відвертається від людини, що згрішила, а у Своїй любові й милосерді дарує їй можливість

покаятися, тобто повернутися до життя, яке випливає з Хрещення: «То згадай, звідки ти впав, і покайся, і перші діла роби» (Од. 2, 5).

- 453 Покаяння людини містить у собі пізнання й визнання своїх провин і відмову від гріха: «Хто пізнає свої гріхи й оскаржує себе в них, той уже співдіє з Богом. Бог засуджує твої гріхи: якщо ти те саме робиш, то поєднуєшся з Богом [...]. Коли зненавидиш зло, яке ти зробив, тоді починаються твої добрі діла, бо ти засуджуєш свої злі діла. Визнання злих вчинків – початок добрих вчинків. Тоді ти чиниш правду й ідеш до світла»³⁴³.
- 454 Постійне покаяння не є зосередженням на своїх упадках і провинах. Це є насамперед пізнання Божої любові, у світлі якої пізнаємо, наскільки гріх віддаляє нас від Бога і перебування в Божій любові. «Хто грішить, грішить тому, що не усвідомлює вартості й ваги дару Божої благодаті. Щоб людей привести до покаяння, необхідно їм насамперед ґрунтовно й виразно показати велич Божого дару, що його вони втрачають через тяжкий гріх»³⁴⁴.
- 455 Часта Сповідь дозволяє людині пізнати не тільки свої упадки й провини, а й свої немочі та схильності до гріха. Благодаттю таїнства Покаяння християнин долає гріхи та схильності до них, піднімається з упадку й утверджується в чеснотах. Плодами покаяння є добрі діла, милостиня, чистота серця і жертвна любов. Даром таїнства Покаяння є прощення від Бога й примирення з Ним: «Дякуйте Отцеві, який зробив нас гідними мати участь у долі святих у світлі. Він вирвав нас із влади тьми й переніс у царство Свого улюбленого Сина, в якому ми маємо відкуплення, прощення гріхів» (Кл. 1, 12-14).

2) Чин Сповіді

- 456 Сповідь відбувається перед священником, який є свідком каяття грішника і посередником Божого прощення: «Знай, чадо, що сам Христос, наш Спаситель, Який знає всі сокровенні тайни людських сердець, є невидимо присутній, приймаючи твою сповідь. Тому не скривай від мене, чи зі стиду чи з боязні, нічого з твоїх прогрішень. [...]. Пильнуй, аби, прийшовши до цілителя, ти не пішов незціленим»³⁴⁵. Священик водночас допомагає каяникові пізнати його духовний стан, утверджує його віру в

³⁴³ Августин Іпонський, *Коментар на Євангеліє від Йоана*, 12, 13.

³⁴⁴ Митрополит Андрей, *До духовенства* (15 березня 1935).

³⁴⁵ *Требник*, Чин Сповіді (Львів 1761, л. 913–923).

Боже прощення, дає духовні поради, визначає відповідний духовний лік (покуту) і розрідшає. Щодо почутого у Сповіді священник зобов'язаний дотримуватися повної таємниці навіть після смерті каяника.

457 До святої Сповіді треба приготуватися молитовним іспитом совісті, який полягає в узгодженні власного життя з Божими і Церковними заповідями та Євангельськими блаженствами. Слуга Божий митрополит Андрей навчає: «До доброї святої Сповіді треба, може, й довше приготовлятися. Перед святою Сповіддю треба ревною й покірною молитвою випросити собі дар покаяння, дар сердечних сліз, а, може, й треба постити, бо знаєте, що Ісус Христос сказав: “Той рід не виходить інакше, тільки постом і молитвою”. Є гріхи, що їх не можна з душі вигнати без посту, без молитви»³⁴⁶. Важливими умовами Сповіді є щире розкаяння, бажання змінити своє життя (скруха за гріхи і рішення виправитися)³⁴⁷. Щире розкаяння – це насамперед усвідомлення себе грішником, що потребує Божого прощення, а кожного свого гріха як відвернення від Бога та відкинення Його любові. Важливою умовою сповіді є також примирення з ближніми: «Коли, отже, приносиш на жертвник дар твій і там згадаєш, що твій брат має щось на тебе, зостав там перед жертвником твій дар; піди помирись перше з твоїм братом і тоді прийдеши і принесеш дар твій» (Мт. 5, 23-24).

458 Приступаючи до Сповіді, каяник приймає від священника благословення на Сповідь, роблячи при цьому на собі знак святого хреста. Відтак щиро ісповідує всі гріхи, вчинені від часу останньої Сповіді. Тоді приймає повчання сповідника, накладену покуту (епітимію) й розрідшення гріхів. Епітимія – це аскетична вправа в чеснотах, протилежних вчиненим гріхам, метою якої є викорінення навички до гріха та виправлення його наслідків.

459 Якщо людина, прийшовши до Сповіді, не бажає покаятися, відмовляється виправити заподіяну гріхом шкоду, то вона стає через це неспроможною прийняти прощення гріхів. Щоб допомогти людині усвідомити її нерозкаяність і спонукати її до правдивого навернення, священник тоді відмовляє їй у розрідшенні. Хто в Сповіді свідомо

³⁴⁶ Митрополит Андрей, Пастирське послання до тих, що на Пасху не сповідалися (15 жовтня 1935).

³⁴⁷ *Молитовник «Прийдіте, поклонімся»* наводить п'ять умов, необхідних для того, щоб сповідь була доброю: 1) іспит совісти; 2) скруха за гріхи; 3) рішення виправитися; 4) сповідуюннн гріхів у чині Сповіді; 5) виконати покуту (епітимію), яку визначив сповідник.

приховує гріхи, той залишається незціленим і чинить гріх святотатства. Якщо людина в такому стані приступає до Святого Причастя, то зневажає Господа Бога і чинить великий гріх.

3) Значення Сповіді в духовному житті

- 460 У святому таїнстві Покаяння Бог дарує християнинові зростання в благодаті Хрещення й чеснотах. Що ближче християнин стає до Бога, то виразніше бачить власні немочі й гріховність і тому відчуває потребу частіше приступати до Сповіді. На думку духовних отців, якщо людина рідко сповідається, то втрачає здатність розрізняти добро і зло, що негативно відбивається на всьому її житті.
- 461 Часта Сповідь чинить людину духовно здоровою, здатною протистояти спокусам і збільшує її сили в духовній боротьбі. Доброю нагодою для Сповіді є церковні пости, під час яких, за церковним звичаєм, уся сім'я приступає до святого таїнства Покаяння.

б. Святе таїнство Єлеопомазання

1) Христос зціляє душу і тіло

- 462 За Свого земного служіння Христос навчав по синагогах, звіщав Добру Новину про Царство й зціляв усяку недугу в народі (пор. Мт. 4, 23). Проповідь Євангелія і зцілення недужих були знаком приходу Царства Божого – подолання влади диявола та звільнення людей від гріхів. До чоловіка, якого спустили до Христа через стелю, Він промовив: «Сину, відпускаються тобі твої гріхи» (Мр. 2, 5) – і наказав йому: «Встань, візьми твоє ліжко і йди до свого дому» (Мр. 2, 11). Друзі принесли недужого, шукаючи для нього оздоровлення, а Христос дарує йому і прощення гріхів, і зцілення.
- 463 Ще в Старому Завіті людина, вражена недугою, пізнавала свою обмеженість і відчувала, що хвороба пов'язана з гріхом. Водночас хвороба і страждання праведника могли бути нагодою виявити надію на Бога й вірність Йому (пор. Йов, Товит). У недужі людина зверталася до Бога й саме в Нього благала зцілення, визнаючи перед Господом свої гріхи (див. Пс. 6; 38; 102). У Новому Завіті Ісус Своїми страстями та животворящою смертю надає нашим стражданням нового значення: у поєднанні зі стражданнями Ісуса вони стають засобом очищення і шляхом спасіння для нас та для інших людей.

- 464 Ісус, посилаючи дванадцятьох апостолів на проповідь Євангелія, «дав їм владу над нечистими духами, щоб їх виганяли і лікували всяку хворобу й усяку неміч» (Мт. 10, 1). Він обіцяв, що проповідь супроводжуватиметься зціленнями: «На хворих будуть руки класти, і добре їм стане» (Мр. 16, 18). Услід за Христом апостоли також заповідають моління за недужих: «Нездужає хтось між вами? Хай прикличе пресвітерів церковних і хай вони помоляться над ним, помазавши його олією в ім'я Господнє, і молитва віри спасе недужого, та й Господь його підійме; і як він гріхи вчинив, вони йому простяться» (Як. 5, 14-15). Продовжуючи апостольське Передання, Церква звершує святе таїнство Єлеопомазання на зцілення душі і тіла та прощення гріхів.
- 465 Святе таїнство Єлеопомазання, яке християнин приймає в час страждань і хвороб, уділяється для підкріплення віри в перемогу Христа над гріхом і смертю. Бог в Єлеопомазанні дарує благодать відновлення внутрішньої цілості людини – її зцілення та подальшого духовного зростання. Апостол Павло навчає, що «тим, які люблять Господа, усе співдіє на добро» (пор. Рм. 8, 28), а тому людські страждання й недуги можуть мати велику духовну цінність: «Тепер я радію стражданнями за вас і доповняю на моїм тілі те, чого ще бракує скорботам Христовим для Його тіла, що ним є Церква» (Кл. 1, 24).
- 466 Святе таїнство Єлеопомазання звершують соборно, молитвою всієї Церкви на зцілення душі й тіла: скріплення довіри до Бога та отримання прощення гріхів, а також фізичне одужання. Ось чому це таїнство уділяють хворим, а не тільки вмираючим. Силою благодаті таїнства Єлеопомазання недужий стає здатним бачити свою хворобу у світлі Божого Промислу й отримує силу зносити недугу та долати її. Змінивши своє ставлення до неї, хворий поєднує власні страждання зі спасительними стражданнями Христовими.
- 467 Святе таїнство Єлеопомазання недужий отримує за молитвою Церкви відпущення гріхів. Це таїнство не замінює, однак, таїнства Сповіді. Якщо елеопомазаний, каючись, не мав можливості приступити до таїнства Сповіді, то він отримує відпущення гріхів. Церква навчає, що таїнство Єлеопомазання дає духовне зцілення, навіть якщо фізичне одужання не супроводжує його.

2) Чин Єлеопомазання

- 468 Уділення святого таїнства Єлеопомазання звершують у храмі або там, де перебуває недужий. За спрогою це таїнство звершують

кілька священників (згідно з Чиним – семеро), що унаочнює молитву всієї Церкви, тому Єлеопомазання називають ще «соборуванням». Чин Єлеопомазання включає освячення елею, читання Апостола та Євангелія і помазання недужого. Священик, посвячуючи елей, традиційно вживаний для лікувальних цілей, прикликає на нього силу Божу, «щоб він був для тих, що помазуються ним, на зцілення й на припинення всякого терпіння, скверни плоті й духа»³⁴⁸, а читанням зі Святого Письма благовістить перемогу Христа над гріхом, недугою та смертю. Помазуючи недужого елеєм (його чоло, очі, ніздрі, вуха, уста, щоки, груди, руки і ноги), священник проказує урочисту благальну молитву до Бога Отця, у якій просить зцілити недужого «помазанням цим від тілесної і душевної немочі» й «оживотворити його благодаттю Христа, молитвами Богородиці і всіх святих».

- 469 Чин закінчується покладанням книги Святого Євангелія на голову недужого на знак того, що Сам Христос Господь кладе Свою святу десницю на його голову на зцілення й прощення гріхів. Після звершення таїнства Єлеопомазання недужий причащається Святих Дарів – «ліку безсмертя»³⁴⁹. Присутні під час звершення святого таїнства Єлеопомазання моляться за недужого, сповняючи апостольські настанови: «Моліться один за одного, щоб вам видужати. Ревна молитва праведника має велику силу» (Як. 5, 16).

3. Таїнства служіння: Подружжя та Священство

- 470 У святих таїнствах Подружжя та Священства християнин отримує благодать Святого Духа для будовання Церкви – Тіла Христового. У святому таїнстві Подружжя Церква благословить покликаних Христом чоловіка і жінку на створення «домашньої церкви» – християнської сім'ї. У святому таїнстві Священства Церква, благодаттю Святого Духа, поставляє покликаних Христом чоловіків на служіння спільноті вірних проголошувати Євангеліє, бути пастирями Божого народу і освячувати його. Взірцем для служіння в подружжі й у священстві є Христос, який «прийшов не для того, щоб Йому служили, але послужити й дати життя Своє на викуп за багатьох» (Мт. 20, 28).

³⁴⁸ *Требник*, Чин Єлеопомазання, Молитва на освячення елею.

³⁴⁹ Ігнатій Антіохійський, *Послання до Ефесян*, 20, 2.

а. Святе таїнство Подружжя

471 Бог створив «мужеську стать і жіночу і з'єднав з мужем жону на поміч і приймання людського роду [...] і благословив їх: “Ростіть і множетеся і володійте землею”, і обоє їх в одно злучив»³⁵⁰. У Церкві подружній зв'язок є Таїнством, у якому чоловік і жінка являють нове життя у Христі. Християнське подружжя – це не тільки природна спорідненість, спільне життя і досвід, а й середовище освячення людей. Подружжя є святим таїнством, у якому благодаттю Святого Духа чоловік і жінка в любові єднуються в «одне тіло» і творять «домашню церкву». Утворений у подружжі сімейний союз є спільнотою осіб, яка в Божому задумі є іконою спілкування Осіб Пресвятої Тройці.

1) Подружжя – таїнство любові чоловіка й жінки

472 Подружжя основане на взаємодоповненні одружених, про що Церква свідчить у молитві Чину Вінчання: «Боже Святий, Ти з пороку сотворив чоловіка, і з ребра його создав жінку, і дав йому помічницю, відповідну до нього, бо так було вгодно Твоїй величності, щоб не самому бути чоловікові на землі»³⁵¹. У статевій відмінності чоловік і жінка доповнюють одне одного, утворюючи нерозривну єдність «одного тіла».

473 Через подружжя Господь здійснив історію спасіння: «Ти благословив раба Твого Авраама, і лоно Сари розкрив, і вчинив його батьком численних народів (пор. Бут. 12, 1-13; 17, 1-22; 18, 1-16; 21, 1-8; Рим. 4, 18); дарував Ісаакові Реваку і плід їхній благословив (пор. Бут. 24-25; 27); злучив Якова з Рахилею і від нього дванадцять патріархів явив (пор. Бут. 29-31; 35) з'єднав Йосифа з Асинетою і як плід дітородження Єфрема і Манассію їм дарував (пор. Бут. 41, 44-52; 46, 20); злучив Захарію і Єлисавету і сина їхнього як Предтечу пречистого Твого рожества показав (пор. Лк. 1, 5-25.39-80); виростив плоттю із кореня Єсеєвого Приснодіву і з неї воплотився і народився на спасення роду людського»³⁵².

474 Христос у Своєму спасительному Промислі «сподобив у Кані Галилейській показати цінність подружжя своїм пришестям [...] і там

³⁵⁰ *Требник*, Чин Вінчання, Молитви на заручення, перша і друга.

³⁵¹ *Требник*, Чин Вінчання, Молитва на заручення друга.

³⁵² *Требник*, Чин Вінчання, Молитва на заручення перша.

подружжя благословив»³⁵³, аби показати, що з Його волі є «законне подружжя і дітородження з нього»³⁵⁴.

- 475 Християнське подружжя ґрунтується на Христовій заповіді любові: «Як я був полюбив вас, так любіте і ви один одного!» (Йо. 13, 34). Апостол Павло закликає чоловіка любити свою жінку, як Христос полюбив Церкву й видав Себе за неї (пор. Еф. 5, 25), а жінку – коритися своєму чоловікові, як Господеві, бо чоловік – голова жінки, як Христос – Голова Церкви (пор. Еф. 5, 22-24). Це можливо тому, що чоловік і жінка поєднані в любові не тільки між собою, а й з Христом. Даруючи любов одне одному, вони дарують її Христові, а даруючи Христові, дарують одне одному. Цим взаємним даруванням вони разом зростають в одне Тіло Христове (пор. Еф. 5, 31-32).
- 476 Подружжя як зв'язок любові чоловіка і жінки впливає зі самої природи людини: «Від початку Бог у Своєму Промислі передбачив поєднання чоловіка і жінки й говорить про них як про одне: Він людину створив чоловіком і жінкою»³⁵⁵. Любов чоловіка і жінки у подружжі є тією силою, з якої виростає міцна сім'я і на якій будується здорове суспільство³⁵⁶.

2) Чин Вінчання

- 477 Чинові Вінчання передують заручини. Наречені в притворі храму висловлюють перед священиком рішення укласти шлюб, на знак чого священик накладає на їхні правиці обручки зі словами молитви: «Господи, Боже наш [...], Сам благослови заручини рабів Твоїх, і утверди промовлене ними слово, і утверди їх святим Твоїм з'єднанням, і утверди заручених у вірі, і єдиномстві, і істині, й любові». Обручки символізують Господню силу, що утверджує любов заручених. Церква просить, щоб «ангел Божий йшов перед ними у всі дні життя їх»³⁵⁷.
- 478 Священик після того, як під спів «Блаженні всі, що бояться Господа, що ходять путями Його» (пор. Пс. 128 (127)), увів наречених досередини храму, розпочинає Чин Вінчання, подібно до Божественної Літургії, торжественним виголосом: «Благословенне Царство Отця, і Сина, і Свя-

³⁵³ *Требник*, Чин Вінчання, Молитва третя і перша.

³⁵⁴ *Требник*, Чин Вінчання, Молитва перша.

³⁵⁵ Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до ефесян*. Гомілія 20, 1.

³⁵⁶ Пор. II Ватиканський Собор, Декрет про апостолят мирян *Apostolicam actuositatem* [«Апостолську діяльність»], 11.

³⁵⁷ *Требник*, Чин Вінчання, Молитва на заручення третя.

того Духа». Цей виголос вказує на тісне поєднання Таїнства Вінчання з Пресвятою Євхаристією, благодаттю якої наречені стають одним тілом. «Бо святе Причастя є завершенням всякого священнодійства і печаттю кожного божественного таїнства. Церква добре робить, приготівляючи святі Дари для спокутування і благословення подружньої пари. Бо Сам Христос, який дав нам ці Дари і є цими Дарами, прийшов на весілля [до Кани Галилейської], щоб принести їм [нареченим] єднання в мирі та одностійності. Тому ті, хто єднаються в подружжі, мають бути гідними Святого Причастя; вони мають бути поєднані перед Богом у храмі – домі Божому, бо вони є діти Божі»³⁵⁸.

- 479 Наречені прилюдно, кладучи руки на Євангеліє, складають перед Богом подружній обіт (присягу) «любові, вірності, і чесності, і що не залишать одне одного аж до смерті». Непохитною основою подружнього єднання є не тільки згода наречених, а насамперед Господня сила: «І нині, Владико, пошли руку Твою зі святого жилища Твого і з'єднай раба Твого [...] і рабу Твою [...], бо Ти з'єднуєш жінку з мужем». Від Господа походять усі дари, що творять і укріплюють це єднання: «З'єднай їх в одностійності, вінчай їх на любов, злучи їх в одне тіло, даруй їм потомство й радість у дітях»³⁵⁹. Священик підтверджує обіт наречених словами: «Що Бог з'єднав, людина хай не розлучає» (пор. Мр. 10, 9).
- 480 Священик звершує Чин Вінчання накладанням вінців на нареченого та наречену, благословляючи їх і тричі промовляючи: «Господи Боже наш, славою й честю вінчай їх». Вінці символізують, що людина – чоловік і жінка – сотворена «мало що нижчою від ангелів, володарем над творінням» (пор. Пс. 8, 6-7; Євр 2,7) і покликана Богом бути співтворцем із Ним, приймаючи від Нього потомство. Вінці також символізують перемогу чоловіка і жінки, що підкорили тілесну пристрасть подружній любові, та вінець мучеництва як свідчення вірності Христовій любові аж до смерті.
- 481 Подвиг християнського подружжя розкривається також у тропарях, які співають перед зніманням вінців. У першому тропарі – «Ісає, ликуй, Діва мала в утробі і родила Сина Еммануїла, Бога й чоловіка» – Церква радіє здійсненню пророцтва Ісаї про прихід Бога-Еммануїла в нове подружжя і Його перебування в ньому, як домашній церкві. У друго-

³⁵⁸ СИМЕОН СОЛУНСЬКИЙ, *Про чесне й законне подружжя*, 282.

³⁵⁹ *Требник*, Чин Вінчання, Молитва перед накладанням вінців.

му – «Святії мученики, ви славно страждали і вінчалися» – Церква молиться до святих мучеників про їхнє заступництво, аби Христос, «апостолів похвала і мучеників радість», став похвалою та радістю і цього подружжя (третій тропар), щоб воно своїм подружнім життям могло наслідувати жертвовну любов мучеників і проповідувати Тройцю єдиносущну.

- 482 Знімаючи вінці з подругів, священник молиться до Христа, щоб Він, приймаючи вінці подругів, зберіг їх «чистими, непорочними й бездоганними на віки вічні» – на знак того, що силою Христовою подружннн любов повінчаних сильніша від смерті й триватиме навіки. Чин Вінчання завершується благословенням подружжя іменем Пресвятої Тройці, іконою Якої вони покликані бути.

3) Чин удруге вінчаних

- 483 Любов не переривається смертю одного з подругів. Любов сильніша за смерть. Церква заохочує вдівця або вдовицю зберігати вірність покійному подругові як єдиному, а на свідчення вічності їхньої любові відмовлятися від другого подружжя. Якщо ж удівцеві чи вдовиці надто важко бути без подружнього співжиття, Церква може дати благословення на друге вінчання. Коли одружуються вдовець з удовицею, Церква благословить їхнє подружжя окремим Чином удруге вінчаних з деякими молитвами покаянного характеру. Священник молиться: «Господи, очисти беззаконня рабів Твоїх, бо, не можучи знести жаги і щоденних тягот пристрасті, сходяться у спільноту другого подружжя, як Ти узаконив через апостола Павла»³⁶⁰.

4) Чин благословення подружжів, що прожили разом 25 чи 50 років

- 484 Свята Церква високо цінує свідчення тих подругів, які прожили разом 25, 50 чи 75 років свого життя. Вона урочисто й прилюдно благословляє їх, дякуючи Господеві за їхнє свідчення взаємної вірності й любові, і ставить їх як живий зразок для інших подружжів.

б. Святе таїнство Священства

- 485 Бог-Отець у Своему чоловіколюбстві «так полюбив світ, що Сина Свого Єдинородного дав, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, а жив життям вічним. Бо не послав Бог у світ Сина світ засудити, лише

³⁶⁰ *Требник*, Чин удруге вінчаних, молитва друга.

Ним – світ спасти» (Йо. 3, 16-17). Син Божий, Ісус Христос, називає Себе добрим пастирем: «Я – добрий пастир. Добрий пастир життя своє за овець покладе» (Йо. 10, 11). Христос здійснює в Собі Божу Обітницю про «єдиного Пастиря» для народу Божого: «Я поставлю над ними єдиного пастиря, що пастиме їх, слугу мого Давида. Він буде їх пасти, він буде пастирем над ними» (Єз. 34, 23). Христос передає своє пастирство вибраним і покликаним апостолам, а також їхнім наступникам, щоб через них і далі перебувати в Церкві та провадити її.

1) Христове священство

- 486 Христос – як Боголюдина – відновив зв'язок між Богом і людиною та став Єдиним Посередником між Богом і людьми (пор. 1 Тм. 2, 5). Вознісшись на небо в людській природі, Він явився заступником за нас перед Божим обличчям (пор. Євр. 9, 24). Христос – вічний священник за чином Мелхіседека. Це означає, що «Він став ним не за законом тілесної заповіді [тобто, Аронового священства], а за силою життя нетлінного» (Євр. 7, 16), тому що в Ньому є досконале і неминуще посередництво. Христос, принісши Себе самого в жертву примирення на хресті, був водночас і Священником, і Жертвою. Тому Його жертва, принесена раз і назавжди, є досконала (пор. Євр. 7, 27).
- 487 Христос, знищивши Своєю животворящою смертю і воскресінням ворожнечу між людьми і Богом (пор. Еф. 2, 14), зволив, щоб благословенні плоди Його спасіння через Святі Таїнства служили й далі на спасіння кожній людині, аж доки Він прийде у славі. Тому Христос, заповідаючи на Тайній Вечері чинити спомин його смерті і воскресіння (пор. Лк. 22, 19) та після Свого Воскресіння даючи своїм апостолам дар Святого Духа на відпущення гріхів (пор. Йо. 20, 22-23), встановлює ієрархічне священство в Церкві.
- 488 Здійснення Христового посередництва та заступництва через вибраних Богом людей у Церкві і є Христовим священством. У святому таїнстві Рукоположення священнослужителі отримують благодать Святого Духа для здійснення Христового священства у звершенні святих таїнств і пастирському служінні. У всьому служінні священнослужителя «сам Христос присутній у Своїй Церкві як Голова тіла, як Пастир стада..., Учитель правди»³⁶¹, а священнослужитель, насамперед у Євхаристійному жертвоприношенні, діє іменем Христа – Найвищо-

³⁶¹ Катехизм Католицької Церкви, 1548.

го і Вічного Первосвященника³⁶². Священнослужитель діє і «в ім'я всієї Церкви, коли звертає до Бога молитву Церкви, а передусім – коли приносить Євхаристійну жертву»³⁶³.

2) Апостольське наступництво

489 Здійснення Своєї спасительної дії у світі Христос передає апостолам. Він доручає їм Свою Церкву, звертаючись до Петра: «Паси мої ягнята [...]. Паси мої вівці» (Йо. 21, 16-17). Святий Йоан Золотоустий, тлумачачи це, каже: «Учитель хотів навчити Петра і всіх нас, як Він Сам любить Церкву Свою, щоб і ми виявили велику турботу про неї»³⁶⁴. Апостоли передають цю місію своїм наступникам: «Пасіте довірене вам Боже стадо [...] не як пануючі над вибраними, але будши зразком для стада. І як з'явиться Архипастир, отримаєте нев'янучий вінець слави» (1 Пт. 5, 2-4). Апостол же Павло доручає учню Тимотеві обов'язок поставляти наступників через покладання рук (пор. 1 Тм. 5, 22) і передавати їм учення апостолів: «А що ти чув від мене при багатьох свідках, те передай вірним людям, які будуть здібні інших теж навчити» (2 Тм. 2, 2).

490 Засновуючи нові християнські спільноти, апостоли ставили на їх чолі *пресвітерів* (з грецької *старійшина*) або *єпископів* (з грецької – *той, хто наглядає, опікун*) (див. Ді. 14, 23; 20, 17.28; Флп. 1, 1), а *дияконів* (з грецької *служитель*) – на щоденне служіння «при столах» (див. Ді. 6, 1-6). Святий Климент Римський свідчить про апостольське наступництво: «Апостоли благовістили нам від Господа Ісуса Христа, Ісус Христос – від Бога. Христос посланий від Бога, апостоли – від Христа. [...] Апостоли ставили досвідчених віруючих на єпископів і дияконів»³⁶⁵.

3) Ієрархічне священство

491 Священічне служіння в Церкві має ієрархічну структуру, суть якої найповніше виражена у звершенні Євхаристії. На євхаристійному зібранні *єпископ* як наступник апостолів є предстоятелем, *пресвітери* священнодіють з єпископом, а *диякони* допомагають єпископові і пресвітерам. Святий Ігнатій Антіохійський наголошує на важливості

³⁶² Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 10.

³⁶³ *Катехизм Католицької Церкви*, 1552.

³⁶⁴ Йоан Золотоустий, *Про священство*, 2, 1.

³⁶⁵ Климент Римський, *Перше послання до коринтян*, 42, 2, 1.

ієрархічного служіння в Церкві: «Будьте пильні, щоб все чинити в гармонії з Богом, з єпископом, що переідає на місці Бога, із пресвітерами на місці собору апостолів та з дияконами, які дуже дорогі мені, яким довірене служіння Ісуса Христа»³⁶⁶. «Без них [єпископів, пресвітерів і дияконів] не можна говорити про Церкву»³⁶⁷.

- 492 Повнота пастирського служіння передана *єпископам*, які є спадкоємцями повноти апостольського служіння, тобто повноти благодаті священства. У своїй єпархії єпископ є першим відповідальним за навчання Божого Слова, провід Божого народу та його освячення. Особливістю священнодіяння єпископа є рукоположення єпископів, пресвітерів і дияконів, освячення мира та антими́нсів. *Пресвітери*, поставлені єпископом на чолі парафіяльних спільнот, священнодіють, навчають і провадять довірену їм паству. Вони звершують таїнства Хрещення, Миропомазання, Євхаристії, Покаяння, Єлеопомазання та Вінчання, а також благословення й освячення на потребу вірних. *Диякони* поставлені єпископом на літургійне служіння при єпископові та пресвітеріві, а також на інші служіння в справах навчання і допомоги в потребах Божого народу, зокрема убогих та недужих.
- 493 Пастирство Христа здійснюється в пастирському служінні церковної ієрархії: царському (правління), пророчому (навчання) і священничому (освячення). Ці три служіння церковна ієрархія звершує у спільноті й для спільноти – від імені Христа та Його Церкви.

4) Чини Рукоположення диякона, пресвітера і єпископа

- 494 Висвячення диякона, пресвітера та єпископа відбувається під час Божественної Літургії через покладання рук (грецькою «*хиротонія*») єпископа й моління Церкви. Покладаючи руку на висвячуваного, єпископ прикликає на нього благодать Святого Духа. Так, висвячуючи пресвітера, єпископ молиться: «Божественна благодать, що завжди недужих оздоровлює і те, що їм недостає, доповнює, поставляє благоговійного диякона в пресвітерство. Тож помолімся за нього, щоб зійшла на нього благодать Пресвятого Духа, і промовмо всі: Господи, помилуй». До молитви єпископа долучається моління Церкви. Багато-разовим вигуком *аксіос* (з грецької *достойний*) спільнота стверджує, що рукоположений через божественну благодать став достойним священничого служіння. Подібно до Хрещення і Миропомазання, Рукопо-

³⁶⁶ ІГНАТІЙ АНТІОХІЙСЬКИЙ, *Послання до Магнезійан*, 6, 1.

³⁶⁷ ІГНАТІЙ АНТІОХІЙСЬКИЙ, *Послання до Тралійців*, 3, 1.

ложення в будь-який чин несе в собі незгладиму печать благодаті, а тому його можна прийняти тільки раз у житті.

- 495 У молитвах³⁶⁸ *дияконського* рукоположення Церква просить Бога сповнити новопоставленого диякона, мов первомученика архидиякона Стефана, вірою, любов'ю, силою та святістю для належного служіння спільноті. На знак цього служіння єпископ вручає новопоставленому дияконські ризи, кадилицю, рипіду та, за звичаєм, книгу Євангелія.
- 496 Особливість рукоположення *пресвітера* полягає в тому, що перед рукоположенням висвячуваний промовляє Символ віри й складає присягу послуху своєму єпископові. Служіння пресвітера – в тому, щоб «достойно і непорочно предстояти перед святим жертвником, проповідувати Святе Євангеліє, дари й жертви духовні приносити, людей оновляти в купелі відродження»³⁶⁹ та виконувати інші церковні служіння.
- 497 На хіротонії *єпископа* висвячуваний у присутності не менше трьох єпископів-святителів складає ісповідь віри, викладаючи докладно вчення Церкви про Пресвяту Тройцю, Воплочення і Святі Таїнства, оскільки єпископ є вчитель віри й благовісник свого стада. Устами святителя Церква просить Христа, щоб той, хто приймає архиєрейську благодать, став «наслідувачем істинного Пастиря, що поклав життя Своє за овець Своїх; щоб був провідником незрячих, світлом для тих, хто в темряві, покаранням немудрих і вчителем для дітей, світільником серед світу; щоб довірені йому душі він провадив до звершеності»³⁷⁰. Симеон Солунський пояснює, що через рукоположення єпископ як глава довіреної йому місцевої Церкви «приймає за наречену ту, яка є нареченою Христовою», тобто Церкву, «бо Він нас навчив, що пасти й піклуватися про неї є доказом любові до Нього»³⁷¹. Під час єпископського рукоположення тісний зв'язок новопоставленого пастиря з паствою виражається кількарязовим проголошенням назви Церкви, до якої він поставлений. Присутність не менше ніж трьох святителів, тобто єпископів з інших єпархій, свідчить про зв'язок між місцевими Церквами і виявляє єдність Церкви.
- 498 Окрім ієрархічного служіння, Церква встановила й інші церковні служіння згідно з установленими чинами: свічконосця, читця-співця

³⁶⁸ *Архисратикон*, Чин поставлення диякона.

³⁶⁹ *Архисратикон*, Чин поставлення пресвітера.

³⁷⁰ *Архисратикон*, Чин архиєрейського рукоположення, Молитва після Мирної ектенії.

³⁷¹ Симеон Солунський, *Про святі рукоположення*, 196.

(дяка), піддиякона, яких називаємо церковнослужителями. До вищого ієрархічного чину можна висвячувати того, хто вже прийняв посвячення в нижчий чин і вдосконалився в тому служінні. Кожний чин є виявом розмаїття дарів Святого Духа в служінні Церкві.

5) Плекання покликань до священства в Церкві

- 499 Покликання до священства є одночасно даром Божим і плодом духовного життя церковної спільноти – сім'ї та парафії. Тому Церква постійно підносить молитву за добрі й святі покликання до священничого служіння. Покликаних Богом осіб Церква належно готує до отримання благодаті священства і служіння Божому народові. Покликаний зростає в дусі молитви, пізнанні церковного вчення та вмінні провадити інших шляхом спасіння. Відповідальність за готовність кандидата до священства лежить на єпископові, який через рукоположення доручає йому церковне служіння, а церковна спільнота підтримує його в служінні: «Добрий пастир, а саме такий, що його бажає Христос, ревністю в подвигах рівний мученикам. Проте якщо мученик умер за Христа тільки один раз, то пастир, якщо він такий, як має бути, тисячу разів помирає за своє стадо. Він може помирати навіть щодня. Тому й ви [миряни], знаючи його працю, допомагайте йому молитвами, співчуттям, готовністю, любов'ю, щоб і ми для вас, і ви для нас стали похвалою»³⁷².

Г. Особливі моління

*«Передовсім, отже, благаю, щоб відбувалися прохання,
молитви, благання, подяки за всіх людей,
за царів і за всіх тих, що стоять при владі,
щоб нам тихо та спокійно вести життя
з усією побожністю та пристойністю.
Це добре й приємне в очах нашого Спаси Бога,
Який хоче, щоб усі люди спаслися
і прийшли до розуміння правди»
(1 Тм. 2, 1-4)*

- 500 Моління, або ж «треба», – це молитовне звернення до Бога, Богородиці Діви, святих про опіку, допомогу чи заступництво в потребах церковної спільноти і окремих людей. У цих моліннях Церква, як добра Мати, дбаючи про своїх дітей, живих чи покійних, молиться за

³⁷² Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до римлян. Гомілія 29, 5.*

їхнє спасіння. Через ці моління Церкви здійснюється покликання людини посвячувати всі моменти життя – наповнювати їх пам'яттю про Божу присутність у всьому.

1. Освячення та благословення

- 501 Святий Дух, який «всюди є і все наповняє», животворить та освячує вірних як у Святих Таїнствах, так і через різні освячення і благословення Церкви. Через них триває переображувальна дія воскреслого Христа в людях і всьому творінні. Церква запроваджувала різні чини освячень і благословень, відповідно до потреб людей. Чини освячення та благословення кожної людської потреби разом із чинами Святих Таїнств складають богослужбову книгу, що називається «Требник».

а. Освячення

- 502 Церковне освячення здійснюється благодатною дією Святого Духа через молитву спільноти вірних. Церква освячує різні речі, вилучаючи їх зі світського вжитку й призначаючи для богослужбового використання, а також посвячує людей на особливе служіння Богові. Посвячення людей та освячення речей наближають людину і творіння до Бога, аж до об'єднання всього у Христі як Главі в Його славному зновупришесті, коли все явиться прославленим. Тепер же знаками цього прославлення є посвячення осіб на різні церковні служіння та освячення речей. Христова Церква посвячує людей на церковне служіння в чинах поставлення на свічконосця, читця, співця, піддиякона. Кожний із цих чинів засвідчує осягнення духовної зрілості для відповідного церковного служіння. Цю внутрішню готовність «світити» вірою, служити словом символізують речі, які використовують під час поставлень (наприклад, свічка, книга Апостола).

б. Монашество

- 503 Посвячення в чернече життя відповідає трьом ступеням духовного зросту: початок, утвердження, досконалість – послушництво, монашество, схима (вічні обіти). Чин малого образу (або обряд поступового введення у монаше чи богопосвячене життя) і Чин великого образу є джерелом для розуміння чернечого стану і його глибокого значення: Боже покликання, зречення світу і того, що в світі, досмертне слідування за Христом ради Царства небесного у душі засновників. Облачення, постриження, отримання Уставів, ряси, намітки, парамана, чоток

(вервиці), свічки, хреста тощо – всі ці зовнішні знаки і символи вказують на внутрішню готовність особи докорінно посвятити себе сповненню євангельських блаженств і рад на служіння Богові та Церкві, яка приймає цю посвяту і призначає її у Чині чи Згромадженні всеціло займатися Божими справами та своїм прикладом вказувати на Небесне Царство, до якого Божий Народ прямує. Чин чи обряд введення у монаше (богопосвячене життя) є невід'ємною частиною літургійної традиції Церкви і тому цей обряд поєднується звичайно з Божественною Літургією.

- 504 Церква освячує місця зібрання і проживання своїх вірних (храми, каплиці, помешкання), а також місця їхнього упокоєння (цвинтарі). У самих храмах усю церковну утвар (ікони, предмети богослужбового культу, престол, хрести, церковні дзвони) обов'язково освячують. Завдяки освяченню «життя будучого віку» являється нам у цьому віці й відкриває, що «цей вік» має майбутнє. Освячений Церквою, світ людей і природи стає знаком нового світу, переображеного благодаттю.

в. Благословення

- 505 Благословення є дією Самого Бога на добро та спасіння людини. Бог благословить Адама і Єву, щоб вони росли й множилися (пор. Бут. 1, 28); після потопу благословить Ноя (пор. Бут. 9, 1). Бог благословляє Авраама, щоб він став благословенням для всіх племен землі (пор. Бут. 12, 2-3). Це Боже благословення здійснюється в Ісусі Христі (пор. Гл. 3, 14-16). Церква через літургійний жест благословення уділяє це Христове благословення всьому світові. Коли священник благословляє рукою, то складає пальці так, що вони зображають букви ІС і ХС, тобто – Ісус Христос. Це означає, що через священника благословляє Сам Господь, «бо не людина благословить, а Бог благословить її рукою і словами»³⁷³.
- 506 Церква, як благословляюча Мати, молитовно схиляється над людиною у день її приходу в світ, тоді молиться з нагоди надання імені восьмого дня, щоб сорокового дня після народження поблагословити матір і дитину. Коли діти йдуть до школи, Церква благословить їх на навчання. Коли в подружжі немає дітей, Церква благословить його на плідність чином Благословення шлюбного ложа. Тих, хто звершує подвиг освячення³⁷⁴ у християнському подружжі, Церква благословить у 25 і 50

³⁷³ Йоан Золотоустий, *Гомілії на Друге послання до коринтян*, 2, 8.

³⁷⁴ Пор. *Катехизм Католицької Церкви*, 1642.

- річницю шлюбу. Коли люди хворіють, Церква перебуває біля їхнього ложа з моліннями; вона ж супроводжує вмираючих молитвами «на вихід душі з тіла».
- 507 Коли люди потерпають від посухи чи негоди та інших стихійних лих, Церква просить Божої допомоги у цих випробуваннях. У здобутті «хліба насущного» Церква благословить середовища і засоби праці людей: поля, будівлі, господарства. Бажаючи людям життя в достатку, Церква під час Литії у храмах благословить хліби, пшеницю, вино та оливу. У минулому цю пшеницю роздавали нужденним напередодні свят, щоб і вони мали можливість брати участь у святкуваннях.
- 508 Церква благословить людей на здоров'я і захист від недуг, благословляючи лікувальне зілля на свято Успення Пресвятої Богородиці; на споживання Божих дарів, благословляючи першоплоди нового врожаю на свято Переображення Господнього, а також на споживання плодів людської праці, благословляючи хліб, м'ясо, масло, сир і яйця на Великдень.
- 509 Церква благословляє свічки на свято Стрітення Господнього, щоб нагадати про Христа як «світло на одкровення народам»; галузки на Вербну неділю, щоб прикраситися «галузками чеснот» і ними зустрічати прихід Христа. Церква вчить любити Боже творіння, коли освячує воду на Богоявлення (Йордан) та за інших нагод, коли завітчує домівки на «Зелені свята», прикрашає Божі храми найкращими витворами церковного мистецтва. Усе це робиться для того, щоб кожна людина розуміла, що Божим благословенням є кожна хвилина її життя, подарована Богом для освячення і спасіння цього життя.

2. Заупокійні богослужіння

- 510 У похоронних і поминальних богослужіннях Церква просить милосердного Бога простити усопшому його гріхи й «оселити душу його у країні живих, в місці світлому, де всі святі і праведні спочивають». Тим самим Церква приносить «жертву умилостивлення» за померлих, щоб вони звільнилися від гріха (пор. 2 Мак. 12, 46).

а. Християнський похорон

*«Дар милосердя подай усякому живому,
а й мертвому не відмов Твоєї ласки»
(Сир. 7, 33)*

- 511 Християни сприймають смерть у світлі перемоги Христа над смертю в Його воскресінні. Це особливо виражено, коли похорон християнина відбувається в пасхальний період і над померлим співають тропар Пасхи: «Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав і тим, що в гробах, життя дарував». Радість Христового воскресіння є божественною відповіддю на смуток людської смерті.
- 512 Християнський похорон завжди сповнений надії на воскресіння людини в тілі. Саме тому тіло померлого обкаджують і покрплюють свяченою водою, оточують почестями, урочисто переносять до храму й на цвинтар. Люди, йдучи похоронною процесією, спільною молитвою супроводжують померлого до місця поховання. Надія християн на вічне життя виражається у співі «Вічная пам'ять», що є «пам'яттю» Бога про людину. Перебувати в ній – це перебувати у вічному житті.
- 513 Тіло людини віддають землі, за словами Святого Письма: «Бо ти є порох і вернешся в порох» (Бут. 3, 19). «Спочиває» тіло в землі, за поширеним звичаєм в Україні, головою в бік сходу, на знак очікування пришествя Христа – «Сонця правди» зі сходу. На могилу ставлять хрест – знак початку перемоги над смертю, що ним стала смерть Ісуса Христа на хресті.
- 514 Є чотири Чини поховання: священників, монахів, мирян і дітей. За чином похорону священника ховають єпископів та священників. За чином похорону мирян ховають усіх інших охрещених і миропомазаних, а також і дияконів. За чином похорону дітей ховають дітей до семи років.
- 515 Чин похорону священника містить численні читання зі Святого Письма. А глибокі стихири про сенс людського життя є своєрідним «духовним заповітом», останньою проповіддю померлої духовної особи, зверненою до живих.
- 516 Чин чернечого похорону, який включає всі ступені чернецтва: послушника (новика), монаха і єромонаха, відрізняється від інших похоронних чинів способом одягання тіла усопшого та приготуванням його до погребення. У самому Чині погребення мовиться про відречення від світу, чернечу посвяту, обіти і розлучення з монашою спільнотою.

- 517 Чин похорону мирян складається зі стихир, змістом яких є трагічність смерті, породженої гріхопадінням, і християнська відповідь на смерть у співі євангельських блаженств. Настає «останнє цілування» – християнське прощання з померлим, у якому смуток поєднується з надією. Завершується чин похорону панахидою на цвинтарі та запечатанням гробу «до другого і славного Пришестя Христа».
- 518 Чин похорону дітей несе слова потіхи для батьків і віру, що Бог прийняв дитину до Себе. Цей Чин не містить молитов за прощення гріхів, оскільки дитина їх ще не має і є невинною, як був невинним до гріхопадіння сотворений Богом Адам.

6. Поминання усопших

*«Якби він не надіявся, що поляглі встануть (з мертвих),
зайвим і смішним було б молитися за мертвих»
(2 Мак. 12, 44)*

- 519 Зі смертю людина покидає цей світ і стає перед Богом. Для гідної зустрічі з Господом їй потрібна молитовна підтримка живих, заступництво Пресвятої Богородиці, ангела-хоронителя та всіх святих. Тому на звістку про смерть рідні, близькі й знайомі померлого збираються біля усопшого на предстояння (грецькою *парастас*), щоб молитися за нього. Таким чином уже від парастасу починається поминання душі усопшого. Протягом ночі, за християнським звичаєм, читають Псалтир за упокій душі усопшого, а за упокій священика чи єпископа – Євангеліє.
- 520 За давнім звичаєм, у день похорону до домівки покійного сходяться родичі й сусіди, щоб молитовно пом'янути усопшого на спільній трапезі (слов'янською – *тризна*) й потішити осиротілих домашніх. Наступні поминання відбуваються вже у храмі дев'ятого, сорокового дня та в кожен річницю його смерті. Християнське поминання долає розділення між живими і померлими.
- 521 Церква визначає й інші дні для поминання усопших. Такими днями є кожна субота, коли поминаємо усопших з усіма святими; М'ясопусна субота, три суботи Великого посту (друга, третя і четверта) та заупокійна субота перед Неділею П'ятдесятниці є днями «вселенського поминання усопших». Є ще звичай поминання всіх усопших конкретної місцевості або парохії наступного дня після храмового празника, на знак єдності живих і померлих. У пасхальний час та на П'ятдесятницю (Зелені Свята) парафіяльна спільнота приходиться на

цвинтар, щоб над гробами помолитися за померлих і поділитися з ними радістю Христового воскресіння і нового життя. Цвинтар є посвяченим місцем: доглянутий і прибраний цвинтар – найкращий доказ належного ставлення живих до померлих. Майже всі поминальні дні випадають на суботу. Оскільки Спаситель світу спочив у гробі у Велику суботу, очікуючи Воскресення, то субота для християн стала днем поминання усопших, які очікують воскресіння в останній день.

3. Екзорцизм

- 522 Святе Передання називає диявола та його ангелів ворогами людського роду й противниками спасіння. Найтяжчим випадком панування диявола над людиною є одержимість. Для звільнення людини від одержимості Церква використовує особливі молитви, які складають Чин екзорцизму – вигнання диявола. Цей Чин може звершувати тільки екзорцист – священник, поставлений на це служіння з благословення єпископа. Божественна благодать через молитву екзорциста визволяє людину з-під влади лукавого.
- 523 Одержимість трапляється за допустом Божим через грішне й нерозкажане життя чи іншу причину, коли люди фізично або психічно узалежнюються від «підступів лукавого». Проте, здобуваючи владу над тілом і волею особи, диявол ніколи не зможе стерти образу Божого в ній, тому людина, за молитвою Церкви, завжди зможе визволитися з-під влади диявола.

4. Інші моління

а. Акафіст

- 524 До найпоширеніших богослужінь поза добовим колом у нашій Церкві належить акафіст. Слово *акафіст* у перекладі з грецької мови означає «несідальний (гимн)», тобто це особливий вид молитовно-хвалебних пісень на честь Христа, Богородиці та святих, торжественність яких підкреслює стояча молитовна постава. Акафіст відправляють спільно у храмі чи приватно. Традиційно акафіст складається з дванадцятьох пісень, які охоплюють двадцять чотири строфи. Число строф відповідає двадцяти чотирьом літерам грецького алфавіту, кожна літера якого розпочинає нову строфу, що й утворює акростих – фразу, складену з початкових букв кожної строфи, чим і висловлюється повнота змісту акафіста.

- 525 Кожна пісня акафіста складається з кондака, в якому виголошується молитовна тема, що закінчується співом «Алилуя», та ікоса, в якому розвинуто задану кондаком тему. Акафіст закінчується повторенням першої пісні – спочатку ікос, тоді кондак. Таким чином висловлюється безперервність тривання молитви, коли «кінець» стає новим «початком».
- 526 Найдавнішим з-поміж відомих є Акафіст до Пресвятої Богородиці, що його співають на Утрені п'ятої суботи Великого посту, а також в інші дні літургійного року. На зразок Акафіста до Пресвятої Богородиці було створено й акафісти до Пресвятої Тройці, Ісуса Христа, Чесного і Животворящего Хреста Господнього, Ангелів та Святих, а також на честь чудотворних ікон та навіть духовних потреб (за усопших, підготовка до Причастя тощо).
- 527 Акафісти до Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці і Святих поєднують у собі молитовне спілкування зі святою особою, спомин окремих подій з її життя та його богословське осмислення і молитву серця через ритмічне повторення окремих головних слів «Алилуя» та «Радуйся».

б. Молебень

- 528 Молебень (грецькою *параклис*) – подячне або прохальне моління до Христа, Богородиці й святих з приводу подій у житті церковної спільноти, суспільства або окремої особи чи їхніх потреб. У прохальних молебнях просимо Божої милості, охорони, заступництва й допомоги, а в подячних, чи прославних, дякуємо Богові за Його благодіяння. Молебні служать в часи радісних чи тривожних подій життя народу: в подяку за отримані Божі благодіяння, на захист у час стихійного лиха (посухи, повені, голоду), нашествия ворогів тощо – або на прохання вірних у зв'язку з різними обставинами їхнього життя, наприклад, за здоров'я хворого. Молебні також служать з нагоди особливих подій церковного життя, під час святкування храмового празника та в дні пам'яті святих.
- 529 Прагнення одухотворити людську діяльність, звершувати її з Божою допомогою та з Божим благословенням лежить в основі розмаїття молебнів. Сповнені благань, ці богослужіння мають характер сильної, глибокої молитви, яка гуртує молільників у зворушливій любові до Бога й одне до одного.

в. Колядки, щедрівки, релігійні пісні (канти)

- 530 На землях Руси-України вже від початків християнства почали з'являтися власні, місцеві оригінальні співані молитви. У них елементи давньоруської культури були вдало використані для вираження християнської Благовісті. Прикладом такої інкультурації в нашій традиції є, зокрема, колядки та щедрівки. Під впливом християнства народні колядки стали оспівуванням народження у Вифлеємі Богочоловіка від Діви Марії. Тепер, пізнавши в Ісусі Христі правдивого Бога, зраділи «небо і земля», «ангели і люди»; вселенську радість цілого творіння передано образами сонця, місяця та зірок, котрі, як і все творіння, прийшли поклонитися божественному Дитяті.
- 531 Напередодні Водохреща до колядок долучається співання щедрівок. Богоявлення на Йордані стало щедрим джерелом християнського життя, з якого випливають усі блага: щастя, здоров'я, багатства тощо. Саме такі побажання містяться у співаних щедрівках та віншуваннях.
- 532 Віра народу в Христа й Богородицю знайшла своє молитовне відображення також в інших релігійних народних піснях – кантах. Яскравим прикладом молитовного канту є Пісня про Почаївську Божу Матір. Релігійні пісні поділяються на різні цикли: Господські, Богородичні, Святих. Вірні співають їх під час прощ до святих місць, у храмах, домівках тощо. Ці пісні передають автентичну християнську «душу народу» і кращі з них є своєрідними «народними псалмами».

III. ЧАС І ПРОСТІР ЦЕРКОВНОЇ МОЛИТВИ

Вступ: Єдність видимого і невидимого в БОГОСЛУЖБОВОМУ ЖИТТІ ЦЕРКВИ

- 533 Богослужіння Церкви – це служіння Бога людям і служіння людей Богові. Отець, і Син, і Святий Дух – невидимий Бог – виявляє Свою присутність через богослужбові дії. Божий Син Ісус Христос для спасіння людей стає людиною, щоб піднести людей до «речей невидимих» (пор. Євр. 11, 1). У богослужінні люди відкривають і пізнають Божу благодать, любов, мир, спасіння, таїнственно входять у Царство Боже. Звершуючи богослужіння, люди досягають недосяжного Бога, тобто обожествлюються (пор. 2 Пт. 1, 4).
- 534 У християнському богослужінні Первосвященником є Сам Христос. Він «Той, Хто приносить і Кого приносять», Він – Священик, який приносить жертву і водночас Сам – Жертва. У Церкві це приношення Христа стає для нас видимим у богослужінні. Вірні в богослужінні приносять Христу Богові «самі себе, і один одного, і все життя» своє. Через зовнішні знаки богопочитання людина розвиває духовне, внутрішнє богослужіння, що його святий апостол Павло назвав «словесною службою»: «Тож благаю вас, брати, на милість Божу, віддати тіла ваші як жертву живу, святу, приємну Богові: богослужбу від вас розумну [церковнослов'янською *словесное служеніє*]» (Рм. 12, 1).
- 535 Земне богослужіння нерозривно пов'язане з невидимим небесним: «Ми, херувимів тайно являючи і Животворящій Трійці трисвяту пісню співаючи, всяку нині житейську відкладім печаль, щоб і Царя всіх ми прийняли, що Його у славі невидимо супроводять ангельські чини». Невидиме небо завдяки воплоченню Христа «прихиляється» до землі, а видиме земне завдяки Христовому воскресінню сповнюється невидимим небесним. Тому богослужіння є небом на землі, під час нього ми, земні, кормимося «небесним хлібом», тобто Христом. Саме Пресвята Євхаристія є поєднанням видимого і невидимого, земного і небесного, людського і божественного, часу і вічності. Таке поєднання вічності й часу в богослужіннях Церкви яскраво описує святий Йоан Золотоустий: «Бо віруємо не в те, що бачимо; бо одне бачимо, а інше віруємо. Така ж бо природа Таїнства [...]. Коли невіруючий чує про купіль, він вважає, що це проста вода; я ж беру до уваги не тільки те, що бачу, а й очищення душі силою Святого Духа»³⁷⁵.

³⁷⁵ Йоан Золотоустий, *Гомілії на Перше послання до коринтян*, 7, 1.

536 Богослужіння видимо являє спільноту Церкви як ікону невидимої спільноти Отця, і Сина, і Святого Духа. Звершуване Церквою богослужіння через обряд діє і на тілесні чуття людини: ми бачимо храм та ікони, чуємо молитовний спів, вдихаємо запах ладану, відчуваємо смак «благого Господа», торкаємося устами ікон і Євангелія. Усі органи чуття нашого тіла беруть участь у богочитанні, аби людина всеціло, духом, душею і тілом, приносила Богові «словесну службу».

А. Ритми літургійної молитви

537 Існування людини в часі вказує на її обмеження і минушість: час позначає початок і кінець нашого земного життя. Ми вимірюємо хронологічний, історичний час різними одиницями: днями, тижнями, місяцями, роками. Саме в цей історичний час увіходить Бог. Будучи безсмертним, Він воплотився, народився, жив і помер як людина, а Своїм воскресінням третього дня розірвав кайдани минушості. Адже «Христос, воскреснувши з мертвих, вже більше не вмирає: смерть над Ним більше не панує» (Рм. 6, 9). Людина в Христі переходить із минушості до життя вічного «нині, і повсякчас, і на віки вічні»: «Завжди діє одна й та ж сама благодать Святого Духа. І щоразу це – Пасха»³⁷⁶. У богослужбовому житті Церкви таїнство Пасхи є осердям літургійного часу, в якому уприсутнюються та актуалізуються події спасіння. У богослужіннях Церква споминає спасительні Таїнства Ісуса Христа. Оскільки Пасха Христа триває в минушому часі, то й богослужіння Церкви побудовані в трьох колах, відповідно до трьох одиниць часу – добовому, тижневому та річному.

1. Добове коло (Часослов)

538 Господь Бог сотворив світ у часі, в якому чергуються світло і темрява, день і ніч, пори року: «Нехай будуть світила на тверді небесній, щоб відділяти день від ночі, й нехай вони будуть знаками для пір (року), для днів і років» (Бут. 1, 14). Чергування ночі і дня в розповіді про сотворення світу є знаком творчої дії Бога, який привів усе з небуття до буття. Тому для спомину цієї дії богослужіння добового кола розпочинається з вечора. «І був вечір і був ранок...» (Бут. 1, 5нн).

539 День, згідно зі Святим Письмом, – це період життя. Господь Бог сотворив світло, відокремивши його від темряви. Цей зміст вкладено в

³⁷⁶ Йоан Золотоустий, *Коментар на Перше послання до Тимотея. Гомілія 5, 3.*

розуміння добового кола: піднесення творіння з темряви небуття до світла буття, а відтак – від світла видимого до світла невидимого. Ось чому біблійний день – як символ наближення світу до Бога і входження Бога у світ – є водночас днем літургійним.

- 540 Добове коло богослужінь нашої Церкви побудоване на ідеалі безнастанної молитви, вираженому біблійним числом сім, яке є образом повноти і досконалості: «Сім раз на день я Тебе хвалю за Твої присуди справедливі» (Пс. 119 (118), 164). До такої молитви заохочує і святий Василій Великий: «щоб і для нас щодень було за правило: сім разів на день славити Бога»³⁷⁷. Основою цього молитовного правила є Псалми, що переплітаються з іншими моліннями: гимнами, стихирами, тропарями, кондаками та ектеніями. Добові богослужіння, а саме: Вечірня, Повечір'я, Північна, Утреня, Перший, Третій, Шостий і Дев'ятий часи, а також Обідниця – містяться в богослужбовій книзі під назвою Часослов³⁷⁸.

а. Вечірня та утреня

- 541 Із богослужінь добового кола в парафіяльне життя найбільше ввійшли *Вечірня* та *Утреня*. У суботу ввечері служать *Велику вечірню*, а в неділю вранці – *Воскресну (Недільну) утреню*. На Господські і Богородичні празники та свята бдінних святих служать *Вечірню зі Всенічним бдінням* (чуванням), під час якої звершують Литію і благословляють хліб, пшеницю, вино й олію, на знак багатства дарів, отриманих від Господа. Особливе богословське, духовне і поетично-мистецьке багатство Вечірні й Утрени допомагає нам глибше сприйняти історію спасіння.
- 542 Молитовне значення Вечірні полягає в прославленні Господа, проханні про дари і каятті за провини. Ці три основні її елементи переплітаються між собою. У Псалмі 104 (103) прославляємо Господа за Його творіння, а на «Господи, візвав я до Тебе» (Пс 141 (140); 142 (141); 130 (129); 117 (116)) висловлюємо каяття і просимо прощення. Важливими елементами Вечірні є *кадіння* та *світло*. Дим кадила, що піднімається вгору, висловлює нашу покайну молитву, яка восходить до Господа, а в гимні «Світло тихе» співуємо Христа, який неміччю Свого хреста здолав силу диявола і «життя дарував усьому світу». У гимні «Сподоби, Господи» просимо про охорону від гріха «у вечір цей» світлом Божих настанов.

³⁷⁷ ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Слово про подвижництво*, I, 4.

³⁷⁸ *Гупікь Церкви Руско-Каволіческя*, Львів, 1899, с. 5.

- 543 Завершується Вечірня піснею Симеона Богоприємця: «Нині відпускаєш раба Твого, Владико» (див. Лк. 2, 29-32), у якій уся спільнота разом із праведним Симеоном висловлює радість зустрічі з Господом цього вечора, а також готовність до зустрічі з Ним у славі, коли побачимо Його «обличчям в обличчя» (пор. 1 Кр. 13, 12), коли остаточно узріємо спасіння Боже, «приготоване перед лицем усіх людей».
- 544 Основними частинами Утрени є шестипсалміє, читання Євангелія, канон, хвалитні псалми та славослов'я. Шестипсалміє, яким починається Утрень, відображає чужання вірних в очікуванні переможного приходу світла Христового. В історії спасіння «ранком», чи «утренею», стало богоявлення – прихід «світла у темряву». Воно почалося ще у Вифлеємі, тому на початку Утрени співаємо різдвяну ангельську пісню: «Слава в вишніх Богу, а на землі мир». Боже Світло возсіяло над Йорданом, що знаменуємо співом: «Бог Господь і явився нам, благословен, хто йде в ім'я Господнє». Перемогою світла над темрявою стало Христове воскресіння. Радість цієї перемоги чудово передано в піснеспіві «Ангельський собор» Воскресної (недільної) утрени: мирноносиці, котрі ще на світанку поспішали до Господнього гробу, побачили ангела, що звіщав воскресіння Христа – «Світла великого».
- 545 У воскресному Євангелії слухаємо звіщання ангела: «Він воскрес! Його немає тут...» (Мр. 16, 6) і самого Христа: «Подай сюди твій палець! [...] Та й не будь невіруючий, – а віруючий!» (Йо. 20, 27). Вірні, подібно до мирноносиць, у піснеспіві «Воскресіння Христове бачивши» сповідують Христа воскреслого і, підходячи до тетраподу, цілують Євангеліє.
- 546 Після Псалма 50 «Помилуй мене, Боже» співають канон – піснеспів, у якому святковану подію оспівують на тлі історії спасіння. Пісні канону починаються з оспівування визволення Ізраїлю з Єгипетської неволі та включають молитви-гимни різних старозавітних пророків. Завершується канон прославою Пречистої Діви Марії, яку звеличуємо піснями як «Богородицю і Матір Світла». При сході сонця Церква оспівує Христа – життєдайне Світло: «Зішли світло Твоє, Христе Боже, і просвіти серце моє»³⁷⁹.
- 547 Радість осяяної Христовим Світлом душі виявляється в *хвалитних псалмах* (148–150), у яких людина закликає всю вселенну прославляти Бога та благословити Його за дар світла – Об'явлення Його Сина. Тому

³⁷⁹ Часослов, Утрень, світильні у Великому пості, глас 3.

наприкінці Утрени священник розпочинає Велике славослов'я словами: «Слава Тобі, що показав нам світло!» Споглядання цього світла веде нас до боговидіння, у «світлі» Христа можемо побачити неприступне «світло» Божої слави: «У світлі Твоєму побачимо світло». Завершується Утренья подякою і проханням за всю церковну спільноту та за життя світу.

б. Інші богослужіння добового кола

- 548 *Повечір'я* – це богослужіння, яке відправляють після Вечірні перед нічним відпочинком. *Велике повечір'я* служать у Великий піст та на празники Різдва, Богоявлення і Благовіщення; в інші дні служать *Мале повечір'я*. Повечір'я містить у собі благодарення Господа за прожитий день, звершені справи та прохання про прощення гріхів, спокійну ніч і мирний сон. «Надзвичайно корисно, – навчає святий Василій Великий, – замислюватися над минулими прогріхами, щоб остерігатися їх у майбутньому. Тому-то й сказано: *За те, що кажете у серцях своїх, на ложах своїх, – покайтеся* (Пс. 4, 5)»³⁸⁰.
- 549 У *Північній*, чуваючи в очікуванні Пришестя Господа, просимо Його про спокійну й безгрішну ніч. Згадуючи при цьому й саму смерть, молимося, щоб вона не застала нас зненацька. «Треба випередити вранішню зорю, – заохочує святий Василій, – і вставати на молитву, щоб день не застав нас у ліжку, бо сказано: *Очі мої випередили світанок, щоб роздумувати над словами Твоїми* (Пс. 119, 147)»³⁸¹. Сам Спаситель молився серед ночі та закликав своїх учнів чувати. Північна, як і Повечір'я, завершується взаємним прощенням і молитовним благанням за всіх живих і померлих.
- 550 На *Часах*, які мають біблійно-богословську і святоотцівську основу, вірні споминають спасительні євангельські події, а також просять у Господа благодаті для християнського сповнення повсякденних справ і трудів дня.
- 551 У *Повсякденних часах* вірні, усвідомлюючи труднощі й небезпеки дня, благають Господа про допомогу. У *Великопосних часах* молільники споглядають Розп'ятого Христа, черпаючи від Нього силу нести щоденний хрест, щоб стати співучасниками відкуплення людського роду. *Царські часи* зосереджують увагу молільників на найбільших спасительних подіях: Різдві, Богоявленні та Страстях і Воскресінні.

³⁸⁰ ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, Обширні правила, 37, 4.

³⁸¹ ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, Обширні правила, 37, 5.

- 552 *Перший Час*³⁸² служать наприкінці Утрени, оскільки він разом з Утреною позначає початок дня в молитві «Христе, Світло істинне, що освітлюєш і освячуєш кожную людину, яка приходить на світ. Нехай позначається на нас світло обличчя Твого, щоб у ньому ми побачили Світло неприступне»³⁸³. *Третій Час* служать на спомин години, коли Святий Дух зійшов на апостолів. «О третій годині, – навчає святий Василій Великий, – слід ставати до молитви і збирати братію, хоча б кожен і був зайнятий своїми обов'язками. Згадуючи дар Святого Духа, який отримали апостоли о третій годині, усі однодушно поклоняємося, щоб і ми стали достойними духовного освячення, і просимо, щоб Святий Дух став наставником і учителем в усьому, що корисне, за словами Давида: «Не відкидай мене від обличчя твого, духа твого святого не відбирай від мене» (Пс. 51 (50), 13), а в іншому місці: «Хай дух твій добрий мене веде по землі рівній» (Пс 143 (142), 10). А по молитві знову вертаймося до праці»³⁸⁴.
- 553 У *Шостому часі* Церква споминає страждання Христа на хресті. Псалми цього часу, що описують страждання праведника, який уповає на Господа, пророчо вказують на спасительні страсті Ісуса Христа. Приклад Спасителя показує, що спасіння пов'язане із зусиллями, а можливо й стражданнями. Вони для кожного стають щоденними «хрестами», від яких треба не втікати, а сміливо приймати їх і нести аж до хвили власного переходу до вічності. Тому на великопосному Шостому Часі благаємо Господа: «Ти, Христе Боже, що в шостий день і годину на хресті прибав зухвалий гріх Адама в раю, розірви рукописання й наших гріхів і спаси нас»³⁸⁵. Великопосний Шостий Час особливий тим, що включає щоденні читання з Пророцтва Ісаї та аскетичного «путівника» – «Ліствиці» преподобного Йоана Ліствичника.
- 554 У *Дев'ятому часі* молитовно споминаємо животворящу смерть Спасителя на хреснім дереві (пор. Мр. 15, 30). У моліннях звертаємося до Нього: «Ти, Христе Боже, у дев'ятій годині задля нас тілом смерті зазнав, тож умертви нашого тіла хотіння і спаси нас»³⁸⁶. Моління

³⁸² Назви *Перший, Третій, Шостий і Дев'ятий час* віддзеркалюють відлік годин дня, починаючи від сходу сонця, і приблизно відповідають нашим 7-й, 9-й, 12-й і 15-й годинам.

³⁸³ *Часослов*, Час I, Кінцева молитва.

³⁸⁴ Василій Великий, *Обширні правила*, 37, 3.

³⁸⁵ *Часослов*, Час VI, Великопосний тропар.

³⁸⁶ *Часослов*, Час IX, Великопосний тропар.

Дев'ятого часу знімає страх смерті, бо вона не спроможна перекреслити Божого задуму.

2. Тижневе коло (Октоїх)

- 555 Згідно з книгою Буття, Бог шість днів творив, а сьомий день благословив і освятив. «Того бо дня спочив Бог від усього Свого діла, що, творячи, зробив був» (Бут. 2, 3). Відповідно ї люди вибудували хід свого життя в такому ж семиденному ритмі. Протягом шістьох днів тижня вони, подібно до Бога, працюють, а сьомого дня звільняються від турбот, щоб святкувати «день Господній».
- 556 Гріх, а разом з ним смерть, які ввійшли в історію через гріхопадіння людини, визначають минущість часу і відтак неповноту семиденного циклу. Усвідомлення людьми неповноти історичного часу вже від доби пророків призвело до духовних пошуків нового Дня Господнього – особливого, надзвичайного «восьмого дня», у якому повнота часів буде відновлена.
- 557 Цим «Днем Господнім» стали смерть і воскресіння Христа. Він, довершуючи Старий Завіт, зволив померти на хресті шостого дня тижня (у п'ятницю). Сьомого дня, у суботу, Господь у гробі відпочив «від усього свого діла» (Бут. 2, 2). Про це у Велику суботу Церква співає так: «Що за відпочинок сьогодні? Це споконвічний Цар, що стражданням довершив спасіння, відпочиває в гробі й нам подає новий відпочинок»³⁸⁷. Після суботнього «спочинку», «першого дня тижня» (пор. Мр. 16, 1-2), тобто в неділю, воскреслий Господь возсіяв із гробу. Для християн цей перший день став справжнім «Днем Господнім», надзвичайним і спасительним. «Так день, котрий був першим, буде і восьмим, щоб перше життя не було більше відібране, а стало вічним»³⁸⁸. Церква святкує День Господнього воскресіння літургійним «ламанням хліба», тобто Євхаристією, причащаючи вірних до вічного життя.
- 558 Вже з перших століть Церква вшановувала суботу як святий «сьомий день» відпочинку та спілкування з Господом, а неділя стала «восьмим днем» – днем святкування Христового воскресіння. Ще й досі в Церквах візантійської традиції субота і неділя завжди є днями євхаристійними, навіть у час Великого посту. «Справді, як зможеш ти

³⁸⁷ *Квітна тріодь*, Велика субота, Утренья, стихира на хвалитних.

³⁸⁸ Августин Іпонський, *Лист 55: Відповіді на питання Януарія*, 9, 17.

подивитися в обличчя неділі, якщо не поважаєш суботи? Чи відомо тобі, що ці двоє – сестри і скривдити одну означає зневажити іншу?»³⁸⁹.

а. Неділя

559 Подія смерті й воскресіння Христа була й залишається основною темою християнського благовістування. Її не тільки проповідують, а й євхаристійно переживають та відтворюють. З одного боку, день Христового воскресіння був одним із днів історії людства, а з іншого – своєю особливістю він підіймається над історією. Адже людська історія позначає скінченність творіння, а Христове воскресіння подолало історичну минущість. Тому подія воскресіння триває, «діється» в змінних і минутих історичних епізодах. Церква літургійно підкреслює історичність воскресіння, щороку святкуючи Пасху-Великдень. Натомість божественне тривання цієї події в історії виявляється в щонедільній Євхаристії. Кожна неділя – це згадування Пасхи, коли на Божественній Літургії Воскреслий Христос являє Свою присутність. Неділя є іконою славного зновупришестя. Таким чином Воскресіння як «празників празник» входить у ціле життя людини, освячує його і переображує в свято. Неділю – восьмий день – оспівуємо вісьмома гласами-напівами, які протягом року щотижня йдуть один за одним. Тижневе коло в християнстві є у своїй основі пасхальним, адже саме від Пасхи починається відлік нового творіння та його історії в щоденних подіях і взаєминах, у «творінні старому», смертному.

б. Інші дні тижня

560 Як і добу, християнство сприймає весь тиждень як ікону історії спасіння, початок якої – у сотворенні світу, а довершення – у славному зновупришесті Христа. *Неділя* – восьмий день, перший і єдиний день нового творіння – стає першим днем тижня. Неділя як «восьмий день» є пророчим знаком і початком прийдешнього «воскресіння мертвих і життя будучого віку» (Символ віри). Шість днів тижня, від понеділка до суботи, Церква оспівує здійснення Божого задуму – від сотворення світу до його повноти та звершення.

561 *Понеділок* присвячено «другому дню» сотворення, коли Бог виокремив у творінні небо: «І назвав Бог твердь – небо» (Бут. 1, 8), мешканцями якого є ангели. Подібно, як ангели уособлюють невидиме творіння, люди

³⁸⁹ Григорій Ніський, *Про покаяння*.

уособлюють видиме. Адже людина – вінець видимого творіння. Серед людей же, за словом Христа, не було більшого понад Йоана Хрестителя. Його особі присвячено *вівторок*. *Середу* Церква присвячує животворящому хрестові Господньому, згадуючи, як через «жадобу насолоди» людину було прогнано з раю і «дерево непослуху» зродило світові смерть, а «хресне дерево» Христа повернуло життя і дарувало нетлінність³⁹⁰. Для спасіння людства Отець посилає у світ Свого Сина, «що народився від жінки» (Гл. 4, 4). Тому середа також присвячена Пресвятій Богоматері. Воплочений Син Божий, Ісус Христос, засновує Свою Церкву на апостолах, яких посилає у світ: «Як Мене послав Отець, так Я посилаю вас» (Йо. 20, 21). Пастирську турботу Церкви про людей уособлює святитель Миколай Чудотворець, архієпископ Мирликійський. Саме тому *четвер* присвячено апостолам і святому Миколаєві.

- 562 Виконуючи волю Отця, Ісус Христос – Агнець Божий, що бере на Себе гріх світу (пор. Йо. 1, 29), – добровільно приймає смерть на хресті і хрестом перемагає смерть. Тому *п'ятниця* – це спогад про спасительне розп'яття Христа. Літургійне значення *суботи* виражає кондак: «Тобі, Господи, Творцеві природи, вселенна приносить, як первістки, богоносних мучеників». У богослужіннях суботи Церква охоплює всю цілість історії спасіння, величаючи всіх святих: «Апостоли, мученики і пророки, святителі, преподобні і праведні, що добре подвиг звершили і віру зберегли»³⁹¹. У суботу Церква молиться також і за усопших з вірою і надією на те, що вони упокояться зі святими: «Зо святими упокой, Христе, душі слуг Твоїх, де немає болізни, ні печалі, ні зітхання, але життя безконечне»³⁹².

в. Порядок гласів Октоїха

- 563 Моління і піснеспіви тижневого кола долучають до Божественної Літургії і богослужінь денного кола. Ці моління розспівуються означеним черговим гласом (грецькою *іхос* – *звук, відлуння*). Традиція церковного співу на вісім гласів впливає з події Пасхи – «Восьмого дня». Повне «восьмигласся» триває вісім тижнів. Зібрані воедино, моління восьми гласів складають книгу під назвою *Октоїх* (з грецької *Восьмигласник*).

³⁹⁰ Пор. *Октоїх*, глас 3, середа, вечірня, стихира на стиховні.

³⁹¹ *Часослов*, Повсякденна служба, субота, тропар всім святим.

³⁹² *Часослов*, Повсякденна служба, субота, кондак усопшим..

564 Вісім гласів тижневого кола утворюють «стовп», підніжжям якого є перший глас, а вершиною – восьмий. На цій «вершині» знову вибудовується перший глас, який співають із наступної неділі. Так із гласів, наче зі щаблів, вибудовується «духовна драбина» між теперішнім часом і Днем Господнього Пришестя. Щороку спорудження цієї «драбини» розпочинається в Томину неділю й завершується у Квітну. «Пасхальний час» тижневих кіл неначе «оперезує» історичний час і дає нам змогу сприймати все життя у світлі пасхальної радості.

3. Річне коло богослужінь

565 Богослужіння літургійного, або церковного, року побудовані на нерухомому і рухомому циклах, перший з яких пов'язаний з незмінними датами року, а другий – із змінною датою Пасхи. Літургійний рік пов'язаний з астрономічним роком так, щоб, споминаючи, уприсутнюючи й переживаючи в богослужіннях усі найважливіші події історії спасіння, увінчати рік благістю Божою³⁹³.

566 Церковний рік розпочинається 1 вересня, яке за старим стилем випадає на 14 вересня календарного року. Два стилі обчислення літургійного року (старий і новий) утворилися через те, що за кожних 128 років календарний рік відстає від астрономічного на одну добу. Для відновлення відповідності між календарним і астрономічним роками Римський папа Григорій XIII провів 1582 року календарну реформу, вилучивши з тодішнього обрахунку року десять діб. Так виникли новий і старий стилі, або григоріанський та юліанський календарі. Від часу календарної реформи різниця між двома стилями збільшилася до 13 діб і зростатиме в майбутньому. Наслідком різних способів обчислення є і неоднакова дата святкування Пасхи за двома стилями та, відповідно, празників рухомого кола: інколи дати Пасхи можуть збігтися, але часом різниця може сягати і п'яти тижнів.

а. Рухоме коло (Постова і Квітна тріоди)

567 Осердям рухомого кола богослужінь літургійного року є свято Пасхи. Дата його святкування випадає на першу неділю після повного місяця від дня весняного рівнодення. Це значить, що кожного року дата святкування Пасхи буде «рухатися» – припадати на різні дні року (за григоріанським календарем від 22 березня до 25 квітня, а за юліанським

³⁹³ Пор. Анафора Літургії святого Василя Великого.

- від 4 квітня по 10 травня). Відповідно до зміни дати Пасхи щороку змінюються й дати початку Великого посту, а також празників Входу Господнього в Єрусалим, Вознесіння Господнього та П'ятдесятниці. Протягом цього періоду Церква супроводжує вірних богослужіннями літургійних книг Постової і Квітної тріодей (з грецької *трипіснець*). Постова тріодь містить богослужіння чотирьох неділей перед Великим постом і самого Великого посту, Квітна – періоду від Лазаревої суботи до Неділі всіх святих.

- 568 Богослужіння Тріодей літургійно провадять християнина від усвідомлення власної гріховності до духовного переображення. Великому постові передують чотири підготовчі неділі: Неділя митаря і фарисея, Неділя блудного сина, М'ясопусна та Сиропусна неділі. Готуючи вірних до посту, Церква в *Неділю митаря і фарисея* закликає наслідувати смиренність митаря й уникати гордині фарисея. У *Неділю блудного сина* Церква наголошує на необхідності покаяння як повернення з «чужини» гріха до Отчого дому. У *М'ясопусну неділю*, коли читається Євангеліє про Божий суд (див. Мт. 25, 31-46), Церква окреслює мету майбутнього посту – пізнати свої гріхи, висповідати їх та чинити діла милосердя. У *Сиропусну неділю*, або *Неділю прощення*, Церква закликає зробити перший крок у покаянні – взаємопрощення. Під час посту християни стримуються в їжі, однак це не самоціль, а засіб, щоб очиститися від пристрастей: «Якщо від їжі постити, а від пристрастей не очиститись, то даремний піст, бо не послужить до виправлення, а через нещирість душа уподібниться до злих демонів, котрі ніколи не їдять»³⁹⁴.
- 569 Правдивий піст полягає у «відкиненні всякого зла, стримуванні язика, відмові від гніву, похоті, обмовляння, неправди й кривоприсяги»³⁹⁵. Значення посту для християнина розкриває стихира з Вечірні в Сиропусну неділю: «Почнімо радісно час посту! Віддавши себе духовному подвигові, очистьмо душу, обмиймо тіло і стримуймося в їжі, і від усяких пристрастей, насолоджуючись духовними чеснотами. Зростаючи в них любов'ю, сподобимося всі побачити всечесну страсть Христа Бога і, радіючи духом, святу Пасху»³⁹⁶. Богослужіння постового часу поступово розкривають суть правдивого посту: засіявши «насіння

³⁹⁴ *Постова тріодь*, Сиропусний тиждень, середа, утренья, стихира на стиховні.

³⁹⁵ *Постова тріодь*, Перший тиждень посту, вівторок, вечірня, стихира на стиховні.

³⁹⁶ *Постова тріодь*, Перший тиждень посту, понеділок, вечірня, стихира на «Господи, взиваю я».

покаяння» у своєму серці (I неділя посту), виростимо «зрілий колос чеснот» (II неділя посту), щоб, споживши плід животворящего Дерева, «яке знову вводить до раю» (Хрестопоклонна неділя), сягнути «духовною драбиною (ліствицею)» (IV неділя, преподобного Йоана Ліствичника) висоти духовного очищення і покаяння (V неділя, преподобної Марії Єгипетської).

- 570 Святий Йоан Золотоустий, навчаючи про піст, наголошує на плодах посту в моральному та духовному житті: «Яка користь із посту, якщо ми провели його без добрих діл? Коли хтось скаже: “Я постив цілу Чотиридесятницю”, то ти скажи: “Я мав ворога і примирився, мав звичку злословити й покинув її, мав звичку божитися і позбувся тієї поганой звички”»³⁹⁷. Якщо провести піст із ревністю, то, як навчає Золотоустий, «одного тижня перестанемо клястися, наступного – подолаємо гнів, а ще через тиждень – викоренимо обмови, а в подальші тижні, ідучи такою дорогою все вище й вище, осягнемо вершину чесноти»³⁹⁸.
- 571 Після того, як ми звершили «спасенну для душі Чотиридесятницю», Церква в богослужіннях Квітної тріоди, починаючи з *Лазаревої суботи*, просить Господа сподобити вірних «побачити святий тиждень страстей, щоб прославляти в ньому великі Господні діла»³⁹⁹: воскресіння, вознесення, зіслання Святого Духа і славне знову пришествя. У дні *Страсного тижня* ми літургійно споминаємо і наново переживаємо останні дні земного життя Ісуса, Його страсті, смерть і погребення, й очікуємо Його воскресіння, коли Господь, «як пшеничне зерно, потрапивши в землю, рясний видав колос: Він підніс людей ще суцих від Адама»⁴⁰⁰.
- 572 Зростання християнина в обожествленні позначається богослужіннями неділь від Пасхи до П'ятдесятниці: воно починається від зустрічі з Воскреслим Христом (*Неділя Пасхи, Томина неділя та Неділя мироносиць*), внаслідок чого докорінно змінюється сама людина (*Неділя розслабленого, Неділя самарянки і Неділя сліпородженого*). Свято Переполовлення П'ятдесятниці в образі «живої води» вказує на обітницю Святого Духа, благодаттю Якого людина отримує обожествлення.
- 573 На сороковий день після Пасхи Церква оспівує Христове вознесення: Христос не покидає Церкви, а навпаки, – ті, хто в Христі, вже

³⁹⁷ Йоан Золотоустий, *Гомілії про статуї*, 16, 6.

³⁹⁸ Йоан Золотоустий, *Гомілії про статуї*, 4, 6.

³⁹⁹ Пор. *Квітна тріодь*, Лазарева субота, Вечірня, стихира на «Господи, взиваю я».

⁴⁰⁰ Пор. *Квітна тріодь*, Велика субота, Єрусалимська утренья, статія 1, стихира 29.

вознесені з Ним «на небо»⁴⁰¹. Тому святі Отці І Нікейського собору (яких поминаємо у *Неділю святих Отців*) уже споглядають Пресвяту Тройцю й соборно передають досвід богопізнання в Символі віри. Наслідуючи святих Отців, уся літургійна спільнота підноситься до споглядання Пресвятої Тройці в день П'ятдесятниці: «Нині народи стали мудрими через славу бачення Бога»⁴⁰². Завершується Квітна тріодь на цій вершині богопізнання, святкуючи пам'ять Всіх святих у першу Неділю після П'ятдесятниці.

б. Нерухоме коло богослужінь (Мінея)

574 Інші церковні свята – Господські, Богородичні та святих – завжди випадають на одне й те ж саме число й тому отримали назву нерухомих (слов'янською *неподвижних*) свят. Серед Господських свят головними є Різдво Христове (25 грудня/7 січня) і Богоявлення (6/19 січня). Їхнє значення – у явленні Світла-Христа, який перемагає темряву гріха. На другий день цих свят Церква святкує пам'ять осіб – учасників спасительних подій Різдва і Хрещення в Йордані: Собор Пресвятої Богородиці і Собор Йоана Хрестителя. З Різдвом Христовим пов'язане також свято Благовіщення Пресвятої Богородиці (25 березня/7 квітня, тобто за дев'ять місяців до Різдва).

575 Ще одне свято, пов'язане з Різдвом Христовим, – Різдво Йоана Хрестителя. Оскільки він народився за півроку перед Ісусом (пор. Лк. 1, 26), його різдво святкуємо 24 червня/7 липня, а зачаття, відповідно, 23 вересня/6 жовтня. До Різдвяного циклу празників належить також Обрізання Господнє (1/14 січня), яке святкуємо восьмого дня після Різдва Христового, і Стрітєння Господнє (2/15 лютого), коли, сорокового дня після Різдва, Ісуса як первородного сина принесли в Єрусалимський храм і склали за Нього пожертву. У цьому святі Церква святкує зустріч, або стрітєння Старого і Нового Завітів у постатях старця Симеона й пророчиці Анни та Богородиці з дитям Ісусом на руках. У празнику Переображення Господнього на горі Тавор (6/19 серпня) Церква святкує явлення повноти божественного світла, започаткованого в Богоявленні. Як у воплощенні «засяяв світові Спаситель наш, як світло від світла з'явлений Бог»⁴⁰³, так і в переображенні «уся

⁴⁰¹ Служебник, *Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого*, анафора.

⁴⁰² *Квітна тріодь*, Понеділок Святого Духа, Утреня, стихира на хвалитних.

⁴⁰³ *Мінея*, Святе Богоявлення Господа і Спаса нашого Ісуса Христа (6/19 січня), Утреня, стихира на хвалитних.

людська природа по-божому сіє»⁴⁰⁴ і світло Христове звершує переображення усього творіння. У празник Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста Господнього (14/27 вересня) Церква оспіває «дерево справжнього життя, яке було посаджене на Череп-місці» (Голготі). На ньому «предвічний Цар учинив спасіння посеред землі, а нині його воздвиженням освячуються кінці світу»⁴⁰⁵.

576 Церква з особливою любов'ю вшановує Преблагословенну Богородицю і Приснодіву Марію, яка нерозривно поєднана зі спасеним ділом її Сина. Протягом річного кола, крім уже згаданих свят Богородиці (Стрітіння і Благовіщення), святкуємо її Різдво (8/21 вересня), Введення у храм (21 листопада/4 грудня) та Успення (15/28 серпня). Від Різдва Богородиці почалося наше спасіння⁴⁰⁶, у Введенні – його проповідання⁴⁰⁷, а в Успенні – знак його звершення⁴⁰⁸. Зі святом Різдва Богородиці пов'язане свято Зачаття святої Анни, коли зачала Пресвяту Богородицю, або Непорочне зачаття Пресвятої Богородиці (9/22 грудня – за дев'ять місяців до її Різдва). Оскільки в Успенні Богородиця «світу не залишила»⁴⁰⁹, її предстояння в Церкві та її неустанне заступництво за людство перед своїм Сином виражене у святі Покрова Богородиці (1/14 жовтня). В Успенні Богородиця була переставлена з тілом до неба, однак залишила свої святощі – ризу і пояс – як «могутне забороло»⁴¹⁰ для вірних дітей. Ці святощі вшановують у свята Покладення ризи Пресвятої Владичиці нашої Богородиці у Влахерні (2/15 липня) і Покладення пояса Пресвятої Владичиці нашої Богородиці (31 серпня/13 вересня).

577 Церква сповідує Пасхальне таїнство також у празники своїх святих,

⁴⁰⁴ *Мінея*, Передсвяття Переображення Господа нашого Ісуса Христа (5/18 серпня), кондак передсвяття.

⁴⁰⁵ *Мінея*, Всесвітнє Воздвиження чесного і животворящего Хреста (14/27 вересня), Вечірня, стихира на Литії.

⁴⁰⁶ *Мінея*, Різдво Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії (8/21 вересня), Вечірня, стихира на Литії.

⁴⁰⁷ *Мінея*, Введення у храм Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і все діви Марії (21 листопада/4 грудня), тропар.

⁴⁰⁸ *Мінея*, Успення Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії (15/28 серпня), Вечірня, стихира на Литії.

⁴⁰⁹ *Мінея*, Успення Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії (15/28 серпня), тропар.

⁴¹⁰ *Мінея*, Покладення Ризи Пресвятої Владичиці нашої Богородиці у Влахерні (2/15 липня), тропар.

які з Христом співстраждали і з Ним були прославлені. Вона подає приклад їхнього життя вірним для наслідування, щоб привести всіх у Святому Дусі через Христа до Отця⁴¹¹. Літургійний спомин святих здійснюється в богослужінні й почитанні їхніх ікон та мощей. Датою почитання святих є зазвичай день їхньої смерті, тобто «народження до неба», а також день віднайдення або перенесення їхніх мощей. Кожний день церковного календаря присвячений визначеним святим. Літургійні служби святим зібрані по місяцях у дванадцятьох книгах, які називаються мінеями (з грецької *місячний*).

- 578 Християнські батьки у таїнстві Хрещення дають своїм новонародженим дітям переважно імена християнських святих. У наданні імені встановлюється духовний зв'язок між святим і людиною, яка отримує його ім'я. За давнім церковним звичаєм, діти отримують ім'я того святого, у день якого вони народилися.

В. Храм – місце спільної молитви

- 579 Святе Письмо Старого Завіту згадує, що патріархи виокремлювали місця, на яких Бог являвся їм: «І спорудив він [Авраам] там жертовник Господеві, що з'явивсь йому» (Бут. 12, 7). На цьому місці Авраам і молився Богові (див. Бут. 12, 8). Патріарх Яків назвав місце, на якому йому явився Бог, «домом Божим» (пор. Бут. 28, 17). За часів Мойсея святим місцем зустрічі з Богом стала «скинія Завіту», яку спорудили за Божим велінням: «Нехай вони мені спорудять святиню, щоб я міг жити серед них» (Вих. 25, 8). Скинія Завіту була місцем, де збирався народ і де Бог промовляв до народу.
- 580 У добу ізраїльських царів скинію Завіту було замінено будівлею храму. Храм, що його спорудив цар Соломон у Єрусалимі на горі Сіон, мав три частини: притвор, «святе» і «святеє святих». У «святотому святих» містилася головна святиня вибраного народу з часів виходу з Єгипту і Синайського союзу – ковчег Завіту зі скрижалями, посудиною з манною та розквітлим жезлом Арона (пор. Євр. 9, 4). Храм, у якому за законом Мойсея приносили жертви Богові, був видимим знаком перебування Бога зі Своїм народом.
- 581 Єрусалимський храм був прообразом Христа – справжнього «місця» зустрічі Бога і людини. Таким же «місцем» стала і Церква Христова –

⁴¹¹ Пор. II Ватиканський Собор, Конституція про святу Літургію *Sacrosanctum Concilium* [«Священний Собор»], 104.

спільнота вірних: «Ми бо храм Бога живого, як сам Бог сказав був: “Я поселюся в них, і (посеред них) буду ходити. Буду їхнім Богом, вони ж будуть моїм народом”» (2 Кр. 6, 16). Місце, де спільнота Церкви «на спомин» Христа (пор. Лк. 22, 19) збирається для «ламання хліба» (Ді. 2, 42) – служіння Євхаристії, є християнським храмом.

- 582 Спочатку християни збиралися на молитву й ламання хліба по домах, а в часи переслідувань – на місцях поховань мучеників, де згодом почали споруджувати храмові будівлі. На відміну від поганських храмів, де не було місця для людей, християнські храми будували як місце зібрання спільноти: спільнота, яка є «храмом Бога живого», освячує будівлю, а не будівля спільноту.
- 583 Українська назва «храм» походить від слова «хорони», що вказує на велич і красу «дому Божого». Християнський храм називаємо також «церквою», від грецького *κιριαке*, що означає «Господня», присвячена Богові будівля. Назва храму «собор» вказує на зібрання церковної спільноти на чолі з єпископом.
- 584 Купол храму символізує небо, а поєднання купола й нави (з грецької *корабель*) є образом поєднання Христа-Голови і Церкви – Його Тіла, а також поєднання у Христовому воплощенні «неба» і «землі». Українські храми будують переважно з одним, трьома чи п'ятьма куполами. Один купол символізує єдиного Бога, три – Пресвяту Трійцю, а п'ять – Христа і чотирьох євангелістів.
- 585 Поділ храму на притвор, храм вірних і святилище показує нам спрямування Церкви до повноти Царства. До храму входимо через *притвор*, який символізує перехід від щоденних турбот світу цього до «єдиного потрібного» (пор. Лк. 10, 42) – Царства Божого. Притвор – місце, де оглашенні й каяники перебували під час Літургії вірних; у притворі також розпочинаються чини Хрещення та Вінчання, а також здійснюються інші богослужіння.
- 586 *Храм вірних* є образом повноти Церкви: спільнота збирається довокола Христа, свого Голови, зображеного в центрі купола. На стінах храму розміщені численні ікони святих, які являють сопричастя земної Церкви і Церкви небесної. Посередині храму вірних на столі (*тетраподі*) з хрестом і свічками міститься храмова ікона або ікона свята, яку вірні почитають поклоном і поцілунком, входячи та виходячи з храму. У храмі вірних спільнота підносить молитви до Бога, перед іконостасом читають і проповідують Слово Боже, вірні при-

чашаються Тіла і Крові Христової. Перед тетраподом звершуються Чини Хрещення, Миропомазання та Вінчання, а перед іконою Спасителя – Чин Сповіді.

- 587 *Святилище*, до якого звернена вся літургійна спільнота, є символом неба, де міститься престол Небесного Царя, і Царства Божого. У святилищі посередині стоїть *престол* – символ Божого трону, перед яким збирається віруючий народ. Престол є також трапезою Тайної Вечері, до якої Господь запрошує свою Церкву. Тому на престол кладуть Євангеліє і на престолі ж освячують євхаристійні Дари. Посвячує престол єпископ, бо тільки з його благословення на ньому можна звершувати Літургію. Єпископ помазує новий престол святим миром, бо всяке освячення звершується Святим Духом, і вкладає в нього моці святих мучеників на звеличення їхнього досконалого слідування за Христом. При престолі звершується Чин Рукоположення. З північного боку від престолу розміщується *проскомидійник* (або «трапеза предложення»), на якому приготують чесні дари. За престолом міститься «горне сідалище». Воно призначене для єпископа, який очолює Літургію і є знаком присутності Христа – Великого Архиєрея (пор. Євр. 4, 14).
- 588 Храм вірних і святилище поєднує *іконостас*. Ікони на іконостасі являють невидиму присутність Христа і святих. Підвищення перед іконостасом називається *солеєю*; посередині неї є півкруглий виступ – *амвон*. Священик з амвона, мов ангел із каменя гробу Христового, благовістить перемогу Христа над смертю та причащає вірних. По обох краях солеї є *крилоси* – місця для читців і співців.

1. Ікона

а. Почитання святих ікон

- 589 У воплощенні Сина Божого «непреступного Бога [люди] побачили як приступного для всіх чоловіка»⁴¹². Старий Завіт забороняв творити ідола чи зображувати Бога, аби застерегти народ від ідолопоклонства: «Не робитимеш собі ніякого тесаного кумира, ані подобини того, що вгорі, на небі, ні того, що внизу, на землі, ні того, що попід землею, у водах» (Вих. 20, 4). У Новому Завіті воплощеного Бога – Ісуса Христа – можна було побачити, почути, доторкнутися до Нього (пор. 1 Йо. 1, 1), а тому й зобразити.

⁴¹² *Молитовник «Прийдіте, поклонімся», Акафіст до Богородиці, кондак 9.*

- 590 Згідно з християнським переданням, найдавнішими іконами є «Нерукотворний Спас» – лик Христа, чудесно відбитий на полотні, а також ікона Богородиці, яку, за традицією, написав апостол та євангелист Лука. Таке передання свідчить про те, що ікони та їхнє почитання згідні з апостольською вірою.
- 591 Одним із перших, хто надав іконопочитанню богословського обґрунтування, був святий Йоан Дамаскин, який навчає: «Поклоняюся іконі Христа як вочлененого Бога [...]. Бо честь, яку віддаємо образіві, належить Первообразіві»⁴¹³. В іконі ми почитаємо не саме зображення, а зображену особу, яку молитовно споглядаємо, бо ікона підносить наш ум від образу до Первообразу. Сьомий Вселенський Собор 787 р. засудив іконоборство і потвердив почитання ікон Господа Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці, ангелів і святих. При цьому Отці Собору відрізняли поклоніння-служіння, яке належить виключно Богові (грецькою «латрія»), від поклоніння-почитання (грецькою «проскінізіс»), яке віддаємо іконам, а також Євангелію, хресту та мощам святих⁴¹⁴. Ми вшановуємо ікони цілуванням, кадінням та запаленням свічок і лампад. Ікона – це також образно виражене вчення Церкви, тому її слід писати не довільно, а тільки згідно з іконописним канонам. Завдяки цьому каноніві лики Христа, Богородиці та святих є пізнаваними завжди і всюди.

6. Роль ікони в молитві

- 592 Ікону пишуть у молитві і для молитви. Щоб пізнати і сприйняти ікону, треба її молитовно *споглядати*. Хто лише *розглядає* ікону, той сприйме її тільки як витвір мистецтва. Споглядати ікону треба навчитися. Слово «споглядання» означає «глядіти», «дивитися вглиб». Першим кроком до споглядання є зосередження погляду на іконі, для чого перед іконою розміщують лампаду – знак божественного світла. Зосередження веде до внутрішньої тиші. Коли підносимо очі на ікону, бачимо постать чи групу постатей. Про те, хто зображений або яка подія передана, повідомляє напис на іконі, який містить ім'я обожествленої особи або назву свята.
- 593 Особу Христа на іконах зображають за допомогою певних ознак. Однією з них є хрещатий німб навколо голови Христа; на німбі на-

⁴¹³ Йоан ДАМАСКИН, *Слово перше на захист святих ікон*, 21.

⁴¹⁴ II Нікейський Собор, *Орос*.

писане грецьке слово «ὁ ὢν», що значить «Суший» («Я Той, Хто є»). Христа зображають у червоному хітоні, поверх якого накинуто синій плащ. Червоний колір хітона означає Божу природу Христа, яка в Його воплощенні зодягнулася в людську природу, що її символізує синій колір плаща. На іконах Переображення, Воскресіння, Вознесіння, Страшного суду, а також в образах Христа-дитяти на Богородичних іконах ризи Христа зображають золотими і білими кольорами, що представляють Божу і прославлену людську природу Христа.

- 594 Богородицю на іконах зображають у червоному мафорії (широкий плат, що вкриває голову та плечі) – символі Божої благодаті, якою Бог сповнив Діву Марію. Цей мафорій спадає на синій хітон (довга сорочка) – символ її людськості. На плечах і голові Богородиці зображено три золоті зірки, котрі символізують дівицтво Божої Матері: вона є Дівою «до Різдва, у Різдві і по Різдві»⁴¹⁵.
- 595 На іконах святих світло Божої присутності передане золотим кольором тла ікони та одягу, що символізує Божу благодать, яка проймає та наповнює всю особу. Таким чином від споглядання символів і знаків ми підносимося до споглядання осіб, явлених в іконі. Молитва перед іконою є спілкуванням з тим, хто на ній зображений, що виявляємо зокрема через знак хреста, кадження та цілування ікони.
- 596 Через ікону Бог звертається до людини, виявляє її покликання і покликає її до життя з Ним. «Побачити» Бога, який з ікони з любов'ю дивиться на нас, – це великий дар Божий, явлення «неба на землі». «Побачивши» Бога в іконі, ми стаємо здатними побачити Його в іншій людині.

в. Чудотворні ікони

- 597 Згідно з традицією Церкви новонаписану ікону освячують. Церковне освячення надає іконі «небесне благословення, благодать Святого Духа, цілющу силу проти всіх лукавств диявола»⁴¹⁶, чинить її «лічницею і джерелом зцілень для всіх, хто у хворобах до неї звертатиметься»⁴¹⁷, дає силу, щоб ми наслідували «життя і діла святих і цим сподобилися Божої благодаті й успадкували Царство»⁴¹⁸. Освячену ікону залучають до богослужіння Церкви та молитовного почитання в домівках.

⁴¹⁵ Пор. *Октоїх*, глас 7, воскресний богородичний.

⁴¹⁶ *Требник*, Чин освячення ікони Христа.

⁴¹⁷ *Требник*, Чин освячення ікони Богородиці.

⁴¹⁸ Пор. *Требник*, Чин освячення ікон святих.

- 598 Завдяки освяченню ікона стає місцем присутності в образі самого Зображуваного. Оскільки ікона являє присутність живої особи Христа, Богородиці чи святого, кожна ікона є благодатною. Ця благодатність, за даром Божим, може бути виявлена в чудах – такі ікони називаємо *чудотворними*. Знаками чудотворності ікон є зцілення хворих, навернення грішників, захист від нашествия ворогів, стихійних лих, а також самооновлення, мироточення, слезоточення, кровоточення самих ікон. Чуда творить не сама ікона, а Господь Бог через неї, даруючи благодать усім, хто з вірою до неї приступає.
- 599 Наша Церква почитає цілу низку чудотворних Богородичних ікон, серед яких Почаївська, Зарваницька, Унівська, Гошівська, Белзька (Ченстоховська), Холмська, Вишгородська (Володимирська), Жировицька.

г. Іконостас

- 600 У нашій церковній традиції почитання ікон органічно пов'язане з храмовим богослужінням. Храм є місцем зустрічі небесного і земного, невидимого і видимого, Бога і людей. Ця зустріч звершується в Божественній Літургії, а ікони видимо являють цей небесний, невидимий, Божий світ. Ікони містяться на іконостасі – «стіні», яка відділяє і водночас поєднує святилище і храм вірних. Святилище представляє невидиму присутність Божу – небо, до якого прямуємо; а храм вірних – видимий світ нашого земного життя, в якому звершується наше життєве паломництво.
- 601 Слуга Божий митрополит Андрей навчав: «Та частина, що за іконостасом, де стоїть престол і відправляють Службу Божу, – це образ неба. А та частина, де стоять люди, – це образ Церкви на землі. Іконостас же – то наче двері до вічного Божого царства. На тім іконостасі – мов зібране все те, що в святій Церкві Ісус Христос християнам дає, все, що для них Він зробив. Усе там на іконах представлене, чого свята Церква вчить людей, і вся дорога, якою веде людей до неба»⁴¹⁹.
- 602 В іконостасі є троє дверей: центральні – Царські (ще їх називають Райськими або Святими) і двоє бічних – дияконські. Вони символізують зв'язок між небом і землею; їх відчиняють на знак того, що Бог і Його ангели являють свою присутність під час богослужінь. Це символізується тим, що єпископ (або пресвітер) і диякони під час

⁴¹⁹ Митрополит Андрей, Пастирський лист до вірних Львівської та Кам'янецької єпархій *О Церкві* (14/27 січня 1901).

богослужіння входять і виходять крізь двері іконостасу. На Царських дверях поміщено ікони Благовіщення та чотирьох євангелистів, на бічних – ікони архангелів або дияконів. Ці ікони являють, що блага вість про прихід Месії була скерована насамперед до Марії з Назарету, а її згода прийняти богоматеринство відчинила «ворота до раю», раніше зачинені через гріх. Цю благу вість про Месію-Христа звістили світові чотири євангелисти. Ікони євангелистів на Царських дверях та Тайної Вечері над ними вказують на те, що до Божого Царства входимо через прийняття Євангельської Благовісті та Святе Причастя.

- 603 За Царськими дверми є завіса (грецькою *катанетасма*). Звичайно вона закрита, а її відкриття під час богослужінь символізує, що неосяжний і незбагнений Господь відкривається нам, стає доступним.
- 604 Праворуч від Царських дверей розміщена ікона Христа. Звичайно Христа зображають як Вседержителя – у хітоні та накидці (гіматії); у лівій руці тримає книгу, а правою благословляє. Ліворуч від Царських дверей бачимо ікону Богородиці, зображену в іконографічному типі «Одигітрії» («Тієї, що вказує шлях»): вона однією рукою підтримує Дитя-Христа, іншою виразно вказує на Нього. Замість ікони Богородиці-Одигітрії у деяких іконостасах це місце займає ікона Богородиці-Елеуси (Замилування), на якій Дитя-Христос притулений обличчям до Богоматері. Також використовуються інші Богородичні ікони, наприклад «Богородиця на троні з Дитятком». Разом ці ікони Спаса й Богородиці обабіч Царських дверей виражають увесь задум спасіння: Син Божий став людиною (у Христа пурпурний хітон покритий синім гіматієм), щоб нас, людей, яких представляє Богородиця, зробити учасниками Свого Божества (у Богородиці синій хітон покритий пурпурним плащем – мафорієм).
- 605 Поруч із дияконськими дверима з двох боків іконостаса поміщено ще дві ікони. З південного (правого) боку знаходиться храмова ікона, а з північного (лівого) боку за звичаєм – ікона святого чудотворця Миколая Мирлікійського. Перший ряд іконостаса, де розміщені Царські двері, дияконські двері та найголовніші ікони, звичайно називається «намісним». Другий ряд, «празничний», представляє ікони дванадцяти Господських та Богородичних свят. Однак іноді в цьому ряді може бути і більше ікон. Послідовність їхнього розміщення в цьому ряді буває різна: іноді – за порядком церковного календаря; іноді з північного боку поміщають ікони Богородичних празників, а з південного – ікони Господських празників. Ці ікони зображають не просто події з мину-

лого, а головні віхи історії спасіння: через празники церковного року спільнота наново переживає їх, приймаючи особливу благодать Різдва, Богоявлення та інших свят.

- 606 Над Царськими дверима розміщується ікона Тайної вечері, перед якою вірні приступають до Причастя, щоб брати участь у Господній Вечері: «Коли бачиш, що священник подає тобі Святі Дари, то думай, що це робить не священник, а й сам Христос простягає до тебе руку [...]. Вірте, що сьогодні готується та сама Вечеря, в якій Він сам брав участь. Одна від одної нічим не різниться»⁴²⁰.
- 607 У третій ряд іконостаса звичайно поміщається ікона «Деїсіс» (з грецької – *моління*), на якій зображено Христа, обабіч Нього – Богородицю та Йоана Хрестителя, архангелів Михаїла та Гавриїла. У цьому ряду праворуч та ліворуч від ікони Деїсіс зображають апостолів. Деїсіс зображає молитовне приношення Церкви перед Христом: Церква небесна і Церква земна поєднується в однім предстоянні перед престолом Господа. Це предстояння має особливе значення: Церква покликана повсякчасно чувати та приносити молитву за весь світ.
- 608 У четвертому ряді іконостаса розміщені ікони старозавітніх пророків, які в своїх писаннях сповіщали про прихід Месії. Цей ряд вказує на єдність обох Завітів в Об'явленні Божого Слова. Зображення пророків можна побачити й у верхніх рядах розписів храму вірних (нави) або святилища (апсиди). У центрі пророчого ряду знаходиться образ Богородиці «Знамення»: на її грудях у круглому медальйоні сяйва зображений Дитя Христос-Еммануїл. Образ Богородиці-Знамення символізує здійснення старозавітного очікування приходу Христа-Спасителя: «Ось дівиця зачала» (Іс. 7, 14). Вгорі іконостас завершується хрестом – образом Божої сили й Божої премудрості (див. 1 Кр. 1, 24).
- 609 Іконостас відображає нам усі етапи історії спасіння: минуле (події Старого й Нового Завіту), теперішнє (присутність Христа й святих серед нас) і майбутнє (Христос у славі). Іконостас символізує те, що церковна спільнота перебуває у Христовій присутності, а водночас силою Святого Духа простує туди, де для нас приготовлено «те, чого око не бачило й вухо не чуло» (1 Кр. 2, 9).

⁴²⁰ Йоан Золотоустий, *Коментар на святого євангелиста Матея. Гомілія 50, 3.*

г. Іконографічний розпис храму

- 610 Посли київського князя Володимира після відвідин Константинопольського собору Святої Софії так описали величну красу храму: «І повели нас [туди], де ото вони служать Богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого видовища або краси такої, – не вміємо ми й сказати [про це]. Тільки те ми відаємо, що напевне Бог [їхній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях. Ми навіть не можемо забути краси тієї, бо всяк чоловік, якщо спершу спробує солодкого, потім же не може гіркоти взяти»⁴²¹.
- 611 Сучасна людина у храмі усвідомлює, що у красі храмового розпису бачить перед собою втілення вічного в часовому, небесного в земному. За словами святого Максима Ісповідника, християнський храм є іконою, тобто образом, усього Всесвіту – видимого й невидимого⁴²².
- 612 Увесь храм розписують фресками чи мозаїками із зображенням подій історії спасіння. У центральному куполі розміщується образ Христа-Вседержителя (грецькою *Пантократор*). Поміщення цього образу в центрі храму означає, що Вседержитель неба і землі є водночас і Головою Церкви – свого Тіла. У лівій руці Він зазвичай тримає кулю – символ всесвіту, а правою благословить. У куполі також зображують ангелів, а на чотирьох зводах, що з'єднують купол із навою – чотирьох євангелистів, які звістили цілому світові Христову Благовість.
- 613 На стінах нави зображують події та осіб з історії спасіння. На північній і південній стінах пишуть ікони Господських та Богородичних свят або ж Страсті Христові чи події з житій святих. Нижче зображують постаті мучеників, ісповідників, преподобних, безсрібників. Зображені постаті святих вказують, що Церква земна і Церква небесна поєднуються в одній літургійній молитві: святі подвижники та вірні в храмі разом предстоять перед ликом Всевишнього.
- 614 На східній стіні храму, у святилищі, розміщують ікону храму, а також ікону «Причастя апостолів»: Христос на один бік подає святий хліб – Своє Тіло, а на інший – чашу Своєї Крові, апостоли ж благоговійно приступають до святого Причастя. Ікона Євхаристії – літургійна ікона Церкви. Адже Церква народжується з Євхаристії та зростає

⁴²¹ *Повість временних літ. Роки 6495 [987] – 6521 [1013]: Сказання про вибір віри.*

⁴²² Максим Ісповідник, *Містагогія*, 2.

при Господній трапезі з апостолами й усіма святими. По обидва боки святилища зображають постаті святих, зокрема творців Літургії – святих Василя Великого і Йоана Золотоустого. На західній стіні храму зображають Успення Пресвятої Богородиці або Страшний суд. Ці ікони при виході з храму нагадують про кончину нашого життя на зразок блаженного успення Пресвятої Богородиці, коли все віддаємо в руки Божі, та готовність дати одвіт перед Богом за своє життя. У притворі храму поміщують ікону Розп'яття Христового. Так розписаний храм є справжнім «собором» – зібранням усієї Церкви.

2. Почитання мощей святих

- 615 Повагу до тіла кожної померлої людини Церква виявляє під час похорону. Особливою ж повагою вона оточує тіла прославлених праведників. Коли праведник у земному житті зростає у святості, то Божа благодать, яку він приймає, переображує та освячує не тільки його душу, а й тіло. Тіло, що підкорюється душі й разом із душею змагається за святість, також втішається прославою після смерті. *Мощі* – це тіло усопшого (померлого) християнина, якого Церква зачислила до лику святих. Під час загального Воскресіння та у вічності людина – з душею і тілом – братиме участь у спілкуванні з Богом.
- 616 Як Христове тіло сяло в переображенні, а Його одежа була джерелом зцілення для кровоточивої (див. Мт. 17, 2; 9, 20), як Петрова тіль і Павлова хустинка могли зцілювати (див. Ді. 5, 15; 19, 12), так і тіла святих після їхньої смерті й навіть предмети, що були в них у вжитку, можуть передавати благодать зцілення, утверджувати у вірі й скріплювати в подвигах тих, хто з вірою їх почитає. «Бог поділився з нами мучениками. Сам узяв їхні душі, а тіла залишив нам, щоб їхні святі кості постійно нагадували нам про їхні чесноти»⁴²³. «Мощі святих мучеників відганяють злих демонів, біси трясуться не тільки перед Розп'ятим, а й перед мощами тих, що за Нього віддали життя»⁴²⁴.
- 617 Слово «мощі» для означення тілесних чи нетлінних останків праведника походить від слов'янського *мощь* – міць, потуга. Воно виражає чудесну силу Божого життя в немочі людської смерті. Святе Письмо згадує чудо Божої сили, якою через мощі пророка Божого Єлісея ожив померлий (див. 2 Цар. 13, 21). Християни почитали мощі святих

⁴²³ Йоан Золотоустий, *Похвала мученикові Юліянові*, 4.

⁴²⁴ Йоан Золотоустий, *Похвала святому апостолу Павлові, Гомілія 4*.

уже від перших століть, коли на гробах мучеників звершували Святу Євхаристію, яка об'єднувала у Христі живих і померлих. Ці місця разом із захороненими в них мощами вважалися святими, ціннішими від золота й самоцвітів. «Хто дав би мені діткнутися до тіла Павла, припасти до його труни й побачити прах його тіла. Я бажав би бачити прах тих уст, при помочі яких Христос висказав великі й невимовні тайни, бачити прах його рук, що були в кайданах, бачити й прах його очей, що були осліпли і прозріли для спасення вселенної, бачити прах тих ніг, що обійшли світ і не втомилися»⁴²⁵.

- 618 Традиція звершення Божественної Літургії на мощах святих живе в Церкві й досі. Під час освячення престолу в нього вкладають святі мощі, а також покладають на престолі антимінс (дослівно *замість столу*) – полотно із зображенням покладення Христа до гробу, вшитими мощами та підписом правлячого архиєрея. Антимінс є символом сопричастя священника і церковної громади з єпископом і тому без нього не можна відправляти Служби Божої. Існує також побожний звичай вкладати в ікони мощі святих чи часточки речей, якими святі користувалися. VII Вселенський собор 787 року урочисто підтверджує традицію почитання мощей разом із традицією почитання ікон. Господь по-різному прославляє мощі святих: деякі є нетлінними, інші – мироточивими (святителя Миколая, великомученика Дмитрія, киево-печерських преподобних отців). Почитанням оточує Церква й зняряддя мучеництва святих – наприклад, кайдани апостола Петра, які вшановує 16/29 січня.
- 619 Християни вважали подією великої ваги віднайдення та перенесення мощей святого до постійного місця їх почитання. Такою подією, наприклад, було віднайдення мощей священномученика Климента, Папи Римського (пам'ять – 25 листопада / 8 грудня), в кримському Херсонесі й перенесення їх частини святим Кирилом до Риму в IX столітті й святим Володимиром до Києва в X столітті. Мощами Папи Климента благословили новопоставлених київських митрополитів. У XI столітті мироточиві мощі святого Миколая були перенесені з Мир Ликійських до італійського міста Барі (свято «теплого Миколи» 9/22 травня). У Києво-Печерському патерику згадується перенесення мощей святого Теодосія Печерського (14/27 серпня). Протягом декількох століть «мандрували» мощі святого Йосафата, архієпископа Полоцького, переховуючись від знівечення, щоб з 1963 року знайти місце почитання в соборі святого апостола Петра в Римі.

⁴²⁵ Йоан Золотоустий, *Антологія різних гомілій. Гомілія 30: Слово про похвали святому апостолові Павлові*.

620 У наш час після прославлення численних новомучеників УГКЦ мощі декого з них були перенесені з місць поховання до місць почитання. Паломництва до цих місць, численні зцілення, які прочани отримують завдяки молитвам до праведників чи торканню до їхніх мощей, є ще одним підтвердженням перемоги Бога крізь час і простір над стражданнями, хворобами та смертю. Ці чуда діються завдяки благодаті Святого Духа, через заступництво праведників і віру самих паломників.

3. Літургійний спів

621 Літургійний або церковний спів є виявом богопочитання. Церковний спів – це молитва славослів'я, якою Церква єднається з ангельськими хорами у прославленні Пресвятої Тройці. Джерелом славослів'я є споглядання Пресвятої Тройці, а тому літургійний спів – це справжня висока «музика богослов'я». У літургійному співі людина бере участь у «безтілесному» співі⁴²⁶ ангельських хорів, «херувимів тайно являючи».

622 Щоб «озвучити» спів ангелів, людині потрібні благодать і сила Святого Духа. Тому людину, яка молиться, можна порівняти з «інструментом» Святого Духа⁴²⁷: як інструмент видає звук завдяки наповненню його повітрям, так і людина молиться в звуках, бо її наповнює повітря – «подух» Святого Духа. Звідси й подвійність розспівуваної молитви: молиться не тільки людина на чутному для вуха рівні – у ній молиться також Святий Дух через Сина Божого до Отця (пор. Рм. 8, 26). Церковний літургійно-хоровий спів є земною іконою небесного співу хору ангелів.

623 Літургійним розспівом читається Святе Письмо, також поетично розспівуються святоотцівські й соборові тексти. Богонатхненні церковні співці, наприклад, преподобні Роман Солодкопівець чи Йоан Дамаскин, на основі Святого Письма й учення святих Отців уклали літургійні гимни, які, залежно від форми, дістали назву тропарів, кондаків, ікосів, стихир, ірмосів. Завдяки літургійному розспівуванню зібрана церковна спільнота молиться біблійними текстами й насичує свою духовну культуру святоотцівським мисленням. Духовно-моли-

⁴²⁶ Пор. *Молитовник «Прийдіте, поклонімся»*, Акафіст до Богородиці, ікос 1.

⁴²⁷ Пор. *Квітна тріюдь, Неділя П'ятдесятниці, вечірня, стихира; пор. Мінея, Трьох Святителів (30 січня/12 лютого), вечірня, стихира на стиховні.*

товне переживання Бога конкретною церковною спільнотою ставало джерелом її власної традиції, вираженої в самотньому літургійному розспіві. Найвідомішими розспівами нашої Церкви є київський і галицький.

- 624 Співець, смиренню дотримуючись церковного уставу щодо співу, за допомогою розспіву стає справжнім знаряддям Святого Духа, щоб налаштувати людей на спільну молитву. Літургійний спів не є «концертом духовної музики», під час якого люди діляться на «виконавців» і «слухачів», – він залучає всіх до спільної молитви. Через те спів, участь у якому бере присутній на богослужінні народ Божий, кожного разу є неповторною подією співдії та єднання вільних осіб, що моляться «одними устами й одним серцем».

4. Богослужбові постави та жести

- 625 Тілесна постава та жести християнина є елементами молитви Церкви, а також зовнішнім виявом особистої віри й побожності. До таких постав і жестів належать: знак святого хреста, стояння, підношення рук, коліноприклонення, поклони та цілування святих речей.
- 626 *Знаком святого хреста* християнин сповідує віру в Пресвяту Тройцю і вочлнення Божого Сина. Знак хреста кладемо правою рукою, благоговійно і без поспіху, супроводжуючи словами «В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь». Складанням разом трьох пальців сповідуємо віру в Пресвяту Тройцю, а зігнувши до долоні інші два пальці, сповідуємо дві природи вочлененого Сина Божого – Божу і людську. Хрестовидно знаменуючись від чола до грудей і від правого плеча до лівого, сповідуємо Пасхальне таїнство смерті й воскресіння Христа. Кожного разу, знаменуючи себе хресним знам'ям зі словами: «В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа», ми сповідуємо, що наше спасіння, яке звершив на хресті Ісус Христос, є дією Пресвятої Тройці.
- 627 *Стояння* – це молитовна постава християнина, яка виражає духовну увагу й готовність виконати Божу волю: «Премудрість, прості [станьмо прямо]». Наше «стояння» перед Господом є знаком нашої участі у Воскресінні. За словами Тертуліана, «у неділю не можна постити, ані молитися на колінах. Цей звичай зберігаємо також від дня Пасхи аж до Зішестя Святого Духа»⁴²⁸. Також і 20 правило I Нікейського собору приписує: «Оскільки дехто творить коліноприклонні молитви в

⁴²⁸ ТЕРТУЛІАН, *Про корону*, 3.

День Господній, а також у дні П'ятдесятниці, то для того, щоби в усіх єпархіях усі дотримувалися одного, завгодно святому соборові, щоби усі приносили молитви Богові стоячи».

- 628 Тримання рук *вздвж тіла* є виявом відкритості й готовності прийняти волю Божу. *Складання рук навхрест на грудях* під час причащення виражає прийняття Божого життя всім своїм єством. *Підношення рук* є знаком піднесення нашого ума та серця до Бога, а також усильного благання. У такій поставі на Божественній Літургії моляться священники під час Херувимської пісні, під час слів «Вгору піднесім серця» та Господньої молитви «Отче наш».
- 629 *Поклін*, або *метанія* (грецькою *метанойя* – переміна мислення), є виявом покайної постави та знаком почитання. Припадаючи до землі, сповідуємо власну гріховність, а підносячись – визволення від гріха силою хреста Господнього, знаком якого знаменуємо себе. Поклін є великим (доземним) і малим (поясним). Великі поклони чинимо переважно під час Великого посту, а малі – під час знаменування хрестом перед іконами, мощами та іншими святими речами.
- 630 *Коліноприклонення* – це вираження покутної постави каяника перед Богом: «Слід знати, що коліноприклонення – символ поклоніння Богові і нашого смирення – потрібне, коли хтось приступає сповідувати Богові власні гріхи і прогрішення, прохаючи в Нього зцілення і відпущення»⁴²⁹. Коліноприклонення є також знаком заступничої молитви⁴³⁰: щороку в день П'ятдесятниці вірні всією спільнотою моляться за себе й за цілий світ у «коліноприклонних молитвах»⁴³¹.
- 631 *Цілуванням* хреста, святого Євангелія, ікон і мощей виявляємо любов і поклоніння Господу й почитання святих. Цілуванням виявляємо любов до осіб: священнослужителі обмінюються «поцілунком миру» під час Символу віри, а вірні, там, де є звичай, між собою на Чині прощення на початку Великого посту й у час Пасхальних богослужінь.
- 632 Просячи й приймаючи *благословення*, відкриваємо себе на Божу благодать і підтримку в різних обставинах нашого життя. Через єпископа або священника, Христос і надалі благословляє нас, як благословив апостолів у день Свого вознесіння. Просячи благословення, *складаємо руки нав-*

⁴²⁹ ОРИГЕН, *Про молитву*, 31, 3.

⁴³⁰ Див. *Апостольські постанови*, 8, 9-10.

⁴³¹ Пор. *Квітна тріодь*, Неділя П'ятдесятниці, Вечірня з коліноприклонними молитвами.

хрест, правою долонею згори, зі словами: «Благослови, владико (отче)». Приймаючи благословення, цілуємо благословляючу руку та хрестимося.

5. Богослужбові речі

а. Літургійні ризи дякона і священника

- 633 Священнослужителі звершують богослужіння в літургійних ризах, які символізують нове життя у Воскреслому Христі; пишністю і красою ризи виражають «благую красу»⁴³² грядучого Божого Царства. Символіку риз виражають молитви на їх зодягання.
- 634 Першою літургійною ризою дякона, священника та єпископа є *стихар* (з грецької *сорочка*). Це довгий одяг, що вдягається через голову і спадає аж до п'ят. Стихар – це «риза спасіння й одежа радості», яка нагадує про світлу хрещальну ризу. На стихар дякон одягає *орар*. Це довгий перев'яз, звішений через ліве плече, піднесенням якого дякон закликає вірних до молитви. Орар символізує ангельські крила: дякони, як і ангели – «служебні духи» (Євр. 1, 14), покликані до служіння літургійній спільноті.
- 635 Поверх стихаря священник накладає *епитрахиль* (дослівно з грецької *на ший*), що означає благодать, яку Господь через нього зливає на церковну спільноту, і «благе ярмо» священничого служіння. Без епитрахилі священник не звершує жодного богослужіння. Поверх епитрахилі священник підперізується *поясом*, який означає готовність священника звершувати своє служіння силою Божою. Надягання *нарукавників* символізує, що через руки священника діє Сам Господь.
- 636 Поверх усіх інших риз священник одягає *фелон* (з грецької *плащ*). Він символізує ту праведність і святість, якою Господь зодягає його, виділяючи з-поміж народу для священнослужіння.

б. Літургійний одяг єпископа

- 637 Верхньою літургійною одежею єпископа є *сакос* (з грецької *веретиче*), який символізує владу єпископа – слуги Христового – провадити народ Божий прикладом покаяння. Поверх сакоса єпископ носить *омофор* (з грецької *наплічник*) – знак того, що єпископ як добрий пастир, за прикладом Христа, опікується довіреною йому духовною паствою

⁴³² *Требник*, Чин освячення священничих риз.

та йде шукати загублених овець (див. Мт. 18, 12). *Набедреник* – плат матерії, що її єпископ носить при поясі з правого боку, – вказує на «меч духовний», яким є Боже Слово (пор. Еф. 6, 17), і символізує учительську владу єпископа. На голову єпископ зодягає *мітру* (з грецької *пов'язка*), яка є знаком духовної влади, дарованої єпископові Царем Небесним.

- 638 До відзнак єпископа належать жезл, панагія та мантия. *Жезл*, або посох, є знаком пастирського служіння, яке полягає у провіді й захисті пастви. *Енколпій* (з грецької – *нагрудник*) або *Панагія* (з грецької *всесвята*) – це кругла ікона Спасителя або Богородиці, яку єпископ носить на грудях на знак ревного і прилюдного сповідання віри. Архиерейську мантию (або накидку), на яку нашито скрижалі – образи Старого і Нового Завітів – та кольорові стрічки – символи посвяти Богові та місії навчати, освячувати і провадити Божий люд, єпископ носить на знак всецілої посвяти Богові та жертвовного служіння Церкві.
- 639 Літургійні ризи священнослужителів у нашій традиції є різних кольорів, відповідно до змісту богослужінь. Білі та золотисті вживають на Господські свята, блакитні – на Богородичні, зелені – на П'ятдесятницю, а червоно-пурпурові (або фіолетові) – на Великий піст і на заупокійних службах.

в. Храмова утвар та богослужбовий посуд

- 640 У храмі – святому місці молитви – зберігаються священні речі, потрібні для здійснення богослужінь, або храмова утвар. Коли заходимо до храму, то зауважуємо в ньому багато *світильників*. Це панікадила (з грецької *велика кількість лампад*), лампади перед іконами, «вічне світло» перед іконостасом, семисвічник у святилищі позаду престолу і свічки на тетраподі. Із запаленими свічками супроводжуємо літургійні процесії, читання Євангелія і причастя вірних. *Двосвічником* і *трисвічником* (грецькою *дикирій* і *трикирій*) благословляє єпископ. Використання світильників глибоко символічне: вони служать не тільки для освітлення храму, а й для того, щоб зобразити Христа – Світло несотворене, яке просвічує всіх⁴³³.
- 641 Важливе місце у храмі займає *хрест*. Ми бачимо його на престолі, на аналої чи тетраподі, на увінчанні іконостаса й у святилищі позаду престолу. Він також увінчує храми, каплиці, могили. Хрест є знаком

⁴³³ Пор. *Служебник*, Літургія Передшеосвячених Дарів, виголос після другого прокімена.

Христової перемоги над гріхом і смертю, виявом Божої любові до нас. Тому почитаємо Животворящий Хрест поклонами та цілуванням.

- 642 У храмі є також *хоругви* (фани) з вишитими або намальованими на них іконами. Хоругви – це християнські знамена (прапори), і вони нагадують нам, що знаком святого хреста на хоругвах свого війська цісар Константин переміг супротивників. Тому й нині хоругви вживають для походів (процесій) і під час богослужінь на знак сповідування нашого Господа та Його перемоги над злом. Позаду престолу знаходяться *рупіди* – металеві віяльця із зображенням серафимів – на знак невидимої присутності ангельських сил біля престолу Господнього.
- 643 На Всенічній перед святами на тетраподі ставиться *литійник* з п'ятьма хлібинами на згадку про чудесне Христове помноження хлібів, а також із пшеницею, вином та олією в окремих посудинах. Священик благословляє ці дари, молячись, щоб Господь «завжди умножив їх у цьому місті і по всьому світі Божому». Під час Всенічній з нагоди свят священик помазує вірних освяченим елеєм (мирує), а вірні цілують ікону празника та споживають хліб, политий вином.
- 644 Для здійснюваного під час богослужінь кадіння використовують *кадильницю* – посудину з розжареним вугіллям, на яке кладуть пахучий ладан. На знак почитання Бога, присутнього в храмі, священнослужитель обкаджує храм, ікони та вірних. Кадильний дим і приємний запах ладану означають благодать Святого Духа, яка сходить на вірних; цей дим символізує молитву Церкви, яка возноситься до Бога: «Нехай направиться молитва моя, як кадило, перед Тобою»⁴³⁴. Під час кадіння вірні благоговійно схиляють голови перед таїнством присутності Святого Духа.
- 645 Для звершення Божественної Літургії використовується богослужбовий освячений посуд: дискос, чаша, зізда, копіє та ложечка. *Дискос* – це позолочена тарілка, на яку священик покладає приготованого на Проскомидії агнця та частиці. *Чаша (потир)* – це позолочена посудина для євхаристійного вина. З чаші на Літургії священик причащає вірних. Для вирізання з просфор агнця і частиць використовують *копіє* – ніж у формі списа, на згадку про проколений списом бік Христа. Після покладення агнця і частиць на дискос туди ставиться *зізда* – дві металеві дуги, скріплені між собою так, щоб їх хрестоподібно розкла-

⁴³⁴ Пс. 140,2; див. *Служебник*, Літургія Передшеосвячених Дарів, Великий прокімен після читань.

дати. Звізда символізує Вифлеємську зорю, яка привела мудреців до новонародженого Христа – Агнца Божого. Приготовлені дари покривають трьома покрівцями: одним покривають дискос, другим – чашу, а третім, більшим, званим *воздух*, покривають обох. Оскільки Літургія є спомином життя і смерті Господа нашого Ісуса Христа, покрівці символізують пелени Дитяти і плащаницю Розп'ятого.

- 646 Для причащення вірних використовують позолочену *ложечку*. Як у видінні пророка Ісаї ангел узяв кліщами вуглину й торканням до уст пророка очистив його (пор. Іс. 6), так ложечкою священник подає вірним пречисте Тіло і чесну Кров Христа на очищення від гріхів.
- 647 *Антимінс* – це лляний (або шовковий) плат із вшитими мощами та зображенням зняття Ісуса з хреста. Антимінс лежить на престолі, і на ньому освячуються Євхаристійні Дари. Його посвячує Предстоятель помісної Церкви у Великий четвер разом зі святим Миром і помазує тим же Миром. Власноручним підписом на антимінсі єпископ засвідчує, коли й для якого храму він освячений. Зверху на антимінсі кладуть *ілитон* (з грецької – *хустка*), який символізує хустку-судар, що ним була обвита голова Спасителя у гробі.

г. Богослужбові книги

- 648 Для звершення богослужінь Церква використовує різні богослужбові книги: Євангеліє, Апостол, Псалтир, Служебник, Часослов, Октоїх, Мінеї, Постову і Квітну тріоді, Ірмологіон, Требник і Типікон. Ці книги, які містять багатий скарб літургійної традиції, супроводжують християнську спільноту і кожного християнина в їхньому духовному зростанні і богопізнанні.
- 649 Насамперед використовуються книги, які містять окремі частини Святого Письма. *Євангеліє* – це богослужбова книга, яка містить у собі Євангелія від Матея, Марка, Луки та Йоана, поділені на *зачала*, тобто на розділи, які читають під час богослужінь протягом усього літургійного року. У книзі *Апостол* уміщено упорядковані читання з Діянь апостолів, послань святого апостола Павла та соборних послань святих апостолів Петра, Йоана, Якова і Юди. У книзі *Псалтир* зібрано 150 псалмів царя Давида, які поділено на 20 катизм (з грецької *сидіння*), тобто частин, які прочитують під час богослужінь протягом тижня, а також читають увесь над усопшим мирянином як вираження його молитви до Бога.
- 650 Тексти Божественної Літургії святого Йоана Золотоустого, свято-

го Василя Великого та Літургії Передшеосвячених Дарів містяться в книзі *Служебник* (грецькою *Літургікон*). Служебник, у якому міститься архиерейський чин Літургії з додатком тих молитов, обрядів і священнодійств, які звершує тільки архиерей, називається *Архиєратикон*.

- 651 Книга *Часослов* призначена для освячення молитвою всіх пір доби й містить богослужіння добового кола: Вечірню, Повечір'я, Північну, Утреню, Часи й Обідницю. До незмінних частин богослужінь Часослова додаються змінні молитовні тексти (тропарі, стихири, канони тощо) тижневого, місячного й річного кіл: тижневі служби містяться в *Октоїху* (з грецької *Восьмигласник*), служби місячного кола (нерухомих свят) – у *Мінеї* (з грецької *Місячна*); у *Постовій* та *Квітній тріодах* (з грецької *Триписнець*) містяться служби Великого посту, Страсного тижня, Пасхи й періоду П'ятдесятниці. Вказівки щодо звершення богослужінь і способів поєднання різних богослужбових кіл містяться в книзі уставу, яка називається *Типікон*.
- 652 Чини святих Таїнств, похорону, різних освячень та благословень, які називаються *требами* (з церковнослов'янської *молитва-жертва*), містяться у богослужбовій книзі під назвою *Требник*. Особливе місце серед богослужбових книг займає *Ірмологіон* – книга, що містить нотні записи наспівів ірмосів та інших текстів, які розспівуються в церковному богослужінні.

г. Церковні дзвони

- 653 З ранніх часів християнства вірних скликали на богослужіння за допомогою різних звукових засобів. Спочатку це були била (дерев'яна дошка чи металева плита, по якій ударили палицею чи молотком), а відтак дзвони. У наш час дзвони є невід'ємною частиною богослужбового життя: дзвонять перед богослужіннями, щоб скликати вірних, та під час «Достойно» на Божественній Літургії; дзвонами сповіщають про смерть і похорон когось із парафіян; дзвонами супроводжують обходи навколо храму. «Передзвін» лунає протягом трьох перших днів Пасхи: тоді бити в дзвони може кожний, хто бажає. Дзвони посвячують, надаючи їм імена святих, а тоді розміщують їх у дзвіниці. Ця дзвіниця може мати вигляд високої будівлі з куполом або ж ряду арок, встановлених над воротами церковної огорожі.

Г. ПРОСТІР РОДИННОЇ МОЛИТВИ – ДОМАШНЯ ЦЕРКВА

- 654 Помешкання християнської сім'ї є місцем спілкування членів сім'ї в любові з Богом і між собою. Сім'я є спільнотою любові, яку святий апостол Павло часто називає «домашньою церквою» (див. Рм. 16, 5; 1 Кр. 16, 19; Кл. 4, 15). У ній чоловік і жінка, батьки і діти священнодіють, тобто звершують богослужіння в служінні одне одному. З домівки людина виносить головні духовні надбання: знання Бога, пошану до батьків, до батьківського дому, до Церкви і своєї Батьківщини.
- 655 З огляду на покликання сім'ї бути домашньою церквою, домівка, в якій живуть члени сім'ї, стає «храмом», посвяченим для здійснення цього покликання. Домашню «храмину» освячують після збудування, прикрашають святими іконами, щороку благословляють йорданською водою. Як і храм, домівка є місцем молитви і здійснення таїнства Подружжя. Благодаттю Святого Духа, уділеною в таїнстві Подружжя, члени сім'ї зростають в усвідомленні свого покликання, в любові до Бога та між собою і – завдяки спільній вірі – досягають спасіння.
- 656 «Домашня церква» є малою спільнотою, з'єднаною кровними і духовними узами. Вона входить у велику Божу родину – Вселенську Церкву, яка об'єднує в одну християнську сім'ю всіх тих, що від Бога народилися і тому є братами і сестрами. Сім'я як «мала церква» є першою клітиною християнської спільноти, бо їй притаманні три найголовніші служіння Вселенської Церкви – *благовісткування*, *молитва* та *свідчення життям*. Це означає, що батьки є першими благовісниками Слова й вихователями своїх дітей; сім'я є молитовною спільнотою, яка спілкується з Богом у щоденному житті; сім'я покликана, будуючи нові взаємини з ближніми на основі євангельської любові, стати школою суспільної солідарності.

1. Покуття

- 657 Місце в помешканні, де розміщують ікони, називається покуттям. Назва «покуття» походить зі звичаю розміщати ікони в куті хати. Куток, «ріг» хати в християнському розумінні є «наріжником», що означає Ісуса Христа – «наріжний камінь». Облаштування такого «покуття» означає, що Бог дійсно займає «місце» в житті сім'ї. Зазвичай ікон було три – Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці та святого Миколая: Христос – як Глава Тіла Церкви – є взірцем чоловіка – глави сім'ї; Пресвята Богородиця з Дитям-Ісусом є досконалим взірцем матері та її дітей, а святий Миколай – приклад милосердя та гостинності.

658 У значущі хвилини сімейного життя батьки благословляють дітей іконами: іконою Христа – перед їхнім відходом на навчання або до війська, іконою Богородиці – перед одруженням. Сім'я перед іконами спільно молиться та зростає в благочесті. На покутті зберігаються головні християнські книги: Святе Письмо, молитовник і катехизм.

2. Родинна молитва

659 Сім'я як благословенна спільнота зростає у спілкуванні подругів з Богом і між собою, тобто в молитві. Облаштувавши в домівці місце для молитви (покуття), сім'я відводить для молитви також і свій час. За християнською традицією сім'я молиться вранці та ввечері, перед трапезою і після неї. Щоденні молитви з Часослова (молитовника) є початковим молитовним правилом сім'ї. Діти під час родинної молитви вчаться молитися разом із батьками: вони слухають щоденні молитви й поступово вивчають їх. Зростаючи в спільній молитві, члени родини долають спокуси взаємного відчуження й самолюбства. Родинна молитва запобігає сімейним сваркам і розлученням, конфліктам між поколіннями, вчить миритися і пробачати.

660 Родина молиться за батьків і членів родини (живих та померлих), за добре виховання та вишкіл дітей, за духовні й матеріальні блага, за свою земну Вітчизну та за Боже благословення на кожен день і в особливо важливих потребах, щоб таким чином у домашній церкві звершувалася «безнастанна молитва» (пор. 1 Сл. 5, 17).

3. Сімейні обряди та звичаї

661 Сім'я – «домашня церква» – є богослужбовою спільнотою взаємного безкорисливого й самовідданого служіння Богові та одне одному. До сімейного богослужіння, крім спільної молитви, належить спільне читання Божого Слова й духовної літератури, а також благословення та благодарення під час споживання Божих дарів на спільній трапезі: «Благодаримо Тебе, Христе, Боже наш, що наситив нас твоїми земними благами. Не позбав нас і небесного твого царства, але, так як Ти прийшов був, Спасе, поміж учнів твоїх і мир дав їм, прийди й до нас і спаси нас»⁴³⁵. Так молимося після обіду.

662 Урочистість сімейного богослужіння особливо виявляється під час Свят-вечора, Щедрого вечора та пасхального сніданку. Моли-

⁴³⁵ Молитовник «Прийдіте, поклонімся», Молитва по обіді.

товне служіння членів родини виявляється у взаємному вітанні-благословенні, яким вони обмінюються, коли батько частує родину різдвяною просфорою, свяченою водою чи пасхальним яйцем. Коляди, щедрівки й воскресні пісні, які супроводжують святкову трапезу, є величним голошенням «великих діл Господніх», приєднанням до ангельської безнастанної хвали. І спільна молитва, і спільна трапеза складають справжні християнські сімейні цінності.

- 663 Особливою формою подружньої любові є інтимна близькість чоловіка і жінки. З Божого благословення двоє стають одним тілом, віддзеркалюючи в «домашній церкві» таїнство єдності Христа і Церкви (пор. Еф. 5, 31-32). Єднання чоловіка і жінки сприяє зростанню їхньої взаємної любові, освячує їх і відкриває їх до зачаття нового життя. Тому Церква молиться, щоб було нескверним їхнє подружнє ложе і непорочним їхнє співжиття⁴³⁶. Святість сімейного життєвого укладу, впровадження в буття та побут сім'ї християнських обрядів і звичаїв, літургійний дух сімейних відносин – усе це створює міцні підвалини духовності сімейних відносин.

4. Читання в сім'ї Святого Письма та духовної літератури

- 664 Щоденне читання в сім'ї Святого Письма, особливо Нового Завіту, має органічно поєднуватися з проказуванням щоденних молитов. Адже в молитві ми звертаємось до Бога, а в Святому Письмі Бог промовляє до нас. Слово Боже допомагає батькам виховувати своїх дітей, а дітям – шанувати батьків. Зрозумівши це, сім'я горнутиметься до Святого Письма як до найкращого свого порадника.
- 665 Духовна література, до якої належать Життя Святих, твори Отців Церкви та аскетичні твори, сприяє становленню й розвитку особистості в благодаті Святого Духа. Читаючи духовну літературу (наприклад, Києво-Печерський Патерик чи «Сповідь» святого Августина), можна пізнати досвід покаяння і навернення. У процесі духовного зростання людина простуватиме непростим шляхом аскези – подолання гріховних звичок і спокус, боротьби з пристрастями. Цей шлях людини описували духовні подвижники (наприклад, преподобний Йоан Ліствичник у «Ліствиці духовній»).
- 666 Найдоступнішим і найкориснішим твором для сімейного читання протягом століть були й залишаються Життя Святих. У Життях постаті

⁴³⁶ Пор. *Требник*, Чин Вінчання, молитва після Євангелія.

святих показано в усьому багатоманітті життєвих ситуацій, успішно розв'язаних завдяки святості життя цих людей – у співдії з Божою благодаттю. Зростання кожного члена сім'ї у святості, подібно до святих, є головною метою сімейної спільноти.

- 667 Крім читання релігійної літератури, духовному життю домашньої Церкви сприяє також перегляд релігійних відеофільмів і телепередач, релігійних сторінок інтернету, прослуховування радіопередач та аудіозаписів на євангельські теми, читання християнських часописів. Усе це допоможе сучасній сім'ї знаходити духовні вічні скарби й відповідально та корисно черпати зі справжніх духовних і культурних джерел, запобігати спрощеному й вульгарному розумінню сім'ї, особи, суспільства та навколишнього світу. Таким чином усе те, що священне й величне в храмі, матиме своє місце і в сім'ї як «домашній церкві».

IV. ОСОБИСТА МОЛИТВА ХРИСТІЯНИНА

*«Треба молитися завжди й не падати духом»
(Лк. 18,1)*

А. ПОТРЕБА МОЛИТВИ

668 Зріла молитва християнина має два виміри: літургійний і особистий. Ця молитва покликана звершувати невпинне богочитання. Ісус Христос навчає «молитись завжди й не падати духом» (Лк. 18, 1; пор. 11, 5-8), а святий апостол Павло закликає безнастанно молитися (пор. 1 Сол. 5, 17). Життя християнина, починаючи від святого таїнства Хрещення, коли людина «занурена» (дослівне значення слова «хрещення») в життя Пресвятої Тройці, миропомазана Святим Духом і з'єднана з Христом у святому Причасті, стає часом молитви хвали, благодарення і прослави Творця, перетворюється у молитовний стан⁴³⁷, тобто постійну готовність серця. Цей стан людина має плекатися безнастанно: «Невпинно молитися той, хто поєднує молитву з працею і навпаки. Тільки так можемо сповнити заповідь щодо невпинної молитви»⁴³⁸. Святий Василій Великий у своїх правилах поєднав працю з семиразовою літургійною молитвою, щоб таким чином уся доба була посвячена Господеві⁴³⁹.

669 Особиста, чи приватна, молитва завжди має церковний вимір. Святий Кипріянос навчає: «Коли молимося, то молимося не тільки за себе самих, а й за весь народ, бо ми всі є одним народом [...]. Сам Христос, учитель і наставник єдності, бажав, щоб кожен молився за всіх, подібно як Він, зібравши всіх у Самому Собі, привів їх до Отця»⁴⁴⁰. Отже, той, хто молиться в ім'я Христа, завжди молиться в Церкві, Тілі Христовому, і для Церкви. Кожний християнин, коли славить Господа чи благодарить Його чи чогось просить для себе або для інших, стає голосом свого ближнього. Така молитва має за основу спільну участь християн у Христовому священстві для освячення світу.

⁴³⁷ Йоан Касіан, *Зібрання*, 10, 14.

⁴³⁸ ОРИГЕН, *Про молитву*, 12.

⁴³⁹ Пор. ВАСИЛІЙ Великий, *Обширні правила*, 37, 2-3.

⁴⁴⁰ ДИВ. КИПРІАН КАРТАГЕНСЬКИЙ, *Про Господню Молитву*, 8.

*«Ви ж, любі, що будетеся вашою найсвятішою вірою
і молитесь у Святім Дусі!»
(Юд. 1, 20)*

Б. Дія Святого Духа в молитві християнина

- 670 Християнська молитва спрямована до Отця через Сина у Святому Дусі. Творцем нашої молитви є Святий Дух. Молитва Церкви починається з молитви до Святого Духа «Царю Небесний» і звершується благодаттю і силою Святого Духа. Христос у Своїй молитві звертався до Отця у Святому Дусі: «Того часу Ісус був зрадів Святим Духом і промовив: “Я прославляю Тебе, Отче, Господи неба й землі”» (Лк. 10, 21). «Зрадїти Святим Духом» – це початок молитви.
- 671 Під час Свого земного служіння Христос часто молився наодинці, деколи цілими ночами (пор. Лк. 6, 12), вибираючи для молитви усамітнені місця (пор. Мр. 1, 35; Лк. 5, 16). Він молився до Свого Отця. Такою ж самою є молитва Його учнів: «А що ви сини, Бог послав у ваші серця Духа Сина Свого, який взивас: “Авва, Отче!”» (Гл. 4, 6). Дух Христа творить у серцях християн свідомість богосинівства, свідомість спадкоємців Царства Божого. Без Святого Духа молитва не може бути християнською. «Бути в Христі» (пор. Рм. 8, 1) – це те саме, що й «жити в Дусі» (пор. Рм. 8, 2). Дух єднає нашу молитву з молитвою Сина Божого, а також лучить наші особисті молитви в єдиний голос Церкви.
- 672 Святий Дух спонукує нас «чувати і молитися» (пор. Мт. 26, 41), щоб протидіяти спокусам. Цей же Дух «допомагає нам у немочі нашій; про що бо нам молитися як слід, ми не знаємо, але Сам Дух заступається за нас стогонами невимовними» (Рм. 8, 26). Так Святий Дух неначе «озвучує» перед Богом «стогін і страждання» всього творіння (пор. Рм. 8, 19.21-22). Воно бо, підлегле тлінню, з надією очікує явлення синів Божих. Дух заступається за святих згідно з Божою волею (пор. Рм. 8, 27). Надихаючи на молитву, Святий Дух сам молиться в нас. А ми, молячись, «дихаємо» Святим Духом.

В. Молитва «Отче наш»

- 673 Взірцем молитви християна є Сам Господь Ісус Христос. Спаситель часто молився: наодинці у місцях самотніх (пор. Лк. 5, 16), а також разом з учнями (пор. Лк. 9, 18); іноді й ніч заставала Його на молитві (пор. Мт. 14, 23), а часами ще за ночі, рано-вранці, Він ставав на молитву

(пор. Мр. 1, 35). Ісус також молився в особливі моменти, пов'язані з важливими подіями Його життя: під час хрещення в Йордані (див. Лк. 3, 21-22), у пустелі, борячись зі спокусами (див. Мт. 4, 1-11; Лк. 4, 1, 14); перед покликанням Дванадцятьох апостолів (див. Лк. 6, 12н); напередодні визнання Його месіанства апостолом Петром (див. Лк. 9, 18); під час Переображення на Таворській горі (див. Лк. 9, 28-29); перед воскресінням Лазаря (див. Йо. 11, 41); на Тайній Вечері (див. Лк. 22, 19; Йо. 17); в Гетсиманському саду перед Своїми Страстями (див. Мт. 26, 36; Мр. 14, 32; Лк. 22, 40н) та вмираючи на хресті (див. Лк. 23, 46).

- 674 Апостоли, захоплені молитовністю Вчителя, попросили Його: «Господи, навчи нас молитись, як і Йоан навчав своїх учнів» (Лк. 11, 1). Бажаючи ввести Своїх учнів у таїнство Своєї молитви до Отця, Христос навчає їх, а через них довіряє Своїй Церкві головну християнську молитву. Євангелист Лука подає її у п'ятьох проханнях (див. Лк. 11, 2-4), а євангелист Матей – у сімох (див. Мт. 6, 9-13). В основу літургійної традиції Церкви покладено текст Євангелія від Матея:

Отче наш, що еси на небесах!
Нехай святиться Ім'я Твоє.
Нехай прийде Царство Твоє,
Нехай буде воля Твоя
Як на небі, так і на землі.
Хліб наш насущний дай нам сьогодні,
І прости нам провини наші,
Як і ми прощаємо винуватцям нашим,
І не введи нас у спокусу,
але визволи нас від лукавого.

- 675 Молитва «Отче наш» є осердям Святого Письма, «коротким змістом усього Євангелія»⁴⁴¹. Поміщена в Нагірній проповіді – вченні про нове життя християнина, вона поєднує в собі й Об'явлення Бога як Отця, і нашу синівську відповідь віри, в якій «зі сміливістю» просимо в Отця «те, що нам потрібне» (див. Мт. 6, 32; Лк. 12, 30). Цю молитву, яку дав нам і навчив Сам Господь, називаємо Господньою молитвою, і тому Він є водночас Вчителем і Взірцем нашої молитви.

- 676 Зверненням «Отче» ми сповідуємо Бога Отцем, а самі себе визнаємо Його дітьми. Називаючи Його «нашим», ми охоплюємо в цій молитві всіх людей – дітей одного Бога, ми ж між собою стаємо братами і се-

⁴⁴¹ Пор. ТЕРТУЛІАН, *Про молитву*, 1, 6.

страми. Слово «Отче» є словом благодаті і любові, промовляти яке можуть тільки Отчі сини і доньки у Христі: «А що ви сини, Бог послав у ваші серця Духа Сина Свого, який взиває: “Авва, Отче!” Тому ти вже не раб, а син; а коли син, то спадкоємець завдяки Богові» (Гл. 4, 6). У цьому першому слові молитви, а відтак і в усіх наступних, ми кажемо наше синівське «так» Богові Отцеві і нашим братам і сестрам у служінні одні одним. Називаючи Бога Отцем, що є «на небесах», Христос навчає, що небо є метою нашого життя: на небі являється Божа слава, праведним дається вічна нагорода, ми ж очікуємо його «у надії, якою ми спаслися» (пор. Рм. 8, 24)⁴⁴².

677 У словах «нехай святиться ім'я Твоє» ми сповідуємо, що святість належить єдиному Богові. Одночасно просимо, щоб, освячені Хрещенням⁴⁴³, ми стали причасниками Божої святості і «були святі й бездоганні перед Ним у любові» (Еф. 1, 4), так щоб нашою молитвою і праведним життям святилося Боже Ім'я між людьми (пор. Мт. 5, 16) і в усьому творінні. У проханні «нехай прийде Царство Твоє» просимо, щоб Божа благодать, що у нас (пор. Лк. 17, 21), зростала і множилася по всьому світу. Це прохання, як і «Марана та» – «Прийди, Господи», – звернене до остаточного приходу Царства Божого, водночас уже вислухане: це Царство явлене в Євхаристії і діє у новому житті християн за заповідями блаженств.

678 Словами молитви «нехай буде воля Твоя» ми приймаємо Промисел Отця щодо нас, наслідуючи молитву Христа в Гетсиманському саду: «Отче, хай не Моя, а Твоя буде воля!» (Лк. 22, 42). Ми сповідуємо нашу віру в те, що волею Отця є життя і спасіння людини: Бог «не хоче, щоб хтось загинув» (2 Пт. 3, 9), а «щоб усі люди спаслися і прийшли до розуміння правди» (1 Тм. 2, 4). Отець, який у Своїй волі так полюбив світ, що дав нам Свого Єдинородного Сина (пор. Йо. 3, 16), очікує й від нас такої ж любові: щоб ми любили один одного, як Господь був полюбив нас (пор. Йо. 13, 34). Сповнюючи волю Отця, ми уподібнюємося до Христа – Сина Божого, плекаючи в собі ті самі думки і той самий спосіб життя, який був у Нього (пор. Флп. 2, 5), і так досягаємо свободи дітей Божих. Коли ж «Божа воля буде як на небі, так і на землі, то земля не буде більше землею [...], але всі ми станемо небом»⁴⁴⁴.

⁴⁴² Пор. Митрополит Андрей, *Божа мудрість* (15.10.1932-15.02.1933 р. Б.).

⁴⁴³ Пор. КИПРІАН КАРТАГЕНСЬКИЙ, *Про Господню Молитву*, 12.

⁴⁴⁴ ОРІГЕН, *Про Молитву*, 26, 6.

- 679 Як діти Божі – можемо зі сміливістю та довір'ям просити того, чого нам найбільше потрібно: хліба, прощення, подолання спокус та визволення від лукавого. Просячи насущного хліба, ми просимо в Отця, щоб Він давав нам хліб щоденний, потрібний для земного життя, і хліб «небесний» – Євхаристію, який, «хто їстиме, не вмре, а житиме повіки» (пор. Йо. 6, 50-51). Цим проханням Ісус Христос навчає нас «бажати і просити того, що необхідне для нашого життя і життя ближніх, а водночас задовольнятися необхідним і не жадати надмірного; а також жити в євангельському убожестві, до чого кожен покликаний»⁴⁴⁵.
- 680 Словами молитви «прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим», ми, прощаючи нашим винуватцям, приймаємо прощення від Бога Отця для нас. Отець, який прощає нам наші гріхи, бажає, щоб і ми чинили так само: «Коли ви прощатимете людям їхні провини, то й Отець ваш небесний простить вам. А коли ви не будете прощати людям, то й Отець ваш небесний не простить вам провин ваших» (Мт. 6, 14-15; див. Мр. 11, 25-26). Провина – це не лише гріх скоєння зла, а й борг нездійснення добра – Божих дарів, змарнованих або не використаних на Божу славу і служіння ближнім.
- 681 Проханням «не введи нас у спокусу» ми висловлюємо віру в те, що Бог не допустить, щоб нас спокушувано над нашу спроможність, але разом із спокусою дасть нам змогу її знести (пор. 1 Кр. 10, 13). Ми не просимо, щоб Бог віддаляв від нас усі спокуси, бо спокуса є випробуванням для душі і нагодою до добрих діл. Боротьба із спокусами утворює душу в добрі, тому й апостол Яків навчає: «Уважайте за найвищу радість, коли підлягаєте різноманітним спокусам» (Як. 1, 2). Ми натомість просимо, «щоб нас спокуса не перемогла, щоб ми спокусі не улягли і не впали в бою; просимо Бога, щоб не допустив нашого упадку у спокусі»⁴⁴⁶.
- 682 У словах «визволи нас від лукавого» ми, усвідомлюючи нашу неміч, просимо Отця, щоб, за підступом лукавого, ми не відпали від Нього – нашого найвищого Добра⁴⁴⁷. Просячи в Бога захисту від лукавого, який використовує схильність нашої волі до зла, а розуму – до помилки, ми сповідуємо віру в нашу перемогу над злом, бо там, «де збільшився гріх, там перевершила ласка» (Рм. 5, 20). На Божественній

⁴⁴⁵ Митрополит Андрей, *Божя мудрість* (15.10.1932-15.02.1933 р. Б.).

⁴⁴⁶ Митрополит Андрей, *Божя мудрість* (15.10.1932-15.02.1933 р. Б.).

⁴⁴⁷ Пор. Митрополит Андрей, *Божя мудрість* (15.10.1932-15.02.1933 р. Б.).

Літургії священнослужитель закінчує молитву «Отче наш» виголосом-славослів'ям Триєдиному Богові, Якому належить царство, і сила, і слава, нині, і повсякчас, і на віки віків. Нашим «Амінь», що означає «нехай так буде», ми приймаємо «те, чого ця молитва нас навчила»⁴⁴⁸.

- 683 Про значущість молитви «Отче наш» для духовного життя християнина Слуга Божий митрополит Андрей навчає: «Якщо молимося правильно по-християнськи, ми нічого іншого не можемо сказати, як те, що міститься в Господній молитві. Бо не можемо бажати нічого ані ліпшого, ані вищого, ані нам відповіднішого, як те, що вискажуємо бажаннями та проханнями “Отченашу”. “Отче наш” є останнім словом молитви, є абсолютною молитвою; поза тією молитвою, так сказати б, немає молитви. Усе, що є молитвою, у цій молитві міститься»⁴⁴⁹.

Г. ПРАКТИКА МОЛИТВИ

1. Молитва псалмами

*«Співаючи Богові з подякою від свого серця псалми»
(Кл. 3, 16)*

- 684 Молитва словами зі Святого Письма сягає старозавітних часів. Прикладом такої молитви є псалми – зразок і «школа» молитви. Псалми – це духовні пісні. Псалмами молилися старозавітні пророки, царі, священники та весь люд. Псалмами молився й на них виховувався Ісус Христос. Словами псалмів Він молився і на хресті. Молячись псалмами, ми усвідомлюємо Божу велич і красу, мудрість і силу Бога й водночас нашу перед Ним гріховність і неміч. Ми зростаємо в простоті й смиренні, щирості й довірі, покорі й любові. «Псалом – це спокій душі, речник миру, що втихомирює розбурхані й неспокійні думки. [...] Псалом скріплює приязнь, посварених об'єднує, а між приятелями зрошує любов. [...] Дияволи тікають від псалмів, а натомість приходить опіка ангелів. [...] Псалом для початківців – початок, для тих, що зростають, – зріст, а для досконалих – завершення, голос Церкви, радість святкових днів, розбудження спасеного в Бозі смутку. Псалом – діло ангелів, творіння неба, пахощі духовні»⁴⁵⁰.

⁴⁴⁸ КИРИЛО ЄРУСАЛИМСЬКИЙ, *Містагогійні катехизи*, 5, 18.

⁴⁴⁹ МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ, *Божя Мудрість. Отче наш* (8 жовтня 1932).

⁴⁵⁰ ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Гомілія на Псалом 1*, 2.

2. Короткі молитви

«Господи, помилуй!»

- 685 Перебування християнина в Божій присутності викликає в ньому захоплення й подив, які він виражає короткими молитвами-вигуками, або «виголосами». Такими виголосами є закінчення всіх молитов, коли славимо Бога – «Отця, і Сина, і Святого Духа». Уже саме згадування трьох Осіб Пресвятої Тройці, супроводжуване знаком святого хреста, є прикладом короткої молитви. Так само знак хреста вже є короткою молитвою. Короткими молитвами є звернення до кожної Божої Особи поіменно, наприклад: «Господи», «Боже», «Отче», «Сину Божий», «Ісусе Христе», «Душе істини». Виголошуючи короткі молитви імен Божих, ми виявляємо і радість, і тривогу та віддаємо себе під покров Божий. Прикликання Божого імені ніколи не буває марним, однак слід остерігатися, щоб «не вживати імені Господнього намарне», тобто з неповагою, для жарту чи, що гірше, для блюзнірства.
- 686 Короткими молитвами є християнські привітання, серед яких: «Слава Ісусу Христу! – Слава навіки!», «Христос воскрес! – Воістину воскрес!», «Христос рождається! – Славимо Його!». Цими вітаннями християни освячують зустрічі й прощання. Молитву «Вічная пам'ять» живі шлють до Бога за померлих. Деякі короткі молитви від початків християнства були настільки важливими, що й досі збереглися мовою перших християнських спільнот. Наприклад, молитву «Алилуя» (з єврейської *хвалить Господа*) й досі вживають без перекладу всі християни світу. Коротка молитва «Амінь» (з єврейської *хай так буде*) виявляє готовність молільників прийняти в мирі все, що зішле Господь.
- 687 Крім молитов – вигуків прослави, є також короткі молитви-прохання «Господи, помилуй» і «Подай, Господи». Прохання до Господа поєднуються з вірою в те, що милість Божа містить у собі все, що нам потрібно. Ще однією короткою молитвою є молитва дарування самих себе, одні одних і всього нашого життя «Тобі, Господи». Простота коротких молитов є виявом відмови від «зайвих слів» з довір'ям до Господа, Який знає, що нам потрібно (пор. Мт. 6, 32).

3. Дар сліз у молитві

*«Молитви й благання з великим голосінням та слізьми»
(Євр. 5, 7)*

- 688 Святий Григорій Ніський навчав: «Сльози – це немов кров душевних ран»⁴⁵¹. Молитва сліз – це Божий дар оплакування своїх гріхів і внутрішньої туги за Богом; це глибоке зворушення, викликане відкриттям людині, з одного боку, божественної краси, а з іншого – власної недосконалості. Це напруження між «божественним досконалим» і «людським недосконалим». Оплакуючи свою недосконалість, людина водночас співстраждає з усім творінням, яке через її гріх «стогне і мучиться» (див. Рм. 8, 22).
- 689 Духовні подвижники навчають, що страх Божий викликає сльози покаяння, сльози приносять духовну радість, а радість дає силу, завдяки якій душа приносить плоди. Таким чином біль, страждання і плач завершуються блаженством⁴⁵². Дар сліз обмиває очі серця людини, робить її здатною бачити все, що її оточує, як це бачить Бог. Тому така людина не осуджує ближнього, а сповнюється милосердною любов'ю, стаючи здатною відчувати страждання і потреби інших людей.

4. Словесна молитва

*«Почуй, о Господи, мій голос, коли взиваю!»
(Пс. 27(26), 7)*

- 690 Молитва твориться устами, умом і серцем. Спочатку вона є тільки словесною, але разом з нею має звершуватися молитва ума і серця, яку вона розігріває та підтримує. Молитва уст є духовно плідною у поєднанні з внутрішньою увагою. Учителі духовного життя наголошують: якщо увага відхилилася від слів молитви, потрібно повернути її на місце, де її було втрачено, і повторювати слова молитви, аж поки не вдасться промовити цілу молитву від початку до кінця без розсіяння⁴⁵³. Розсіяність уваги може бути спричинена відсутністю практики або зовнішньою спокусою. Якщо ми будемо наполегливі, то навіть спокуса не зашкодить нашій молитві. Ті, що моляться сло-

⁴⁵¹ Пор. Григорій Ніський, *Слово на похорон імператриці Плакільли*.

⁴⁵² Див. Симеон Новий Богослов, *Катехиза четверта*.

⁴⁵³ Див. Йоан Ліствичник, *Ліствиця духовна. Слово 28*.

весною молитвою, уподібнюються до ангелів і разом з ними беруть участь у прославі Бога.

- 691 Святі Отці протягом усього свого життя поєднували словесну молитву з молитвою ума і серця. Завдяки цьому поєднанню молитва наскрізь пронизує душу й тіло молільника. Коли до молитви ума приєднується серце, то слово дійсно промовляє, а серце відчуває те, що в цей час мислить ум.

5. Роль мовчання в молитві

*«Вважай же, Йове, та мене слухай;
мовчи, я буду говорити!»
(Йов. 33, 31)*

- 692 Передумовою молитви є тиша, яку осягаємо з Божою допомогою, відкинувши помисли, які нас непокоять. Осягнення тиші всередині нас є умовою того, щоб почути Бога й розмовляти з Ним. Що ближче Бог до нас, то глибшою стає наша молитва. Настає мить, коли наше перебування в Божій присутності вже не потребує слів. Ми знову замовкаємо, хоч це мовчання – знак спілкування понад словами й поняттями⁴⁵⁴. Таке перебування в Божій присутності називаємо благоговінням. Як навчають Святі Отці⁴⁵⁵, мовчання є і початком нашої молитви, і виявом молитовного споглядання Бога.

6. Ісусова молитва і молитва на вервиці

*«Імені немає іншого під небом, що було дане людям,
яким ми маємо спастися»
(Ді. 4, 12)*

*«Радуйся, благодатна, Господь з тобою!»
(Лк. 1, 28)*

- 693 Наша духовна традиція через століття донесла до наших днів досвід глибокої і водночас простої молитви, яка полягає в постійному повторюванні слів: «Господи, Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй мене грішного». Через безнастанне взивання імені Ісуса Христа молит-

⁴⁵⁴ Див. Діонісій Ареопагт, *Про Божі імена*, 11, 1.

⁴⁵⁵ Див. Йоан Лівничник, *Ліствиця духовна. Слово 27*.

ву називають Ісусовою. Практика Ісусової молитви має за мету закоренити в нашому нутрі, у нашому серці постійне й живе усвідомлення Божої присутності⁴⁵⁶.

- 694 Відмовляють Ісусову молитву на зробленій зі шнура вервиці (від слов'янського слова «верв», звідки пішло українське вірвока, мотузка), коло якої містить «сотицю» – сто вузликів для ста повторень слів «Господи, Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй мене, грішного». Ісусова молитва починається, як і Щоденні молитви, «Звичайним початком» (церковнослов'янською *Начало обичне*: Царю Небесний, Трисвяте, Пресвята Тройце, Отче наш) аж до Символу віри включно. Після цього переходимо до «сотиці». Повторень молитви може бути як одна сотня, так і дві чи більше. Кожну сотицю закінчуємо Богородичною молитвою «Достойно є», а кожну наступну починаємо з «Прийдіте, поклонімося». Однак, сама кількість повторень – не самоціль; вона є засобом для вкорінення у серці відчуття присутності Спасителя.
- 695 Разом з Ісусовою молитвою в нашій Церкві практикують молитву на вервиці до Богородиці. «Вервичка, або псалтир Пречистої Діви Марії, – це побожний спосіб моління до Бога, легкий і сприйнятливий для всіх. Він полягає в прославленні Пресвятої Богородиці повторюванням молитви «Богородице Діво» 150 разів – за числом псалмів Давида; при цьому кожен десяток перемежується Господньою молитвою з відповідними роздумами над життям Господа нашого Ісуса Христа»⁴⁵⁷. Папа Римський Іван Павло II додав до традиційних п'ятнадцяти вервичних роздумувань ще п'ять Таїнств Світла⁴⁵⁸.

7. Іспит совісті

*«Опам'ятавшись, він сказав до себе:
[...] Встану та піду до батька мого»
(Лк. 15, 17-18)*

- 696 Молитовну практику іспиту совісті творимо увечері перед сном. Полягає вона в тому, щоб поглянути на прожитий день у світлі Божих заповідей і «побачити» в ньому як ознаки Божої опіки та Провидіння,

⁴⁵⁶ Пор. *Молитовник «Прийдіте, поклонімся»*, Ісусова молитва.

⁴⁵⁷ Пій IX, Булла *Consueverunt Romani Pontifices* [«Римські Архидіаки зверталися»], (17 вересня 1869).

⁴⁵⁸ Іван Павло II, Апостольське послання *Rosarium Virginis Mariae* [«Вервиця Діви Марії»], (16 жовтня 2002), 21.

так і вияви нашої гріховності й немочі. Споглядання справ минулого дня «Божими очима» – це нагода побачити їх у правді. Цей «погляд» дозволить перенести події прожитого дня з пам'яті в сумління та «по-Божому» оцінити їх.

- 697 Велика благодать молитовного іспиту совісті – це самопізнання. Ми стаємо чуйними до того, що робимо, говоримо та думаємо, зауважуємо в собі те, чого без цієї молитви ніколи не пізнали б. Водночас ми усвідомлюємо власні недоліки без самовиправдання, з надією на Боже милосердя. Святий Василій Великий навчає: «Коли день скінчиться, то треба подякувати за те, що було дано нам чи що ми виконали за цей день. І треба висповідатися у прогріхах, чи вільних, чи мимовільних, чи навіть таємних; були вони на словах чи на ділі, чи в самому тільки серці, – за все треба в молитві просити Божого милосердя. Надзвичайно корисно замислюватися над минулими прогріхами, щоб остерегатися їх у майбутньому»⁴⁵⁹.
- 698 Плодом молитви іспиту совісті є благодать пробачення «нашим винуватцям» і віднайдення внутрішнього миру. Важливим моментом іспиту совісті є побачити в подіях минулого дня Божий Промисел. Коли побачимо в обставинах і людях Божу дію, тоді зможемо прийняти все, що відбулося, з подякою і відчутти в пережитому близькість Бога. Завершивши іспит сумління перед сном, можемо сказати з псалмоспівцем: «Я ліг собі, й заснув, і пробудився, – бо Господь мене зберігає» (Пс. 3, 6).

І. МІСЦЕ І ЧАС МОЛИТВИ

1. Усамітнення для молитви

*«Ти ж, коли молишся,
увійди у свою кімнату»
(Мт. 6, 6)*

- 699 Цю пораду Христос дав під час Нагірної проповіді. Отці духовного життя часто тлумачили ці слова, розуміючи їх як скерування уваги вглиб себе. Про внутрішню увагу йдеться в заклику святого Василія Великого «Уважай на себе», до неї нас постійно закликають літургійним «Будьмо уважні» (церковнослов'янською – *Воньмім*). Наш найперший відгук на такий заклик – це очевидно посилити увагу до того, що відбувається всередині нас.

⁴⁵⁹ Василій Великий, *Обширні правила*, 37, 4.

2. Як часто маємо молитися?

*«Моліться без перерви»
(1 Сл. 5, 17)*

700 Церква провадить людину на шляху її молитви та пропонує спертися на набутий молитовний досвід. Полягає він у тому, що треба відвести для розмови з Богом конкретно окреслений час, мінімально – двічі на день, уранці та ввечері. Відповідно підібрані тексти вечірніх і ранкових молитов містяться в «Молитовнику», де поміщено й інші молитви, які супроводжують життя віруючої людини упродовж цілого дня. Молитва є головним правилом життя. Молячись частіше, ми поступово зближуємо між собою молитву і свої щоденні справи, щоб у перспективі молитва стала для нас важливою щоденною справою, а всі інші справи сповнилися духом молитви. Тому молитва і праця є двома взаємопов'язаними аспектами християнського способу життя. Життя християнина, насичене спілкуванням з Богом, перетвориться у свято, стане часом власного освячення й переображення світу.

3. Молитовне чужання

*«Блаженний, хто пильнує»
(Од. 16, 15)*

701 «Чувайте й моліться, щоб не ввійшли в спокусу» (Мт. 26, 41; Мр. 14, 38), – застерігав Христос апостолів у Гетсиманському саді, а в притчі про Десятьох дів попереджав: «Чувайте, отже, не знаєте бо ні дня, ні години» (Мт. 25, 13). Образ сну духовні отці використовували для змалювання стану грішної людини, котра «в гріхах заснула на смерть». Через гріхи людина «поринає в сновидіння» власних оман. Якщо гріховний «сон» триватиме, то закінчиться «смертю» – повною неспроможністю людини до добра та небажанням його творити.

4. Взаємозв'язок між молитвою і постом

*«Молитва з постом – річ добра»
(Тов. 12, 8)*

702 Христос у Євангелії наголошує на взаємозв'язку між молитвою і постом для подолання впливу лукавого на людину, тобто звільнення від гріха: «Цей рід нічим не можна вигнати, тільки молитвою та постом»

(Мр. 9, 29). Святі Отці підкреслювали невіддільність посту від молитви: «Наскільки відбереш від тіла, настільки додаси душі підживитися духовною силою»⁴⁶⁰. Через піст ми стримуємо й обмежуємо «зовнішню людину», щоб через молитву почала розвиватися «внутрішня». Коли молитва відокремлена від посту, то внутрішня людина не має належних умов для розвитку.

5. Молитва перед іконами

*«Освітли світлом Твого обличчя слугу Твого»
(Пс. 31(30), 17)*

703 Ікони служать молитві, щоб до міри духовного зростання поступово перейти від віри в Таїну Бога до споглядання Його «обличчям до обличчя». VII Вселенський собор навчає, що Бога пізнаємо через Сина Божого – Слово та Образ Отця. Кожен зі шляхів богопізнання є однаково важливим і вартісним. У молитві перед іконами головним «органом» спілкування з Богом є не уста, які вимовляють слова, а очі, якими дивимося на зображення, щоб споглядати зображену Особу. Як і словесна молитва, молитва перед іконами є поступальним процесом, образом якого є драбина (ліствиця).

⁴⁶⁰ Василій Великий, *Про піст. Проповідь друга*, 1.

Частина Третя
ЖИТТЯ ЦЕРКВИ

- 704 Третя частина Катехизму у світлі Божого Об'явлення та на основі східнохристиянської традиції розкриває життя та діяльність християнина як нової людини у Христі. Бог Отець через Сина у Святому Дусі дарує людині нове життя, до повноти якого вона покликана дозріти. Цей Божий дар християнин пізнає, розвиває і виявляє через добрі вчинки.
- 705 Дар божественного життя, який отримує людина у Святих Таїнствах, наділяє її здатністю до християнського життя відповідно до отриманої благодаті. Жити у Христі означає діяти у Ньому і разом з Ним. Така діяльність чинить християнина євангельською «закваскою Царства Небесного», яка здатна переобразити сучасні йому культуру та суспільство (пор. Мт. 13, 33). Ця переображаюча дійсність християнського життя розглядається у чотирьох вимірах, яким відповідають чотири розділи цієї частини Катехизму.
- 706 Першим виміром буття і діяльності у Христі є особисте, внутрішнє життя християнина. Це внутрішнє життя особи, що народилася «з води і Духа», будується на основних засадах духовного та аскетичного життя. Внутрішньоособова переображаюча дійсність духовно-аскетичного ділання є основою християнської моралі, правил та засад поведінки християнина, його «невидимої боротьби» з власним гріхом та зростання у чеснотах.
- 707 Другим виміром переображеного у Святому Дусі християнського життя є християнська сім'я – середовище, що забезпечує гідність початку та кінця земного життя людини. Божественна Любов, дарована чоловікові і жінці в Таїнствах християнського втаємничення та Подружжя, робить їх здатними до здійснення Божого задуму щодо призначення людської статевої та пошани гідності людської особи. Ця пошана охоплює всі періоди її життя, починаючи від зачаття та закінчуючи природньою смертю.
- 708 Людське суспільство є третім виміром нового життя та діяльності віруючої людини у Христі. Суспільство та держава розглядаються як *тісто*, яке християни – євангельська «закваска» – покликані піднести та переобразити (пор. Лк 13, 20-21). Таким зародком Царства Божо-

го та переображаючою силою людства є Церква Христова, яка через свою єдність, святість, соборність та апостольське служіння присутня та діє у суспільному житті та просвічує світлом Христовим кожну людину, яка приходить на світ.

709 Четвертим виміром діяльності християнина є його відповідальність за все Боже сотворіння – довкілля та природні ресурси землі. Діяльність християнина як «священика творіння» у сотвореному Богом світі є покликанням берегти, плекати, розвивати та готувати переображення світу (пор. Од. 21, 1-4).

I. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ – ЖИТТЯ У СВЯТОМУ ДУСІ

- 710 Життя у Христі називаємо духовним життям, оскільки його джерелом є Святий Дух і воно звершується Його благодаттю. Благодать – це дія Святого Духа в людині, тобто Його *безкорисливий дар*. Благодать жодним чином не поневолює людини й не обмежує її свободи. На цьому наголошує апостол Павло: «Де Дух – там свобода» (пор. 2 Кр. 3, 17). Дух Божий запрошує, кличе нас до зростання у Христі й уможлиблює його.
- 711 Кожен християнин має благодать покликання, можливість прожити повноцінне та щасливе життя, яке здійсненне лише в Богові. Це покликання звершується в духовному житті, яке є невід’ємною умовою зростання та розвитку особи. Як для тілесного розвитку потрібна фізична активність, а для інтелектуального – навчання й освіта, так для духовного – благодать Святих Таїнств, молитва та добрі діла.

A. Знаки, дари та плоди дії Святого Духа

- 712 Святий Дух надихає кожну людину пізнавати її життєве покликання. Здійснюючи це покликання, людина досягає щастя. Саме Дух животворящий дозволяє людині подолати вузькі межі окремої життєвої ситуації та відкриває їй щораз ширші горизонти буття. Той же Дух пробуджує в людині глибокі й справжні життєві потреби: пошук сенсу життя, правди, добра та краси.
- 713 Коли людина через гріх відходить від Бога, саме Святий Дух будить у її совісті спасенний неспокій через докори сумління. Світло благодаті виявляється в тому, що людина бачить свої вчинки такими, якими вони є насправді. Святий Дух просвічує людину, що перебуває в гріхах, допомагає звільнитися від їхнього рабства і досвідчити дар свободи. До цього кличе нас Господь у книзі Второзаконня: «Сьогодні Я виявив перед тобою життя й добро, смерть і лихо [...], благословення й прокляття. Вибирай життя, щоб жити на світі тобі і твоєму потомству» (Втор. 30, 15.19б). Людина, просвічена Духом животворящим, здатна побороти гріх добром (див. Рм. 12, 21) і замість смерті обрати життя.
- 714 Бог споглядає з любов’ю на кожного з нас, бажає нашого спасіння та в Дусі Святому об’являє нам істинне добро. На початку свого духовного життя ми не вповні розуміємо, що саме для нас є добрим, але завдяки дії Святого Духа можемо навчитися дивитись на себе і світ Божими очима та розрізняти добро і зло.

715 У міру розвитку нашого духовного життя ми крізь плетиво щоденних обставин дедалі виразніше бачимо дію Святого Духа. Максим Ісповідник говорив про особливе споглядання, що його поступово досягає християнин, – споглядання Божого Провидіння⁴⁶¹. Завдяки дії Святого Духа християнин «бачить» Божу волю щодо себе й радісно приймає її; усе життя християнина стає знаком дії Святого Духа, набуває сенсу й повноти.

1. Святість як знак дії Святого Духа

716 Святим у справжньому сенсі цього слова є лише один Господь. Про це читаємо в книзі пророка Ісаї, який побачив Бога на небесному престолі. Його невимовну святість оспівували серафими, проголошуючи: «Свят, свят, свят Господь сил; вся земля повна Його слави!» (Іс. 6, 3-7). Святе Письмо також називає святими віруючих – тих, хто освячені спасительною дією Божою (див. Рм. 1, 7; 1 Кр. 1, 2). Святий Дух очищає людину від усякої скверни та вводить у божественне життя і святість. Про це навчає апостол Павло: «Чи ж не знаєте, що неправедні царства Божого не успадкують? Не обманюйте себе! Ані розпусники, ані ідолопоклонники, ані перелюбники, ані розгнuzдані, ані мужоложники, ані злодії, ані зажерливі, ані п'яниці, ані злоріки, ані грабіжники – царства Божого не успадкують. І такими з вас деякі були; але ви обмились, але ви освятились, але ви оправдались іменем Господа Ісуса Христа та Духом нашого Бога» (1 Кр. 6, 9-11).

717 Християнська святість не є природною досконалістю людини, а досягається завдяки дієвій участі людини у святості Бога. Святий Йоан Касіан навчає: «Усі святі люди мають Бога в собі. Ми добре знаємо, що Він перебував у патріархах, говорив через пророків; віримо, що не тільки апостоли й мученики, а й усі слуги Божі мають Духа Божого в собі, як сказано: “Ви є храмом живого Бога” (пор. 2 Кр. 6, 16); і знову: “Хіба не знаєте, що ви – храм Божий, і що Дух Божий у вас перебуває?” (1 Кр. 3, 16). Усі (святі), отже, є вмістилищем Бога...»⁴⁶².

718 Кожен християнин отримує у святих таїнствах Хрещення і Миропомазання зародок святості, який він покликаний не змарнувати, а зростити до повноти. Той же святий Йоан Касіан зазначає: «Що більше людська слабкість впокоряється перед Богом та Йому себе віддає, то більше заслуговує своєю вірою та посвятою приймати Бога як Того,

⁴⁶¹ Див. МАКСИМ ІСПОВІДНИК, *Містагогія*, 24,2.

⁴⁶² ЙОАН КАСІАН, *Про Воплочення Христове*, 5,3.

Хто перебуває в людині. Кожен стає щораз більше здатним до святості завдяки дії божественної благодаті, яка додається до цього дару. Якщо хтось стане гідним Бога, тоді насолодиться Божим приходом, за Господньою обітницею: “Коли хтось Мене любить, то й слово Моє берегтиме, і злюбить його Мій Отець, і прийдемо Ми до нього, і в ньому закладемо житло” (Йо. 14, 23)»⁴⁶³.

2. Дари Святого Духа

- 719 Дари Святого Духа – це дарована людині здатність приймати Бога та бути відкритою до сопричастя з Ним. Цих дарів є сім: мудрість, розум, рада, кріпость, знання, побожність і страх Божий. Про ці дари пророк Ісая провіщав як про ознаки очікуваного Спасителя: «Дух Господній спочине на Ньому, дух мудрості й розуму, дух ради і кріпості, дух знання й страху Господнього» (Іс. 11, 2).
- 720 Навчаючи про ці дари, Святі Отці розвинули вчення про *духовні органи чуттів*, які відкриває в собі християнин. Подібно до того, як зір, слух та природний інтелект дозволяють людині бачити, чути й розуміти видимий і створений світ, Святий Дух дарує людині засоби для сприйняття та розуміння світу невидимого й божественного. Симеон Новий Богослов говорить про духовний зір, що просвічується і стає діяльним у світлі Пресвятої Тройці, та інші духовні органи, які допомагають сприймати та правильно розуміти Боже Слово й бачити Бога в створеному світі⁴⁶⁴.

3. Плоди Духа

- 721 Плоди Святого Духа – це ознаки зрілого духовного життя християнина та його дій, які впливають зі свідції людини з Божою благодаттю. Щоб жити по-християнському й свідчити про Христа, потрібно як допомоги від Святого Духа, так і відкритості й зусиль людини. Апостол Павло так навчає про плоди Святого Духа: «Плід Духа: любов, радість, мир, довготерпіння, лагідність, доброта, вірність, тихість, здержливість» (Гл. 5, 22-23).
- 722 Коментуючи ці слова апостола Павла, святий Йоан Золотоустий закликає: «Отож, якщо хочемо бути щасливими, уникаймо зла і практикуймо чесноти, оскільки немає іншого шляху для того, щоб здобути

⁴⁶³ Йоан КАСІАН, *Про Воплочення Христове*, 5, 4.

⁴⁶⁴ Див. СИМЕОН НОВИЙ БОГОСЛОВ, *Трактати про етику*, III, 243нн.

радість, навіть якщо сядемо на трон самого царя. Ось чому Павло попереджав: “Плодом Духа є любов, радість, мир” (пор. Гл. 5, 22). Отож, ревно зберігаючи в собі цей плід, вже тут зможемо бути щасливими й одного дня станемо достойними отримати майбутнє Царство»⁴⁶⁵.

Б. ХРИСТИЯНЬСЬКА МОРАЛЬ ЯК ЛІТУРГІЯ ЖИТТЯ

723 Духовне життя впливає з Божої дії у людині й для людини: «Бог бо так полюбив світ, що Сина Свого Єдинородного дав, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, а жив життям вічним» (Йо. 3, 16). Таку Божу дію ми теж називаємо служінням, «літургією» Бога людині: «Син Чоловічий прийшов не для того, щоб Йому служили, але послужити й дати життя Своє на викуп за багатьох» (Мт. 20, 28). Тому все духовне життя християнина є служінням Богові і ближньому – «літургією життя». Таким чином до Божого служіння приєднуємося нашим служінням, Літургія Божественна стає нашою особистою літургією – служінням. Жити таким літургійним життям – це виявляти любов до Бога і ближнього думками, словами та вчинками.

724 Ця *літургія життя* є іконою Божественної Літургії. У ній християнин, якому служить Господь, починає сам служити Богові та ближньому. Приклад такого служіння дав Ісус Христос, коли на Тайній Вечері вмив ноги Своім учням, а відтак промовив до них: «Приклад дав Я вам, щоб і ви так робили, як оце Я вам учинив» (Йо. 13, 15). Христове служіння стає джерелом та основою християнського життя. Отримуючи від Христа милосердя, прощення, зцілення, ми відтворюємо їх у своїй щоденній діяльності.

⁴⁶⁵ Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до римлян. Гомілія 1, 4*.

II. ЛЮДИНА У ХРИСТІ ЯК НОВЕ СОТВОРІННЯ

*«Пом'яни, Господи, тих, що приносять плоди і добро творять [...],
даруй їм замість земного – небесне,
замість дочасного – вічне,
замість тлінного – нетлінне»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

A. Основи духовного життя

1. Покликання до богоподібності

- 725 Отці Церкви навчають, що людська особа, переображена в Христі, покликана своїм способом життя уподібнюватися до способу життя Бога. Лише в Христі можна збагнути Божий задум, згідно з яким і задля якого людина була створена, і пізнати повноту людського життя.
- 726 Життя у Христі, дароване у Святих Таїнствах, є основою християнської моралі, правил і норм поведінки християнина. Християнське моральне життя – це *свідчення віри*. Дієвий вияв християнської віри в особистому, сімейному, суспільно-політичному та інших вимірах людського життя вимагає справжнього героїства та відваги. Створена на образ Божий, людина покликана відображати Бога у своєму християнському житті, таїнственно являти життя Пресвятої Тройці й так зростати від образу до подоби Божої. Кожен християнин покликаний до того, щоб таке таїнственне «відображення» божественного життя в його житті виявлялося щораз виразніше. *Осягання богоподібності конкретними діями і є християнською мораллю.*
- 727 Згідно з давньою традицією Церкви, силою благодаті святого таїнства Хрещення всі вірні стають посвяченими Богові, а отже, покликаними до святості, тобто стати подібними до Бога. Це покликання здійснюється різними шляхами: у християнському подружжі, у монашому житті, у дівственному стані – відповідно до дарів Святого Духа, які кожен з нас щедро отримує. Про це свідчить апостол Павло, кажучи: «Є і між дарами різниця, але Дух той самий; різниця теж і між служінням, але Господь той самий. Різниця є і між ділами, але Бог той самий, Який усе в усіх робить. Кожному дається виявлення Духа на спільну користь» (1 Кр. 12, 4-7).

2. Людина як моральна особа

- 728 Людина виявляє себе у вчинках і водночас через них творить саму себе. Вчинки людини мають чітко виражений особовий характер і становлять стиль чи спосіб її існування. Згідно з ученням святого Йоана Дамаскина⁴⁶⁶, джерелом моральності є людська особа. Вона, подібно до божественної Особи, дає почин власним вчинкам. Сотворена на образ Божий, людина є розумною істотою, здатною до самовладання та самовизначення, і тому є морально відповідальною за те, що чинить.
- 729 Вчинки впливають на особу, яка здійснює їх. Через свої вчинки особа або все більше уподібнюється до божественної Особи, або суперечить богоподібності. Такі вчинки називаємо моральними. Вчинки ж, які не впливають на особу в осягненні нею богоподібності, називаємо нейтральними. Залежно від того, як вчинки впливають на особу, яка їх здійснила, розрізняємо нейтральні та моральні вчинки.
- 730 *Нейтральними вчинками*, з погляду християнської моралі, називаємо такі дії людини, які вона чинить мимовільно та несвідомо. У них особа не виявляє себе як їх активне джерело, а тому такі вчинки не можуть ні будувати, ані руйнувати людину в її моральному житті. Саме через відсутність впливу таких вчинків на моральний характер особи Святі Отці назвали їх морально нейтральними. Наприклад, до таких дій належать вчинки дітей, які ще не досягли повноти свідомості своїх дій, реалізація природних потреб людського організму, спонтанні порухи тощо.
- 731 *Моральними вчинками* називаємо такі дії особи, які вона чинить свідомо, даючи на них згоду своєї особистої волі. Подібно до Бога, людина сама є джерелом своїх дій, здатна їх свідомо планувати та виконувати без зовнішнього змушування. Здатність панувати над собою, самостійно ініціювати та здійснювати свої вчинки є основою як гідності, так і відповідальності особи. На відміну від дій Божих, моральні вчинки людини можуть бути морально добрими або морально злими.

3. Свобода і моральна відповідальність людини

- 732 Свобода – це свідомий і добровільний вибір людиною Бога як Отця та прийняття Його покликання до участі у вічному житті Пресвятої Тройці. У сотворенні людина отримала здатність обирати й шляхом правильного вибору перейти до *справжньої свободи*. Лише свідомо

⁴⁶⁶ Див. Йоан Дамаскин, *Точний виклад православної віри*, II, 12.

й добровільно обираючи Бога, людина стає вповні свobodною, живе у свободі самого Бога.

- 733 Людина в раю отримала Божу заповідь як дороговказ. Заповідь допомагає людині робити правильний вибір, дає можливість обирати істинну свободу. *Божя заповідь є визволяючою, бо дає людині свободу.* Правдива свобода ніколи не може бути протиставленою до Божої Істини та Закону або відокремленою від них. Христос навчає: «Коли ви перебуватимете в Моїм слові, ви дійсно будете учнями Моїми і спізнаєте правду, і правда визволить вас» (Йо. 8, 31-32).
- 734 Святі Отці навчають, що внаслідок гріха прародичів ми втратили повноту свободи, тобто стали схильними обирати зло. Через це людина опинилася в рабстві гріха, з якого її може визволити лише Спаситель. Христос – Дорога, Істина і Життя (пор. Йо. 14, 6) – відкрив дорогу до Отця у Святому Дусі й указав людині шлях істинного визволення та зростання в божественній свободі.
- 735 Педагогом до Христа Спасителя був Закон Мойсея (пор. Гл. 3, 24), виражений у Десятьох Божих заповідях, даних Богом на горі Синай (див. Вих. 20, 2-17; Втор. 5, 6-21)⁴⁶⁷:

Я – Господь Бог твій.

1. Нехай не буде в тебе інших богів, окрім Мене.
2. Не взивай намарне імені Господа Бога твого.
3. Пам'ятай день святий святкувати.
4. Шануй батька твого і матір твою.
5. Не вбивай.
6. Не чужолож.
7. Не кради.
8. Не свідчи ложно на ближнього твого.
9. Не пожадай жінки ближнього твого.
10. Не пожадай нічого того, що є власністю ближнього твого.

- 736 Людина як істота розумна є здатною усвідомлювати мету й наслідки своїх вчинків. Зростаючи духовно, християнин у спілкуванні зі своїм Творцем дедалі глибше усвідомлює та пізнає себе і розуміє, що вчинки можуть або наближувати його до Бога, або віддаляти від Нього. Таке «ходіння перед лицем Божим», тобто життя в постійному спілкуванні з Богом, і є основою християнської свідомості.

⁴⁶⁷ Молитовник «Прийдіте, поклонімся», Десять Божих заповідей.

- 737 Людина наділена особистою волею та керує собою, тому її моральні вчинки мають добровільний характер. Кожне добровільне рішення людини визначає те, якою вона стає. Наприклад, хто відважується на вчинок героїчної любові – стає героєм, а хто добровільно погоджується вчинити вбивство – стає вбивцею.
- 738 Існує нерозривний зв'язок між моральною цінністю кожного окремого вчинку людини й остаточною метою її життя. *Остаточна мета* – це покликання до вічного життя в Пресвятій Трійці; а *основний вибір* християнина – це добровільна відповідь Богові у вірі на це покликання. Цей вибір є основою усіх інших життєвих рішень. Окремі вчинки мають впливати з цього основного християнського вибору та щоденно виявляти й підтверджувати його.
- 739 Кожен моральний вчинок скерований до конкретно визначеної мети. Моральний вчинок є добрим, якщо його мета збігається з остаточною метою християнського життя та наближає людину до участі в Божому житті. Якщо мета вчинку не скерована до Бога, то вибір такого вчинку робить морально злими та гріховними як саму дію, так і її виконавця.
- 740 Моральне добро чи гріховність людських вчинків оцінюємо на основі *змісту дії* (що конкретно особа хоче вчинити), *мети* (для чого особа хоче вчинити свою дію) і *наміру* (який конкретизує вибір людини та скерує її особисту волю до поставленої мети). Важливими є теж *обставини*, в яких людина здійснює свої вчинки, оскільки вони можуть впливати на більшу чи меншу особисту відповідальність за вчинене.
- 741 Християнинові важливо розуміти, *що саме* він чинить і чи це не суперечить його основному виборі та Божим заповідям. Якщо *зміст дії* людини відповідає її покликанню до святості, то її вчинок є морально добрий.
- 742 *Намір* – це скерування особистої волі до визначеної мети. Він розкриває внутрішню причину вчинку, виявляє, *чому людина чинить те діло*. Намір завжди є внутрішнім виміром вчинку особи, однак він не завжди виявляється назовні. Намір може лежати в основі не лише однієї дії, – він може скеровувати до обраної мети низку людських вчинків. *Мета вчинку* – це відповідь на питання, *для чого особа щось чинить*; це очікуваний результат, якого вона прагне досягнути своїм вчинком. Наприклад, людина прагне дати милостиню (намір), для цього жертвує якусь суму (зміст), щоб допомогти ближньому (мета).

- 743 Якщо хоча б один із критеріїв моральної оцінки людських вчинків – зміст, мета чи намір дії – суперечить остаточній меті християнського життя, то такий вчинок треба вважати гріховним. Помилково оцінювати моральність людських дій, беручи до уваги лише наміри, що їх започатковують, або мету, яку людина намагається досягнути. Вчинки, які суперечать Божим заповідям, є гріховними та руйнівними для особи, що їх скоює, через сам зміст таких учинків (убивство, перелюб і т. ін.), незалежно від наміру, мети чи обставин. Обставини дії (середовище, суспільний тиск, примус) впливають на моральну цінність вчинку, але не визначають її.

4. Співдія з Богом у ділі спасіння

- 744 Співдія людини з Богом у ділі спасіння полягає в поєднанні людських зусиль із Божою благодаттю. У Христі між Богом і людиною відбувається особовий діалог та єднання, коли людське зусилля поєднується з Божою благодаттю. Благодать, діючи в людині, виявляється у її ділах, а покликання людини полягає саме в тому, щоб дозволити благодаті вселитися в людину і діяти в ній. Людина покликана залишатися в усіх своїх ділах відкритою до благодаті, завжди підтверджувати цю відкритість, щодня кажучи Богові своє «так».
- 745 Благодать діє там, де є особиста згода людини. На всіх етапах духовного життя виявляється співдія свободи людини і благодаті Божої. Благодать не можна здобути чи заслужити як наслідок ревної духовної праці. Така праця є потрібною, але Божа благодать дається людині тільки як дар, а не як винагорода за щось. У даруванні благодаті відображається сама суть відносин Бога і людини.
- 746 Спроможність особи прийняти дар благодаті залежить від міри відкритості людини до Бога та її відданості Йому. Приймаючи від Бога благодать, людина співдіє з нею та зростає в ній. Взірцем досконалої співдії Божої благодаті і людської волі є Благовіщення Пречистої Діви Марії. На це вказують слова самої Марії: «Ось я Господня слугиня: нехай зо мною станеться по твоєму слову!» (Лк. 1, 38). Богородиця завдяки своїй згоді стала співучасницею таїнства спасіння.

Б. ДУХОВНІСТЬ СЕРЦЯ

1. Серце – осердя людської особи

- 747 Святе Письмо навчає про серце як внутрішню суть людини, осередок усієї її особи. «Як у воді обличчя обличчю відповідає, так серце людини людині» (Прип. 27, 19). Від стану серця залежить духовно-моральний стан усієї людської особи. Серцю належать не тільки почуття, а й пізнання, свідомість та інші духовні сили людини.
- 748 Серце є тим святилищем людини, де вона стоїть перед Божим обличчям. У Святому Письмі читаємо про «помисли серця», де серце становить саму суть людини, є «місцем», де людина бере на себе відповідальність, відкривається чи замикається перед Божою дією. Серце є також осідком волі. Воно приймає рішення (див. 1 Кр. 4, 5; 2 Кр. 7, 9; 8, 16); з нього виходять добрі та злі наміри (див. Мт. 15, 19; Рм. 10, 1; Іс. 57, 17), любов до Бога і ближнього (див. Мт. 22, 37; Мр. 12, 30-33; Лк. 10, 27).
- 749 Згідно зі Святим Письмом, серцю належать усі почуття людини: воно веселиться (див. Єр. 15, 16; Пс. 27, 9), радіє (див. Пл. Єр. 5,15), сумує (див. Пс. 24, 17), мучиться (див. Єр. 4, 19), гнівається (див. Прип. 19, 3), заздрить (див. Як. 3, 14). У глибину ж людського серця може зійти тільки Бог. «Господь бо не дивиться так, як чоловік: чоловік дивиться на лице, Господь же дивиться на серце» (1 Сам. 16, 7), бо вивідує серце, випробовує нутро (пор. Єр. 17, 10). Людина в Богові пізнає саму себе і споглядає глибини свого серця.
- 750 Одним із діяльних виявів серця є совість. Термін «совість» походить від старослов'янського «со-відати» (співзнати). Йдеться не так про якесь індивідуальне знання чи якусь суб'єктивну правду, як про *співзнання* з Божими Особами та *співдію* з Ними. Святе Письмо говорить про здатність людського серця розпізнавати добро і зло. Цар Соломон молився за мудрість серця, за те, щоб могли розрізняти між добром і злом (див. 1 Цар. 3, 9). У Євангелії Христос вказує на те, що серце може бути джерелом як морального добра, так і морального зла (див. Лк. 6, 45; Мт. 12, 35).
- 751 Згідно зі святоотцівською традицією, совість (сумління) є найважливішим чинником буття людини. Як навчає авва Доротей, «коли Бог сотворив людину, то Він посіяв у ній щось божественне, немовби якийсь помисел, який має в собі, подібно до іскри, і світло,

і тепло. Цей помисел, який просвічує розум і показує йому, що добре і що зле, називається совістю, а вона є природним законом [...]. Вона є чимось божественним, ніколи не гине і завжди нагадує нам про корисне»⁴⁶⁸. Святий Климент Олександрійський навчає, що «совість є чудовим внутрішнім відчуттям, яке дає можливість точно обрати добро або уникнути зла; на ньому ґрунтується правильне життя»⁴⁶⁹. Святий Йоан Золотоустий проголошує: «Бог дав нашій душі чуйного і недрімаючого суддю, тобто сумління. Нема між людьми жодного такого чуйного судді, як наше сумління»⁴⁷⁰.

2. Внутрішня увага та оберігання серця

- 752 У серці починаються і народжуються думки та рішення людини, виникають наміри й прагнення, воно є джерелом волі та бажань. Християнин покликаний плекати «ниву» свого серця, пильнувати, щоб у нього не потрапило «вороже насіння»⁴⁷¹.
- 753 Бути уважним до серця – це насамперед віддаляти лихі думки, оберігати серце в чуйності. Святий Макарій Великий навчає: «Ми уважні до себе, аби бути уважними до Бога. Саме серце – маленька посудина. Водночас вона настільки містка, що в ній поміщаються і «змій», і «леви», і «хижі звірі» пороку; там дороги негладкі, там прірви, але там також Бог, там ангели, там життя і царство, там світло і апостоли, там скарби благодаті, там є все»⁴⁷².
- 754 Коли внутрішня увага розуму привертається до серця, людина стає спроможною краще пізнати саму себе. Розум, скерований до серця, звільняється від хибних помислів. Духовні отці називають цей стан умиротворенням (грецькою мовою *ісихія*) розуму. Внутрішньо уважна людина здатна «побачити» себе в світлі Божої благодаті й відкрити для себе свій внутрішній світ, сильні і слабкі сторони характеру, завдатки й таланти; починає усвідомлювати свої потаємні потяги й устремління.

⁴⁶⁸ Авва Доротеї, *Поучення і послання*, Повчання 3: Про совість, 1-2.

⁴⁶⁹ Климент Олександрійський, *Стромати*, 1, 1.

⁴⁷⁰ Йоан Золотоустий, *Гомілії про Лазаря*, 4, 4.

⁴⁷¹ Пор. Притча про кукіль (Мт. 13, 24-30).

⁴⁷² Макарій Великий, *Духовні проповіді*, 43, 7.

В. АСКЕЗА, ЯКА ОЧИЩАЄ

755 Аскеза (з грецької «вправа») – це постійна боротьба християнина зі своїми вадами, пристрастями та гріховними схильностями. Аскетичні зусилля мають лікувальний характер, оскільки допомагають людині співдіяти з Божою благодаттю, яка очищає від гріха та зціляє від ран, яких завдає гріх. Для очищення потрібно зрестися не тільки того, що призводить до гріха, а й усього, що до нього спонукає. До такої аскези закликає кожного християнина апостол Павло: «Вважайте себе за мертвих для гріха, а за живих для Бога, в Христі Ісусі. Нехай, отже, не панує гріх у смертнім вашім тілі, щоб вам коритися його пожадливістю, і не видавайте членів ваших гріхові за знаряддя неправедності, але віддайте себе Богові, як оживих із мертвих, а члени ваші, як зброю праведності» (Рм. 6, 11-13).

1. Гріх у людському житті

756 Створена Богом людина покликана зростати до свободи синів Божих (пор. Рм. 8, 21). Однак вона не завжди була вірною цьому покликанню. Адам і Єва, піддавшись омані, відкинули Божу волю, а тому втратили дар свободи. Таку відмову в послухові Богові християнська традиція називає гріхом. Согрішивши, людина потрапила в неприродний для неї стан – віддаленість від Бога та відчуження від ближніх.

757 Християнська традиція розглядає гріх як хворобу особи, що спотворює у ній образ Божий: «Я образ несказанної Твоєї слави, хоч і ношу язви гріховні», – співаємо в одній із стихир Парастасу. Отож людина не так заслуговує осудження, як потребує лікування – Божого милосердя та прощення. Тому грішник – хворий, а Христос – лікар. «Здорові не потребують лікаря, лише хворі» (Мт. 9, 12).

758 Гріх – це перш за все стан особи, який виявляється у вчинках, а гріховний вчинок – це свідоме й добровільне порушення Божої заповіді. Порушення ж навіть одної Божої заповіді означає порушення всього Божого Закону. «Бо хто весь закон дотримає, а прогрішиться лише в одному, – стає у всьому винуватий. Бо хто сказав: “Не чини перелюбу”, сказав також: “Не вбивай”. Коли ж не чиниш перелюбу, але вбиваєш, ти стаєш порушником закону» (Як. 2, 10). Як одна хвороба може спричинити іншу, так і один гріх веде до іншого. Святий Йоан Дамаскин наголошує на вісьмох лихих помислах, які породжують гріхи: обжерливість, розпуста, грошлюбство, смуток, гнів, нудь-

га (церковнослов'янською «униніє»), марносластво, гордість⁴⁷³. Їх називаємо головними гріхами, оскільки вони є корінням усіх інших гріховних учинків.

*«Добрих у благості збережи,
лукавих добрими вчини ласкою твоєю [...],
зблуканих поверни»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

2. Вісім головних гріхів⁴⁷⁴ і протилежні до них чесноти

а. Обжерливість – поміркованість

759 Потреба в їжі та питті природна для людини; їжа необхідна для підтримання життя. Проте пристрасть до їжі спотворює природну потребу людини й призводить до гріха обжерливості, коли їжа стає самоціллю. Є різні вияви цього гріха. Перший із них – це *надмірність у їжі та питті*. Святі Отці навчали, що їжа, спожита понад міру, шкодить душі. Другий вияв обжерливості – це *пошук* у їжі та напоях насамперед насолоди. Нестриманість у їжі та питті призводить до непогамованості також у всьому іншому, оскільки перенасиченням тіла людина намагається втамувати голод і спрагу душі. Святий Йоан Касіан зауважує, що «ми ніколи не зможемо опанувати потягу до земних страв, якщо наша душа... не віднайде більшої радості від споглядання Бога»⁴⁷⁵.

760 Подолати гріх обжерливості можна за допомогою чесноти поміркованості в їжі та в питті, якої досягаємо постом. Святий Йоан Золотоустий навчає: «Господь наш є милосердний та лагідний, тому не вимагає нічого, що було б понад наші сили. Він не вимагає від нас утримуватись від їжі та закликає до посту не задля нього самого чи для того, щоб залишити нас без харчування. Він наказує нам це для того, щоб ми, відклавши житейські турботи, трудилися в речах духовних»⁴⁷⁶.

⁴⁷³ Див. Йоан ДАМАСКИН, *Про вісім духів злоби*, 1.

⁴⁷⁴ Традиція восьми головних гріхів є загальноновживаною на Сході. На Заході святий Григорій Великий започаткував традицію сім головних гріхів (див. *Катехизм Католицької Церкви*, 1866).

⁴⁷⁵ Йоан КАСІАН, *Правила*, 5, 14.

⁴⁷⁶ Йоан ЗОЛОТОУСТИЙ, *Гомілії на книгу Буття*, 10, 1.

б. Розпуста – ціломудреність

- 761 Статевий потяг є природним для людини. Суть гріха розпусти полягає в *нестримному та невпорядкованому пошуку тілесної насолоди*, коли людина керується самолюбством і бажанням догодити собі, часто – ціною своєї гідності та гідності іншої особи. Розпуста призводить до інших гріхів: дошлюбних та позашлюбних статевих зносин, статевого рабства й зведення людини до товару. Ця пристрасть є небезпечною не тільки для тіла, а й для душі, бо поневолює людину та руйнує здатність любити. Тому духовні Отці наголошують на потребі постійної боротьби з цією пристрастю.
- 762 Святий Кирило Єрусалимський стверджує, що рішуча відмова від розпусти є суттєвим елементом християнської віри у воскресіння тіла: «Хто вірить, що тіло призначене для воскресіння, той піклується цими своїми ризами й не забруднює їх нечистотою. Хто не вірить у його воскресіння, той полишає його на поталу нечистоті та зловживає ним як чимось чужим для себе»⁴⁷⁷.
- 763 Особа досягає чистоти статевого життя чесною ціломудреністю. Ця чеснота узгоджує статевий потяг із любов'ю до ближнього. Чистота допомагає людині керувати своїм статевим потягом та відновлює гармонію тіла, душі й духу.

в. Грошолобство – жертвність

- 764 Грошолобством називається *пристрасть до грошей і матеріальних благ*. Святі Отці навчали, що любов до багатства не притаманна людині від природи, а виникає як викривлене прагнення людини до вічного життя⁴⁷⁸. Пристрасть до збагачення, яка опановує особу, робить її рабом грошей; збагачення стає самоціллю і веде до інших гріхів. Така пристрасть породжує оману самодостатності людини в її покладанні лише на матеріальні блага. Святий Йоан Золотоустий навчає: «Не багатство зло, а любов до накопичення і грошей. Щось одне – грошолоб, а щось інше – заможний. Грошолоб – не заможний; він у всьому має нужду і тому не може бути заможним. Грошолоб є сторожем свого майна, а не його власником; рабом, а не володарем»⁴⁷⁹. Преподобний Йоан Ліствичник вважає, що грошолоб-

⁴⁷⁷ Кирило Єрусалимський, *Катехизи*, 18, 1-3.

⁴⁷⁸ Пор. Йоан Золотоустий, *Гомілії про статуї*, 2, 5.

⁴⁷⁹ Йоан Золотоустий, *Гомілії про статуї*. 2,5.

ство й жадібність є ідолопоклонством, оскільки в такому засліпленні людина покладає всю надію лише на земні блага⁴⁸⁰.

- 765 Через чесноту жертвовності й милостиню людина стає здатною належно управляти своїми матеріальними благами та багатіти в Бога. Святий Йоан Золотоустий закликає: «Нехай у вашому домі зберігається не золото, а те, що дорожче від усіх багатств, – милосердя і чоловіколюбність. Це дає нам сміливість перед Богом, а золото... допомагає дияволу впливати на нас... Озброй проти нього свою правицю..., усе багатство твоє склади в умі, нехай небо, а не скриня та дім зберігають твоє золото... Навіщо нам, занедбавши себе, усі свої турботи скеровувати на те, чого ми, відходячи звідси, не зможемо взяти з собою, тимчасом як є нагода збагатитися так, що не тільки тут, а й там виявимося заможніші від усіх?»⁴⁸¹.

г. Смуток – радість у Святому Дусі

- 766 Святі Отці, згідно з навчанням апостола Павла, розрізняли спасенний смуток людини за свої гріхи і смуток як пристрасть: «Бо смуток задля Бога чинить спасенне каяття, якого жалувати не треба; а смуток цього світу – смерть спричинює» (2 Кр. 7, 10). Смуток як пристрасть виявляється двояко. Найчастіше викликає його якась інша пристрасть, коли ми бажаємо чогось, але не можемо задовольнити цього свого бажання. Це породжує пригніченість, що веде до відчаю та навіть самогубства. А буває, що цей гріх походить від надмірної турботи за своє майбутнє, намагання людини панувати над своїм життям, покладаючись лише на себе, а не на Бога. Святий Василій Великий навчає, що смуток є ознакою слабкодушних, оскільки вони втрачають душевну рівновагу та завдають собі душевних терзань і можуть остаточно втратити надію на Бога⁴⁸².
- 767 Дух-Утішитель є джерелом чесноти християнської радості, яка визволяє від пристрасті смутку. Він дарує людині радість досвіду близькості Бога. Апостол Павло закликає: «Радуйтеся завжди у Господі; знову кажу: Радуйтеся! Хай ваша доброзичливість буде всім людям відома. Господь близько! Ні про що не журіться, але в усьому проявляйте Богові ваші прохання молитвою і благанням з подякою» (Флп. 4, 4-6).

⁴⁸⁰ Див. Йоан Ліввичник, *Ліствиця духовна. Слово 16*.

⁴⁸¹ Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до римлян. Гомілія I*, 14, 11.

⁴⁸² Пор. Василій Великий, *Гомілія про вдячність*, 5-6.

г. Гнів – довготерпеливість

- 768 Гнів як пристрасть – це не лише почуття злости. Це стан особи, яка агресивно захищає своє існування без надії на Бога зі шкодою для ближнього. Святі Отці виділяють три види гніву: 1) *гнів, який палає всередині*. Це стан душі, коли людина втрачає внутрішній спокій, її опановують почуття злости, образи та роздратування; 2) *гнів, що виявляється у словах і вчинках*, у грубому, позбавленому лагідності й любові слові. Найпоширенішими виявами такого гніву є спалахи люті, навмисне приниження ближнього, нанесення йому образи, лихослів'я. Святий Йоан Золотоустий навчас: «Якщо ти завдаєш образи, тоді ти є переможений, але не людиною, а – що набагато ганебніше – низькою пристрастю, бо тобою заволодів гнів; коли ж ти змовчиш, то ти переміг»⁴⁸³; 3) *гнів, який горить тривалий час, або злопам'ятність*. Такий гнів особливо руйнівний для особи, оскільки вона тоді свідомо відмовляється простити образу або кривду, горить жадобою помсти.
- 769 Гнів є дуже небезпечною пристрастю, бо породжує насильство, вбивства, розбрат, війни. У «Пастирі» Єрми гнів названо ангелом зла, який панує над людиною: «Коли гнів чи злість опановує тебе, то знай, що він [ангел злости] є в тобі»⁴⁸⁴.
- 770 Через чесноту довготерпеливості, яку ще називаємо лагідністю, тихістю, людина стає невразливою на людський гнів, оскільки відчуває себе захищеною Господом. «Не палай гнівом на злочинців, творящим беззаконня не завидує [...]. Вповай на Господа й чини добро, щоб жити на землі й безпечним бути [...]. Спокійним будь у Господі, надійсь на Нього» (Пс. 37, 1-7). Святий Йоан Золотоустий навчас: «Якщо ми виявили довготерпеливість, то станемо непереможними, й ніхто, від малого до великого, не зможе нам зашкодити»⁴⁸⁵.

д. Нудьга – бадьорість духу

- 771 Святі Отці називали нудьгу (грецькою *акедія*) виснаженням та втомою душі. У смутку людина недооцінює могутності Господа, а в нудьзі – Його милосердя. Смуток змушує людину покладатися лише на власні сили, тимчасом, як нудьга взагалі позбавляє надії. Святі Отці називали нудьгу «бісом полуденним» (пор. Пс 90, 6), який гасить наснагу до

⁴⁸³ Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до римлян. Гомілія 1, 22, 3.*

⁴⁸⁴ Єрм, *Пастир. Заповіді*, 6, 2.

⁴⁸⁵ Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до римлян. Гомілія 1, 23, 4.*

духовного розвитку людини. Нудьга породжує відчуття спустошення, відрази, порожнечі життя, зневіри у власному спасінні; нудьга призводить до психічного та фізичного виснаження людини. Людина піддається лінивству, стає знеохоченою та нездатною до духовної боротьби.

- 772 Євагрій Понтійський описує вияви нудьги так: «[Полуденний біс] навіює відразу до того місця, де перебуває аскет, до його життєвого стану, до фізичної праці, ба навіть ще більше – переконує, що любов між братією зникла й ніхто вже більше не може його потішити... Спричиняє бажання змінити місце перебування на інше, де нібито можна легко знайти те, чого прагнемо... Тривалий мир та невимовна радість наповнюють душу після завершення цієї боротьби»⁴⁸⁶. Боротися з нудьгою допомагає молитва, праця, а також постійний труд над собою (аскеза).
- 773 Чеснота бадьорості духа або тверезіння дає людині можливість відновляти свої духовні сили й надалі вести духовну боротьбу з допомогою Божої благодаті. «Тому, підперезавши стан вашого ума, тверезі, надійтеся повнотою на благодать, що вам буде принесена в об'явленні Ісуса Христа» (1 Пт. 1, 13). Святий Ісаак Сирієць навчає: «Якщо будемо дотримуватися закону тверезіння та розсудливості у віданні, плодом чого є життя, то боротьба з нападами пристрастей зовсім не завдасть шкоди уму»⁴⁸⁷.

е. Марнославство – смиренномудрість

- 774 Марнославство – це пристрасть до земної, людської слави та всіляких почестей. Корінь марнославства – в залежності людини від думки про неї інших людей. Виявами марнославства є нетерпимість до критики, небажання визнати свої помилки, постійне бажання похвали від інших людей. Марнославство виявляється як у вихвалюванні своїми матеріальними здобутками, розумовими здібностями чи талантами, так і в хизуванні своїми духовними досягненнями.
- 775 Прив'язаність до земної слави унеможливорює духовне зростання людини, оскільки підміняє пошук слави Божої пошуком слави людської. Навчаючи про марноту дочасної слави, святий Йоан Золотоустий запитує: «Якщо ти очікуєш воскресіння та [вічної] нагороди, то навіщо

⁴⁸⁶ ЄВАГРІЙ ПОНТІЙСЬКИЙ, *Практичні глави*, 12.

⁴⁸⁷ ІСААК СІРІЄЦЬ, *Слово* 38, 18.

шукаєш слави в житті дочасному?.. Отже, причиною усіх бід є марнославство. Воно бажало б накинути власне ім'я навіть полям, лазням і спорудам. Яка користь зі всього цього, о чоловіче, якщо незадовго, коли вдарить тебе гарячка й душа відійде, залишишся нагий і покинутий? Що більше, будучи нагий від всякої чистоти, будеш зодягнений у несправедливість, крадежі, скупість, зойки та ридання, сльози сиріт, змови та обман?.. [Якщо так], то неминуче залишишся поза [вічною славою] і вже пізно буде каятися за ті тягарі, якими обтяжив себе...»⁴⁸⁸.

- 776 Чеснота смиренномудрості робить людину здатною сприйняти ту славу, якою прославляє її Господь Бог, а не людина. Коли людина смиренно приймає себе такою, якою вона є в Божих очах, вона стає справді мудрою. Смиренномудренна людина приймає все те, що Бог їй посилає, і все робить на славу Божу. «Шукайте перше Царство Боже та Його справедливість, а все те вам докладеться» (Мт. 6, 33). Святий Ісаак Сирієць навчає: «Смиренномудрість – це риза божества. У неї зодягнулося воплочене Слово й через неї промовляло до нас у нашому тілі. Кожен, хто зодягнеться в неї [смиренномудрість], уподібниться до Того, хто зійшов зі Своєї висоти»⁴⁸⁹.

є. Гордість – покора

- 777 Гордість – найнебезпечніша пристрасть і матір усіх гріхів. Саме через гордість сатана відпав від Бога, і саме гордість зруйнувала багаторічні зусилля не одного подвижника. Гордість є ідолопоклонницьким самообожненням людини: особа вивищує себе понад інших людей і ставить себе на місце Бога. Горда людина закрита на Божу благодать: «Бог бо гордим противиться, а покірливим дає благодать» (1 Пт. 5, 5). Святий Августин навчає, що гордість є джерелом усякого зла, і для того, аби побороти всі інші гріхи, треба позбутися їхньої першопричини – гордості: «Чому існує так багато зла? Бо існує гордість. Вилікуй гордість – і не стане жодної злоби. Саме для того, щоб була усунута причина всіх бід, тобто гордість, понизив Себе та став покірним сам Син Божий»⁴⁹⁰.
- 778 Горда людина зазвичай не бачить свого гріха; вона самолюбна; їй важко пробачити когось і важко просити пробачення, важко поступитися в суперечці; вона відкидає будь-який авторитет. Така людина ча-

⁴⁸⁸ Йоан Золотоустий, *Гомілії на книгу Буття*, 22,6-7.

⁴⁸⁹ Ісаак Сирієць, *Слово* 53, 2.

⁴⁹⁰ Августин Іпонський, *Коментар на Євангеліє від Йоана*, 25, 16.

сто спалахує гнівом, є злопам'ятною, постійно осуджує інших людей, заздрить їхнім успіхам. Гордість підступно опановує навіть тих, хто, здобувши чесноти, уважає себе, а не Бога, причиною досягнутого.

- 779 Найдієвішим засобом боротьби з гордістю є вправління в покорі, яка відкриває людину до Бога та ближнього й робить її здатною прийняти Божу переображуючу та визволяючу силу. Апостол Павло проголошує: «Ми руйнуємо задуми і всяку гордість, що повстає проти спізнання Бога, і беремо в полон усякий розум на послух Христові» (2 Кр. 10, 4-5). Завдяки чесноті покорі людина стоїть у правді перед Божим лицем. Тому християнська покора не принижує людину, а дозволяє їй пізнати справжню гідність дитини Божої. Святий Йоан Золотоустий навчає: «Хто поклав покору як фундамент своєї доброчесності, той може безпечно зводити будівлю до будь-якої висоти. Вона [покора] є найсильнішою огорожею, непорушною стіною, нездоланною фортецею; вона підтримує всю будівлю, не дозволяючи впасти..., робить її недосяжною для всіляких нападів... і завдяки їй чоловіколюбний Бог виливає на нас щедрі дари»⁴⁹¹.

3. Покаяння

- 780 Христос, Добрий Пастир, Який прийшов знайти «загублених овець», закликає усіх до покаяння: «Покайтесь, бо Небесне Царство близько» (Мт. 4, 17). Без покаяння не може бути ні спасіння, ані нового життя. Христос у притчі про блудного сина розкриває суть покаяння як повернення до Отця і прийняття дару Його прощення. У покаянні пізнаємо Бога як люблячого й милосердного Отця. Він приймає розкаяних грішників і радіє з їхнього навернення, «бо Він Благий і Чоловіколюбець»⁴⁹².
- 781 Покаяння дозволяє християнинові не лише досвідчити Бога як милосердного Отця, а й віднайти в Його обіймах самого себе – відчутти себе сином, який з чужого краю гріха повернувся до батьківського дому праведності. У Неділю блудного сина Церква співає: «Як блудний син, прийшли ми, Щедрий, змарнувавши все життя наше на чужині і розтративши все багатство, яке Ти дав нам, Отче. Прийми нас розкаяних, Боже, і помилуй нас»⁴⁹³.

⁴⁹¹ Йоан Золотоустий, *Коментар на книгу Буття. Гомілія 36, 7*.

⁴⁹² *Відпуст на богослужіннях*.

⁴⁹³ *Постова тріодь, Неділя блудного сина, вечірня, стихира на «Господи, взиваю я»*.

- 782 Покаяння становить основу християнської духовності, оскільки визначає весь рух до Бога, започаткований Ним і підтримуваний Його благодаттю. Початком цього руху є фундаментальна внутрішня зміна (навернення), яка приносить нове бачення себе самого, інших людей, Господа Бога. Метою цього руху є визволення від гріхів і повернення до повноти життя в Богові. У Неділю митаря і фарисея на Утрени співаємо: «Відчини мені двері покаяння, Життєдавче, – молисься зранку дух мій у святім Твоїм храмі, бо вся моя тілесна храмина осквернена; але Ти, Щедрий, очисти мене Своєю ласкавою милістю»⁴⁹⁴.
- 783 Покаяння має позитивний характер, оскільки не принижує людину, а визволяє і животворить. Це сила віднови й відродження людини, плід надії та заперечення відчаю. Адже покаятися – це дивитися не вниз, на власні недоліки, а вгору, на Господню любов; не назад із докором самому собі, а вперед із вірою. Треба бачити не те, чого мені не вдалося досягнути, а те, ким із милості Христа я ще зможу стати. Покаяння є неперервним шляхом зцілення та зростання особи. Святий Йоан Ліствичник повчає: «Хто бажає позбутися ярма гріхів своїх, нехай наслідує тих, що сидять над гробами поза містом, та безнастанно лле гарячі сльози каяття. Хай не перериває безголосих ридань серця свого, доки не побачить Ісуса, що прийде й відвалить од серця його камінь зачерствіння»⁴⁹⁵. Саме за таке постійне переображення нашого життя в покаянні ми молимося на богослужіннях: «Осталий час життя нашого в мирі й покаянні скінчити у Господа просім».
- 784 Отже, покаяння – це просвітлення, перехід від темряви до світла. Доки ми не побачимо Христового світла, доти не зможемо побачити власних гріхів. Що ближче ми до Бога, то краще бачимо, якими грішними ми є. Світло Христове просвічує нас і веде до покаяння – бачення краси, а не потворності, усвідомлення Божої слави, а не власної убогості.

Г. ДУХОВНА БОРОТЬБА В ЖИТТІ ХРИСТІЯНИНА

- 785 Кожен християнин від свого Хрещення вступає в духовну боротьбу, в якій помирає для гріха, щоб жити для Бога. Ця боротьба, як навчає апостол Павло, точиться «не проти тіла й крові, а проти начал, проти властей, проти правителів цього світу темряви, проти духів злоби в

⁴⁹⁴ *Постова тріодь*, Неділя митаря і фарисея, утрєня, покаянна стихира після 50-го псалма.

⁴⁹⁵ Йоан Ліствичник, *Ліствиця духовна. Слово 1*.

піднебесних просторах» (Еф. 6, 12). Християнин веде духовну боротьбу, озброївшись молитвою, постом і милостиною, очищаючи помисли й досягаючи безпристрасності. Святий Йоан Касіян навчає, що духовна боротьба допомагає людині в осягненні досконалості: «Ця боротьба згідна з волею Божою. Вона служить для людського добра, будить у людині ревні прагнення до вищої досконалост.»⁴⁹⁶.

1. Піст і милостиня

786 З давніх часів християни постили, наслідуючи сорокаденний піст Христа, під час якого Він боровся проти спокус диявола та переміг їх. Піст як спосіб духовної боротьби розвинуло чернецтво, бачачи в ньому засіб осягнення чистоти серця. Піст охоплює всю людину: тіло – через стриманість у їжі та питті, душу – через стриманість від пристрастей. Святий Йоан Золотоустий навчає: «Ти не їси м'яса? Не споживай нескромностей своїми очима. Нехай постить і слух; а піст слуху в тому, щоб не приймати лихослів'я та наклепів. Нехай і язик постить від сквернослов'я і лайки... Яка користь, коли ми стримуємося від споживання птиці й риби, а братів угризаємо та пожираємо?»⁴⁹⁷.

787 Піст нерозривно пов'язаний з милостиною. «У день, коли постиш, споживай лише хліб та воду. А те, що ти звичайно споживав би, маєш віддати вдові, сироті чи потребуючому. Таким чином ти муσιш самому собі в чомусь відмовити, щоби з твоєї відмови хтось інший отримав користь, щоб наситився й помолився за тебе Господеві»⁴⁹⁸. Милостиня як вияв любові до ближнього є наслідуванням самого Бога, Який першим виявив Своє милосердя до людини.

2. Лихі думки

788 Людина, постійно перебуваючи в полі впливу різних думок, ідей, поглядів, обирає собі з-поміж них ті, які вважає для себе важливими. Такі думки можуть бути як добрими, так і лихими, а тому вони порізному впливають на духовне життя людини.

789 У книзі Буття читаємо, як змії обманув людину, сказавши, що вона стане як Бог, коли відкине Його заповідь. Спокуса – це спонука до гріха. Опинившись перед нею, людина може або піддатися їй, або її

⁴⁹⁶ Йоан Касіян, *Зібрання*, 18, 13.

⁴⁹⁷ Йоан Золотоустий, *Гомілії про статуї*, 3, 4-5.

⁴⁹⁸ Єрм, *Пастир. Подібності*, 5, 3.

відкинути. Адам і Єва піддаються гріховній спонуці (лукавій думці), а тому є особисто відповідальними за гріх.

- 790 Подібне відбувається й у нашому житті. Якщо ми приймаємо лихі думки, то грішимо. Початком кожного гріха є прийняття лихої думки з бажанням втілити її в життя. Доки людина не приймає лихої думки, доти ця думка не є гріхом, а лише спокусою. Святий Йоан Дамаскин розрізняє п'ять стадій процесу проникнення лихих думок у серце: навіювання, розмова, боротьба, згода, пристрасть⁴⁹⁹.
- 791 З навіювання починається дія спокуси. Навіювання може мати вигляд різних образів, фантазій, спогадів, приходити через матеріальні речі та обставини, зображаючи зло привабливим. Такі думки супроводжують людину протягом усього життя. Подібний досвід мав Христос під час спокушування у пустелі. Якщо навіювання не відкинути, проникнення лихої думки в серце людини триватиме далі.
- 792 Друга стадія – це *«розмова» з навіяною думкою*, коли людина обдумує та зважує аргументи «за» і «проти» навіяного. Про небезпеку цієї «розмови» з лукавим ми знаємо з книги Буття: розмова Єви зі змієм стала першим кроком прародичів до гріха. Натомість, Христос під час спокушування в пустелі не входив у розмову зі спокусником, а рішуче відкидав його навіювання словами Святого Письма.
- 793 Третя стадія – *боротьба*. Думку, яка через розмову проникла в серце, важко відігнати. Без боротьби й зусиль людина не зможе позбутися її. Запорукою перемоги в цій боротьбі є Боже Слово і молитва.
- 794 Четверта стадія – *згода*, яка є прийняттям лихої думки, що рівносильне поразці в боротьбі. Прийнявши лиху думку та вирішивши її здійснити, людина вже згрішила, навіть якщо гріховного задуму не буде здійснено.
- 795 П'ята стадія – *пристрасть*. Це стан поневолення людини внаслідок гріховного вчинку. Пристрасна людина відчуває постійний потяг до зла. Він може досягти такої сили, що людина втрачає силу до спротиву, стає узалежненою від зла і рабом пристрасті.

3. Подолання пристрастей

- 796 Суттю християнської аскези є боротьба з лихими думками та пристрастями й набуття чеснот. Дія пристрастей настільки руйнівна, що їх часто порівнюють з нищівною хворобою. «Коли хтось є спонукуваний

⁴⁹⁹ Див. Йоан Дамаскин, *Про чесноти і вади*.

гріхом і ведений злом, він стає подібним до міста, позбавленого оборонних мурів. Його грабує кожен, хто хоче, без найменшого спротиву, спустошує та віддає на поталу вогню. Подібно й ти, коли стаєш поблажливим до себе й не чуваєш над собою, то впускаєш у себе злих духів, які перевертають і грабують твій розум, захоплюють у полон твої думки та скеровують їх до цього світу»⁵⁰⁰. Тому особливо наполегливо християнин повинен намагатися подолати пристрасті, звільнитися від них.

797 Свобода від пристрастей (грецькою *apatē*) є передумовою християнської досконалості. Боротьба з пристрастями охоплює три моменти: *усвідомлення, спротив і викоренення*. Усвідомити пристрасть здатен людський розум, просвічений благодаттю; спротив пристрасті може виявити людська воля, яка перебуває у співдії з Божою благодаттю; викоренення пристрасті є вінцем духовної боротьби і знаком зцілюючої дії благодаті. Свободу від пристрастей, апатею, зміцнюють аскетичні вправи, але її єдиним джерелом є любов до Бога, яка долає усі пристрасті та об'єднує всі сили людини під владою Святого Духа⁵⁰¹.

798 Свобода від пристрастей не означає відсутності в людини спокусливих думок, адже навіювання таких думок не завжди залежить від неї. Проте коли людина досягнула стану апатеї, вона не приймає лихих думок, які ведуть до пристрасті⁵⁰².

Г. МОЛИТВА В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ

799 Молитва – один із важливих виявів духовного життя. Разом із постом і милостиною молитва є частиною духовної боротьби. Молитва утверджує людину в добрі та вводить її у богоспількування. Великим благом для людини є молитва – глибинний зв'язок любові з Богом⁵⁰³. «Молитва за своєю сутністю – це спілкування та єднання людини з Богом, а за своєю дією вона підтримує світ і поєднує його з Богом»⁵⁰⁴.

800 Молитва – це розмова з Богом, яку розпочинаємо не ми, а Бог. Він постійно промовляє до нас через Свого Сина (пор. Євр. 1, 1), хоч ми не відразу це зауважуємо. Коли батьки, схилиючись над колискою, роз-

⁵⁰⁰ ПСЕВДО-МАКАРІЙ, *Духовні проповіді*, 15,47-51.

⁵⁰¹ Пор. МАКСИМ ІСПОВІДНИК, *Сотиці про любов*, III, 50.

⁵⁰² Пор. ІСААК СИРІЄЦЬ, *Слово 1*, 9.

⁵⁰³ Пор. ЙОАН ЗОЛОТОУСТИЙ, *Коментар на книгу Буття. Гомілія 30*, 5.

⁵⁰⁴ ЙОАН ЛІСТВИЧНИК, *Ліствиця духовна. Слово 28*.

мовляють із немовлям, то спочатку воно ще не розуміє значення слів. З часом дитя почне його розуміти й намагатиметься наслідувати почуті звуки. Так дитина навчиться говорити. Однак цього не сталося б, якби батьки першими не заговорили з дитиною.

- 801 Так і ми починаємо промовляти до Бога у відповідь на Його Слово до нас. Поступово через практику молитви Бог навчить нас, що розмова розпочинається не з наших слів, а з нашого слухання. Крім уміння слухати, молитва вчить нас ще одного вміння – вважати почуте від співрозмовника важливішим від того, що кажемо ми.

1. Ступені молитви

а. Тілесна молитва

- 802 Тілесна молитва здійснюється через промовляння слів, молитовні жести й постави тіла. До них належать: знак хреста, поклони, колінопріклоніння, молитовне складання рук і стояння. Через ці дії тіло людини також бере участь у молитві. Молитовна постава людини сприяє зосередженню думок і їхньому піднесенню до Бога. Тіло повинно набути образу тієї молитви, до якої готується душа. Наприклад, коли прославляємо Бога, то стоїмо, а коли сповідуємо свої гріхи й просимо прощення – стаємо навколішки⁵⁰⁵.

б. Молитва ума

- 803 Наступним ступенем молитви є молитва ума, яка полягає в зосередженні уваги на вимовлених словах. Ум – це найвища сила душі, якою вона споглядає невидимий світ. Ум, пробуджений молитвою, віднаходить у словах молитви внутрішній сенс і своєю увагою зосереджується на ньому. За допомогою ділання ума, тобто внутрішньої уваги та розуміння, ми охороняємо себе від лукавих помислів і звертаємося лише до Бога, усвідомлюючи Його присутність. У молитві ума Бог дає нам пізнати наші думки, бажання та почуття. Молитва ума дозволяє людині позбутися залежності від спогадів, фантазій, контролювати помисли й зосередити увагу на самій молитві.
- 804 Ділання ума приводить до того, що слова молитви все повніше промовляють до нас. З'являється прагнення прислухатися до кожного слова, уповільнюючи молитву. Коли ум ще не готовий до постійної

⁵⁰⁵ Див. ОРИГЕН, *Про молитву*, XXXI, 2-4.

внутрішньої уваги й розсіюється, духовні Отці радять повернутися в молитві до місця, з якого почалося розсіяння, і знову, але вже уважно, повторити молитву. Внутрішній сенс цих повторень полягає в тому, щоб створити можливість для глибшої молитви, тобто для переходу від зовнішньої тілесної молитви до молитви ума.

в. Молитва серця

- 805 Молитва серця – це молитва, яка охоплює усю людину, її внутрішнє «я». Молитва серця творить постійний зв'язок людини з Богом і тому є безперервною. До цього й закликає апостол Павло: «Моліться без перерви» (1 Сл. 5, 17). Через такий зв'язок із Богом людина сподобляється Божої благодаті, відчуває Божу любов і духовну радість. У молитві серця людина пізнає Бога як Отця, себе як Його дитину, а всіх людей як своїх братів і сестер – дітей одного й того ж Отця.
- 806 У молитві серця людина поступово переходить від молитви як окремої дії до молитви як внутрішнього стану постійного перебування з Богом. Людина вже не потребує багато слів для молитви. Прикладом такої молитви серця є «Ісусова молитва»: *Господи Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй мене грішного (нас грішних)*.
- 807 Плодами молитви серця є зцілення людини – повернення їй цілісності. Молитва не відокремлює людину від життя, а навпаки, охоплює все її життя, вносячи в нього спокій і рівновагу.

г. Споглядальна молитва

- 808 Найвищим ступенем молитви є споглядальна молитва, невиразима у словах, яка є даром Святого Духа. Цей дар може прийняти тільки той, хто вповні очистив свої ум і серце з допомогою досвідченого духівника. Коли людина на молитві в глибині свого серця зустрічається з Богом, то вона безпосередньо, «обличчям в обличчя» (1 Кр. 13, 12), «бачить» Того, в Кого увірвала, перебуває в Його присутності. Апостол Павло прирівнює цей новий стан людини до «бачення» Бога. Споглядальна молитва полягає в тому, що Бог дає людині бачити Себе, отже вона полягає в «баченні» Невидимого. Звичайно, не йдеться про зовнішнє бачення очима тіла. Споглядання починається в тиші, яку людина осягає через відмову від використання слів, образів і понять, породжуваних мисленням.

809 У споглядальній молитві людина глибше відчуває той божественний Первообраз, на який вона сотворена. Перебування людини з Богом приводить до того, що вона поступово набуває Божого способу бачення речей. Ум людини не здатний споглядати Бога, доки неспокій думок тривожить його. Святі Отці порівнювали неспокій думок із хвилями на морі: доки море хвилюється, доти вода каламутна; натомість коли море спокійне, крізь воду видніється дно.

2. Види молитви

а. Прослава

- 810 Молитва прослави є плодом спілкування з Богом та усвідомлення Його невимовної величі, несказанної доброти й милосердя до людини. Відчувши себе у світлі Божої слави, ми висловлюємо своє духовне захоплення в молитві прослави: «Бо Тобі належить усяка слава, честь і поклоніння, Отцю, і Сину, і Святому Духові, нині і повсякчас, і на віки вічні. Амінь»⁵⁰⁶.
- 811 Святий Іринеї Ліонський навчає, що людина покликана прославляти Господа, оскільки була сотворена для того, щоб бути причасником Його слави. «Хто є у світлі, той не просвічує [світло], але сам стає просвічений та очищений. Подібно й служіння Богові нічого не додає самому Богові, оскільки Він не потребує пошани від людини; проте хто йде за Ним і Йому служить, тому Він дарує життя, нетління та вічну славу [...]. Отож Він нас створив і приготував для того, щоб, коли ми будемо з Ним, ми стали учасниками Його слави»⁵⁰⁷. «Жертвуй Богові хвалу [...]. Хто жертвує хвалу, той Мене прославляє; і хто по правді ходить, тому явлю Я спасіння Боже» (Пс. 50 (49), 14.23).
- 812 Плодом молитовної прослави є те, що Господь просвічує нас і сповнює світлом Його неприступної слави. Людина, яка прославляє Господа, уподібнюється до Того, Кого прославляє. Про це навчає апостол Павло, кажучи: «Ми ж усі, мов дзеркало, відкритим обличчям віддзеркалюємо Господню славу й переображуємось у Його образ, від слави у славу, згідно з діянням Господнього Духа» (2 Кр. 3, 18).

⁵⁰⁶ *Службник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, виголос на Мирній єктенії.

⁵⁰⁷ Іринеї Ліонський, *Проти ересей*, IV, 14, 1.

б. Благодарення (подяка)

- 813 Молитва благодарення впливає з усвідомлення людиною того, що все те, ким вона є і що вона має, є даром Божим. Лише стоячи перед обличчям Творця в молитві, ми можемо збагнути, що це Він «від небуття до буття нас привів, і коли ми відпали, ...знову нас підняв, і не перестав творити все, поки нас на небо не привів, і майбутнє Царство... дарував»⁵⁰⁸. Відповіддю людини на такі безмежні Божі дари є вдячний оклик її серця до свого Творця і Спасителя за Його діло сотворення і спасіння. «Я буду дякувати Тобі, о Господи, мій Боже, всім моїм серцем і прославлятиму ім'я Твоє навіки, бо милість Твоя велика надо мною і Ти вирятував мою душу з найглибшого Шеолу» (Пс. 86, 12-13).
- 814 Вершиною благодарення Бога є Божественна Літургія, на яку збирається Церква, звершуючи Євхаристію. Саме слово «євхаристія» означає благодарення, тому брати участь у Євхаристії означає бути причасником теж і вселенського благодарення Христової Церкви. Євхаристійною молитвою Церква молиться до Отця Небесного: «За все це дякуємо Тобі, і єдинородному Твоєму Синові, і Духові Твоєму Святому за всі Твої добродійства, вчинені нам, які ми знаємо і яких не знаємо, – явні і неявні»⁵⁰⁹.
- 815 Досвід глибоко пережитої молитви благодарення передає нам святий Василій Великий: «Коли ж від природи нам притаманна прихильність і любов до добродійників і ми зважуємося на всілякі труди, щоб віддячити за вчинені нам благодіяння, то яке слово здатне сповна охопити Божі дари? Їх так багато, що неможливо й полічити! Вони такі значні й вагомі, що вистачить й одного, щоб ми відчували обов'язок бути вдячними Тому, Хто їх надав»⁵¹⁰.

в. Молитва покаяння

- 816 Молитва покаяння – це не лише вияв жалю за провини, а й прибігання особи, що кається, до свого Творця: «Як лань прагне до водних потоків, так душа моя прагне до Тебе, Боже» (Пс. 42, 2). Покаяння

⁵⁰⁸ *Службник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, анафора.

⁵⁰⁹ *Службник*, Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого, анафора.

⁵¹⁰ Василій Великий, *Обширні правила*, 2, 2.

людини проходить трьома етапами: 1) *навернення* – відвернення від гріха та повернення до життя в Богові; 2) *очищення* – uzдоровлення від пристрастей та очищення від наслідків гріха; 3) *єднання з Богом* у спогляданні. Кожній з цих частин властиві відповідні за формою, змістом і глибиною покаянні молитви.

- 817 Покаянні молитви складаються зазвичай із двох частин. Спочатку каяник усвідомлює, ким є Господь, визнає Його велич, святість, чистоту й діяльне милосердя до грішника. Тоді каяник пізнає різницю між святістю Бога і власною гріховністю, неподібність власної особи до Бога. «Ти праведний у всьому, що вчинив еси нам [...]. Бо згрішили ми, вчинили беззаконство, від Тебе відступивши» (Дан. 3, 27.29). Покаянна молитва полягає в проханні грішника про помилування, щоб з допомогою благодаті Святого Духа досягнути подоби Божу й поєднатися з Богом. Прикладом покаянної молитви є слова митаря: «Боже, змилуйся надо мною грішним!» (Лк. 18, 13). Найчастіше вживаною такою молитвою є літургійне взивання «Господи, помилуй».
- 818 Найкращим і найповнішим взірцем покаянної молитви є Великий канон преподобного Андрея Критського. Це старовинна школа як спільнотної літургійної, так і особистої покаянної молитви. Ця молитва містить у собі покаянні роздуми над текстами Святого Письма, морально-аскетичні повчання та заклики, відображає глибоке зворушення і досвід каяття. Канон має особливий розспів і супроводжується покаянними жестами – великими поклонами (метаніями). Таким чином у динаміку покаянної молитви залучена вся людина – з її інтелектом, волею, почуттями і тілом. Плодом такої покаянної молитви є здатність прийняти благодать навернення, очищення та єднання з Богом – внутрішнє переображення особи, що молиться.

г. Молитва прохання

- 819 У спілкуванні з Богом прохання займає важливе місце. Перед Своїми страстями Христос молився до Отця за всіх апостолів, просячи, щоб Отець беріг їх, аби вони були одно (пор. Йо. 17, 11), а також за всіх нас – тих, що через слово апостолів увіруємо в Нього (див. Йо. 17, 20-21). У Божественній Літургії Церква просить Бога про спасіння цілого світу в екстеніях-проханнях.
- 820 Закликаючи нас звертатися з проханням до Бога: «Просіть, і дасться вам [...], кожний бо, хто просить, одержує» (Мт. 7, 7-8), Христос одночасно запевняє нас у тому, що Отець небесний уже знає, чого нам тре-

ба, перш ніж ми попросимо в Нього (див. Мт. 6, 8). Для нас молитва прохання важлива тим, що ми вчимося того, про що саме слід просити Бога. Церква звертається до Бога, щоб Він дарував нам «прохання на спасіння»⁵¹¹. Іноді люди звертаються в молитві до Бога з вимогою безумовного виконання їхніх бажань і потреб. Справжнє прохання, однак не є вимогою, а означає готовність прийняти Божу відповідь у повній довірі до Нього, усвідомлюючи, що Бог завжди дарує те, що нам потрібно (пор. Лк. 12, 30).

- 821 Часом може здаватися, що Бог не вислуховує наших прохань, однак навіть тоді треба бути витривалим у молитві. Молитва переображує того, хто молиться, робить його витривалим у доброму, вчить про те, що йому справді потрібне, і робить відкритим на Божу волю. У витривалій молитві Господь вчить нас зростати від прохання сповнити нашу волю до бажання прийняти Його волю: «Нехай буде воля Твоя». Святий Йоан Золотоустий заохочує до витривалої молитви: «Коли ти молишся і будеш вислуханий, то далі молися, щоб Богові подякувати; якщо не будеш вислуханий, то не покидай молитви, щоб бути вислуханим... Тож самою потребою Він спонукає тебе частіше з Ним говорити й віддаватися молитві»⁵¹².

Д. АСКЕЗА, ЩО ПРОСВІЧУЄ

1. Послух Божій волі (Закон Божий як покликання до справжньої свободи)

- 822 В історії спасіння Господь кличе людину до участі у Своєму вічному житті. Для цього Він укладає союз із Ізраїлем, а відтак у крові Свого Єдинородного Сина укладає зі Своїм народом новий і вічний Завіт. Приймаючи цей Завіт, людина сповнює Божу волю, виконує Закон Божий. Псалмопівець співає: «Якби закон Твій та не був відрадою моєю, я був би вже загинув у моїм горі. Повіки заповідей Твоїх я не забуду, бо ними мене оживляєш» (Пс. 119, 92-93).
- 823 Господь із любові до нас відкриває нам Свій Закон як «дорогу життя», якою ми покликані виходити з рабства гріха до свободи дітей Божих. Такий пасхальний характер Божого Закону вказує на мету і зміст християнського покликання. Тому моральний закон ніяк не суперечить

⁵¹¹ *Часослов*, Вечірня, світильнича молитва третя.

⁵¹² Йоан Золотоустий, *Про покаяння. Гомілія 3, 4*.

свободі людини, а навпаки, завдяки благодаті Святого Духа дарує її: «Слова твої, відкрившись, просвітлюють, дають розуму простим. Широко відкриваю уста мої, прагну, бо я велінь твоїх бажаю» (Пс. 119, 130-131).

- 824 Святий Йоан Золотоустий зазначає, що Божа воля, яку Господь об'явив у моральному законі, є для людини опорою і мірилом моральних суджень. «Подумай, якими є наші критерії оцінювання! Жодні терези, якщо не мають нерухомого стрижня, не можуть точно визначити ваги; так само й ми, якщо наша совість – немов вагова стрілка, розміщена на стрижні, – не буде скерованою до Божого закону, не зможемо правильно оцінювати дійсності й зазнаватимемо різних обмежень та відхилень»⁵¹³.
- 825 Ісус Христос навчав Своїх учнів молитись до Отця: *Нехай буде воля Твоя як на небі, так і на землі!* Святий Кипріан, пояснюючи ці слова, зауважує: «Якщо ми хочемо успадкувати вічне життя, мусимо чинити волю вічного Бога. Отож воля Божа є саме тим, що Христос чинив і чого навчав... [Чинити волю Божу] означає хотіти бути співпадкоємцями Христа (пор. Рм. 8, 17) – ось що означає виконувати Божі заповіді й саме так сповняти волю Отця»⁵¹⁴.

2. Духовне отцівство / материнство

- 826 У своєму служінні духовний отець (матір) покликаний вести своїх духовних дітей дорогою святості. Разом з проповіддю Слова Божого і благодатним освяченням людини у Святих Таїнствах, духовне наставництво є одним із важливих видів служіння Церкви в справі нашого спасіння. Воно полягає в опіці над ними в їхньому духовному зростанні, визначає весь шлях християнського життя.
- 827 Духовне отцівство в Церкві впливає з життя Пресвятої Тройці. У Пресвятій Тройці Отець є джерелом родження Сина та ісходження Святого Духа. Отець подає людині вічне життя через Свого Єдинородного Сина у Святому Духові. Так і християнин, народжений у лоні Церкви з висоти (пор. Йо. 3, 7), з води й Духа (пор. Йо. 3, 5), покликаний передавати божественне життя проповіддю та свідченням. На цьому наголошує й Апостол народів, звертаючись до Коринтян: «Бо хоч би ви мали тисячі учителів у Христі, та батьків небагато; бо я вас породив через Євангеліє в Христі Ісусі» (1 Кр. 4, 15).

⁵¹³ Йоан Золотоустий, *Коментар на Друге послання до Тимотея. Гомілія 5, 3.*

⁵¹⁴ КИПРІАН КАРТАГЕНСЬКИЙ, *Про Господню молитву*, 14-17.

- 828 У духовному наставництві особи з більшим духовним досвідом керують менш досвідченими на шляху їхнього духовного вдосконалення. Духовне наставництво здійснюється благодаттю Святого Духа, Який надихає наставника і просвітлює учня. Тому духовне наставництво є вченням особи Божими шляхами; воно навчає учня прислухатися до голосу Господа та жити згідно з Його велінням. За порадою духовного отця, духовне чадо робить життєвий вибір у світлі Божого покликання, визначаючи згідно з цим своє життєве служіння, та відкриває і втілює «задум Божий» у щоденному житті.
- 829 Основна мета духовного отцівства/материнства – сприяння вдосконаленню особи, щоб вона досягнула святості, до якої кличе її Бог. Зрештою, це спільна мета як учня, так і наставника. Тому духовне наставництво відбувається в умовах щирих дружніх взаємин між духовними отцем і сином. У духовній традиції Отців Церкви йдеться про «божественну дружбу», в атмосфері якої наставник та учень сходять до висот обожествлення, дозрівають до «божественної повноти» життя у Святому Дусі⁵¹⁵.
- 830 Духовний отець здійснює своє служіння з благословення Церкви. Таке благословення отримують особи, які покликані Богом вести інших людей до святості й мають особистий досвід духовного життя. Християнин вільно вибирає духівника як провідника на спільній дорозі спасіння, яку обоє долають в атмосфері приязні й довіри. Духовний досвід дозволяє духовному отцю розпізнавати дари благодаті Божої та вказувати на конкретні шляхи духовного розвитку особи. У парафіяльному житті духовне наставництво здійснюється здебільшого, хоч і не виключно, у святій Сповіді.

*«І на всіх вилий багату Твою милість»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

3. Чесноти як ознаки обожествлення

- 831 Апостол Павло навчає, що Євангеліє – це сила Бога, яка подається людині через віру; сила, якою живе праведник (пор. Рм. 1, 16-17). Цю силу Богу апостол Павло називає «чеснотою», вказуючи на внутрішні можливості людини, оновленої у Христі, її здатність до добра (див. Флп. 4, 8-9). Завдяки чесноті людина стає здатною жити й діяти у Христі.

⁵¹⁵ Пор. ОРИГЕН, *Проти Цельса*, III, 28-30.

- 832 Святі Отці вважали, що чеснота – це здатність, закладена в людську душу, джерело природних сил, які розвиваються та вдосконалюються у співдії з Божою благодаттю. Чеснота є силою та здатністю людини, створеної на образ Божий, уподібнюватися до Бога, досягати обожествлення⁵¹⁶.

4. Життя у вірі, надії та любові (Перша, друга і третя Заповіді Божі)

а. Віра – основа християнського життя

- 833 Митрополит Андрей Шептицький навчає: «Як небо далеко від землі, так далеко невіруючому до віруючого... Очевидно такого віруючого, що має живу й сильну віру. Лише така віра дає вічне життя, лише така віра спасає (див. Як. 2, 14-16), лише така віра переводить зі смерті в життя, лише така віра дає “владу стати Божими синами” (пор. Йо. 1, 12)»⁵¹⁷.
- 834 Віра – це відкриття всієї людини на дію Святого Духа та особисте єднання з воскреслим Христом. На відміну від нехристиянських намагань досягнення досконалості, які спиралися лише на людську силу, християнство звіщає нову, справжню основу для святості й праведності людини, якою є віра в Ісуса Христа.
- 835 Віра дає початок новому творінню в таїнстві Хрещення (див. 2 Кр. 5, 17). Хто вірує в Христа, той скидає зі себе стару людину та зодягається в нову (пор. Еф. 4, 22-24). Апостол Павло описує життя у вірі як життя Христа в нас і наше життя у Христі (див. Гл. 2, 20-21; Флп. 1, 21).
- 836 Віра лежить в основі християнської моралі. Вона є початком чеснотливого життя та діяльності. Віра – це насамперед дар Божий, отриманий у Хрещенні; вона є великою духовною силою людини та водночас її покликанням. Віра дає пізнання Бога та речей невидимих (пор. Євр. 11, 1). Вона випереджує надію та любов, оскільки вони пов’язані з Істиною, яку можна сприйняти лише через віру; вона наче вкладає Істину в нутро людської особи⁵¹⁸.
- 837 Через чесноту віри людина стає спроможною виконувати три перші заповіді Божі. Віра відкриває людину на Бога та внутрішньо єднає її з

⁵¹⁶ Пор. Григорій Ніський, *Про Блаженства. Слово перше*.

⁵¹⁷ Митрополит Андрей, *Божя мудрість* (15.10.1932-15.02.1933 р. Б.).

⁵¹⁸ Пор. Максим Ісповідник, *Заохочувальне слово*.

Творцем і Спасителем. Саме у вірі людина стає здатною поклонитися Єдиному Богові в Дусі та Істині. Правда віра виключає поклоніння будь-яким іншим божествам, ворожбитство, забобони та магію, що є порушенням першої заповіді Божої: «Нехай не буде в тебе інших богів, крім Мене» (Вих. 20, 3, Втор. 5, 7).

838 Апостол Павло навчає, що християнин є праведником, який живе з віри (пор. Рм. 1, 17). Життя з віри спонукає християнина славити Господнє Ім'я. Святий Дух, Який діє в християнах, кличе з їхнього нутра: «Авва, Отче» (Гл. 4, 6), тобто навчає правильно славити Отця у Христі. Християнин, навчений чеснотою віри про святість і велич Божого імені, здатний виконувати другу Божу заповідь: «Не ззивай на-марне імені Господа, Бога твого»⁵¹⁹ (див. Вих. 20, 7; Втор. 5, 11). Він не чинитиме богохульства, кривоприсяги, остерігатиметься прокльонів, зневажання святощів тощо.

839 У неділю Христова Церква святкує День Господній, який Отці Церкви називали «малою Пасхою». Причасником пасхального таїнства віруючий стає у Хрещенні. Тим самим він внутрішньо пов'язується з Літургією Церкви, тому кожен християнин є покликаний до участі в її звершенні. Наша участь у Божественній Літургії в неділі та святкові дні є виявом і підтвердженням єдності у вірі та любові з Богом і Церквою. Тому Господь у третій заповіді наказує: «Пам'ятай день святий святкувати»⁵²⁰ (див. Вих. 20, 8-10; Втор. 5, 12-15). Крім участі в Божественній Літургії та інших богослужіннях, віруючий християнин святкує святий день, глибше пізнаючи свою віру, утримуючись від важкої праці та чинячи діла милосердя (відвідує хворих, немічних, допомагає нужденним тощо). Святкуючи святий день, християнин видимо сповідує свою віру, визнає себе новим сотворінням у Христі, членом Його Тіла – Церкви та очікує *Нового Неба та Нової Землі* (пор. Од. 21, 1).

6. Надія – сила християнського життя

840 З віри зроджується надія – очікування повноти Царства Божого, уже дарованого людині. Перспектива християнського життя, його мета, до якої ведуть прагнення людини, виходить поза межі людських сподівань, а також страждань та смерті. Християнин, який вірує у воскреслого Христа, що вознісся на небо і сидить праворуч Отця, очікує

⁵¹⁹ Молитовник «Прийдіте, поклонімся», Десять Божих заповідей.

⁵²⁰ Молитовник «Прийдіте, поклонімся», Десять Божих заповідей.

в надії свого прославлення з Христом у час Його славного знову-пришестя (див. Кл. 3, 1-4).

- 841 Надія – це непорушна впевненість у Спасителіві, притаманна віруючому, який очікує повноти пришестя Христа: «Бо ми надією спаслися. Коли ж хтось бачить те, чого надіється, то це не є вже надія; бо що хтось бачить, хіба того надіється? Як же ми сподіваємося, чого не бачимо, очікуємо його витривало» (Рм. 8, 24-25). Митрополит Андрей навчає: «Надія певна, бо ґрунтується на свідоцтві Бога, на Його обітниці, на Його доброті, на тому, що просто неможливо, щоб Бог не додержав обітниці. А тієї певності ніхто і ніщо не може ослабити; вона росте в міру того, як наближаємося до Господа Бога, себто як поступаємо в ласці Божій або просто живемо по-християнськи»⁵²¹.
- 842 Чеснота надії є запевненням і підтвердженням усього того, що ґрунтується на вірі та виконується в любові⁵²². Надія є наче ланкою, що поєднує між собою початок (віру) і звершення (любов) чеснотливого життя. Надія є рушійною силою повного звершення особи в Богові. Надія є чеснотою «подорожуючого» – того, хто, будучи причасником божественного життя, зростає в ньому, тобто обожествлюється.

в. Любов – зміст християнського життя

- 843 Найважливішою чеснотою, зродженою з віри, є чеснота божественної любові, що її Бог дарує християнинові – новому творінню у Христі. Ця чеснота є участю людини в любові Божій. Євангелист Йоан наголошує, що божественна любов є суттю життя у Богові: «Любі, любім один одного, бо любов від Бога, і кожен, хто любить, народився від Бога і знає Бога. Хто не любить – той не спізнав Бога, бо Бог – любов» (1 Йо. 4, 7-8).
- 844 Чеснота любові є не лише людською здатністю любити, а й любов'ю, якою живе сам Бог. Ось чому така любов, як навчає Апостол Павло, є більшою від усіх інших ознак божественного життя в людині, тобто чеснот. Вона є найбільшим Божим даром людині, який ми отримали у Святому Дусі: «Любов Бога влита в серця наші Святим Духом, що нам даний» (Рм. 5, 5; пор. 1 Кр. 12-13).
- 845 Любов має джерело в Богові: це Любов Отця, яка об'явлена в Сині та подається нам у Дусі Святому (див. Рм. 8). Хто бере участь у такій

⁵²¹ Митрополит Андрей, *Божя мудрість* (15.10.1932-15.02.1933 р. Б.).

⁵²² Максим Ісповідник, *Листи*, III.

любіві, той стає здатним у Святому Дусі любити Отця так, як Його любить Син, і може любити ближнього аж до кінця, бо «ніхто неспроможен любити більше, ніж тоді, коли він за своїх друзів своє життя віддає» (Йо. 15, 13).

- 846 Слуга Божий митрополит Андрей навчає: «Без любові усе в душі є мертво, бо воля в головнім напрямку не звернена до правдивого добра, яким є найвище добро, а водночас і найвища правда – Всевишній Бог»⁵²³.
- 847 Віруючий, наділений даром божественної любові, любить у Богові людей і все створіння. Тому любов до ближнього є виявом любові до Бога: «Коли хтось каже: “Я люблю Бога”, а ненавидить брата свого, той неправдомовець. Бо хто не любить брата свого, якого бачить, той не може любити Бога, Якого він не бачить. І таку ми заповідь одержали від Нього: “Хто любить Бога, той нехай любить і брата свого”» (1 Йо. 4, 20-21).
- 848 Божественна любов, якою християнин любить ближнього, є безкорисливою, жертвовною і такою, що «не шукає свого» (див. 1 Кр. 13, 4-7). Вона виявляється у здатності любити навіть ворогів (Мт. 5, 44-45). Саме в такій любові християнин показує обличчя люблячого Бога, Який Своєю любов'ю спасає грішника, примирює його із Собою та змінює його на віруючого, виправданого у Христі (див. Рм. 5, 10-11).
- 849 Любов є змістом і мотивом усіх моральних вчинків християнина. Ісус Христос навчає, що в заповіді любити Бога і ближнього міститься весь Закон (пор. Мт. 22, 40). Через дар божественної любові християнин отримує свободу слави дітей Божих (Рм. 8, 21) і виконує весь Закон: «Любов, отже, – виконання закону» (Рм. 13, 10). «Тепер же зостаються: віра, надія, любов – цих трое; але найбільша з них – любов» (1 Кр. 13, 13).

5. Духовне життя і обожествлення

- 850 Святоотцівська традиція визначає головною метою духовного життя християнина активну й дієву участь у божественному житті. Таку участь називаємо *обожествленням* (грецькою *теозис*). Обожествлення відбувається у співдії між людиною і Богом і є переображенням людини у Святому Дусі. Благодать переображення дарується тим, які пройшли шлях аскетичного очищення та живуть чеснотливим життям.

⁵²³ Митрополит Андрей, *Божя мудрість* (15.10.1932-15.02.1933 р. Б.).

- 851 Обоожествлення стало можливим завдяки воплоченню Сина Божого. Святий Атанасій Великий навчає: «Син Божий став людиною, щоб людина стала богом»⁵²⁴. Святий Іринеї Лїонський навчає: «Він [Ісус Христос] став Сином Людським для того, щоб людина стала сином Божим»⁵²⁵. Він також наголошує: «Слово Боже, Господь наш Ісус Христос, через Свою безмірну любов, стало тим, чим є ми, щоб нас зробити тим, чим є Воно»⁵²⁶. Мученик Іполит Римський наголошує на динаміці обоожествлення: «Ти, що живеш на землі і маєш знання про Царство Небесне, що будеш співбесідником Бога та співнаслідником Христа, не смієш більше перебувати в рабстві пожадань, пристрастей і недуг. Бо ти став богом. Усі страждання, які ти терпиш, будучи людиною, Бог посилає тобі, тому що ти людина; коли ж слїдуватимеш за Богом, Він дасть тобі ті блага, що по природі Йому належать, оскільки ти став обоожествленим, родившись до безсмертя»⁵²⁷.
- 852 Для Святих Отців головним шляхом до обоожествлення є духовне подвижництво. Першим етапом духовного подвижництва є очищення від пристрастей і пристрастних помислів силою та благодаттю Святого Духа⁵²⁸. Другим – просвічення особи через ділання ума та споглядання. Третім – досягнення обоожествлення⁵²⁹.
- 853 Таїнственний і динамічний процес обоожествлення здійснюється в Тїлі Христовому, яким є Церква. Наскільки повно християнин живе таїнственным церковним життям, настїльки він є живим членом обоожествленого Тїла Христового. В обоожествленні Боже життя стає нашим життям, наше життя – обоожествленим. Бути місцем і шляхом обоожествлення – унікальна місія Церкви. Ця місія виявляється в благовїстуванні Слова Божого, у Святих Таїнствах, молитовно-літургїйному та морально-аскетичному житті.
- 854 Обоожествлення – це зустріч Бога і людини у вірі. Воно неможливе без відкритості людини на благодать та її духовних зусиль. Лише через виконання Божих заповідей та очищення серця християнин у спївдїї з Божою благодаттю підноситься на все вищі ступені досконалості.

⁵²⁴ Пор. Атанасій Великий, *Бесїда про воплочення Слова*, 54.

⁵²⁵ Іринеї Лїонський, *Проти ересей* III, 10, 2.

⁵²⁶ Іринеї Лїонський, *Проти ересей*, V (вступ).

⁵²⁷ Іполит Римський, *Осудження всїх ересей*, 10, 34.

⁵²⁸ Пор. Макарій Великий, *Гомілія* 17, 21.

⁵²⁹ Пор. Макарій Великий, *Гомілія* 7.

Внутрішнє очищення, чеснотливе життя, життя у святості є головною умовою обожествлення, єднання з Тим, Хто є Джерелом Святості, Чистоти й Досконалості.

- 855 Божественна любов, яка є вершиною чеснотливого життя, є також силою обожествлення людини. Бог стає людиною зі Своєї любові до людини, а людина зростає в обожествленні своєю любов'ю до Бога. В обожествленні ум людини стає просвіченим, охопленим божественним світлом. Людина стає причасником божественної любові⁵³⁰, переображається все її буття: людина стає богом по благодаті.

⁵³⁰ Пор. Максим Ісповідник, *Про Любов 1*, 27.

ІІІ. ХРИСТІЯНСЬКА СІМ'Я ЯК НОВЕ СТВОРІННЯ (ЧЕТВЕРТА, П'ЯТА, ШОСТА Й ДЕВ'ЯТА ЗАПОВІДІ БОЖІ)

*«Подружжя їх у мирі й однодумності збережи,
дітей вигодує, молодь виховає, старців підтримай,
малодушних утіш, розсіяних ізбери»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

А. ХРИСТІЯНСЬКЕ ПОДРУЖЖЯ

1. Сім'я – домашня церква

- 856 У єдності й любові першої подружньої пари Святі Отці вбачають образ Церкви. Подружній союз чоловіка і жінки є церковним за своєю природою, як і природа Церкви відображується в єдності подружньої пари. У Посланні до Ефесян апостол Павло навчає про таїнство зв'язку Христа і Церкви як прообраз подружнього зв'язку: «Це велика тайна, а я говорю про Христа і Церкву» (Еф. 5, 32). Подружнє життя є «таїнственною іконою Церкви»⁵³¹, місцем присутності і дії Христа, знаком нового життя. Святий Йоан Золотоустий називає подружжя «малою Церквою», яка «вдень і вночі перебуває перед лицем Господа»⁵³².
- 857 Господь Бог благословляє подружню любов і обдаровує її жертовністю та плідністю. Вона єднає двох – чоловіка і жінку – в одне ціле, яке людина не може роз'єднати: «Що, отже, Бог получив, людина хай не розлучає» (Мт. 19, 6). Подружня єдність здійснюється у взаємодаруванні аж до самопожертви: «Чоловіки, любіть своїх жінок, як і Христос полюбив Церкву й видав Себе за неї» (Еф. 5, 25).
- 858 Святий Дух – «скарб дібр і життя Податель» – наділяє подружжя дарами для благочестивого життя в мирі, правді, гармонії та любові. Служіння подружжя в Церкві полягає в будіванні Тіла Христового в спільноті віри й любові та взаємного освячення. Дух Святий творить спільноту подружжя «домашньою церквою». У молитвах чину Вінчання священник звертається до Бога з проханням: «Господи, Боже наш, славою і честю вінчай їх»⁵³³.

⁵³¹ Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до колоссян. Гомілія 12, 5.*

⁵³² Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до ефесян. Гомілія 20, 6.*

⁵³³ *Требник, Чин Вінчання, виголос при вінчанні молодих.*

2. Статевість і християнське подружжя

- 859 Статевість – це Божий дар бути чоловіком або жінкою, який кожна людина одержує в її сотворенні. Тому людина покликана прийняти цей Божий дар та втілити його в своєму житті.
- 860 Статевість охоплює усі природні виміри існування людської особи: нею позначене не лише тіло, яке є видимим знаком приналежності до статі, а й душа та дух людини. У книзі Буття написано, що Бог сотворив людину чоловіком і жінкою, тому стать як дар Божий не залежить від вибору людини (див. Бут. 1, 27). Людина покликана прийняти задум Божий щодо себе, виражений у її статі.
- 861 Людську статевість можна збагнути тільки у світлі християнського розуміння любові як сопричастя осіб. Таке сопричастя здійснюється в любові як самодаруванні однієї особи іншій. Цю любов дарує людині Святий Дух, Який відкриває її на іншу особу.
- 862 У подружньому житті чоловік і жінка відкриваються до Бога через взаємну любов, яка стає основою їхнього нерозривного єднання, вірності та плідності. У богопосвяченому дівственному житті статевість переображується у Святому Дусі, щоб у любові служити Богові та ближньому ради Царства Небесного (див. Мт. 19, 12).
- 863 Будь-яке егоїстичне використання іншої особи як засобу для отримання статевої насолоди суперечить Божому дару любові, спотворює суть статевої та глибоко раниць особу; це противиться шостій і дев'ятій заповіді Божій. Ось чому статеве життя поза таїнством Подружжя, подружня невірність, руйнування подружньої плідності абортми та контрацептивними засобами, багатоженство й багатомужжя, гомосексуальні дії, автоеротизм є приниженням гідності людської особи та важким гріхом.
- 864 Кожна людина вже від раннього дитинства покликана любити як Бога, так і ближнього. У вихованні до любові полягає зміст християнського статевого виховання. Метою такого виховання є допомогти молодій особі, яка розвивається, відкрити в собі Божий дар статевої й навчитися шанувати особовий характер цього дару.
- 865 Особлива відповідальність за християнське статеве виховання лежить на батьках дитини. Саме вони покликані бути лагідними і второпними провідниками на дорозі відкриття дитиною Божого дару статевої в ній, розкриваючи його зміст і значення відповідно до віку, потреб і глибини питань, які непокоять дитину. Церква і суспільство повинні допомагати батькам у здійсненні їхнього покликання, проте не можуть повноцінно їх у цьому замінити.

3. Подружня вірність

- 866 Суттєвою рисою християнського подружжя є вірність, що ґрунтується на вірній Христовій любові, а не лише на людських зусиллях подругів. Подружня вірність впливає з вірності Бога Своїй обітниці та вірності Христа Своїй Церкві. Бути вірним означає вміти бути мужнім у своєму виборі та відповідальним за свій обіт (присягу). Вірність скріплюється участю у Святих Таїнствах (Сповіді та Причасті), спільною молитвою, взаєморозумінням, підтримкою, довірою та прощенням, а також постійною духовною боротьбою зі спокусами. «Спільна молитва цілої родини устереже її хоча би навіть частково від незгоди та сварні... Якби так чоловік з жінкою щодня спільно молилися, то мусили би з дня на день всяку образу собі простити»⁵³⁴.
- 867 Подружню вірність послаблює і навіть руйнує обман, нещирість, ревнивість, легковажна поведінка, що може призвести до подружньої зради та марнування благодаті таїнства Подружжя. Христос уже самі похитливі бажання прирівнює до перелюбу: «Кожний, хто дивиться на жінку з пожаданням, той вже вчинив перелюб з нею в своїм серці» (Мт. 5, 27-28).
- 868 Церква, будучи вірною словам Ісуса Христа, наголошує на нерозривності подружжя: «Хто відпускає свою жінку й бере другу, чужоложить із нею. І коли жінка покине свого чоловіка й вийде за іншого, – чужоложить» (Мр. 10, 11-12).

4. Подружня плідність у любові

- 869 Найважливішою метою подружнього життя є сопричастя чоловіка і жінки в любові, щоб, перебуваючи в ній, ще більше пізнавали Бога, що є Любов, і щоб в Його любові їхня любов була плідною: «Що в людині є душа, то є любов у родині. Не стане душі – не стає і життя; буде тіло, але мертве. Родина без любові – як тіло без душі»⁵³⁵. Подружня любов існує перш за все задля добра самих подругів.
- 870 У подружжі чоловік і жінка покликані до співтворчості з Господом у народженні дітей: «Будьте плідні й множьте і наповняйте землю та підпорядкуйте її собі» (Бут. 1, 28). Господь є джерело життя людини, і тому, приймаючи дар нового життя, подруги стають причасниками

⁵³⁴ Митрополит Андрей, Пастирське послання *О супружестві і родині* (17 лютого 1902).

⁵³⁵ Митрополит Андрей, Пастирське послання *О супружестві і родині* (17 лютого 1902).

цього Джерела. Ось чому дар плідності є Божим благословенням для подружжя, скріпленням його в любові. Подружжя є іконою Церкви Христової, яка народжує людей до життя вічного.

- 871 Подружня любов чоловіка і жінки виражається у статевому співжитті. Статевим актом подруги єднаються в любові, виявляючи нерозривну єдність подружнього життя. Істинна подружня любов є любов'ю плідною, тому тілесне єднання подругів відкрите до дітородження. Статевий акт має подвійний вимір: єднальний і дітородний. Тільки такий подружній акт є цнотливим і чистим. Втрата хоча б одного з цих вимірів статевого акту викривлює його зміст, руйнує цнотливість і чистоту подружнього життя, а тому є гріхом⁵³⁶.
- 872 У народженні та вихованні дітей чоловік і жінка є «співпрацівниками Божої любові», що й визначає відповідальне батьківство подружжя. Особлива відповідальність подружжя проявляється в *плануванні народжуваності*, яке пов'язане зі спроможністю батьків надати дітям гідне виховання, забезпечивши їхній належний фізичний та духовний розвиток. Тому буває і так, що чоловік і дружина вирішують тимчасово відкласти народження дітей. Однак таке рішення не має ґрунтуватися на егоїзмі та споживацьких мотивах: воно не повинно взагалі вилучати дітонародження як одне із засадничих благ подружнього життя, тобто не повинен ставати відмовою від батьківства та материнства⁵³⁷.
- 873 Слуга Божий митрополит Андрей навчає: «Як комусь Бог дав дітей, то поклав на нього великий обов'язок тих дітей побожно виховати. Колиш на Страшному суді зажадає Бог строгого рахунку від тих батьків, що про своїх дітей мало що дбали»⁵³⁸.

Б. ХРИСТИЯНСЬКЕ ПОДРУЖЖЯ ТА ЗАХИСТ ГІДНОСТІ ПОЧАТКУ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ

1. Проблема штучного запліднення

- 874 Святе Письмо та Святе Передання на прикладах багатьох благословених подружжів, які були спочатку неплодними: Авраама і Сари, Якова

⁵³⁶ Павло VI, Енцикліка *Humanae vitae* [«Людського життя»], (25 липня 1968), 12.

⁵³⁷ Пор. II Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* [«Радість і надія»], 51.

⁵³⁸ Митрополит Андрей, Пастирське послання *О супружестві і родині* (17 лютого 1902).

і Рахилі, Елкани й Анни, Захарії і Єлизавети, Йоакима та Анни, – навчають, що народження дитини є завжди даром Божим, про який слід молитись і прохати.

- 875 Багато подружніх пар переживає безплідність, як драму, як виклик, утрату, неможливість повної самореалізації. Сучасні біомедичні технології дають безплідній парі можливість отримати дитину шляхом штучного запліднення. Однак, втручання лікаря є дозволеним тільки за умови, якщо сприятиме ефективності статевому акту в здійсненні його дітородної функції, проте ніяк не підмінитиме його. Адже гідність зачаття дитини обов'язково вимагає подружнього статевому акту чоловіка і жінки як духовно-тілесного єднання осіб у любові⁵³⁹. Штучне запліднення вилучає статевий акт, зводить подругів до донорів біологічного матеріалу, а дитину – до продукту біомедичних маніпуляцій. Ціною такого зачаття є вбивство так званих «надлишкових ембріонів» чи маніпуляція їхнім життям. Насправді ж народження нової особи через співпрацю чоловіка і жінки зі силою Творця повинно бути плодом і знаком взаємного дарування подругів, їхньої любові та вірності.
- 876 Сучасні біомедичні технології штучного запліднення залучають сторонніх осіб до зачаття дитини та її виношування (донорів статевих клітин, лікарів, «сурогатних матерів»). Втручання сторонніх осіб у таїнство зачаття нового життя вже саме по собі є моральним злом. Сурогатне материнство, коли жінка виношує і народжує для замовників зачату в пробірці дитину, стає справжньою зневагою до дару материнства: жінка торгує своїм материнством, а народжена дитина зводиться до предмета купівлі-продажу. Сурогатне материнство, зачаття дитини з метою її продажу після народження та інші подібні дії є тяжким гріхом проти гідності початку людського життя. Такі вчинки зневажають Бога та гідність дитини як особи, створеної на образ і подобу Божу.

2. Клонування людини

- 877 Клонуванням називається експериментальний спосіб безстатевого розмноження. Сьогодні науковці намагаються застосувати його й до людини, щоб створити генетичних двійників тієї чи іншої людини задля терапев-

⁵³⁹ ПAVЛЮ VI, Енцикліка *Humanae vitae* [«Людського життя»], (25 липня 1968); Конгреґація у справах віри, Інструкція *Donum vitae* [«Дар життя»] (22 лютого 1987), 1.

тичного або технічного їхнього використання. Поборники клонування людини не визнають за людськими клонами гідності людської особи.

- 878 Клонування порушує людську гідність, зводить людину до рівня «біологічного матеріалу». Такий спосіб зачаття відділяє сферу дітородження (прокреації) від правдивого людського контексту подружнього акту й узагалі не передбачає потреби єднання подругів у любові для того, щоб співдіяти з Богом у прийнятті дару людського життя. Сама ідея клонування людини заперечує подружжя і сім'ю як такі; таким чином людина пробує стати на місце Творця, сама вирішуючи, як і коли покласти початок чи кінець людському життю.
- 879 Крім того, клонування може породити небезпеку суспільної маніпуляції у відборі «генетично краших» людей, призвести до продукування клонів живих осіб виключно як матеріалу для трансплантації органів, а отже звести людину до рівня предмета вжитку. Таке цілковито неприпустиме з погляду християнської поваги до людської особи та пошанування її гідності.

3. Гріх аборту

- 880 Абортом називаємо свідоме і пряме вбивство людської істоти в період між її зачаттям і народженням, на самих початках її життя⁵⁴⁰. Зазвичай такі дії здійснюють у формі штучного переривання вагітності. Абортом є також усі вчинки, пов'язані з маніпуляціями, що ведуть до знищення людських ембріонів, отриманих у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій.
- 881 Святе Письмо навчає про гідність людини вже від зачаття: «Перш ніж Я уклав тебе в утробі, Я знав тебе; і перш ніж ти вийшов з лона, освятив Я тебе» (Єр. 1, 5). *Святість і недоторканність* людського життя ґрунтується на особовому ставленні Бога до людини.
- 882 Святий Василій Великий навчає: «Жінка, яка свідомо вбиває плід, підлягає такій самій карі, як за вбивство. Не нам з'ясовувати, чи плід уже був сформований, чи ще був аморфний. Бо тоді справедливості вимагає не тільки істота, яка мала народитися, а й та, що спричинила їй зло, бо, як це часто буває, жінки вмирають від таких процедур. Додане до вбивства плоду, це вже друге вбивство, принаймні щодо тих, хто наважується на такий крок»⁵⁴¹.

⁵⁴⁰ Пор. ІВАН ПАВЛО ІІ, Енцикліка *Evangelium vitae* [«Євангеліє життя»], (25 березня 1995), 58.

⁵⁴¹ ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, *Лист 188*, Канон ІІ.

- 883 Митрополит Андрей Шептицький у посланні «Не убий» наголошує: «Особливішим способом мерзенні, жахливі і протиприродні є випадки, коли родичі убивають рідних дітей. А може ще гіршими є вони, коли ті діти ще на світ не прийшли. Вже сама обставина, що злочину допускається рідний батько або мати, що дитина не може боронитися., – все це робить зігнання плоду особливішим родом злочину»⁵⁴².
- 884 Людське життя від самого зачаття довірене *матері і батькові*, які про нього дбають і ним піклуються. Але часом драматичні обставини (згвалтування, змушення з боку родини тощо) чи егоїстичні міркування можуть змусити жінку до знищення життя, яке вона виношує в собі. Це не знімає з неї відповідальності, однак разом з нею відповідальними за аборт стають також інші особи. Винуватим є і *батько* дитини, який примушує матір до абортів або покидає її під час вагітності. Співучасниками гріха абортів є також *рідні, близькі та друзі*, які іноді «змушують» жінку до абортів, виправдовуючи його можливістю збереження доброго імені тощо. І, нарешті, остання та велика провина тяжіє на *лікарях* та інших *медичних працівниках*, які безпосередньо роблять аборт. Опосередковано провина лягає і на всіх тих, хто на суспільному рівні *захищає та пропагує* абортів.

4. Гріх контрацепції

- 885 Контрацепцією називаємо навмисні дії, якими людина руйнує плідність дітородної сфери і унеможливує зачаття нового людського життя. Контрацептивні дії впливають на всю людську особу, обмежуючи її здатність приймати дар нового життя. Наслідками таких вчинків можуть бути не лише фізіологічна, а й духовна, моральна та психологічна нездатність подружжя до народження дітей, формування контрацептивної ментальності.
- 886 Жодні медичні контрацептивні засоби цілковито не запобігають зачаттю. У сім'ях, де подружжя фізіологічно плідне, однак через контрацепцію нездатне прийняти нове життя, зачинатимуться «небажані діти», наставатиме «небажана вагітність», що призводитиме до народження «небажаних дітей» або навіть до абортів. Тому остаточно контрацептивна ментальність веде до ментальності абортівної. Контрацепція, замість зменшувати – згідно з аргументами прихильників – кількість абортів, лише стимулює невпорядковане статеве життя й, навпаки, веде до зростання кількості абортів.

⁵⁴² Митрополит Андрей, *Не убий* (21 листопада 1942).

- 887 Контрацепція часто є ознакою вже існуючої кризи сімейних стосунків і руйнує єдність християнського подружжя. Здебільшого рішення вживати протизаплідні засоби пов'язане зі страхом перед вагітністю і відмовою від плідності. Якщо догляд за дитиною тяжіє лише на одному з подругів, то спротив заплідненню є зазвичай своєрідним «протестом» проти такої самотності в подружжі. Контрацептивні вчинки є моральним злом, бо перекреслюють подружнє покликання до батьківства та материнства.
- 888 Контрацепція не лише перешкоджає злиттю чоловічої та жіночої статевих клітин, а й руйнує здатність подругів співдіяти з Творцем у прийнятті та приведенні на світ нового життя. Таке подружжя відкидає Божий задум щодо себе, зводить сімейне життя лише до «приватної справи», нехтуючи тим, що тільки Бог є Господь початку й кінця людського життя.
- 889 Застосування контрацепції спотворює природний зміст статевого акту, руйнує не лише дітородну, а й єднальну його сутність. Контрацепція веде до безвідповідального співжиття, метою якого є пошук власного задоволення. Це завдає великої шкоди справжній основі подружнього співжиття – жертовній любові, у якій подруги віддають і приймають одне одного в усій повноті, зокрема, власну плідність.
- 890 Гормональні контрацептивні засоби мають подвійну дію: контрацептивну та абортивну, а тому є аморальними. Ці засоби унеможливають нормальні фізіологічні процеси в організмі жінки і спричиняють її неплідність. Попри те, ці засоби не завжди запобігають зачаттю дитини. Відтак наступна дія гормональної контрацепції скерована на недопущення подальшого розвитку дитини в материнському лоні і заподіяння їй смерті на ранній стадії розвитку. Тому Церква, дбаючи про життя кожної особи з моменту зачаття, виступає проти застосування контрацептивних засобів. Єдиним винятком може бути застосування гормональних препаратів, які можуть мати контрацептивну дію, з лікувальною метою і лише на певний термін, приписаний лікарем.
- 891 Митрополит Андрей так викриває особливе зло контрацепції: «Подібними до убивства дітей, хоч і цілком іншого роду гріхами, є вчинки, якими батьки обмежують число потомства. Ті випадки не є очевидно гріхами вбивства, але трудно не уважати їх тяжкою кривдою, ...тому що хоча й не відібрано життя, але до життя не допущено! Народ, у якого жінки не хочуть піддатися [...] обов'язкам материнства, у якому мужчини шукають сексуального задоволення без огляду на

обов'язки і тягарі родинного життя, без огляду на ціль подружжя, – той нарід засуджений на загладу»⁵⁴³.

5. Методи розпізнавання плідності

- 892 Відповідальне батьківство та материнство виявляється також у природному плануванні сім'ї. Воно полягає в тому, що подружки завжди відкриті на Боже покликання передавати життя. Для того щоб відповісти на це покликання, подружжя усвідомлює та пізнає закладені Богом у природу інтимних відносин можливості співучасті в даруванні нового життя. Природне планування пов'язане з пошуком відповідного моменту до зачаття нового життя.
- 893 Покликання до батьківства та материнства не заперечує періодичної стриманості й застосування методів регулювання народжуваності, які ґрунтуються на використанні періодів неплідності жіночого організму⁵⁴⁴. Подружнє співжиття залишається чистим, бо шанує тілесний вимір любові й не позбавляє його природної плідності.
- 894 Природне регулювання зачаття суттєво відрізняється від контрацептивних учинків, бо подружжя залишається відкритим до прийняття нового життя. Цей спосіб регулювання не допускає будь-якого втручання у дітородну сферу чоловіка чи жінки для тимчасового чи тривалого вилучення їхньої здатності до зачаття. Природне планування сім'ї навчає подружжя розуміти й поважати плідність одне одного, знати періоди плідності жіночого організму.
- 895 Відкритість на Божий дар життя та пошук Божої волі дозволяє подружжю з любов'ю прийняти нове життя навіть тоді, коли подружжя «не планувало» народжувати. В такій сім'ї кожна дитина, дарована Богом, буде бажаною і прийнятою в довір'ї до Нього. Природні методи планування сім'ї, зберігаючи чистоту статевого акту в його відкритості до життя, зміцнюють єдність подружжя. Відкритість до прийняття власних дітей робить подружжя спроможним і до усиновлення дітей-сиріт.

6. Відповідальне батьківство

- 896 Відповідальне батьківство та материнство – це не лише прийняття дару нового життя, а й створення належних умов для повноцінного

⁵⁴³ Митрополит Андрей, *Не убий* (21.11.1942 р. Б.).

⁵⁴⁴ Павло VI, Енцикліка *Humanae vitae* [«Людського життя»], (25 липня 1968), 16.

розвитку дитини. Християнські батьки повинні усвідомлювати, що діти, подаровані їм Господом, належать передусім Йому. Ці Божі діти у своєму земному житті лише довірені опіці батьків. Батьківське покликання потребує жертвовної любові до дітей. Благо дитини є найвищою метою батьківського виховання. Тому батьки не можуть вважати дітей своєю «власністю» чи використовувати їх лише як засіб для досягнення якоїсь іншої мети, натомість кожна дитина має природне право бути народженою і вихованою у повноцінній сім'ї⁵⁴⁵. Найкращим засобом виховання дітей є зріла християнська поведінка самих батьків, їхні взаємини між собою та з іншими членами родини та суспільства.

- 897 Святий Йоан Золотоустий пригадує християнам, що вони покликані народити своїх дітей не лише для життя дочасного, а й для життя вічного⁵⁴⁶. Крім матеріальних і психологічних потреб, дитина має теж духовні потреби. Релігійне та духовне виховання становить невід'ємну частину виховання дитини та її зростання в Божій благодаті.

В. ХРИСТІЯНСЬКА РОДИНА ТА ЗАХИСТ ГІДНОГО КІНЦЯ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ

1. Опіка над немічними батьками та родичами

- 898 У Святому Письмі читаємо: «Усім твоїм серцем прославляй свого батька і не забувай про болі матері твоєї. Пам'ятай, що вони привели тебе на світ: чим заплатиш за те, що для тебе вони вчинили?» (Сир. 7, 27-28). Шанувати батьків означає ставитися до них із любов'ю, особливо тоді, коли вони немічні, потребують опіки, як, наприклад, у старості.
- 899 Митрополит Андрей у вченні про родину наголошував на обов'язковій дітей щодо батьків: «Добрі християни уміють в житті зберегти четверту заповідь Божу “Шануй свого отця і свою матір” навіть тоді, коли батьки недобрі, а не дай Боже не заслуговують на пошану, діти мають їх однаково шанувати, бо такий закон Божий. Християни знають, яка гірка доля тих, що батьків не шанували»⁵⁴⁷. А дітей митрополит Андрей ще й так перестерігав: «О, не дай того Боже, щоб поміж нами якінебудь безбожні діти посміли колись батьків своїх зневажати або, ще

⁵⁴⁵ Пор. Іван Павло II, *Промова до комітету європейських журналістів у справах прав дитини*, (13 січня 1979).

⁵⁴⁶ Див. Йоан Золотоустий, *Коментар на святого євангелиста Матея. Гомілія 59, 7*.

⁵⁴⁷ Митрополит Андрей, *Пастирське послання О супружестві і родині* (17 лютого 1902).

гірше, руку на них підняти. Не дай Боже, щоб які-небудь батьки мали причину на дітей своїх прокляття кинути!»⁵⁴⁸.

- 900 Діти повинні опікуватися батьками в їхніх хворобах, а також надавати їм матеріальну та моральну допомогу в старості. «Дитино, допомагай своєму батькові в старощах і не засмучуй його за його життя; і коли розум ослабне, будь поблажливим; не зневажай його тоді, коли ти – повносилий [...]. Богохульник той, хто покидає батька; проклятий Господом той, хто гнівить свою матір» (Сир. 3, 12-13.16). Діти повинні пам'ятати, що повага та любов до батьків зобов'язує їх піклуватися про них протягом їхнього життя. Від цього обов'язку ніхто й ніколи не може бути звільнений. Якщо батьки вже пішли з життя, то обов'язком стає християнський похорон, виконання їхньої останньої волі, молитва за них, піклування про їхні могили та пам'ять про річницю смерті.

2. Християнське розуміння смерті

- 901 Християнин, який у таїнстві Хрещення сподобився божественного життя, уже тут, на землі, живе життям вічним. Для віруючої людини смерть є наслідком гріха наших прародичів, але раз і назавжди переможена смертю і воскресінням Ісуса Христа, Який «тим, що в гробах, життя дарував». Смерть для християнина не є глухим кутом, відходом у небуття чи кінцем існування людської особи. Смерть, як і життя, має сенс, який відкриваємо у світлі Христової Пасхи. Смерть – це перехід до нового життя, від землі до небес.
- 902 Смерть не може бути втечею від життя чи його запереченням. Тому *самогубство* – свідоме самотійне позбавлення себе життя – є тяжким гріхом, і Церква засуджує його. До самогубства можуть призвести різні соціальні, психічні чи інші фактори, однак найголовнішою причиною є зневіра, втрата сенсу життя, відкинення Божого милосердя та розпука. «Людина не має права розпоряджатися своїм життям. Як воїн не має права покинути призначеного йому становища, а коли самовільно його покидає, вважається дезертиром, так само дезертиром є та людина, яка покидає свої обов'язки разом зі становищем, на яке її поставило Боже Провидіння»⁵⁴⁹.

⁵⁴⁸ Митрополит Андрей, Пастирське послання *О супружестві і родині* (17 лютого 1902).

⁵⁴⁹ Митрополит Андрей, *Не убий* (21.11.1942 р. Б.).

3. Використання знеболювальних засобів

- 903 Згідно з християнським ученням, страждання, зокрема в останні моменти життя, мають особливе місце в спасительному Божому плані. Вони є свідченням участі в Христових стражданнях і в Його спасительній жертві. Тому деякі християни надають перевагу поміркованому вживанню знеболювальних засобів задля добровільного прийняття хоча б частини страждань розп'ятого Христа. Проте не можна вважати героїчність такого роду загальним правилом. Навпаки, згідно з людською та християнською розсудливістю, слід пропонувати хворим уживати ліки під наглядом і за порадою лікаря, здатні зменшити біль чи позбутися його, навіть якщо такі препарати можуть негативно впливати на свідомість хворого, затьмарюючи її. Однак треба подбати, щоб використання таких ліків не перешкодило хворому в приготуванні до гідної смерті: виявленні останньої волі, Сповіді, прийнятті Єлеопомазання та Святого Причастя.

4. Трансплантація органів

- 904 Найбільший наш дар ближньому полягає в самопожертві, особливо заради збереження його здоров'я і життя. Сучасна медицина з допомогою пересадки органів спроможна лікувати багатьох хворих, яких ще донедавна очікувала тільки смерть або, в кращому разі, життя в болях та обмеженнях.
- 905 Трансплантація є виявом милосердя до ближнього та солідарності з ним. Дарування власних органів для пересадки є героїчним служінням задля порятунку життя. Це служіння високо оцінив Іван Павло II: «Завдяки науці та професійності, жертвовності лікарів і медпрацівників [...] для людства відкриваються нові чудові можливості [...] любити свого ближнього по-новому, кажучи євангельськими словами, *аж до кінця*»⁵⁵⁰.
- 906 *Безкорисливе дарування частини власного тіла (органів або тканин) для добра іншої особи, яка має в цьому гостру потребу, є виявом християнської любові до ближнього. Натомість торгівля людськими органами неприпустима і є моральним злом: «Практика, коли людські органи стають предметом комерції або одиницею обміну та продажу, є морально неприйнятною, бо «опредмечене» використання тіла є насильством над гідністю особи»*⁵⁵¹.

⁵⁵⁰ ІВАН ПАВЛО II, *Звернення до учасників I міжнародного конгресу Товариства з трансплантації органів*, (20 червня 1991).

⁵⁵¹ ІВАН ПАВЛО II, *Звернення до учасників XVIII міжнародного конгресу Товариства*

- 907 Жива особа (донор) може дарувати тільки парні органи за умови, що це не загрожуватиме її власному життю. «Органи, які є одинарними, не можуть братися для трансплантації, оскільки це може призвести до смерті самого донора, за винятком ситуації, коли їх беруть *від мерця*, тобто після клінічного ствердження смерті людини»⁵⁵².

5. Евтаназія

- 908 Евтаназія (грецькою *блага [або добра] смерть*) – це дія або бездіяльність, що за своєю природою чи наміром спричиняє смерть людини задля уникнення всіляких страждань⁵⁵³. Евтаназію застосовують не лише до важкохворих осіб, а й до новонароджених дітей з вродженими вадами розвитку. Крім евтаназії «на індивідуальне замовлення», існує також «соціальна евтаназія», коли рішення про смерть людини виходить уже не від окремої особи, а від суспільства, коли керуються недоцільністю подальшого лікування людей, чи надмірною витратою коштів, за які можна було б вилікувати багатьох інших.
- 909 Церква навчає: «Ніхто й ніщо не може дати дозвіл на вбивство невинної людської істоти: плоду чи ембріона, дитини чи старця, невиліковно хворого чи помираючого. Крім того, ніхто не може прагнути цього акту вбивства себе самого чи іншої людини, довіреної його відповідальності або опіці, й не може давати дозволу на таке вбивство ні безпосередньо, ані опосередковано. Ніхто не може легітимно наказувати, радити і дозволяти такі дії. Тут ідеться про порушення Божого закону, образу гідності людської особи, злочин проти життя, замах на людину»⁵⁵⁴.
- 910 Часом люди через тривалий і нестерпний біль просять смерті для себе або для інших. Однак такі благання про смерть не завжди є виявом правдивого бажання евтаназії. Насправді важкохвора особа потребує *любові, уваги, молитви й духовної опіки*, оточити якою хвору людину покликані близькі люди: батьки, діти, родичі, друзі, а також лікарі й медсестри, душпастирі та інші члени церковної спільноти.

трансплантологів, (29 серпня 2000).

⁵⁵² ІВАН ПАВЛО ІІ, *Звернення до учасників XVIII міжнародного конгресу Товариства трансплантологів*, (29 серпня 2000).

⁵⁵³ Пор. ІВАН ПАВЛО ІІ, Енцикліка *Evangelium vitae* [«Євангеліє життя»], (25 березня 1995), 65.

⁵⁵⁴ КОНГРЕГАЦІЯ У СПРАВАХ ВІРИ, *Декларація про евтаназію*, (5 травня 1980), 2.

«Пом'яни, Господи, тих, що принесли Тобі ці дари,
і тих, за кого, через кого і ради кого їх принесли [...],
тих, що люблять нас, і тих, що ненавидять [...],
і всіх людей Твоїх пом'яни [...],
тож для всіх будь усім,
відаючи кожного і прохання його,
дім, і потреби його»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)

IV. СУСПІЛЬСТВО, ПЕРЕОБРАЖЕНЕ В ЦЕРКВІ (П'ЯТА, СЬОМА, ВОСЬМА І ДЕСЯТА ЗАПОВІДІ БОЖІ)

А. ХРИСТІЯНСЬКЕ БАЧЕННЯ СВІТУ ТА ПРОПОВІДЬ ЄВАНГЕЛІЯ

- 911 Церква Христова – люд Божий, об'єднаний у Святому Дусі, звершує своє служіння в кожен час і в кожному народі. Вона посеред «переслідувань світу і втіх Божих» крокує історією, щоб «явити у світі» таїнство воскреслого Христа⁵⁵⁵.
- 912 Світ і суспільство є місцем відносин людини з Богом. Місія Церкви і справи світу переплітаються, але не змішуються. Церква визнає цінність дочасних речей та їхнє значення в житті людини, тому в своєму служінні несе людям допомогу в їхніх земних справах.
- 913 У центрі уваги Церкви – людська особа та її діяльність, яка має суспільно-політичний і духовний виміри. Діяльність людини розглядається у світлі переображення світу та спасительного посланництва Христа. Адже Христос «діє у серцях людських силою Духа Свого, не тільки пробуджуючи прагнення майбутнього віку, а й також оживляючи, очищаючи і зміцнюючи ті шляхетні прагнення, завдяки яким людська спільнота старається вчинити власне життя більш людяним»⁵⁵⁶.
- 914 Християнське сприйняття світу постає із вдячності Богові за дар світу. Ця вдячність породжує відкритість людини до світу й земних справ, розкриває їхній духовний вимір. Своєю діяльністю та працелюбністю людина, долучаючись до божественної майстерності й мудрості, робить творіння, космос, уже впорядкований Отцем, іще прекраснішим⁵⁵⁷.

⁵⁵⁵ Пор. II Ватиканський Собор, Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* [«Світло народів»], 3, 8, 9.

⁵⁵⁶ II Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* [«Радість і надія»], 38.

⁵⁵⁷ Пор. Іриней Ліонський, *Проти єресей*, V, 32, 2.

- 915 Християнське життя у світі – це відповідь християнина у вірі на Боже покликання, що охоплює також його ставлення до світу й до участі в суспільному житті. Християнин розпізнає своє місце у світі та своє життєве покликання у світлі віри, яка спонукає його до конкретних дій.
- 916 Християнин є євангельською «закваскою» у світі (пор. Мт. 13, 33). У цьому полягає його покликання – активно діючи у світі, повсюдно свідчити Христа. Через діяльність у світі християнин як «нова людина у Христі» бере участь у здійсненні Божого задуму, звершенням якого буде нове небо і земля нова (пор. Од. 21, 1).
- 917 Церква, звіщаючи Євангеліє і сповняючи свою спасенну місію, сприяє впорядкуванню життя людини в суспільстві. Вона зміцнює фундамент суспільного життя своїм ученням і пастирською діяльністю.

Б. ЦЕРКВА – ВЗРЕЦЬ ЛЮДСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ. МОРАЛЬНІ ПРИНЦИПИ СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ

1. Єдність у різноманітті (принцип спільного блага)

- 918 Церква – ікона Пресвятої Тройці – вводить людину в досвід богоспількування і зростає як спільнота осіб у Дусі Святому. Унікальний досвід Церкви – в тому, що людина може бути собою (особою) тільки в сопричасті з іншими особами. Як єдність Церкви Христової завжди існує в різноманітті, так і сопричастя осіб у Церкві не нівелює унікальності особи, а, навпаки, є запорукою розвитку та збереження її ідентичності. Тому таке сопричастя осіб і є їхнім *спільним благом*.
- 919 У відділеному від Церкви суспільстві (секуляризованому) особа сприймається або як самодостатній індивід, закритий для інших, або як позбавлений свободи член колективу, «засіб» для існування суспільних інституцій. У першому випадку індивід ставить власні інтереси понад суспільними, у другому – колектив домінує над індивідом. Унаслідок цього спотворюється розуміння спільного блага: воно або заперечується, або зводиться до групових інтересів.
- 920 Церква, звершуючи місію переображення суспільства, передає йому досвід сопричастя в моральних принципах християнського життя. Принцип спільного блага, зокрема, полягає в тому, що суспільство створює умови для вільного розвитку особи, яка водночас працює на благо суспільства.

2. Святість (розвиток громадянського суспільства)

- 921 Церква є життєдайним середовищем для освячення людини, її особистого вдосконалення. У Церкві людина може вдосконалитися також і у своєму суспільному вимірі. Свята людина, яка живе любов'ю до Бога і ближнього в Дусі Святому, керується законом Божим і є взірцем законотрухняного громадянина. Саме прагнення до святості відкриває християнина для служіння ближньому і суспільству. Тому християнин і є творчим учасником громадянського суспільства.
- 922 Громадянське суспільство характеризується здатністю його членів до внутрішньої самоорганізації, відкритості й автономної діяльності задля спільного блага. У своєму суспільному вимірі Церква є взірцем громадянського суспільства, оскільки виховує християнина-громадянина, здатного відчувати потреби ближнього й належно відповідати на них.

3. Соборність (принцип солідарності)

- 923 Соборність Церкви – це її місія збирати («собирати») розпорощених гріхом людей і цілі народи, виховувати в кожній людині відповідальність не тільки за себе, а й за інших та, врешті, за все людство⁵⁵⁸. Крім почуття особистої відповідальності й причетності до справ своєї спільноти, соборність відкриває людині інших людей та інші спільноти для сопричастя з ними і дає досвід такого сопричастя. Соборність вносить дух порозуміння, у якому різні спільноти переростають свої групові інтереси, опановують культуру діалогу та взаємної підтримки, щоб долати ті чи інші непорозуміння і конфлікти.
- 924 З досвіду церковної соборності впливає принцип солідарності, в якому сопричастя осіб виражається як співзалежність індивідів, а відповідальність за Церкву – як обов'язок участі в суспільному житті й співпраці з іншими людьми – членами суспільства.

4. Апостолят і дияконія (принцип допоміжності)

- 925 Церква, наслідуючи Спасителя, звершує свою місію (апостольство) у суспільстві через служіння: «Син Чоловічий прийшов не для того, щоб Йому служили, але послужити й дати життя Своє на викуп за багатьох» (Мт. 20, 28). Найвище покликання Церкви – не в пануванні,

⁵⁵⁸ Пор. *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, 192.

а в служінні. Церква не владарює, а допомагає: вона не бореться за впливи та матеріальний зиск, а служить убогим, хворим і нужденним.

- 926 Церковне розуміння суспільної діяльності як служіння виражається в *принципі допоміжності*⁵⁵⁹. Згідно з ним, об'єднання громадян різних рівнів діють кожне в межах своєї компетенції. Це дає змогу на кожному рівні (місцевому, регіональному, загальнонаціональному) змобілізувати максимум ініціативи та творчої енергії. Вищі органи державної влади не повинні втручатися в повноваження місцевих громад, ані підміняти їх собою. Таке втручання, виникаючи з прагнення панувати, обмежує ініціативність громадян і їхніх громад. *Принцип допоміжності* ґрунтується на тому, що суспільні групи вищого рівня мають допомагати тоді, коли нижчі групи не справляються. Така допомога (допоміжність), будучи суспільним озвученням служіння, вносить у суспільні відносини правду, справедливість, свободу та любов – головні «стовпи» суспільного життя⁵⁶⁰. Втрата духу служіння руйнує допоміжність і призводить до надмірного контролю з боку держави або ж до розпаду громади.

В. Суспільні виміри церковного буття

1. Суспільний вимір християнської свободи

- 927 Людська особа, з огляду на її гідність, є центром суспільного життя. Тому основою суспільної моралі є пошана до кожної людини та пріоритет особи над суспільством. Цей акцент на людину не означає індивідуалістичного бачення людського життя, бо людина покликана до *свободи в спільноті*.
- 928 Таїнство особи розкриває значення християнської свободи. Така свобода є *свободою від* гріха та всього того, що поневолює особу, робить її залежною від зовнішніх і внутрішніх примусів, у тому числі й від суспільних структур гріха. Водночас така свобода є *свободою до* служіння Богові та ближньому в любові: «Ви бо, брати, покликані до свободи; аби тільки свобода ваша не стала приводом до тілесності; але любов'ю служіть один одному» (Гл. 5, 13).
- 929 Як «нова людина» у Христі, християнин виявляє цю свободу в конкретних сферах свого життя, зокрема й у суспільній. Він покликаний до співпраці

⁵⁵⁹ Пор. *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, 186.

⁵⁶⁰ ІВАН XXIII, Енцикліка *Pasce in terris* [«Мир на землі»] (11 квітня 1963), V.

з Христом у всіх вимірах людського життя. Поведінка «нової людини» в суспільстві впливає з дару нового життя у Христі, а тому досконалість і зрілість особи в моральному житті є не лише результатом зусиль людини, а й плодом єдності та співдії з Христом у Святому Дусі⁵⁶¹.

- 930 Свобода завжди пов'язана з *відповідальністю* людини перед іншими особами. Завдяки *свободі в спільноті* людина здатна виявляти суспільні чесноти і розбудовувати такі ділянки культурного життя, для яких потрібні зусилля цілої спільноти (мистецтво, наука, економіка).
- 931 Церковна спільнота вносить динамізм у життя суспільства, вказуючи напрямок розвитку та вдосконалення, який перевищує дочасні горизонти людського життя. Таким найдосконалішим взірцем спільноти осіб є Пресвята Тройця. Водночас християни усвідомлюють і те, що гріх викривлює міжособові стосунки, породжує суспільні непорозуміння і перешкоджає формуванню та вдосконаленню суспільства. Кожний особистий гріх завжди має суспільні наслідки. Це призводить до виникнення структур гріха – таких суспільних утворень, в яких людину спонукають до грішних вчинків. Для долання структур гріха і розбудови суспільства християни відмовляються від гріховних дій і мужньо свідчать добро і справедливість.

а. Демократія і християнські суспільні чесноти

- 932 Демократія як суспільний устрій, скерований на забезпечення гідності кожної людської особи, прав людини, турботи про спільне благо як критерій політичного життя, може вважатися відповідним до християнського світогляду. «Церква цінує демократичний устрій настільки, наскільки він забезпечує громадянам право політичного вибору, гарантує їм можливість контролювати правителів і відстороняти їх, якщо це потрібно, мирним шляхом»⁵⁶².
- 933 Існування зовнішніх демократичних структур ще не свідчить про реалізацію демократії. Справжня демократія відображає багатоманітність виявлених у суспільстві інтересів. Коли демократичний устрій зводиться до суми егоїзмів, то суспільство втрачає високий моральний зміст: людина в такому суспільстві сприймається насамперед як споживач та об'єкт маніпуляцій. Така позірна демократія

⁵⁶¹ Пор. II Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* [«Радість і надія»], 19.

⁵⁶² ІВАН ПАВЛО II, Енцикліка *Centesimus annus* [«Сотий рік»] (1 травня 1991), 46.

не є здатною забезпечити пошану гідності кожної людини та сприяти солідарності між людьми. Там, де демократичні механізми служать інтересам сильніших тільки через те, що ті вміють ефективніше впливати на механізм влади, демократія стає лише порожнім словом⁵⁶³.

- 934 В основі демократичного устрою лежить пошана до прав людини, найголовнішими серед яких є права на життя, сім'ю, виховання, освіту, вибір життєвого шляху, працю, здобуття засобів до гідного існування. Запорукою здійснення цих прав є релігійна свобода, тобто право на пошук та сповідання істинного Бога⁵⁶⁴.
- 935 Моральними критеріями політичного життя в демократичному суспільстві повинні стати такі суспільні чесноти, як відповідальність, чесність, справедливість, взаємоповага, працьовитість, правда, обов'язковість, солідарність, турбота про спільне благо. Демократичне суспільство для свого існування та розвитку потребує моральних цінностей, які воно зобов'язане захищати.

2. Суспільний вимір християнської любові

- 936 Християнська любов є фундаментом усіх міжособових відносин, усього суспільного життя. Саме любов розкриває гідність людської особи та вчить поваги до неї. Суспільним виявом християнської любові є діла милосердя. Релігійний характер діл милосердя полягає в тому, що Сам Ісус Христос ототожнив Себе з кожним нужденним: «Усе, що ви зробили одному з Моїх братів найменших – ви Мені зробили» (Мт. 25, 40). Основним мотивом діл милосердя є любов ради Христа.
- 937 Християнська аскетична традиція навчає про сім діл милосердя для душі та для тіла. Сім діл милосердя для душі: у сумніві порадити, невігласа навчити, грішника навернути, сумного потішити, образу зі серця простити, кривду терпеливо зносити, за живих і померлих молитися. Сім діл милосердя для тіла: голодного нагодувати, спраглого напоїти, нагого зодягнути, подорожнього в дім прийняти, недужому послужити, в'язня відвідати, умерлого похоронити.
- 938 Зanedbanня милосердя є гріхом проти християнської любові: «Те, чого ви не зробили одному з Моїх братів найменших – Мені також ви того

⁵⁶³ Іван Павло II, Енцикліка *Evangelium vitae* [«Євангеліє життя»], (25 березня 1995), 70.

⁵⁶⁴ Пор. II Ватиканський Собор, Декларація про релігійну свободу *Dignitatis humanae* [«Гідности людської»], 1.

не зробили» (Мт. 25, 45). Суспільний гріх є як гріхом окремої особи в її суспільному житті (вбивство, крадіж, розбій, шахрайство...), так і ознакою цілої структури гріха, яка існує у суспільстві чи міжнародній спільноті (корупція, торгівля людьми, наркотиками тощо).

*«І всіх тих, що на судах, і в рудниках, і на засланнях,
і на гірких роботах,
і в усякій журбі, і нужді, і утисках, – пом'яни, Боже»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

3. Суспільна справедливість

а. Приватна власність і справедливість збереження, обміну та розподілу матеріальних благ

- 939 Право на приватну власність і справедливий розподіл матеріальних благ у суспільстві є умовами забезпечення гідності особи, яка живе в суспільстві, та гарантування засобів, потрібних для її повноцінного розвитку. Саме захист гідності та прав людини, сотвореної на образ Божий, забезпечення миру й злагоди між людьми та спільнотами як вияв суспільного виміру християнської любові є метою, якій служать усі матеріальні блага суспільства. Справедливе збереження та розподіл матеріальних благ є не самоціллю, а засобом для всебічного розвитку як кожної окремої особи, так і всього суспільства⁵⁶⁵.
- 940 Приватна власність є формою особистого володіння благами, необхідними для повноцінного та всебічного розвитку особи. З допомогою такої власності кожна людина отримує простір для особистої та сімейної незалежності, тому приватна власність є важливим елементом для здійснення свободи особи в її суспільному житті. Повага до такої форми власності й забезпечення права на неї – це важливий елемент справедливого та вільного суспільства⁵⁶⁶.
- 941 Захищаючи право людини на приватну власність, християнська традиція не абсолютизує це право, а розглядає його в контексті загального призначення всіх сотворених благ, в чому і полягає суспільна функція приватної власності. Лише Господь, як Творець неба і землі, є Володарем усього

⁵⁶⁵ Пор. II Ватиканський Собор, Душпастирська Конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* [«Радість і надія»], 69.

⁵⁶⁶ Пор. *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, 176-181.

сотвореного Ним світу. Людина ж є тільки управителем у Господньому винограднику, який Він повіряє її опіці, тож повинна своєчасно повертати плоди їхньому справжньому Господареві (див. Мр. 12, 2-11).

- 942 Справедливість як суспільна чеснота полягає в тому, щоби Богові та кожній особі – членові суспільства – було віддано те, що їм належить. Така справедливість у житті суспільства здійснюється у двох основних формах: справедливому розподілі та обміні матеріальних благ. Розподільча справедливість забезпечується тоді, коли спільні блага, відповідно до справедливого закону, стають доступними всім членам суспільства (наприклад, належний соціальний захист, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення громадян тощо). Обмінна справедливість здійснюється через справедливий обмін матеріальними благами між окремими членами суспільства (наприклад, у торгівлі, коли ціна товару відповідає його якості).

б. Мораль суспільного спілкування

- 943 Людське суспільство неможливе без міжособового спілкування. Основна умова спілкування, а з ним і суспільного діалогу, – визнання гідності іншої особи й повага до неї. Ця повага, що починається від жестів традиційної ввічливості, охоплює правдомовність і довіру між співрозмовниками. Одним із видів суспільного діалогу є передавання інформації та обмін нею. Правдивість інформації лежить в основі формування людських об'єднань.
- 944 Христос сказав про Себе: «Я – путь, істина і життя» (Йо. 14, 6). Християнин, який живе у Христі, є служителем Істини. Християнська правдомовність має глибокий релігійний характер: звіщати Істину – Христа. До правдомовності зобов'язує восьма Божа заповідь: «Не свідчи ложно на ближнього твого»⁵⁶⁷ (пор. Вих. 20, 16). Християнин відповідальний за свої слова: «За кожне пусте слово, яке скажуть люди, – дадуть відповідь судного дня за нього» (Мт. 12, 36). Кожне слово належить трактувати з особливою пошаною, а тому слід уникати пустослів'я, багатослів'я, лихослів'я і брехні. Усі ці зловживання словом є гріхом, але стають ще більшим злом, коли завдають шкоди ближньому.
- 945 Сучасна людина живе в інформаційному середовищі, утвореному засобами масової інформації. У цьому середовищі християнин покликаний бути служителем Істини. Уміти говорити правду, бути вірним

⁵⁶⁷ Молитовник «Прийдіте, поклонімся», Десять Божих заповідей.

правді – це також уміти мовчати та зберігати таємницю задля добра ближнього.

в. Захист честі та доброго імені

- 946 Честь і добре ім'я є благом людської особи. Кожна людина має право на честь і на повагу до неї та на суспільні вияви цієї поваги. У християнському розумінні честь є також суспільним визнанням у людині її гідності образу Божого. Одним із завдань суспільства є дбати про збереження честі й доброго імені своїх громадян.
- 947 Людина шкодить честі й доброму імені іншої людини як особистим учинком, так і через структури гріха, які діють у суспільстві. Особистим гріхом проти честі іншої людини є знеславлення її імені, наклеп, плітки, обмови. До особистих належать і так звані «чужі гріхи», через які ми стаємо співучасниками негідної поведінки інших людей: дораджувати до гріха, допомагати в грісі, боронити гріх, хвалити гріх, мовчати на гріх. Через чужі гріхи ми стаємо також учасниками суспільних структур гріха: наказуючи комусь робити гріх, спонукуючи до гріха, дозволяючи на гріх і не караючи за нього.

г. Мораль у засобах масової інформації

- 948 Засоби масової інформації (ЗМІ) є позитивним знаменням сучасності. Їхні працівники покликані розбудовувати громадянське суспільство, сприяти єднанню людей у суспільстві⁵⁶⁸. У своєму розвитку засоби масової інформації стали потужною суспільною силою. Звідси випливає відповідальність працівників ЗМІ за поширення інформації, зміст якої може як зближувати людей, сприяти суспільному порозумінню та розвитку суспільної свідомості, так і вводити в оману та маніпулювати суспільною думкою. Треба уникати таких способів подання інформації, які спотворюють її правдивість, а також спричинюють наростання пасивності та депресивності людей, які її сприймають, та зменшують їхню здатність до критичної оцінки⁵⁶⁹.
- 949 На збудження часом штучних людських потреб скерована також реклама та різні розважальні медіа-програми, які розвивають споживацькі

⁵⁶⁸ Див. Папська Комісія у справах засобів соціальної комунікації, Душпастирська інструкція *Communio et progressio* [«Єдність і поступ»], (23.05.1971), 1 нн.

⁵⁶⁹ Див. II Ватиканський Собор, Декрет про засоби соціальної комунікації *Inter mirifica* [«З-поміж дивовиж»], (4.12.1963), 10-11.

інтереси й можуть бути могутнім засобом поширення ідей, що суперечать християнському світоглядові⁵⁷⁰. Безоглядна комерціалізація та приватизація ЗМІ, гонитва за прибутком, творення різноманітних технологій впливу та маніпуляцій спотворюють справжні цінності та потреби людей, створюють для них штучні норми й зразки поведінки.

- 950 Позитивний вплив ЗМІ на громадську думку та суспільну свідомість можливий тільки за умови опертя діяльності працівників ЗМІ на моральні принципи. Це означає, що на першому місці має бути таке поширення інформації та різноманітної медіа-продукції, які сприятимуть розвиткові солідарності, миру, а також формуватимуть сумління і почуття гідності у людей⁵⁷¹.

г. Християнське виховання, освіта та шкільництво

- 951 Християнська сім'я є найважливішим середовищем не тільки сприйняття дару нового життя, а й розвитку цього життя. У процесі виховання сім'я розвиває і виховує людину в усій її повноті та всіх її вимірах⁵⁷². Батьки є першими, хоч і не єдиними вихователями своїх дітей, і ніхто не може позбавити їх цієї відповідальності. Батьки мають право та обов'язок виховувати своїх дітей по-християнськи, тож повинні шукати найкращих засобів для ефективного сповнення цього обов'язку. Батьки відповідальні за передання своїм дітям скарбу віри та покликані довести своїх дітей до «зросту повноти Христа» (Еф. 4, 13). Особа вихователя має високу гідність: «Якщо люди, які різьблять статую царя або малюють його зображення, втішаються такою великою славою, то чи ж не більше ми, котрі відкриваємо щораз то більшу красу Царського Образу (адже людина сотворена на образ Божий) і Його справжню подобу, втішатимемося несказаними благами?»⁵⁷³.
- 952 Держава і суспільство на підставі засади допоміжності повинні допомагати батькам сповнити їхній батьківський обов'язок, але не можуть перебирати на себе роль сім'ї у вихованні дитини⁵⁷⁴. Суспільство бере

⁵⁷⁰ Див. Папська Комісія у справах засобів соціальної комунікації, Душпастирська інструкція *Communio et progressio* [«Єдність і поступ»), (23.05.1971), 59-62.

⁵⁷¹ Див. Папська Комісія у справах засобів соціальної комунікації, Душпастирська інструкція *Communio et progressio* [«Єдність і поступ»), (23.05.1971), 13-15.

⁵⁷² *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, 238-239.

⁵⁷³ Йоан Золотоустий, *Коментар на Послання до ефесян. Гомілія 21*, 4.

⁵⁷⁴ *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, 240.

на себе обов'язки виховання молоді лише тоді, коли батьки не можуть сповнити свого батьківського обов'язку. Натомість держава повинна створити належні умови для освіти й шкільництва відповідно до бажання та волі батьків. Християнська сім'я має право посилати дітей до тих шкіл, які можуть забезпечити виховання дітей і молоді в християнському дусі.

- 953 Виховна місія Церкви як Матері й Учительки – в тому, щоб звіщати дорого спасіння та допомагати зростати у Христі. Церква виховує своїх дітей через літургійне життя, впроваджує їх у глибину християнської віри через катехизу, живить їх Словом Божим та Тілом і Кров'ю Христовими. Водночас Церква створює католицькі школи різного рівня та університети для того, щоб наступні покоління могли зростати в християнській і громадянській свідомості й таким чином були спроможні переображати культуру, в якій живуть⁵⁷⁵.

*«Пом'яни, Господи [...] правління і все військо.
Даруй їм глибокий і невід'ємний мир;
натхни їхні серця прихильністю до Церкви твоєї
і до всього люду Твого,
щоб за їхнього спокою ми провадили тихе й мирне життя [...].
Пом'яни, Господи, всяке начальство і владу,»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

Г. ХРИСТІЯНСЬКЕ РОЗУМІННЯ ДЕРЖАВИ

- 954 Держава є формою організації життя нації. Кожен народ прагне забезпечити свою ідентичність через створення держави. Як політична спільнота, держава існує задля спільного добра тоді, коли через відповідну діяльність поглиблює, конкретизує та охороняє моральні цінності народу. Така держава сприяє розвитку кожної особи й тому не нехтує основними суспільними цінностями свободи, справедливості, рівності.
- 955 Держава реалізує свої функції, використовуючи механізм політичної влади. Влада потрібна, щоб координувати зусилля громадян для досягнення спільного добра. Одним із основних обов'язків держави є обмежувати різні вияви зла правовими засобами. У цьому аспекті

⁵⁷⁵ Пор. II Ватиканський Собор, Декларація про християнське виховання *Gravissimum educationi* [«Вагомість виховання»], 2-8.

політична влада є моральною силою суспільства. Державна влада, верховним носієм якої є народ, повинна сприяти розвитку громадянського суспільства, демократичних інституцій, забезпечувати свободи та права громадян.

1. Функції державної влади

- 956 Мета державної влади полягає в створенні передумов для гармонійного розвитку осіб, суспільних груп і всього суспільства. Звідси випливає обсяг функцій державної влади у сферах законодавства, адміністрування та судочинства.
- 957 Слуга Божий митрополит Андрей навчає: «Керівна влада має за мету служити спільному благу, зберігати й боронити природну й істинну свободу громадян, сімей і громадських організацій»⁵⁷⁶. Представники державної влади повинні дотримуватися моральних вимог, які суспільство ставить перед владою. Християни – носії політичної влади – відповідальні не тільки перед суспільством і законом, а й перед Богом.
- 958 До основних функцій державної влади належать: захист від зовнішньої агресії та відповідна зовнішня політика; захист конституційного устрою, окресленого через економічні закони, цивільне та кримінальне право; справедливе державне адміністрування та судочинство; піклування про загальний добробут. Влада покликана піклуватися про спільне благо, визначальними ознаками якого є релігійна свобода, культура, освіта й наука.

2. Межі державної влади та смертна кара

- 959 Згідно з ученням Церкви, межі державної влади визначаються її земним і минулим значенням. Державна влада діє в межах своїх функцій. Держава не може здійснювати своїх функцій, порушуючи гідність особи та суспільні моральні принципи. Межі державної влади окреслені в конституції.
- 960 Церква заповідає своїм дітям коритися владі і, незалежно від віровизнання її носіїв, молиться за неї: «Нема бо влади, що не була б від Бога [...]. Вона бо – слуга Божий, тобі на добро» (Рм. 13, 1-4). Однак Церква не абсолютизує влади та її носіїв і не приймає її повної автономії від Бога та встановленого Ним земного порядку речей. «Коріться ради Господа

⁵⁷⁶ Митрополит Андрей, *Як будувати рідну хату?* (1942), 7.

кожній людській установі» (1 Пт. 2, 13), тобто відповідність Господньому законіві є критерієм законності державної влади. Коли державна влада втрачає законність через невідповідність Господньому законіві, народ має право відмовитися від послуху владі та чинити спротив⁵⁷⁷. Християнин зобов'язаний слідувати за Божим законом навіть у складних обставинах: «Слухатися слід більше Бога, ніж людей!» (Ді. 5, 29).

- 961 У християнському розумінні кара за злочин не є помстою злочинцеві з боку суспільства, а створює підставу для навернення злочинця, його поєднання з Богом та повернення у суспільство. Тому застосовані суспільством кари не мають закривати покараному перспектив подальшої інтеграції в суспільне життя.
- 962 У Нагірній проповіді Ісус Христос протиставляє логіці помсти нову логіку прощення та навчає нас зрозуміти справедливість в есхатологічній перспективі Царства Божого. Нова логіка, яку нам пропонує Господь, будує нову християнську *етику*, згідно з якою захист суспільства відбувається не шляхом застосування смертної кари, а через інші види покарання. Церква, усвідомлюючи таїнство людини й захищаючи цінність і гідність життя, виступає за незастосування смертної кари⁵⁷⁸.
- 963 Папа Іван Павло II в енцикліці «Євангеліє життя» одним із *знаків надії* називає зростання у суспільній свідомості прагнення розв'язувати конфлікти ненасильницьким, мирним шляхом: «У цій перспективі треба бачити щораз ширший опір громадської думки застосуванню кари на смерть, навіть якщо суспільство використовує її з метою “законного захисту”. Цей опір виникає з переконання, що сучасне суспільство спроможне успішно долати злочинність методами, які знешкоджують злочин, але не відбирають у злочинця можливості змінити своє життя»⁵⁷⁹.

3. Моральна відповідальність за державу

- 964 Згідно з християнським суспільним ученням, кожен член суспільства має моральні зобов'язання перед державою. Вони полягають у виконанні громадянських обов'язків громадянина держави та в неприйнятті перетворення держави на знаряддя в руках різних суспільних угруповань.

⁵⁷⁷ Пор. *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, 400-401.

⁵⁷⁸ Пор. *Катехизм Католицької Церкви*, 2267.

⁵⁷⁹ ІВАН ПАВЛО II, Енцикліка *Evangelium vitae* [«Євангеліє життя»], (25 березня 1995), 27.

- 965 У демократичному устрої всі громадяни є відповідальні за загальний добробут як на рівні місцевої громади, так і на рівні регіону та всієї країни. До громадянських обов'язків належать участь у виборах, сплата податків, захист власної країни від агресора, загальна законослухняність, солідарність та взаємоповага між членами суспільства. Митрополит Андрей стверджує: «Що більше громадян бере участь у владі, то більше треба, щоб ті громадяни були праведними, себто мали моральне виховання, сповнене євангельськими принципами»⁵⁸⁰.
- 966 Одним із виявів зловживання державною владою в корисливих цілях є корупція та хабарництво. Вони руйнують державу та спотворюють суспільні відносини. Рівень корупції є своєрідним показником морального стану суспільства в цілому та кожної окремої особи як члена суспільства. Корупційну дію вчиняють як ті, що вимагають хабара та приймають його, так і ті, що пропонують хабар і дають його.
- 967 Корупція – суспільно небезпечне явище, а з християнського погляду – гріх⁵⁸¹. Влада втрачає своє призначення, перестає бути представником і захисником громадян, перетворюючись у загрозу для них. Християнин не може брати участі в корупційних діях і не повинен мовчати, коли це роблять інші.

*«Пом'яни, Господи, Богобережений народ наш»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

4. Любов до Батьківщини і народу

- 968 Дорога до Небесної батьківщини проходить через земну батьківщину. «Християни є корисними для своєї батьківщини більше за інших людей, оскільки вони виховують та скеровують побожність своїх співгромадян до Бога всього творіння та допомагають вийти на висоти до божественного й небесного міста тим, які чесно живуть у цих малих містах на землі. І так сповняється слово Господа: “Був ти вірний у малому місті, увійди до міста великого” (пор. Мт. 25, 21)»⁵⁸². Батьківщина є для людини рідною землею, яка пов'язує її зі своїм народом та його культурою. Християнська мораль говорить про любов до батьківщини як про чес-

⁵⁸⁰ Пор. Митрополит Андрей, *Як будувати рідну хату?* (1942), 13.

⁵⁸¹ Пор. ПАТРИАРХ ЛЮБОМИР, Звернення до вірних на Великий піст Єпископів Києво-Галицького верховного Архiepiscopства УГКЦ *про явище хабарництва у нашій країні та як його поборювати*, (5 березня 2008).

⁵⁸² ОРИГЕН, *Проти Цельса*, 7, 74.

ноту патріотизму. Любов до батьківщини впливає із четвертої Божої заповіді: «Шануй твого батька і матір твою, щоб довголітній ти був на землі, що Господь, Бог твій, дасть тобі» (Вих. 20, 12).

- 969 За словами митрополита Андрея Шептицького, «могутньою та запевнюючою щастя всім громадянам організацією може бути батьківщина тільки тоді, коли буде не [лише] цілістю, зложеною штучно з різних і різnorodних частин, а подібним до моноліту організмом, себто тілом, оживленим одним духом, що розвивається з внутрішньої життєвої сили, доповнює внутрішні браки і з природи є здоровим, сильним, свідомим своїх цілей — не тільки матеріальним, але й моральним тілом»⁵⁸³.
- 970 Патріотизм – як чеснота любові до батьківщини – несумісний з ненавистю чи приниженням інших націй і рас, що є виявами шовінізму та расизму. Справжній патріотизм є дієвим: він сприяє збереженню та розвитку національної культури й самосвідомості. Патріот ніколи не поставить націю на місце Бога й не зведе віру лише до одного аспекту національної культури.
- 971 З цього приводу митрополит Андрей Шептицький навчає: «Християнин має любити всіх людей, але се не перешкоджає, що найпершою любов'ю має любити свою родину і свою вітчизну. І як любов до ближнього не противиться любові до родини, так не противиться і любові до вітчизни. Християнин може і повинен бути патріотом, але його патріотизм не може бути ненавистю, ані не сміє накладати обов'язків, противних вірі. Те, що видавалося б патріотизмом, а було ненавистю або противилося би вірі, не є правдивим патріотизмом»⁵⁸⁴.
- 972 Виявом патріотизму є теж любов до свого народу. Народ – це духовна спільнота осіб, об'єднана мовою, традицією, історією, культурною спадщиною. Народ розвиває національні цінності, які є основою його ідентичності. «Завдання українського народу буде в тому, щоб створити такі суспільно-християнські обставини, які запевнювали б громадянам правдиве і стале щастя та мали досить внутрішньої сили, щоб поборювати відосередні тенденції внутрішнього розкладу й успішно захищати межі від зовнішніх ворогів»⁵⁸⁵.
- 973 Народ є джерелом і середовищем передавання особі як національних, так і християнських цінностей. Однією з найбільших цінностей є рідна

⁵⁸³ Митрополит Андрей, *Як будувати рідну хату?* (1942 р. Б.), 3-4.

⁵⁸⁴ Митрополит Андрей, *Пастирське послання до вірних Християнська робота*.

⁵⁸⁵ Митрополит Андрей, *Як будувати рідну хату?* (1942 р. Б.), 3.

мова, на чому наголошує і митрополит Андрей: «Що ж робить якість число людей одним народом? Передовсім мова. Всі, що по-українськи говорять або що вважають українську мову за рідну, будуть становити український нарід»⁵⁸⁶.

- 974 Народна культура розвивається в релігійній, моральній, інтелектуальній, естетичній, суспільній площинах. Кожен християнин, змістом життя якого є любов до Бога та ближнього, покликаний глибоко любити свій народ, робити свій внесок у збереження і розвиток його культурної та духовної спадщини. Завданням кожного християнина є побудова й розвиток справжньої християнської культури, яка формує сумління, забезпечує духовне дозрівання людини та її розвиток.

*«Скарбниці їх наповни всяким добром»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

І. ХРИСТІЯНСЬКЕ РОЗУМІННЯ ЕКОНОМІКИ

1. Праця і професія

- 975 Господь створює людину на Свій Образ і запрошує її до праці на землі (див. Бут. 2, 5-6.15). Праця стає для людини благословенням, якщо вона є співпрацею з Господом і співучастю в Його промислі щодо світу і людини. Через таку працю людина уподібнюється до Бога. Хоча через гріхопадіння Адама праця стає «трудом» (див. Бут. 3, 19), у Христі праця в поєднанні з молитвою стає переображенням світу й особистим освяченням.
- 976 «Праця у світлі християнського вчення приносить людині честь, бо є засобом до чесного утримання життя, не є приниженням людини. Праця людини – це частина її життя, а не товар, ціна якого росте або маліє згідно з попитом. Нелюдськістю та мерзенним злочином є надужиття людською працею, а гріхом, що кличе до неба про помсту, – затримання робітникові заслуженої платні»⁵⁸⁷.
- 977 Затримання заробітної платні є тяжким гріхом, зневагою Бога, оскільки робітник у своїй професійній діяльності виступає Його

⁵⁸⁶ Митрополит Андрей, *Як будувати рідну хату?* (1942 р. Б.), 22.

⁵⁸⁷ Митрополит Андрей, Пастирське послання до духовенства *О kwestії соціальної*, (Крехів, 21 травня 1904).

співпрацівником та співуправителем земних благ. «Справедливість проте домагається, щоб платня чимось перевищувала мінімальну суму, необхідну для прожиття. Нижча платня буде певно несправедлива, і навіть у випадку добровільної домовленості про нижчу платню під натиском нужди працедавець зобов'язаний до відшкодування відповідно до зазначеного рівня»⁵⁸⁸.

- 978 Через професію людина здійснює своє особисте життєве покликання – відповідно до її талантів, здібностей і фахової підготовки. Кожна професія як служіння Богові та Батьківщині є почесною, і тому суспільство повинно забезпечити кожному громадянину право на працю та справедливу винагороду.
- 979 У пастирському посланні «Християнська робота» митрополит Андрей Шептицький закликає: «Будьте працьовиті, ощадні, тверезі, праці своєї не марнуйте, а передовсім тримайтеся своєї землиці, не випускайте її зі своїх рук. Стережіться лінивства; у всіх станах лінивство є заразою, є марнуванням свого добра. Бо час праці є також даром Божим і даром цінним; працю можна його замінити на маєток, а дармуванням та лінивством – на власну шкоду»⁵⁸⁹.

2. Глобалізація

- 980 Сучасне явище глобалізації полягає передусім у творенні загальносвітової культури, внаслідок чого формується глобальне громадянське суспільство. Воно може мати позитивний характер, якщо зуміє поєднати багатоманітність існуючих культур, щоб кожна культура, зберігаючи власну ідентичність, збагачувала інші культури. Водночас утворення глобальної культури пов'язане з ризиком зведення її до *масової культури*, розрахованої на споживацьке суспільство.
- 981 Ще одним елементом глобалізації є творення всесвітньої економіки, завдяки якій можна вирішувати такі глобальні людські проблеми, як бідність, голод, соціальну несправедливість, неписьменність, проблеми довілля та земельних ресурсів. Водночас ризиком утворення всесвітньої економіки є те, що окремі держави стають обмеженими у своїй політично-економічній суверенності, внаслідок чого значно звужуються межі впливу національних урядів на економіку своїх країн.

⁵⁸⁸ Митрополит Андрей, Пастирське послання до духовенства *О квестії соціальной*, (Крехів, 21 травня 1904).

⁵⁸⁹ Митрополит Андрей, Пастирське послання до вірних *Християнська робота*.

982 Глобалізація може стати справжнім «знаком часу» для Церкви в сучасному світі, надаючи нові можливості для євангелізації народів. Церква, несучи в собі досвід єдності в багатоманітності, надихатиме народи світу жити у взаєморозумінні. Проповідь Євангелія донесе до свідомості світової спільноти, що між мораллю і виробництвом, між солідарністю і конкуренцією немає конфлікту, а навпаки, вони взаємопов'язані. Жива присутність Церкви Христової у вирі глобалізаційних процесів здатна переобразити конфліктність у співпрацю, цивілізаційне протистояння – у взаємозбагачення, страх перед нестерпним поневоленням – у свободу дітей Божих.

Д. ХРИСТІЯНСЬКА ВАРТІСТЬ ВІДПОЧИНКУ

983 Відпочинок відповідає волі самого Бога, про що свідчить опис сотворення з книги Буття (див. Бут. 2, 2-3; Вих. 20, 8-11). Відпочинок – це справа «свята», бо він дозволяє людині, яка часом надмірно поглинена земними справами, наново усвідомити, що все є творінням Божим. Людина, наділена Богом величною владою над створінням, могла б забути, що саме Бог є Творцем. Ось чому для християн відпочинок є святкуванням «дня Господнього». Неділя є також *днем людським* – днем спочинку людини, радості та братньої солідарності з ближніми, днем діл милосердя та апостоляту⁵⁹⁰.

984 Християни зобов'язані так упорядкувати свій відпочинок у неділі і свята, щоб мати можливість брати участь у Божественній Літургії, утримуючись від праці та занять, несумісних із освяченням Господнього Дня⁵⁹¹. Відпочинок, щоб не стати пустою бездіяльністю, що викликає почуття нудьги, має бути джерелом духовного збагачення та відновлення духовних і фізичних сил. Відпочинок має служити зростанню особистої свободи та сприяти братерській спільноті. Християнський відпочинок стверджує пріоритет людської особи щодо вимог соціального й економічного життя.

985 У неділю і свята не можна виконувати важкої фізичної праці і змушувати інших до неї, а також займатися будь-якою діяльністю з метою заробітку. Далекими від християнського відпочинку є і такі форми розваг, які забирають час, призначений для прослави Бога та діл милосердя.

⁵⁹⁰ Пор. Іван Павло II, Апостольське послання *Dies Domini* [«День Господній»] (31 травня 1998), 7, а також 64-73.

⁵⁹¹ Іван Павло II, Апостольське послання *Dies Domini* [«День Господній»] (31 травня 1998), 65-67.

*«Вибав, Господи, [...]»
від меча, навалу чужих народів та міжусобної брані [...]»
угаси гордовитість народів»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

Е. ЗБЕРЕЖЕННЯ МИРУ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

- 986 Мир – це дар Божий. Це не тільки відсутність війни; миру неможливо досягнути без захисту добра людей, вільного спілкування між ними, пошани до гідності людини і народів, постійної підтримки братерства. Мир є ділом справедливості й плодом любові.
- 987 Мир є важливою цінністю, необхідною для розвитку не лише окремої людини, а й цілих народів і держав. Як цінність, мир ґрунтується на принципі пошани до людської особи, до її життя та гідності.
- 988 Збереження миру – обов’язок кожної людини, а зокрема християнина. Кожен покликаний до того, щоб зробити свій внесок у зміцнення та реалізацію миру через конкретні жести миру в сім’ях, на робочих місцях, у спільнотах, у громадському житті, у національних і міжнародних організаціях. Насамперед мир повинен запанувати в людському серці. Шляхом до зміцнення миру є невтомна молитва про мир, а також співпраця християн із тими, хто щиро прагне зберегти мир.
- 989 Досягнення миру – це також боротьба за життя. Загрозами для миру, а отже, причинами війни, є несправедливість, заздрість, підозрілість і гордість, які лютують між людьми і народами. Війна – злочин проти життя, бо приносить зі собою страждання і смерть, горе та несправедливість. Війна не може вважатися способом вирішення конфліктних питань. Для цього існують інші засоби, які відповідають гідності людини: міжнародне право, чесний діалог, солідарність між державами, дипломатія.
- 990 Застосування військової сили може бути допустиме лише в разі крайньої необхідності як засіб дозволеного самозахисту, а воїн-християнин є завжди захисником миру. З огляду на сучасні руйнівні методи та способи ведення війни, умов для справедливого її початку практично не існує, оскільки вона стає страшною загрозою для людства через небезпеку застосування новітньої зброї масового знищення, що може призвести до знищення життя на землі.

V. ПЕРЕОБРАЖЕННЯ ВСЕСВІТУ

*«Даруй нам добре й корисне поліття,
даруй землі дощі мирні на врожай,
благослови вінець літа благости Твоєї [...].
Вибав, Господи [...] від голоду, пошести, землетрусу, потопу, вогню,»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

A. Відповідальність за Боже творіння

- 991 Відповідальність за все творіння лежить на людині. Ця відповідальність виявляється на різних рівнях: в особистому щоденному житті, у використанні технічних засобів і різних технологій, у використанні природних ресурсів та джерел енергії. Довкілля не можна ні зводити до об'єкта маніпуляції та експлуатації, ні абсолютизувати й ставити понад гідність людської особи⁵⁹².
- 992 Кожна людина покликана до відповідальної поведінки в усіх сферах своєї життєдіяльності. Під екологічною відповідальністю треба розуміти відповідальність людини за вчинки, які мають вплив на якісний стан її природного середовища. Християнин, вірячи в Бога – Творця всесвіту, зобов'язаний відповідально сповняти завдання уповноваженого Богом управителя сотвореного світу.

B. Християнин і природне середовище

- 993 Віра в Бога-Творця – це також розуміння світу як творіння Божого. Слово «творіння» означає, що як людина, так і всі інші живі істоти й нежива природа мають своє джерело, підставу, зміст і досконалість в Богові.
- 994 Покликання людини панувати в світі не означає свавільного підпорядкування собі довкілля та експлуатації його. Завдання людини – бути вінцем творіння, представляти творіння перед Творцем. Людина може відповідально панувати в світі лише тоді, коли слухає Бога та дотримується встановленого Ним порядку та визначеної Ним мети. Коли людина завдяки праці своїх рук та своїм здібностям відкриває таємниці природи та правильно порятує у світі, то пізнає велич і присутність Бога-Творця.

⁵⁹² Пор. Компендіум соціальної доктрини Церкви, 461-465.

995 Людина, яка своєю діяльністю шкодить довкіллю, руйнує Боже творіння, невід'ємною частиною якого є вона сама. Вона грішить не лише стосовно творіння, а й стосовно самої себе та Бога. У цьому сенсі йдеться про *екологічний гріх*⁵⁹³, який полягає в безвідповідальній поведінці людини стосовно Божого творіння. Цей гріх є важким злочином проти життя сучасної цивілізації та життя майбутніх поколінь.

В. ХРИСТІЯНСЬКА ЕТИКА ДОВКІЛЛЯ

996 Любов до невидимого та всюдисущого Бога конкретизується та підтверджується у ставленні людини до видимих Божих сотворінь. Людина не може повністю реалізувати свою любов до Бога, якщо ігноруватиме цінність світу як Божого творіння, що має частку в бутті Бога, Який є Творцем життя.

997 Люблячи Бога-Творця, людина шанує і Його творіння, відповідально ставлячись до довкілля. Воно, з одного боку, служить людині, а з іншого – має власну цінність. Пошана до творіння виявляється в бережному ставленні до природи, зберіганні земних ресурсів та інших вимірах стосунків між людиною і творінням. Через пошану до Божого творіння людина віддає хвалу Богові.

998 Важливою передумовою розвитку людства є збереження природних ресурсів та різноманітності рослинного і тваринного світу. Майбутнє нашої цивілізації неможливе без усвідомлення меж здатності природи відновлювати свої ресурси й нейтралізувати шкідливі речовини та відходи виробництва, що забруднюють її. Життєдіяльність людей із дотриманням усіх моральних вимог, які впливають із взаємопов'язаності всіх творінь, є єдиною умовою сталого розвитку людської цивілізації.

⁵⁹³ Іван Павло II, Апостольське повчання *Ecclesia in America* [«Церква в Америці»], (22 січня 1999), 56.

Г. НОВЕ НЕБО І НОВА ЗЕМЛЯ. ЛЮДИНА ЯК СВЯЩЕНИК ВСЕСВІТУ

*«Усіх нас прийми в царство Твоє,
показавши нас синами світла і синами дня,
Твій мир і твою любов даруй нам, Господи Боже наш,
бо Ти все воздав нам.*

*І дай нам єдиними устами і єдиним серцем
славити й оспівувати пречесне й величне ім'я Твоє,
Отця, і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки вічні. Амінь»
(Анафора Літургії святого Василя Великого)*

- 999 Воскреслий Христос – наша Пасха – є Новою Людиною, бо в Його воскресінні переможена смерть. Його Божественна Особа у воскреслому тілі є носієм нового творіння – нових «неба і землі», що їх Бог створив «на початку», та людина через гріх піддала минулості й марноті. Оновлення творіння – «От, нове творю все» (Од. 21, 5) – починається від воскресіння Христа і проходить через духовне відродження й оновлення кожного з нас: «Коли хтось у Христі, той – нове створіння» (2 Кр. 5, 17).
- 1000 Оновити світ може кожна людина, яка «зодягнулася» в Христа – Нового Адама, а тому переживає «нове творіння» в духовному досвіді. Апостол Павло навчає: «Створіння було підпорядковане суєті не добровільно, а через того, хто його підкорив, у надії, що й саме створіння визволиться від рабства тління, на свободу слави дітей Божих» (Рм. 8, 20-21).
- 1001 Надію на успішне звершення переображення всесвіту дають нам пророчі слова Христа: «Бадьортеся! Я бо подолав світ» (Йо. 16, 33). Христос говорить про речі грядущі як про вже dokonані, бачачи їх такими у Своему Божественному Провидінні. Нам же доручено довершити цю перемогу Христа: «Чиніть це на Мій спомин» (Лк. 22, 19).

ЩОДЕННІ МОЛИТВИ
* * *
КАТЕХИЗМОВІ ПРАВДИ
* * *
СУСПІЛЬНИЙ ДОРОГОВКАЗ
ВІРУЮЧОГО

ЩОДЕННІ МОЛИТВИ

В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь. (3 р.).

Молитвами святих Отців наших, Господи, Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас. Амінь.

Слава Тобі, Боже наш, слава Тобі.

Молитва до Святого Духа

Царю небесний, утішителю, Душе істини, що всюди єси і все наповняєш, скарбе дібр і життя подателю, прийди і вселися в нас, і очисти нас від усякої скверни, і спаси, Благий, душі наші.

Трисвяте

Святий Боже, святий Кріпкий, святий Безсмертний, помилуй нас (3 р.).

Славослов'я

Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові, і нині, і повсякчас, і на віки вічні. Амінь.

Молитва до Пресвятої Тройці

Пресвята Тройце, помилуй нас; Господи, очисти гріхи наші; Владико, прости беззаконня наші; Святий, завітай і зціли немочі наші імени Твого ради. Господи, помилуй (3 р.).

Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові, і нині і повсякчас, і на віки вічні. Амінь.

Господня молитва

Отче наш, що єси на небесах, нехай святиться Ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам сьогодні, і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим, і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого.

Бо твоє є царство, і сила, і слава, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині і повсякчас, і на віки вічні. Амінь.

Господи, помилуй (12 р.).

Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові, і нині, і повсякчас, і на віки вічні. Амінь.

Поклін Ісусові Христові

Прийдіте, поклонімся Цареві нашому Богу.

Прийдіте, поклонімся Христові, Цареві нашому Богу.

Прийдіте, поклонімся і припадім до самого Господа Ісуса Христа, Царя і Бога нашого.

Псалом 50

Помилуй мене, Боже, з великої милости твоєї,*
і багатством щедрот твоїх очисти мене з беззаконня мого.
Обмий мене повнотою з беззаконня мого,*
і від гріха мого очисти мене.
Бо беззаконня моє я знаю,*
і гріх мій є завжди передо мною.
Проти тебе єдиного я згрішив*
і перед тобою зло вчинив;
То й правий ти в словах твоїх*
і переможеш, коли будеш судити.
Це бо в беззаконнях я зачатий,*
і в гріхах породила мене мати моя.
Це бо істину полюбив єси,*
невідоме й таємне мудрости своєї явив ти мені.
Окропи мене іссопом, і очищуся,*
обмий мене, і стану біліший від снігу.
Дай мені відчути радість і веселість,*
зрадіють кості сокрушені.
Відверни лице твоє від гріхів моїх,*
і всі беззаконня мої очисти.
Серце чисте створи в мені, Боже,*
і духа правого обнови в нутрі моєму.
Не відкинь мене від лица твого,*
і Духа твого Святого не відійми від мене.
Поверни мені радість спасіння твого,*
і духом владичним утверди мене.
Вкажу беззаконним дороги твої,*
і нечестиві до тебе навернуться.
Визволь мене від вини крові, Боже, Боже спасіння мого,*
і язик мій радісно прославить справедливість твою.
Господи, губи мої відкрий,*
і уста мої сповістять хвалу твою.
Бо якби ти жертви захотів, дав би я,*
та всепалення не миле тобі.
Жертва Богові – дух сокрушений,*
серцем сокрушеним і смиренным Бог не погордить.
Ущаслив, Господи, благоволінням твоїм Сіон,*
і нехай відбудуються стіни єрусалимські.
Тоді вподобаєш собі жертву правди, приношення і всепалення;*
тоді покладуть на вітвар твій тельців.

Символ віри

Вірую в єдиного Бога Отця, Вседержителя, творця неба і землі, і всього видимого і невидимого.
І в єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, єдинородного, від Отця родженого перед усіма віками.
Світло від світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, несотвореного, єдиносущного з Отцем, що через Нього все сталося.
Він задля нас людей і нашого ради спасіння зійшов із небес, і воплотився з Духа Святого і Марії Діви, і став чоловіком.
І був розп'ятий за нас за Понтія Пилата, і страждав, і був похований.
І воскрес у третій день, згідно з Писанням.
І вознісся на небо, і сидить праворуч Отця.
І вдруге прийде зі славою судити живих і мертвих, а Його царству не буде кінця.
І в Духа Святого, Господа животворящого, що від Отця [і Сина] ісходить, що з Отцем і Сином рівнопокляємий і рівнославимий, що говорив через пророків.
В єдину, святу, соборну й апостольську Церкву.
Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів.
Очікую воскресіння мертвих і життя майбутнього віку. Амінь.

Покаянна молитва

Ослаби, прости, відпусти, Боже, прогрішення наші, добровільні і недобровільні, що в слові і в ділі, свідомі й несвідомі, що в думці й у помислі, що вдень і вночі; все нам прости, бо Ти благий і чоловіколюбчець.

Молитви до Пресвятої Богоматері

Богородице Діво, радуйся, благодатна Маріє, Господь з тобою. Благословенна ти між жінками і благословенний плід лона твого, бо ти породила Христа Спаса, Избавителя душ наших.

Достойно є воістину величати блаженною тебе, Богородицю, всеблаженну, і пренепорочну, і Матір Бога нашого. Чеснішу від херувимів і незрівнянно славнішу від серафимів, що без зотління Бога Слово породила, суццю Богородицю, тебе величаємо.

Під твою милість прибігаємо, Богородице Діво, молитвами нашими в скорботах не погорди, але від бід визволи нас, єдина чиста і благословенна.

Преславна Вседіво, Богородице! Прийми молитви наші і донеси їх Синові твоєму і Богові нашому, щоб спас задля тебе душі наші.

Молитва до ангелів

Всі небесні сили, святі ангели й архангели, моліть Бога за нас, грішних.

Молитва до всіх святих

Святі славні і всехвальні апостоли, пророки, мученики і всі святі, моліть Бога за нас, грішних.

Величання Пресвятої Тройці

Уповання наше – Отець, прибіжище наше – Син, і покровитель наш – Дух Святий; Тройце Свята, Боже наш – слава Тобі!

Митарева молитва

Боже, милостивий будь мені, грішному (грішній).
Боже, очисти гріхи мої і помилуй мене.
Без числа нагрішив (нагрішила) я, Господи, прости мені.
В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь (3 рази).

** У часі Великого посту (чотиридесятниці) мовимо цю покайну молитву з поклонами:*

Молитва святого Єфрема

Господи і Владико життя мого! Духа лінивства, недбайливости, властолюб'я і пустомовства віджени від мене (доземний поклін).

Духа ж ціломудреності і смиренномудреності, терпеливості й любові, даруй мені, слугі Твоєму (слугині Твоїй) (доземний поклін).

Так, Господи, Царю! Дай мені бачити гріхи мої і не осуджувати брата мого, бо Ти благословенний на віки вічні. Амінь (доземний поклін).

Після цього 12 малих поклонів, хрестячись:

Боже, милостивий будь мені, грішному (грішній).

Боже, очисти гріхи мої і помилуй мене.

Без числа нагрішив (нагрішила) я, Господи, прости мені.

Відтак: Господи і Владико життя мого! Духа лінивства, недбайливости, властолюб'я і пустомовства віджени від мене. Духа ж ціломудреності і смиренномудреності, терпеливості й любові, даруй мені, слугі Твоєму (слугині Твоїй). Так, Господи, Царю! Дай мені бачити гріхи мої і не осуджувати брата мого, бо Ти благословенний на віки вічні. Амінь (доземний поклін).

** Від Великодня до Вознесення, замість молитви до Святого Духа «Царю небесний»:*

Воскресний тропар

Христос воскрес із мертвих, смертю смерть подолав, і тим, що в гробах життя дарував (3 р).

І нам дарував життя вічне, поклоняємось його на третій день воскресінню.

КАТЕХИЗМОВІ ПРАВДИ

ЗАПОВІДІ

Дві головні заповіді любові (див. Мт. 22, 37-39)

1. Люби Господа Бога твого всім серцем твоїм, всією душею твоєю, всією силою твоєю і всіма мислями твоїми. Це перша і найбільша заповідь.
2. А друга подібна до неї: Люби ближнього твого, як самого.

Десять Божих заповідей (див. Вих. 20,2-17)

Я – Господь, Бог твій.

1. Нехай не буде в тебе інших богів, окрім Мене.
2. Не взивай намарно імені Господа, Бога твого.
3. Пам'ятай день святий святкувати.
4. Шануй батька твого і матір твою.
5. Не вбивай.
6. Не чужолож.
7. Не кради.
8. Не свідчи ложно на ближнього твого.
9. Не пожадай жінки ближнього твого.
10. Не пожадай нічого того, що є власністю ближнього твого.

Шість церковних заповідей

1. Неділі та установлені Церквою свята святкувати, беручи участь в Божественній Літургії й утримуючись від важкої праці.
2. Установлені Церквою пости постити.
3. Кожного року, бодай раз, у пасхальному часі, сповідатися і причащатися.
4. У заборонені часи весіль і забав не справляти.
5. Злих часописів і книжок не читати й іншим не давати.
6. Відповідно до своїх можливостей допомагати Церкві в її матеріальних потребах.

Християнська праведність

Вистерігайся злого – твори добро.

ЧЕСНОТИ

ДАРИ СВЯТОГО ДУХА

Сім святих Таїнств

1. Хрещення
2. Миропомазання
3. Пресвята Євхаристія
4. Покаяння-сповідь
5. Єлеопомазання
6. Подружжя
7. Священство

Три Божі (богословські) чесноти

1. Віра
2. Надія
3. Любов

Моральні чесноти

1. Мудрість (второпність)
2. Справедливість
3. Мужність
4. Здержливість

Головні добрі діла

1. Молитва
2. Піст
3. Милостиня

Сім діл милосердя для душі

1. Грішника від гріха відвертати
2. Невіжу навчити
3. У сумніві порадити
4. Сумного потішити
5. Кривду терпеливо зносити
6. Образу з серця прощати
7. За живих і померлих молитися

Сім діл милосердя для тіла

1. Голодного нагодувати
2. Спрагненого напоїти
3. Нагого зодягнути

4. Подорожнього в дім прийняти
5. Недужому послужити
6. В'язня відвідати
7. Померлого похоронити

Сім дарів Святого Духа (див. Ісаїя 11,2)

1. Мудрість
2. Розум
3. Рада
4. Кріпость
5. Знання
6. Побожність
7. Страх Божий

Плоди Святого Духа (див. Гл. 5,22-23)

1. Любов
2. Радість
3. Мир
4. Терпеливість
5. Доброта
6. Милосердя
7. Віра
8. Лагідність
9. Поміркованість
10. Тихість
11. Скромність
12. Чистота

Три євангельські ради

1. Добровільна вбогість
2. Досмертна чистота
3. Досконалий послух духовій влас-ті

Євангельські блаженства
(Мт. 5, 3-12)

Блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне.
Блаженні тихі, бо вони успадкують землю.
Блаженні засмучені, бо будуть утішені.
Блаженні голодні та спраглі справедливості, бо вони наситяться.
Блаженні милосердні, бо вони зазнають милосердя.
Блаженні чисті серцем, бо вони побачать Бога.
Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.
Блаженні переслідувані за правду, бо їхнє Царство Небесне.
Блаженні ви, коли вас будуть зневажати, гонити та виговорювати всяке
лихо на вас, обмовляючи мене ради.
Радійте й веселіться, бо нагорода ваша велика на небі.

ПОСТИ ТА ЗАГАЛЬНИЦІ

Багатоденні пости

1. Великий піст (*Чотиридесятниця*) – від понеділка по Сиропусній неділі до празника Воскресення Христового.
2. Петрів піст (*Петрівка*) – від Неділі всіх святих до празника святих Петра і Павла.
3. Успенський піст (*Спасівка*) – від 1/14 серпня до празника Успення Пресвятої Богородиці.
4. Різдвяний піст (*Пилипівка*) – від 15/28 листопада до Різдва Христового.

Одноденні пости

1. У кожна п'ятницю, за винятком загальниць та Господських і Богородичних празників.
2. У Навечір'я Різдва і Богоявлення.
3. На Усікновення голови Йоана Предтечі та на Воздвиження чесного Хреста.

Загальниці

* *Загальне звільнення від посту в п'ятниці в такі часи:*

1. Від Різдва Христового до святого Богоявлення.
2. Від Неділі про митаря і фарисея до Неділі про блудного сина.
3. У Світлий тиждень Пасхи.
4. Від Зіслання Святого Духа до Неділі всіх святих.

ГРІХИ

Головні гріхи і протилежні їм чесноти

1. Обжерливість – поміркованість
2. Розпуста – ціломудреність
3. Грошолобство – жертівність
4. Смуток / униніє – радість у Святому Дусі
5. Гнів – довготерпеливість
6. Нудьга – бадьорість духу
7. Марнославство – смиренномудреність
8. Гордість – покура

Чужі гріхи

1. Наказувати гріх
2. Спонукувати до гріха
3. Дораджувати до гріха
4. Дозволяти на гріх
5. Допомогати до гріха
6. Не карати за гріх
7. Гріх боронити
8. Гріх хвалити
9. На гріх мовчати

Гріхи проти Святого Духа

1. Надмірна надія на Боже милосердя
2. Безнадійність на Боже милосердя
3. Спротив пізнаній правді християнської віри
4. Завидування ближньому Божої благодаті
5. Закаменілість на спасенні упінення
6. Нерозкаяність аж до смерті

Гріхи, що кличуть про помсту до неба

1. Умисне людиновбивство
2. Гріх содомський
3. Скривдження вбогих, удів і сиріт
4. Затримання заробітної заплати

Останні речі

Смерть, суд, пекло, небо.

ХРИСТІЯНСЬКИЙ ПРИВІТ

Слава Ісусу Христу!

Слава навіки!

У різдв'яному часі

Христос раждається!

Славіте Його!

У великодньому часі

Христос воскрес!

Воістину воскрес!

Під час мирування

Христос посеред нас!

І є, і буде!

СУСПІЛЬНИЙ ДОРОГОВКАЗ ВІРУЮЧОГО

(Прийнятий Третьою сесією Патріаршого Собору УГКЦ, який відбувся у м. Львові 28 червня-5 липня 2002 р., і затверджений Синодом Єпископів Української Греко-Католицької Церкви 15 липня 2002 р. у м. Києві).

Будучи охрещеним в ім'я Пресвятої Тройці, маючи приклад святих, ісповідників і мучеників, перебуваючи під небесним заступництвом Пресвятої Богородиці, як вірний(а) Української Греко-Католицької Церкви, дотримуюсь таких принципів:

1. Живу вірою в Ісуса Христа за вченням Церкви. Допмагаю суспільству через своє особисте життя в Божій благодаті. Шаную образ Божий у кожній людині. Уникаю забобонів і ворожби.
2. Шаную своє тіло як Храм Святого Духа, не осквернюю його алкоголем, тютюном, наркотиками, сексуальною розбещеністю. Протиставляю їм мудрість і силу Євангелія та християнську мораль. Впливаю на засоби масової інформації, щоб вони відображали християнську культуру.
3. Виявляю приналежність до Ісуса Христа. Втілюю свою віру у щоденній праці та побуті. Беру участь у Святій Літургії та очищую свою душу Тайною Покаяння.
4. Сумлінно виконую свої обов'язки. Докладаю зусиль до подолання розбрату, злоби і ненависті між людьми. Вчуся цінувати суспільну єдність через участь у громадському і політичному житті.
5. Дякую Богові за дар життя. Оберегаю людське життя від зачаття до природної смерті. Допмагаю хворим, беззахисним і безправним.
6. Зберігаю чистоту як у подружньому, так і в безженному стані. Плекаю подружню любов, зміцнюю сім'ю спільною молитвою та взаємною повагою і турботою. Дотримуюсь подружньої вірності. Виховую дітей та молодь особистим християнським прикладом. Допмагаю їм протистояти спокусам.
7. Практикую безкорисливість. Не зазіхаю на спільне чи на особисте добро ближніх у матеріальній, духовній та інтелектуальній сферах. Робитиму все можливе, щоб не брати і не давати хабарів.
8. Шукаю правду і справедливі закони. Шаную право інших у їхніх пошуках добра та істини. Протиставляюся всім видам насильства.
9. Шаную природні багатства Землі як Божий дар і розсудливо користуюсь ними.
10. Живу в надії, яку мені дає Бог. Мужньо й терпеливо переносю випробування. Намагаюся своїми добрими ділами наблизити Царство Боже.

ПОКАЖЧИК ДЖЕРЕЛ

ВСЕЛЕНСЬКІ СОБОРИ

I Нікейський Собор (325)	
<i>Символ віри</i>	1
I Константинопольський Собор (381)	
<i>Нікейсько-Царгородський Символ віри</i>	1, 3, 74, 283
Ефеський Собор (431)	
<i>Грамота примирення</i>	184
Халкедонський Собор (451)	
<i>Орос</i>	183, 267
II Нікейський Собор (787)	
<i>Орос</i>	591
Флорентійський Собор (1439-1445)	
Визначення <i>Радійте небеса</i>	98, 250
<i>Орос</i>	293, 306
I Ватиканський Собор (1869-1870)	
Догматична конституція <i>Pastor Aeternus</i> [«Вічний Пастир»]	291
II Ватиканський Собор (1962-1965)	
Декларація про релігійну свободу <i>Dignitatis humanae</i> [«Людської гідності»]	934
Декларація про християнське виховання <i>Gravissimum educationi</i> [«Вагомість виховання»]	953
Декрет про апостолят мирян <i>Apostolicam actuositatem</i> [«Апостольську діяльність»]	476
Декрет про засоби соціальної комунікації <i>Inter mirifica</i> [«З-поміж дивовиж»]	948
Догматична конституція про Боже Об'явлення <i>Dei Verbum</i> [«Боже Слово»]	12, 18, 19, 28, 30, 32, 37, 41, 44, 50, 51, 52
Догматична конституція про Церкву <i>Lumen gentium</i> [«Світло народів»]	17, 271, 285, 289, 290, 291, 297, 298, 299, 300, 301, 425, 488, 911
Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі <i>Gaudium et spes</i> [«Радість і надія»]	60, 268, 872, 913, 929, 939
Конституція про святу Літургію <i>Sacrosanctum Concilium</i> [«Священний Собор»]	577

ЦЕРКОВНІ ДОКУМЕНТИ

<i>Апостольські постанови</i>	630
<i>Артикули Берестейської унії</i>	98
<i>Катехизм Католицької Церкви</i> 18, 19, 32, 43, 45, 60, 250, 311, 313, 488, 506, 759, 962	
КАТЕХИТИЧНА КОМІСІЯ УГКЦ	
<i>Катехитичний правильник Української Греко-Католицької Церкви</i>	ст. 7
<i>Кодекс канонів Східних Церков</i>	302
<i>Компендіум соціальної доктрини Церкви</i>	923, 926, 940, 951, 952, 960, 991
КОНГРЕГАЦІЯ СХІДНИХ ЦЕРКОВ	
<i>Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу канонів Східних Церков</i>	394, 408, 431
КОНГРЕГАЦІЯ У СПРАВАХ ВІРИ	
<i>Декларація про евтаназію</i>	909
Інструкція <i>Donum vitae</i> [«Дар життя»]	875

ЛІТУРГІЙНІ КНИГИ

Архисратикон

Чин поставлення диякона	495
Чин поставлення пресвітера	496
Чин архиерейського рукоположення	497
Чин освячення святого великого мира	424

Постова тріодь

Неділя митаря і фарисея	782
Неділя блудного сина	781
Неділя м'ясопусна	246
Сиропусний тиждень середа	394, 568
Перший тиждень посту неділя	394
понеділок	569
вівторок	569
П'ятий тиждень посту четвер	150, 156, 157
субота	181
Шостий тиждень посту понеділок	222
Велика п'ятниця	394

Квітна тріодь

Лазарева субота	571
Великий понеділок	222
Великий вівторок	223
Велика середа	223
Великий четвер	224
Велика субота	557, 571
Неділя Пасхи	215, 229, 231, 235
Вознесіння Господа нашого Ісуса Христа	404
Неділя всіх святих	316
Неділя святих Отців Першого вселенського Собору в Нікеї	4
Неділя П'ятдесятниці	70, 81, 280, 622, 630
Понеділок Святого Духа	89, 573
Неділя всіх святих українського народу	326

Мінея

Різдво Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії (8/21 вересня)	188, 576
Всесвітнє Воздвиження чесного і животворящего Хреста (14/27 вересня)	575
Покров Пресвятої Богородиці (1/14 жовтня)	313
Введення у храм Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії (21 листопада/4 грудня)	576
Неділя перед Різдвом Христовим. Святих Отців	191, 192
Різдво Господа нашого Ісуса Христа (25 грудня/7 січня)	195
Святе Богоявлення Господа і Спаса нашого Ісуса Христа (6/19 січня)	197, 199, 575

Трьох Святителів (30 січня/12 лютого)	622
Покладення Ризи Пресвятої Владичиці нашої Богородиці у Влахерні (2/15 липня)	576
Передсвяття Переображення Господа нашого Ісуса Христа (5/18 серпня)	575
Успення Пресвятої Владичиці нашої Богородиці і Приснодіви Марії (15/28 серпня)	189, 313, 576
<i>Молитовник Прийдіте, поклонімся</i>	457
Акафіст до Богородиці	589, 621
Десять Божих заповідей	735, 838, 839, 944
Ісусова молитва	693
Молитва по обіді	661
Молитви на кожен день	114
<i>Октоїх</i>	
глас 1	
неділя	269
понеділок	114
субота	319
глас 2	
неділя	139, 175
четвер	261
глас 3	
неділя	240
середа	561
четвер	279
глас 4	
неділя	232, 279
глас 6	
неділя	139, 145, 242
субота	318
глас 7	
неділя	189, 594
субота	317
глас 8	
неділя	182
<i>Службник</i>	
Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого 3, 73, 117, 231, 310, 370, 385, 435, 444, 573, 810, 813, 814	
Божественна Літургія святого отця нашого Василя Великого	8, 343, 382
Літургія Передшеосвячених Дарів	640, 644
<i>Типік Української католицької церкви</i>	540
<i>Требник</i>	
Чин оглашення перед Хрещенням	419
Чин Хрещення	413, 414, 420
Чин Миропомазання	425, 426
Чин Сповіді	456
Чин Вінчання	471, 472, 473, 474, 477, 479, 663, 858
Чин удруге вінчаних	483

Чин Єлеопомазання	468
Чин похорону	250
Чин великого освячення води святих Богоявлінь	101, 108, 112, 115, 191, 200
Чин освячення священничих риз	633
Чин освячення ікони Христа	597
Чин освячення ікони Богородиці	597
Чин освячення ікон святих	597
Чин Святої П'ятдесятниці	270
<i>Часослов</i>	
Вечірня	820
Утреня	546
Час I	552
Час VI	553
Час IX	554
Повсякденна служба, субота	240, 562

ОТЦІ І ВЧИТЕЛІ ЦЕРКВИ

А

Августин Іпонський, св. (354-430)	
<i>Коментар на Євангеліє від Йоана</i>	226, 453, 777
<i>Лист 55. Відповіді на питання Януарія</i>	557
<i>Питання на Семикнижжя</i>	44
<i>Пояснення Псалмів</i>	41
<i>Проповіді про Писання</i>	5
<i>Проповіді про час</i>	6
Амвросій Медіоланський, св. (339-397)	
<i>Коментар на Перше послання блаженного Павла до Коринтян</i>	259
Андрей Шептицький, Митрополит (1901-1944)	
<i>Божя мудрість</i>	676, 679, 681, 682, 683, 833, 841, 846
<i>Визнання Вселенської віри</i>	49
<i>Дар П'ятдесятниці</i>	255, 260
<i>До духовенства</i>	454
<i>Не убий</i>	883, 891, 902
<i>Пастирське послання до вірних Християнська робота</i>	971, 979
<i>Пастирське послання до духовенства О квестії соціальній</i>	976, 977
<i>Пастирське послання до тих, що на Пасху не сповідалися</i>	457
<i>Пастирське послання О супружестві і родині</i>	866, 869, 873, 899
<i>Пастирський лист до вірних Львівської та Кам'янецької єпархій О Церкві</i>	281, 601
<i>Про почитання Святого Хреста</i>	46
<i>Як будувати рідну хату?</i>	957, 965, 969, 972, 973
Атанасій Великий (Олександрійський), св. (295-373)	
<i>Бесіда про воплощення Слова</i>	178, 181, 851
<i>Перший лист до Серапіона</i>	51, 79, 85
<i>Слово перше проти аріан</i>	51

Слово друге проти аріан	51
В	
ВАСИЛІЙ ВЕЛИКИЙ, св. (прибл. 329-379)	
Гомілія 13. Заохочення до прийняття святого хрещення.	410
Гомілія 24. Проти савеліан, Арія і аномеїв.	31
Гомілія на Псалом 1	684
Гомілія на Псалом 114.	253
Гомілія одинадцята на Шестиднев	22
Гомілія п'ята на Шестиднев	21
Гомілія про вдячність	766
Гомілія про те, що Бог не є творцем зла	141
Лист 188	882
Обширні правила	548, 549, 552, 668, 697, 815
Про піст. Проповідь друга	702
Про Святого Духа. До Амфілохія, єпископа Іконійського	31, 101, 114, 256, 414, 417
Слово про подвижництво.	540
ВАСИЛІЙ СЕЛЕВКІЙСЬКИЙ, (†прибл. 460)	
Слово 3. Про Адама.	145
ВЕНЕДИКТ XV, Папа (1914-1922)	
Енцикліка <i>Spiritus Paraclitus</i> [«Дух Утішитель»]	46, 51
Г	
ГРИГОРІЙ БОГОСЛОВ, св. (прибл. 330-390)	
Слово 7	250
Слово 20. Про догмат і поставлення єпископів.	79
Слово 29. Про богослов'я третє	81
Слово 38 на Богоявлення чи на Різдво Спасителя	179
Слово 40 на святе Хрещення	72
Слово 41 на святу П'ятдесятницю.	268
Слово 42	79
Слово 45 на Пасху	135
ГРИГОРІЙ НІСЬКИЙ, св. (прибл. 335-394)	
Велике огласительне слово	109, 137, 152, 180, 246
Коментар на Пісню пісень	309
Про Блаженств. Слово перше	832
Про досконалість до Олімпія монаха	121
Про душу і воскресіння. Розмова з сестрою Макриною	123, 141, 254
Про життя святого Григорія Чудотворця	98
Про образ і подобу Божу	132
Про покуту.	558
Про устрій людини	119, 120, 122, 130, 137
Про Шестиднев.	21
Проти Аполінарія	245
Проти Євномія	74
Слово на похорон імператриці Плакільи	688
Словоперше на Святу Пасху	218
Слово про Божество Сина і Духа і похвала праведному Авраамові	71

Д	
Діадох Фоткійський (прибл. 400-486)	
<i>Сто глав про духовну досконалість</i>	124, 141
<i>Дідахе, або Вчення дванадцятьох апостолів</i>	446
Дідим Слпий (Олександрійський) (прибл. 313-398)	
<i>Пояснення на Друге послання святого апостола Петра</i>	265
Діонісій Ареопагіт	
<i>Про Божі імена</i>	72, 692
Доротеї, Авва († VII ст.)	
<i>Поучення і послання</i>	751
Є	
Євагрій Понтійський (прибл. 345-399)	
<i>Практичні глави</i>	772
Єрм (прибл. 110-150)	
<i>Пастир. Заповіді</i>	769
<i>Пастир. Подібності</i>	787
Єронім, св. (прибл. 342-420)	
<i>Коментар на Послання до галатів</i>	51
<i>Коментар на пророка Ісаю</i>	46
Єфрем Сирієць, св. (прибл. 306-373)	
<i>Гімн про віру</i>	260
Ж	
<i>Життя Святих</i>	177, 293
І	
Іван Павло II, блаж., Папа (1978-2005)	
Апостольська конституція <i>Fidei depositum</i> [«Спадщина віри»]	ст. 7
Апостольське повчання <i>Ecclesia in America</i> [«Церква в Америці»]	995
Апостольське послання <i>Dies Domini</i> [«День Господній»]	983, 984
Апостольське послання <i>Rosarium Virginis Mariae</i> [«Вервиця Діви Марії»]	695
Апостольський лист <i>Orientalis Lumen</i> [«Світло Сходу»]	ст. 7, 61, 71, 121, 310
Енцикліка <i>Centesimus annus</i> [«Сотий рік»]	932
Енцикліка <i>Evangelium vitae</i> [«Євангеліє життя»]	880, 908, 933, 963
Енцикліка <i>Redemptor hominis</i> [«Відкупитель людини»]	121
Енцикліка <i>Slavorum apostoli</i> [«Апостоли слов'ян»]	308
Енцикліка <i>Ut unum sint</i> [«Щоб усі були одно»]	IX, 305, 306
<i>Звернення до учасників XVIII міжнародного конгресу</i>	
<i>Товариства трансплантологів</i>	906, 907
<i>Звернення до учасників I міжнародного конгресу</i>	
<i>Товариства трансплантації органів</i>	905
<i>Промова до комітету європейських журналістів у справах прав дитини</i>	896
Іван XXIII, блаж., Папа (1958-1963)	
Енцикліка <i>Pacem in Terris</i> [«Мир на землі»]	926
Ігнатій Антіохійський, св. († 107)	
<i>Послання до Ефесян</i>	247, 468
<i>Послання до Магнезіян</i>	491
<i>Послання до Римлян</i>	291

<i>Послання до Смирнян</i>	290
<i>Послання до Тралійців</i>	491
ІЛАРІОН, митр. Київський († 1088)	
<i>Ісповідання віри</i>	53, 80, 82
<i>Слово на оновлення Десятинної церкви</i>	304
<i>Слово про закон і благодать</i>	18, 183, 199, 211, 221, 232
ІПОЛІТ Римський, св. (прибл. 170-235)	
<i>Апостольське передання</i>	264
<i>Осудження всіх ересей</i>	851
ІРИНЕЙ Ліонський, св. (прибл. 140-202)	
<i>Викриття лжеіменних знань</i>	287
<i>Доказ апостольської проповіді</i>	121
<i>Проти ересей</i> 31, 70, 85, 103, 126, 127, 128, 138, 164, 185, 188, 247, 265, 287, 294, 295, 437, 438, 811, 851, 914	
ІСААК Сирієць, св. (†прибл. 680)	
<i>Гомілія на Різдво</i>	190
<i>Слово</i>	773, 776, 798

Й

ЙОАН ДАМАСКИН, св. (прибл. 650-750)	
<i>Гомілія перша на Різдво Богородиці</i>	189
<i>Про вісім духів злоби</i>	758
<i>Про чесноти і вади</i>	790
<i>Слово перше на захист святих ікон</i>	591
<i>Слово третє на захист святих ікон</i>	112
<i>Точний виклад православної віри</i> 91, 92, 122, 123, 187, 229, 432, 433, 436, 438, 440, 446, 728	
ЙОАН ЗОЛОТОУСТИЙ, св. (354-407)	
<i>Антологія різних гомілій. Гомілія 30. Слово про похвали святому апостолові Павлу</i>	617
<i>Гомілії на Друге послання до корінтян</i>	505
<i>Гомілії на книгу Буття</i>	760, 775, 779
<i>Гомілії на Перше послання до корінтян</i>	250, 290, 405, 439, 535
<i>Гомілії про Лазаря</i>	751
<i>Гомілії про статуї</i>	22, 570, 764, 786
<i>Коментар на Друге послання до Тимотея</i>	824
<i>Коментар на книгу Буття. Гомілія 30</i>	799
<i>Коментар на книгу Буття. Гомілія 35</i>	48
<i>Коментар на Перше послання до Тимотея. Гомілія 5</i>	537
<i>Коментар на Перше послання до Тимотея. Гомілія 11</i>	304
<i>Коментар на Послання до ефесян. Гомілія 3</i>	445
<i>Коментар на Послання до ефесян. Гомілія 18</i>	147
<i>Коментар на Послання до ефесян. Гомілія 20</i>	476, 856
<i>Коментар на Послання до ефесян. Гомілія 21</i>	951
<i>Коментар на Послання до євреїв. Гомілія 17</i>	219
<i>Коментар на Послання до євреїв. Гомілія 30</i>	299
<i>Коментар на Послання до колосян. Гомілія 12</i>	856
<i>Коментар на Послання до римлян. Гомілія 1</i>	722, 765, 768, 770

<i>Коментар на Послання до римлян. Гомілія 29</i>	499
<i>Коментар на святого апостола і євангелиста Йоана. Гомілія 46</i>	434, 436
<i>Коментар на святого євангелиста Матея Гомілія 45</i>	136
<i>Коментар на святого євангелиста Матея. Гомілія 50</i>	389, 435, 606
<i>Коментар на святого євангелиста Матея. Гомілія 59</i>	141, 897
<i>Похвала Максимові</i>	274
<i>Похвала мученикові Юліянові</i>	616
<i>Похвала святому апостолу Павлові. Гомілія 4</i>	616
<i>Про покаяння. Гомілія 3</i>	821
<i>Про священство</i>	489
<i>Хрещальні катехизи. Слово третє: до неофітів</i>	350
Йоан Касіан, св. (прибл. 360-435)	
<i>Зібрання</i>	668, 785
<i>Правила</i>	759
<i>Про Воплочення Христове</i>	717, 718
Йоан Ліствичник, св. (†прибл. 649)	
<i>Ліствиця духовна. Слово 1</i>	783
<i>Ліствиця духовна. Слово 16</i>	764
<i>Ліствиця духовна. Слово 27</i>	692
<i>Ліствиця духовна. Слово 28</i>	690, 799
Йосиф Слпий, ПАТРИАРХ (1892-1984)	
<i>Завіцання</i>	7, 292, 303, 322
<i>Звіт про католицьку Церкву в Україні</i>	303
<i>Лист до парохії святих Володимира і Ольги в Чикаго</i>	302
<i>Послання про Євхаристію</i>	305
<i>Соборне Різдв'яне послання</i>	280
К	
КИПРІАН КАРТАГЕНСЬКИЙ, св. (прибл. 200-258)	
<i>Листи</i>	284, 295
<i>Про Господню Молитву</i>	669, 677, 825
КИРИЛО ЄРУСАЛИМСЬКИЙ, св. (прибл. 313-386)	
<i>Містагогійні катехизи</i>	344, 381, 428, 439, 682
<i>Катехизи</i>	413, 417, 762
КИРИЛО ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ, св. (прибл. 376-444)	
<i>Анатематизми</i>	180
<i>Діалог про Пресвяту Тройцю</i>	97
<i>На Євангеліє від Йоана</i>	90
<i>Скарбниця. Що Святий Дух є з сутності Отця і Сина</i>	98
КИРИЛО ТУРІВСЬКИЙ, св. (прибл. 1130-1182)	
<i>Слово про розслабленого</i>	120
КЛИМЕНТ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ, св. (прибл. 140-214)	
<i>Педагог</i>	273
<i>Стромати</i>	751
КЛИМЕНТ РИМСЬКИЙ, св. (†прибл. 101)	
<i>Перше послання до коринтян</i>	490

Л

Лев Великий, св., Папа (440-461)	
<i>Лист 28. До Флавіана, єпископа Константинопільського</i>	179
<i>Проповідь 4. На Різдво</i>	425
<i>Проповідь 73. На Вознесіння</i>	159
<i>Проповідь 74. На Вознесіння</i>	342, 404
Леонтій Візантійський (†прибл. 543)	
<i>Проти Несторія</i>	149
Любомир Гузар, Патріарх (нар. 1933)	
<i>Вступне слово до перекладу Катехизму Католицької Церкви українською мовою</i>	ст. 7
Звернення до вірних на Великий піст Єпископів Києво-Галицького верхнього Архієпископства УГКЦ <i>про явище хабарництва у нашій країні та як його поборювати</i>	967

М

Макарій [Псевдо-Макарій] (IV ст.)	
<i>Духовні проповіді</i>	753, 796
Макарій Великий (Єгипетський), св. (300-390)	
<i>Гомілія</i>	852
Максим Ісповідник, св. (прибл. 580-662)	
<i>Заохочувальне слово</i>	836
<i>Книга про спірні питання</i>	106
<i>Листи</i>	842
<i>Містагогія</i>	385, 388, 611, 715
<i>Питання до Талассія</i>	113, 251
<i>Про Любов</i>	855
<i>Розділи про богословіє та ікономію воплощення Сина Божого</i>	158, 231, 243
<i>Сотиці про любов</i>	797
<i>Твори богословські й полемічні</i>	304
Микола Кавасила (XIV ст.)	
<i>Пояснення Божественної Літургії</i>	387, 397

О

Оріген (прибл. 185-254)	
<i>Гомілії на Євангеліє від Луки</i>	131
<i>Коментар до Матей</i>	203
<i>Коментар на Єзекиїла</i>	218
<i>Про молитву</i>	630, 668, 678, 802
<i>Про начала</i>	251
<i>Проти Цельса</i>	829, 968

П

Павло VI, Папа (1963-1978)	
Енцикліка <i>Humanae vitae</i> [«Людського життя»]	871, 875, 893
Папська Комісія у справах засобів соціальної комунікації	
Душпастирська інструкція <i>Communio et progressio</i> [«Єдність і поступ»]	948, 949, 950

Пій V, Папа (1566-1572)	
Булла <i>Consueverunt Romani Pontifices</i> [«Римські Архиереї зверталися»]	695
Пій IX, Папа (1846-1878)	
Булла <i>Ineffabilis Deus</i> [«Невимовний Бог»]	311
Пій XII, Папа (1939-1958)	
Булла <i>Munificentissimus Deus</i> [«Всещедрий Бог»]	313
Енцикліка <i>Divino afflante Spiritu</i> [«Божим подихом»]	46
<i>Повість временних літ</i>	610
Р	
РОМАН СОЛОДКОСПИВЕЦЬ, св. (†прибл. 556)	
<i>Гимн другий на Різдво</i>	185
С	
СИМЕОН НОВИЙ БОГОСЛОВ св. (949-1022)	
<i>Божественні гимни</i>	298
<i>Катехиза четверта</i>	689
<i>Трактати про етику</i>	720
СИМЕОН СОЛУНСЬКИЙ, св. († 1429)	
<i>Про чесне й законне подружжя</i>	478
<i>Про святі рукоположення</i>	497
Т	
ТЕОФІЛ АНТІОХІЙСЬКИЙ († прибл. 180)	
<i>До Автолика</i>	131
ТЕРТУЛІАН (прибл. 160-220)	
<i>Апологія</i>	322
<i>Про корону</i>	627
<i>Про молитву</i>	675
<i>Проти Праксея</i>	89, 91
Ю	
ЮСТИН ФІЛОСОФ, св. (прибл. 100-165)	
<i>Перша апологія</i>	367, 368, 374

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Аборт, 863, 880, 884, 886
Авва, 409, 671, 676, 751, 838
Авель, 156
Авраам, 26, 76, 165, 275, 276, 473, 505, 579, 874
Агнець, 197, 216, 217, 218, 277, 350, 351, 562, 645
Агапе, 290, 348
Ад, 8, 180, 181, 215, 230, 231, 232, 270, 602
Адам, 24, 125, 126, 132, 133, 134, 139, 145, 148, 151, 153, 159, 160, 175, 180, 181, 185, 188, 193, 227, 230, 231, 232, 274, 411, 505, 518, 553, 571, 756, 789, 975, 1000
Амвон, 389, 588
Аміль, 3, 8, 358, 392, 421, 423, 626, 682, 686, 810, 999
Анафора, 1, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 18, 30, 53, 74, 83, 85, 91, 95, 99, 113, 116, 118, 121, 141, 159, 178, 203, 215, 238, 255, 271, 374, 377, 396, 397, 398, 399, 400, 433, 444, 725, 759, 831, 856, 911, 939, 954, 968, 975, 986, 991, 999
Ангел (-и), 8, 113, 114, 115, 116, 117, 143, 163, 190, 194, 195, 198, 216, 233, 238, 249, 477, 530, 544, 545, 561, 588, 602, 634, 646, 753, 769
Антифон, 360, 361
Апостол
– Павло, 2, 25, 34, 53, 129, 130, 150, 241, 244, 282, 380, 384, 403, 445, 465, 475, 534, 654, 668, 710, 716, 721, 727, 755, 767, 779, 785, 805, 808, 812, 831, 835, 838, 844, 856, 1000
– Петро, 2, 36, 172, 209, 291, 293, 302, 618, 619, 673
– Рівноапостольний князь Володимир, 202, 610, 619
Апостоли, 3, 4, 8, 14, 16, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 40, 47, 53, 55, 58, 69, 229, 236, 238, 241, 255, 257, 258, 259, 261, 263, 264, 279, 294, 295, 300, 309, 310, 320, 345, 355, 365, 377, 389, 391, 424, 427, 435, 436, 450, 464, 481, 485, 487, 489, 490, 491, 552, 561, 562, 607, 614, 632, 649, 673, 674, 701, 717, 753, 819
– Кирило та Методій (слав'янські апостоли), 61

– Первоверховні апостоли Петро і Павло, 40
Апостолят, 298, 925, 983
Апостольство, 296, 297, 298, 299, 925
Апостольське наступництво, 295, 489, 490
Апостольське Передання, 14, 31, 32, 36, 38, 45, 57, 464
Арон, 222, 580
Архангел, 8, 113, 116, 143, 144, 184, 320, 602, 607
Архиерей, 64, 291, 304, 365
Аскеза, 665, 755, 772, 796, 822

Б

Багатоженство, 863
Бажання, 154, 457, 752, 766, 772, 774, 803, 820, 821, 867, 910, 952
Батьки, 19, 26, 56, 67, 68, 169, 418, 419, 442, 518, 578, 654, 656, 658, 659, 660, 664, 800, 827, 865, 872, 873, 891, 896, 898, 899, 900, 910, 951, 952
Батьківство, 872, 887, 892, 893, 896
Батьківщина, 69, 654, 968, 969, 970, 978
Батько, 26, 77, 89, 142, 165, 167, 250, 275, 418, 473, 662, 696, 735, 883, 884, 898, 900, 968
Безбожність, 192
Безкорисливість, 319, 710, 906
Безсмертя, 152, 245, 247, 398, 469, 851
Безсрібники, 319, 613
Берестейська унія, 98, 306, 307, 323
Біс (біси), 142, 318, 616, 771
Блага вість, 171, 221, 235, 602
Благо, 30, 56, 159, 171, 221, 235, 250, 359, 367, 400, 531, 602, 633, 660, 764, 799, 851, 896, 908, 918, 919, 920, 922, 932, 935, 939, 942, 946, 957, 958
Благовість, 60, 160, 300, 301, 530, 602, 612
Благовіщення, 184, 311, 548, 574, 576, 602, 746
Благовоління, 171, 177, 188
Благодать
– Благодать Господа нашого Ісуса Христа (виголос), 73, 101, 375
– Благодать Святого Духа, 126, 200, 266, 267, 268, 289, 309, 385, 405, 470, 471, 488, 494, 537, 572, 597, 620, 644, 665, 817, 823, 828, 852

- Благодать Божа, 124, 214, 261, 266, 267, 310, 313, 328, 405, 408, 415, 449, 454, 533, 594, 595, 597, 632, 744, 745, 746, 754, 755, 773, 777, 797, 805, 830, 832, 854, 897
 - Благодать і Святі Таїнства, 68, 214, 289, 297, 455, 466, 470, 471, 655, 727, 867
 - Божественна благодать, 494, 522
 - Благословення, 31, 155, 223, 236, 267, 289, 328, 352, 401, 413, 458, 478, 483, 484, 487, 492, 501, 505, 506, 522, 587, 597, 632, 652, 660, 661, 663, 713, 830
 - Благочестя, 4, 8, 10, 31, 303, 418, 658
 - Блаженство, 204, 254, 414, 503, 517, 677, 689
 - Ближній, 110, 129, 207, 220, 321, 373, 432, 446, 447, 457, 656, 669, 679, 680, 689, 723, 724, 735, 742, 748, 756, 763, 768, 779, 787, 845, 847, 848, 849, 862, 864, 904, 905, 906, 921, 922, 928, 944, 945, 971, 974, 983
 - Близькість, 663, 698, 767
 - Бог
 - Отець, 3, 8, 14, 16, 30, 31, 53, 67, 73, 74, 77, 81, 82, 84, 85, 88, 97, 99, 101, 132, 158, 177, 194, 266, 271, 284, 309, 333, 375, 380, 384, 468, 485, 675, 676, 680, 704, 732, 781, 805, 845
 - Творець, 13, 21, 74, 99, 105, 106, 111, 119, 141, 276, 538, 555, 983, 992, 993, 994, 996, 997
 - Бог, який об'являється, 12, 19, 20, 23, 26, 29, 30, 75, 76, 178, 341, 396
 - Пізнання Бога, 8, 13, 15, 25, 71, 83, 99, 418, 703, 803, 805, 836, 869
 - Поклоніння, 70, 183, 630, 837
 - Боголюдина, 125, 212, 221, 231, 486
 - Богослужбові книги, 501, 648, 649, 652
 - Богослужіння, 31, 61, 196, 235, 260, 325, 328, 335, 336, 337, 338, 341, 408, 510, 524, 529, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 540, 541, 548, 563, 565, 567, 568, 569, 574, 577, 585, 597, 600, 602, 603, 624, 631, 633, 635, 639, 640, 642, 644, 648, 649, 651, 652, 653, 654, 661, 662
 - Богохульство, 838
 - Богоявлення, 197, 198, 393, 509, 531, 544, 548, 574, 605
 - Божа обітниця, 159, 162, 163, 164, 165, 174, 360, 485
 - Божественна Літургія, 12, 63, 281, 325, 328, 343, 344, 346, 348, 362, 392, 393, 435, 444, 478, 494, 503, 563, 618, 645, 650, 724, 814
 - Божество, 19, 22, 41, 71, 78, 81, 88, 90, 95, 183, 190, 223, 229, 432, 433, 438, 604, 776
 - Боротьба, 143, 160, 451, 452, 461, 665, 681, 706, 755, 761, 771, 772, 773, 779, 785, 786, 790, 793, 794, 796, 797, 799, 866, 989
 - Боязнь, 456
 - Брехня, 142, 944
 - Буття, 11, 20, 21, 39, 79, 94, 105, 114, 121, 122, 125, 128, 132, 245, 266, 376, 396, 401, 538, 539, 555, 663, 706, 712, 751, 789, 792, 813, 855, 860, 927, 983, 996
- ## В
- Ваал, 200
 - Вбивство, 737, 769, 875, 880, 882, 891, 909, 938
 - Великий піст, 548, 639
 - Велич, 8, 21, 100, 119, 172, 174, 244, 430, 454, 583, 684, 810, 817, 838, 994
 - Вечеря, 196, 348, 389, 606
 - Вечірня, 39, 401, 540, 541, 542, 543, 548, 569, 651
 - Вибір, 124, 137, 138, 139, 141, 149, 732, 733, 738, 739, 740, 741, 828, 860, 866, 932, 934, 965
 - Вибраний народ, 77, 366, 401
 - Визнання, 305, 373, 453, 673, 943, 946
 - Виконання, 131, 166, 820, 849, 854, 900
 - Винуватий (винуватець), 384, 674, 680, 698, 758, 884
 - Випробування, 507, 681
 - Виховання, 418, 660, 864, 865, 872, 896, 897, 934, 951, 952, 965
 - Вівтар, 425
 - Відкуплення, 185, 416, 455, 551
 - Відмова, 137, 175, 216, 453, 569, 687, 756, 762, 787, 808, 872, 887
 - Відповідальність, 135, 153, 386, 418, 499, 709, 731, 732, 740, 748, 865, 872, 884, 909, 923, 924, 935, 948, 951, 964, 991, 992
 - Відпочинок, 557, 558, 983, 984, 985
 - Відпущення гріхів, 3, 8, 271, 381, 384, 397, 415, 417, 446, 467, 487, 630
 - Війна, 769, 986, 989, 990
 - Вільний, 137, 138, 144, 246, 624, 697
 - Віра
 - Віра Церкви, 4, 7, 9, 31, 234, 287, 322, 373

- Символ віри, 1, 2, 3, 5, 7, 12, 64, 74, 85, 91, 97, 99, 113, 159, 178, 215, 237, 238, 283, 294, 373, 419, 496, 560, 573, 631, 694
 - Віра в Бога, 3, 53, 74, 626, 703, 992
 - Віра в Христа, 1, 2, 248, 317, 319, 416, 418, 465, 834, 840
 - Віра/вірити, 2, 3, 15, 16, 28, 31, 37, 47, 53, 71, 72, 74, 80, 97, 99, 162, 182, 203, 221, 232, 234, 242, 248, 284, 343, 397, 416, 485, 535, 723, 835, 840
 - Вірність, 34, 35, 135, 165, 222, 287, 463, 479, 480, 483, 484, 721, 862, 866, 867, 875
 - Вічний, 3, 8, 22, 49, 65, 68, 83, 88, 114, 127, 140, 173, 181, 182, 209, 217, 242, 306, 362, 368, 369, 378, 380, 382, 390, 397, 399, 409, 432, 437, 443, 446, 485, 486, 488, 512, 537, 557, 601, 611, 640, 676, 723, 725, 732, 738, 764, 775, 811, 822, 825, 827, 833, 870, 897, 901
 - Вічність, 437, 483, 535, 553, 615
 - Влада, 2, 8, 31, 112, 113, 116, 131, 173, 188, 217, 218, 245, 258, 293, 295, 302, 325, 455, 462, 464, 500, 522, 523, 637, 797, 833, 926, 933, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 965, 966, 967, 983
 - Власті, 451, 785
 - Воздух, 72, 645
 - Вознесіння, 8, 33, 53, 215, 236, 237, 238, 379, 397, 404, 448, 567, 571, 573, 593, 632
 - Воля, 12, 18, 52, 112, 114, 117, 135, 150, 203, 205, 208, 260, 273, 290, 377, 403, 406, 415, 447, 474, 523, 562, 627, 628, 672, 674, 678, 682, 715, 731, 737, 740, 742, 746, 748, 752, 756, 785, 797, 818, 821, 822, 824, 825, 846, 895, 900, 903, 952, 983
 - Воплочення, 16, 31, 101, 102, 107, 127, 179, 182, 183, 187, 191, 193, 198, 231, 232, 249, 257, 271, 277, 360, 434, 440, 497, 535, 575, 584, 589, 593, 626, 851
 - Ворог, 149, 156, 182, 207, 219, 400, 522, 528, 570, 598, 848, 972
 - Воскресіння, 2, 3, 6, 8, 16, 53, 65, 140, 185, 193, 215, 217, 218, 219, 221, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 240, 242, 245, 246, 247, 255, 268, 279, 313, 343, 379, 382, 397, 399, 401, 411, 412, 421, 424, 437, 487, 511, 512, 521, 535, 537, 544, 545, 551, 557, 558, 559, 560, 571, 593, 615, 626, 627, 673, 762, 775, 901, 999
 - Воцерковлення, 54
 - Вседержитель, 3, 8, 13, 16, 23, 74, 103, 132, 604, 612
 - Вселенський Архiereй, 291, 304
 - Вселенський Собор, 292, 618, 703
 - Вчення, 15, 23, 31, 40, 54, 56, 57, 287, 291, 437, 497, 499, 591, 720, 976
 - Вшанування, 879
- ## Г
- Гармонія, 21, 155, 251, 274, 321, 491, 763, 858
 - Гідність, 49, 89, 120, 129, 707, 731, 761, 779, 863, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 881, 906, 927, 932, 933, 936, 939, 943, 946, 950, 951, 959, 962, 986, 987, 989, 991
 - Глас, 563, 564
 - Гнів, 157, 569, 570, 758, 768, 769, 770, 778
 - Голод, 8, 227, 528, 759, 981, 991
 - Голуб, 94, 197
 - Гомосексуалізм, 863
 - Господня Вечеря, 348
 - господьства, 8, 113, 116
 - Гостинність, 196
 - Гріх
 - Гріх світу, 140, 197, 218, 350, 411, 562
 - Відпущення/прощення гріхів, 8, 181, 212, 227, 258, 381, 384, 397, 415, 416, 417, 446, 450, 455, 459, 462, 464, 466, 467, 487, 518, 548, 802
 - Гріх і смерть, 8, 215, 217, 221, 411, 415, 465, 468, 556, 701, 755
 - Гріх (прародичів), 147, 734
 - Гріхопадіння, 24, 25, 141, 145, 148, 149, 152, 157, 159, 160, 182, 212, 411, 447, 517, 518, 556, 975
 - Громадянин, 921, 926, 932, 942, 946, 955, 957, 964, 965, 967, 969, 972, 978
 - Гроші, 253, 764
 - Грошолобство, 758, 764
- ## Д
- Демони, 568, 616
 - День
 - День Господній, 446, 556, 557, 564, 627, 839, 984
 - День П'ятдесятниці, 33, 366, 391, 427, 573, 630
 - Третій день, 8, 226, 228, 537
 - Сьомий день, 555

– Восьмий день, 506, 559, 560, 575
– День поминання, 521
– Святий день, 445, 735, 839
– Останній день, 248, 432, 521

Дискос, 350, 351, 380, 645

Дитина – діти
– Виховання, 418, 660, 865, 872, 896, 897, 952
– Божі діти, 252, 336, 411, 478, 664, 678, 679, 779, 823, 896, 982, 1000

Диявол, 142, 145, 159, 451, 462, 522, 523, 542, 597, 684, 765, 786

Диякон, 35, 294, 297, 361, 373, 387, 490, 491, 492, 494, 495, 514, 602, 633, 634

Дияконія, 925

Діалог, 146, 375, 744, 923, 943, 989

Діва [Марія], 185, 186, 189, 193, 274, 313, 481

Дівичтво, 189, 594

Дія, 19, 32, 50, 98, 102, 114, 214, 320, 329, 335, 342, 405, 415, 489, 501, 502, 505, 533, 538, 626, 670, 698, 710, 712, 714, 715, 716, 718, 723, 730, 731, 739, 740, 741, 742, 743, 748, 791, 796, 797, 799, 802, 806, 834, 856, 876, 880, 885, 890, 908, 909, 966

Добрий, 8, 13, 33, 46, 107, 109, 115, 126, 129, 135, 141, 147, 176, 207, 224, 277, 341, 347, 367, 400, 422, 453, 457, 461, 464, 478, 485, 499, 500, 552, 562, 570, 637, 660, 681, 714, 717, 731, 739, 741, 751, 759, 780, 788, 821, 884, 946, 947, 991

Добро, 8, 48, 68, 137, 146, 150, 160, 246, 385, 447, 460, 465, 505, 713, 714, 725, 740, 750, 751, 767, 770, 846, 931, 960, 975

Доброга, 18, 268, 361, 721, 810, 841

Довіра, 466, 684, 820, 830, 866

Довкілля, 447, 709, 981, 991, 994, 995, 996, 997

Домашня церква, 407, 470, 481, 654-656, 660, 661, 663, 667, 856, 858

Досконалість, 78, 126, 135, 503, 540, 717, 785, 797, 834, 854, 929, 993

Друг, 400, 462, 845, 884, 910

Дружба, 829

Дух,
– Божий (Господній) Дух, 37, 71, 83, 129, 255, 260, 263, 265, 383, 710, 717, 719, 812
– Людський дух, 130, 668, 763, 771, 773, 782, 860
– Злі (нечисті) духи, 8, 142, 451, 464, 785, 796

Духовність, 135, 303, 663, 747, 782

Душа, 8, 31, 48, 49, 53, 123, 125, 128, 130, 147, 157, 189, 203, 229, 231, 232, 245, 250, 251, 256, 310, 313, 349, 381, 405, 420, 425, 457, 462, 464, 466, 497, 506, 510, 519, 532, 535, 536, 547, 562, 568, 569, 571, 615, 616, 681, 684, 689, 691, 702, 751, 759, 761, 763, 768, 771, 772, 775, 786, 802, 803, 813, 816, 832, 846, 860, 869, 937

Е

Евтаназія, 908, 910

Егоїзм, 872, 933

Екзорцизм, 419, 522

Екзорцист, 522

Економіка, 930, 975, 981

Експлуатація, 991, 994

Екуменізм, 308

Епіклеза, 31, 260, 381

Є

Єва, 24, 132, 133, 134, 139, 146, 147, 150, 153, 160, 185, 230, 274, 350, 505, 756, 792

Євангеліє, 31, 33, 36, 51, 55, 56, 60, 61, 62, 67, 69, 161, 162, 176, 203, 209, 236, 294, 303, 309, 320, 326, 355, 356, 358, 361, 362, 367, 420, 462, 464, 468, 469, 470, 479, 495, 496, 519, 536, 544, 545, 568, 587, 591, 631, 640, 648, 649, 674, 675, 827, 831, 911, 917, 963, 982

Євангелізація, 982

Євангеліські ради, 503

Євхаристія, 10, 31, 36, 65, 247, 282, 287, 290, 291, 305, 345, 348, 355, 370, 374, 376, 394, 405, 407, 408, 428, 431, 433, 434, 436, 437, 438, 439, 440, 442, 446, 451, 478, 491, 492, 535, 557, 559, 581, 614, 617, 677, 679, 814

Єдиний, 74, 75, 89, 300, 316, 330, 362, 560, 671

Єдинородний, 3, 27, 40, 77, 84, 85, 89, 182, 183, 248, 360, 376, 377, 397, 485, 678, 723, 814, 822, 827

Єдиносущний, 3, 15, 71, 80, 85, 90, 183, 187, 373, 481

Єктенія, 63, 358, 359, 368, 369, 373, 384

Єлей, 31, 214, 420, 468, 643

Єпархія, 290, 300, 492, 497, 627

Єпископ, 8, 35, 58, 286, 287, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 300, 302, 319, 324, 325, 362, 424, 490, 491, 492, 494, 495, 496, 497, 499,

514, 519, 522, 583, 587, 602, 618, 632, 634,
637, 638, 640, 647
Єпископат, 291
Єресь, 8, 319, 400
Єство, 21, 71, 89, 111, 114, 119, 123, 152, 183,
240, 420, 628

Ж

Жезл, 222, 580, 638
Жертва, 218, 250, 257, 322, 323, 326, 362, 370,
372, 375, 380, 387, 425, 442, 444, 486, 488,
496, 510, 534, 580, 903
Жести, 214, 505, 625, 802, 818, 943, 988
Житіє святих, 321, 527, 613, 665, 666
Життя,
– Життя у Христі, 1, 35, 250, 253, 333, 405,
409, 471, 663, 708, 710, 725, 726, 835,
929
– Життя у Святому Дусі, 269, 707, 710, 829
– Життя у Пресвятій Тройці, 738
– Життя Пресвятої Тройці, 98, 253, 408,
668, 726, 732, 827
– Нове життя 1, 35, 66, 218, 229, 241, 268,
269, 391, 399, 401, 408, 409, 410, 412,
418, 424, 432, 471, 521, 633, 663, 675,
677, 704, 708, 780, 856, 870, 876, 885,
886, 888, 892, 894, 895, 896, 901, 929,
951
– Християнське життя, 1, 2, 53, 343, 403,
531, 700, 705, 707, 724, 726, 739, 743,
826, 833, 840, 843, 920
Жінка, 8, 24, 132, 134, 152, 153, 154, 155, 159,
160, 162, 223, 233, 273, 342, 470, 471, 472,
475, 476, 479, 480, 561, 654, 663, 707, 735,
856, 857, 859, 860, 862, 866, 867, 868, 869,
870, 871, 872, 875, 876, 882, 884, 890, 891,
894
Жінка, 8, 24, 132, 134, 152, 153, 154, 155, 159,
160, 162, 223, 273, 342, 470, 471, 472, 475,
476, 479, 480, 561, 654, 663, 707, 735, 856,
857, 859, 860, 862, 866, 867, 868, 869, 870,
871, 872, 875, 876, 882, 884, 890, 891, 894

З

Задоволення, 889
Задум, 21, 23, 31, 43, 45, 104, 109, 112, 127,
159, 161, 179, 182, 237, 244, 255, 271, 273,
274, 277, 280, 403, 471, 554, 560, 604, 707,
725, 779, 794, 828, 860, 888, 916

Заздрість, 135, 159, 224, 989
Закінчення, 685
Заклик, 699, 818
Закон, 8, 21, 30, 60, 100, 150, 159, 169, 205,
206, 266, 332, 399, 486, 580, 733, 735, 751,
758, 773, 822, 823, 824, 849, 899, 909, 921,
942, 957, 958, 960
Заповідь, 8, 26, 31, 131, 135, 138, 139, 146, 147,
166, 169, 206, 207, 268, 276, 279, 332, 367,
368, 378, 380, 409, 420, 445, 457, 475, 486,
668, 677, 696, 733, 741, 743, 758, 789, 822,
825, 833, 837, 838, 839, 847, 849, 854, 856,
863, 899, 911, 944, 968
Заповіт, 399
Заробітна платня, 977
Заробіток, 985
Зародок, 203, 278, 708, 718
Заслуга, 442
Заступництво, 313, 346, 481, 488, 500, 519,
528, 576, 620
Засуд, 227
Захист, 319, 508, 528, 598, 638, 874, 898, 939,
942, 946, 958, 962, 965
Зачаття, 162, 186, 188, 311, 575, 576, 663, 707,
875, 876, 878, 880, 881, 884, 885, 886, 890,
892, 894
Зброя, 420, 755, 990
Звільнення, 462, 522, 702
Згода, 63, 184, 185, 188, 417, 479, 602, 731,
745, 790, 794
Зібрання, 38, 281, 290, 327, 348, 357, 370, 491,
504, 582, 583
Зло, 68, 131, 135, 137, 138, 139, 141, 142, 146,
147, 150, 160, 246, 452, 453, 460, 569, 642,
680, 682, 714, 722, 734, 750, 751, 764, 769,
777, 791, 795, 796, 876, 882, 887, 891, 906,
944, 955
Знак
– Знак хреста, 31, 458, 503, 595, 625, 626,
642, 685, 802
– Знаки і Святі Таїнства, 214, 405
– Пророчий знак, 162, 312, 560
Знамення, 186, 312, 608
Зновупришестя, 16, 29, 66, 107, 249, 281, 283,
339, 393, 432, 502, 559, 560, 571, 840
Зображення, 591, 608, 612, 618, 642, 647, 703,
951
Зрада, 224, 867
Зростання, 40, 63, 117, 125, 289, 311, 337, 339,

432, 445, 451, 460, 465, 572, 648, 663, 665,
666, 703, 706, 710, 711, 734, 775, 783, 826,
886, 897, 963, 984
Зцілення, 212, 213, 250, 369, 407, 421, 447,
462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 597,
598, 616, 620, 630, 724, 783, 807

I

Ідол, 75, 589
Ієрархія, 294, 493
Ізраїль, 43, 87, 166, 169, 200, 276, 279, 546, 822
Ікона, 45, 67, 107, 132, 170, 186, 187, 204, 230,
271, 272, 310, 312, 313, 314, 315, 321, 336,
339, 354, 435, 471, 482, 504, 526, 536, 559,
560, 577, 586, 588, 589, 590, 591, 592, 595,
596, 597, 598, 599, 600, 602, 604, 605, 606,
607, 608, 611, 613, 614, 618, 622, 629, 631,
638, 640, 642, 643, 644, 655, 657, 658, 703,
724, 856, 870, 918
Ікономія, 45
Іконостас, 72, 340, 346, 586, 588, 600, 601, 602,
605, 607, 608, 609, 640, 641
Ікос, 525, 623
Ім'я, 73, 151, 163, 187, 296, 353, 418, 419, 482,
488, 493, 506, 578, 653, 685, 693, 716, 735,
838, 884, 946, 947
Інкультурація, 60
Ірмос, 623, 652
Ісповідник, 8, 17, 303, 310, 319, 322, 325, 326,
613
Ісповідь, 497
Істина, 4, 8, 9, 18, 23, 30, 32, 35, 37, 43, 56,
58, 71, 91, 95, 96, 151, 258, 259, 289, 312,
319, 368, 369, 477, 685, 733, 734, 836, 837,
944, 945
Історія, 6, 8, 9, 16, 23, 26, 29, 38, 50, 57, 96,
102, 107, 161, 162, 175, 179, 195, 240, 243,
256, 306, 320, 322, 327, 329, 351, 396, 473,
541, 544, 546, 556, 559, 560, 562, 565, 605,
609, 612, 613, 822, 911, 972
Ісус Христос
– Богочоловік (Боголюдина), 41, 125, 199,
212, 221, 231, 442, 486, 530
– Син Божий, 3, 16, 20, 40, 78, 85, 87, 89,
102, 121, 139, 183, 190, 197, 277, 333,
413, 416, 485, 533, 561, 604, 678, 693,
694, 806,
– Учитель, 33, 669
– Ісус Христос і учні, 14, 33, 236, 277, 336,
416, 825

– Як людина, 121, 125, 179, 183, 187, 211,
221, 301, 533, 589, 604, 626, 851
– Посередник, 282, 486
– Христова заповідь, 69, 409, 420, 475, 487,
849

Ісходження (ісходити), 3, 74, 80, 81, 82, 91, 97,
98, 258, 264, 827

Ісходження [Святого Духа], 81, 82, 91, 97, 827

Й

Йосиф, 7, 163, 194, 280, 302, 322, 325, 473

К

Канон, 38, 293, 544, 546, 591, 651, 818
Канонічний, 303
Катехиза, 53, 54, 63, 64, 953
Катехизація, 47
Катехизм, 1, 3, 8, 9, 10, 11, 12, 17, 327, 658,
704, 705
Катехит, 67
Катехумен, 31
Катехуменат, 63
Керигма, 53
Київська митрополія, 307, 308
Кінець, 3, 8, 26, 30, 34, 87, 103, 161, 171, 218,
229, 236, 238, 241, 300, 404, 525, 537, 575,
690, 707, 845, 878, 888, 898, 901, 905
Ключ, 1
Ковчег, 76, 157, 177, 275, 414, 580
Кондак, 363, 404, 525, 540, 562, 623
Контрацепція, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891
Космос, 914
Краса, 21, 100, 172, 266, 317, 339, 347, 352,
583, 610, 611, 633, 684, 688, 712, 784, 951
Кривоприсяга, 569, 838
Культура, 60, 61, 62, 69, 265, 300, 301, 303,
530, 623, 705, 923, 953, 958, 968, 970, 974,
980

Л

Лик, 107, 320, 321, 325, 590, 613, 615
Літургійний рік, 565
Літургія, 1, 6, 8, 12, 18, 30, 50, 53, 63, 74, 83,
85, 91, 95, 99, 113, 116, 117, 118, 121, 141,
159, 178, 196, 203, 215, 238, 255, 271, 281,
297, 305, 325, 328, 339, 343, 344, 345, 346,
347, 348, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 357,
358, 360, 362, 370, 377, 389, 392, 393, 394,
395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 433,

435, 436, 443, 444, 445, 478, 494, 503, 559,
563, 585, 587, 600, 614, 618, 628, 645, 650,
653, 682, 723, 724, 725, 759, 814, 819, 831,
839, 856, 911, 939, 954, 968, 975, 984, 986,
991, 999
Логос, 184, 256
Лукавий, 8, 146, 149, 222, 522, 523, 674, 679,
682, 702, 759, 789, 792, 803
Любов,
– Божа любов, 14, 73, 101, 158, 159, 182,
218, 251, 305, 375, 383, 452, 454, 457,
449, 533, 596, 641, 805, 845, 869, 872,
999
– Любов до Бога, 529, 655, 723, 748, 797,
847, 855, 921, 974, 996,
– Любов до ближнього (до інших), 182,
321, 631, 723, 748, 763, 787, 847, 855,
906, 921, 971, 974
– Любов до батьківщини, 968, 970, 971
– Любов як чеснота, 843, 855, 968, 970
Людина
– Нова людина, 309, 422, 704, 725, 835, 999
– Людина у Христі, 241, 333, 345, 412, 537,
704, 725, 831, 929,
– Людина – Божий образ і подоба, 120, 121,
125, 128, 132, 256, 309, 331, 523, 726,
728, 832, 939, 946, 951
– Покликання людини, 106, 124, 130, 135,
136, 151, 236, 266, 500, 596, 712, 726,
741, 744, 756, 811, 859, 864, 910, 927,
978, 988, 992
Людство, 6, 23, 38, 49, 101, 159, 162, 164, 179,
185, 193, 194, 195, 200, 215, 217, 256, 271,
280, 282, 310, 341, 434, 559, 561, 576, 708,
905, 923, 990, 998

М

Магія, 837
Манна, 580
Марія, 3, 8, 14, 163, 177, 178, 184, 185, 186,
187, 188, 189, 194, 271, 311, 313, 434, 530,
546, 569, 576, 594, 602, 695, 746
Материнство, 826, 829, 872, 876, 887, 891,
892, 893, 896
Магір, 8, 184, 187, 189, 191, 195, 232, 300, 311,
312, 313, 418, 506, 532, 546, 594, 657, 735,
777, 826, 884, 898, 899, 900, 953, 968
Месіанство, 673
Месія, 26, 159, 168, 169, 170, 171, 172, 177,
194, 602, 608

Мета, 37, 54, 231, 458, 568, 666, 676, 693, 736,
738, 739, 740, 742, 743, 782, 823, 829, 840,
850, 864, 869, 876, 889, 890, 896, 939, 956,
957, 963, 985, 994
Милосердя, 8, 159, 204, 282, 309, 449, 452,
511, 568, 657, 697, 724, 757, 765, 771, 787,
810, 817, 839, 902, 905, 936, 937, 938, 983,
985
Милостиня, 455, 742, 765, 785, 786, 787, 799
Мир, 8, 130, 152, 190, 306, 359, 375, 391, 478,
533, 544, 619, 631, 661, 684, 686, 698, 721,
722, 772, 783, 856, 858, 939, 950, 954, 986,
987, 988, 989, 990, 999
Миро, 192, 195, 223, 306, 359, 391, 405, 424,
428, 492, 587, 647
Миропомазання, 65, 66, 405, 407, 408, 409,
423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 431, 492,
494, 586, 718
Миряни, 294, 299, 324, 325, 499, 514, 517, 649
Мисленний, 150, 193
Митрополит, 8, 49, 291, 304, 325, 457, 601,
619, 683, 833, 841, 846, 873, 883, 891, 899,
957, 965, 969, 971, 973, 979
Мінея, 574, 648, 651
Місія, 14, 96, 427, 489, 638, 853, 912, 917, 920,
923, 925, 953
Містагогія, 54, 65, 408
Молитва,
– Особиста молитва, 73, 330, 668, 669, 671,
818
– Спільнотна, церковна молитва, 1, 6, 63,
73, 579, 329, 330, 334, 537, 613, 668,
669, 818
– Покаянна молитва, 483, 457, 542, 816,
817, 818
– Родинна (сімейна) молитва, 67, 654, 659,
661

Молодь, 8, 856, 952
Монастир, 315
Монах, 298, 324, 325, 514, 516
Монашество, 503
Мощі, 241, 310, 577, 587, 615, 616, 617, 618,
619, 620, 629, 631, 647
Мудрість, 18, 21, 39, 48, 71, 100, 349, 361, 401,
403, 684, 719, 750, 914
Мученик, 8, 31, 240, 303, 304, 310, 317, 322,
323, 324, 325, 326, 481, 499, 562, 582, 587,
613, 616, 617, 717, 851

Н

Навернення, 53, 141, 415, 459, 598, 665, 780, 782, 816, 818, 961
Надія, 8, 35, 48, 145, 158, 176, 235, 247, 270, 310, 382, 384, 406, 410, 425, 437, 463, 512, 517, 562, 672, 676, 697, 764, 766, 768, 771, 783, 833, 836, 840, 841, 842, 849, 963, 1000, 1001
Наклеп, 786, 947
Намір, 740, 742, 743, 748, 752, 908
Наркотики, 938
Народ Божий, 167, 216, 217, 220, 470, 492, 499
Народження, 68, 162, 171, 179, 188, 189, 190, 191, 313, 328, 408, 409, 410, 506, 530, 577, 872, 874, 875, 876, 880, 885, 886
Насильство, 157, 275, 418, 769, 906
Насолода, 8, 124
Натхнення, 37, 38, 168
Наука, 437, 930, 958
Нація, 954, 970
Начало, 8, 25, 79, 81, 82, 98, 103, 113, 116, 240, 694
Небеса, 8, 21, 53, 223, 352, 379
Небо
– Небо і земля, 3, 8, 25, 74, 76, 99, 103, 117, 120, 164, 193, 267, 306, 309, 602, 612, 670, 674, 678, 825, 839, 916, 941, 999
– Нове небо, 244, 267, 309, 839, 916, 999
Небуття, 21, 105, 141, 376, 538, 539, 813, 901
Невидимий, 3, 8, 18, 22, 27, 71, 74, 78, 84, 85, 86, 99, 104, 107, 113, 115, 117, 128, 142, 179, 188, 320, 328, 341, 372, 376, 396, 533, 535, 536, 539, 561, 588, 600, 611, 642, 706, 720, 803, 808, 836, 996
Невинність, 126
Невірність, 863
Неділя, 222, 233, 393, 394, 445, 509, 521, 541, 557, 558, 559, 560, 564, 567, 568, 569, 572, 573, 627, 781, 782, 839, 983, 984, 985
Незнання, 46
Неміч, 159, 253, 306, 346, 449, 452, 455, 460, 464, 468, 542, 617, 672, 682, 684, 696
Немічність, 338
Ненависть, 207, 253, 970, 971
Неопалима купина, 76
Непомилність, 291
Непорочне зачаття, 188, 576
Непорочний, 274, 277, 288, 442, 482, 496, 663
Неприсутнє світло, 18, 547, 552, 812

Нероджений, 82
Нерозривність, 868
Несправедливість, 775, 981, 989
Нетлінність, 561
Нетління, 201, 242, 245, 811
Нове творіння, 107, 230, 233, 309, 310, 409, 412, 559, 560, 835, 843, 999, 1000
Новий Завіт, 13, 20, 27, 29, 40, 43, 44, 88, 94, 95, 168, 170, 277, 281, 333, 349, 378, 463, 589, 609, 664
Нужда, 8, 764, 939, 977

О

Обітниця, 16, 26, 35, 36, 124, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 174, 181, 257, 275, 276, 360, 398, 485, 572, 718, 841, 866
Облачення, 347, 503
Обмова, 570, 947
Обмовляння, 569
Обожествлення, 124, 127, 145, 159, 181, 240, 267, 289, 316, 321, 378, 405, 572, 829, 831, 832, 850, 851, 852, 853, 854, 855
Образ
– Образ Божий, 86, 120, 121, 123, 124, 125, 128, 129, 128, 132, 133, 136, 149, 354, 608, 703, 728, 757, 832, 939, 946, 951, 975
Обрізання (Празник), 575
Обряд, 31, 339, 405, 408, 410, 419, 423, 503, 536, 650, 661, 663
Обставини, 112, 368, 528, 632, 698, 715, 740, 743, 791, 884, 960, 972
Оглашений, 63, 401, 419, 420
Оглашення, 63, 419
Октоїх, 555, 563, 648, 651
Осанна, 8, 117, 222
Освіта, 711, 934, 951, 952, 958
Освячення, 8, 11, 85, 91, 95, 108, 131, 201, 260, 267, 289, 296, 298, 299, 328, 387, 424, 428, 439, 441, 468, 471, 492, 493, 501, 502, 504, 506, 509, 552, 587, 597, 598, 618, 651, 652, 669, 700, 826, 858, 921, 975, 984
Особа
– Божі Особи, 70, 79, 89, 91, 125, 685, 750, 999
– Людська особа, 106, 125, 129, 707, 725, 728, 747, 836, 860, 863, 877, 879, 885, 901, 909, 913, 918, 932, 936, 946, 984, 987, 991

Отець, 23, 27, 30, 74, 78, 79, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 91, 92, 98, 101, 105, 107, 127, 178, 198, 206, 249, 266, 271, 277, 284, 302, 309, 316, 344, 376, 377, 384, 409, 413, 423, 533, 561, 678, 680, 704, 718, 819, 820, 826, 827, 830
Отець (безначальний), 8, 74, 79, 80, 85

П

Папа (Вселенський Архієрей), 8, 291, 304
Пастир, 77, 183, 193, 195, 277, 292, 293, 470, 485, 488, 497, 499, 637, 769, 780
Пастирство, 485, 493
Пастирський, 292, 302, 488, 492, 493, 638, 917, 979
Пасха, 1, 3, 8, 9, 10, 140, 192, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 242, 329, 379, 393, 401, 511, 537, 559, 563, 565, 566, 567, 569, 572, 573, 627, 651, 653, 839, 901, 999
Патріарх, 7, 29, 76, 158, 280, 291, 302, 322, 325, 579, 717
Пекло, 142, 251, 304
Первообраз, 107, 111, 122, 123, 132, 591, 809
Перелюб, 743, 758, 867
Переображення, 11, 88, 201, 244, 289, 342, 427, 439, 508, 568, 575, 593, 616, 673, 700, 709, 783, 818, 850, 913, 920, 975, 991, 1001
Переслідування, 319, 324, 582, 911
Петро, 2, 36, 40, 172, 209, 291, 293, 302, 324, 366, 489, 618, 619, 649, 673
Печать, 8, 65, 85, 86, 94, 232, 322, 408, 424, 425, 429, 430, 478, 494
Піднесення, 354, 364, 374, 539, 628, 634, 802
Пізнання, 8, 13, 15, 18, 25, 71, 131, 135, 138, 139, 146, 203, 265, 281, 376, 403, 418, 453, 454, 499, 747, 836
Піснеспів, 220, 363, 544, 545, 546, 563
Пісня, 8, 39, 117, 185, 364, 371, 372, 376, 524, 525, 530, 532, 535, 543, 544, 546, 628, 662, 684
Піст, 175, 220, 393, 394, 401, 402, 445, 457, 461, 521, 526, 558, 567, 568, 569, 570, 629, 631, 651, 702, 760, 785, 786, 787, 799
Плащаниця, 235, 645
Плідність, 72, 506, 857, 862, 863, 869, 870, 885, 887, 889, 892, 893, 894
Плоть, 8, 157, 187, 189, 193, 198, 215, 229, 231, 399, 468, 473
Побожність, 8, 413, 500, 625, 719, 968
Поведінка, 75, 157, 706, 726, 867, 896, 929,

947, 949, 992, 995

Повнота, 8, 15, 18, 19, 21, 23, 26, 27, 28, 30, 37, 41, 45, 57, 58, 66, 78, 126, 127, 129, 159, 177, 178, 179, 193, 240, 241, 250, 267, 271, 274, 289, 300, 303, 304, 309, 313, 321, 338, 339, 340, 344, 350, 361, 379, 380, 381, 392, 394, 402, 403, 405, 406, 410, 426, 432, 452, 492, 524, 540, 556, 560, 575, 585, 586, 704, 715, 718, 725, 730, 734, 773, 782, 829, 840, 841, 889, 951

Подібність, 121

Подія, 2, 6, 8, 9, 29, 36, 45, 53, 76, 198, 219, 257, 311, 394, 527, 528, 537, 546, 550, 551, 559, 563, 565, 574, 592, 605, 609, 612, 613, 619, 624, 696, 698

Подоба, 121, 123, 124, 125, 128, 132, 273, 318, 331, 415, 726, 817, 876, 951

Подружжя, 8, 400, 405, 407, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 478, 481, 482, 483, 506, 655, 707, 727, 856, 858, 859, 863, 866, 867, 868, 870, 872, 874, 878, 885, 886, 887, 888, 891, 892, 894, 895

Пожадливість, 755

Покарання, 251, 497, 962

Покаяння, 36, 141, 153, 223, 289, 401, 402, 405, 407, 410, 415, 446, 448, 449, 450, 451, 453, 454, 455, 457, 460, 461, 492, 568, 569, 637, 665, 689, 780, 781, 782, 783, 784, 816, 817, 818

Покликання, 24, 109, 151, 189, 298, 330, 427, 451, 499, 500, 503, 596, 655, 673, 709, 711, 712, 725, 727, 732, 738, 741, 744, 756, 822, 823, 828, 836, 865, 887, 892, 893, 896, 915, 916, 925, 978, 994

Поклоніння, 197, 630, 631, 810, 837

Покрівці, 72, 645

Покров, 227, 314, 419, 685

Політика, 958

Помазання, 94, 171, 192, 420, 424, 425, 430, 468

Померлі, 8, 215, 230, 234, 240, 246, 269, 270, 397, 400, 510, 511, 517, 520, 521, 549, 617, 660, 686, 937

Поминання, 296, 519, 520, 521

Посвячення, 498, 502, 503

Посередник, 23, 282, 456, 486

Посередництво, 486

Послух, 756, 779, 822

Потоп, 8, 157, 275, 421, 505, 991

Похіть, 367, 569
 Поховання, 397, 512, 514, 620
 Початок, 8, 30, 34, 39, 65, 89, 91, 95, 103, 135, 142, 193, 202, 215, 219, 231, 253, 273, 354, 369, 370, 410, 453, 476, 503, 513, 525, 537, 544, 552, 560, 567, 631, 670, 684, 690, 692, 694, 707, 714, 782, 790, 835, 836, 842, 874, 876, 878, 888, 990, 999
 Почитання, 311, 314, 315, 336, 577, 589, 590, 591, 597, 600, 615, 618, 619, 620, 629, 631, 644
 Правда, 6, 8, 30, 49, 96, 142, 172, 198, 199, 204, 232, 259, 265, 294, 308, 409, 420, 422, 453, 488, 500, 513, 678, 696, 712, 733, 750, 779, 811, 846, 858, 926, 935, 945
 Праведний, 8, 141, 275, 510, 543, 562, 676, 677, 817
 Праведник, 230, 239, 249, 289, 320, 326, 463, 469, 553, 615, 617, 620, 831, 838
 Праведність, 636, 755, 781, 834
 Правитель, 451, 785, 932
 Право, 4, 896, 902, 932, 934, 939, 940, 941, 946, 951, 952, 955, 958, 960, 978, 989
 Прародичі, 24, 147, 148, 149, 447, 792, 901
 Праця, 69, 155, 298, 325, 349, 499, 507, 508, 552, 668, 700, 745, 772, 839, 934, 975, 976, 978, 979, 984, 985, 994
 Премудрість, 8, 21, 85, 89, 114, 361, 608, 627
 Преподобний, 318, 325, 562, 613, 618, 623, 665, 764
 Пресвітери, 35, 296, 424, 464, 490, 491, 492, 494, 496, 602
 Престол, 8, 26, 167, 193, 231, 290, 310, 326, 354, 358, 362, 372, 373, 402, 504, 587, 601, 607, 618, 640, 641, 642, 647, 716
 Престоли, 8, 113, 116
 Пречиста Діва, 546, 695, 746
 Приватна власність, 939, 940, 941
 Призначення, 129, 151, 341, 707, 941, 967
 Прийняття, 31, 53, 68, 213, 361, 372, 408, 412, 420, 437, 602, 628, 732, 780, 790, 794, 878, 888, 894, 895, 896, 903
 Примат, 291
 Примирення, 220, 323, 359, 375, 446, 455, 457, 486
 Приниження, 223, 768, 863, 970, 976
 Природа

- Людська природа Христа, 19, 41, 78, 113, 125, 183, 238, 343, 438, 441, 486, 575, 593
- Божа природа, 18, 90, 124, 127, 179, 181, 255, 267, 343, 388, 390, 438, 593,
- Природа (довкілля), 21, 110, 155, 268, 329, 993, 994, 998,
- Природа людини, 128, 476, 717, 759, 761

 Пристрасть, 157, 318, 451, 480, 483, 568, 569, 665, 755, 759, 761, 764, 766, 767, 768, 769, 773, 774, 777, 786, 790, 795, 796, 797, 798, 816, 851, 852
 Присутність, 6, 22, 36, 72, 76, 99, 111, 114, 117, 211, 241, 254, 264, 329, 338, 339, 342, 354, 358, 388, 404, 428, 497, 500, 533, 559, 587, 588, 595, 598, 600, 602, 609, 642, 644, 685, 692, 693, 694, 803, 808, 856, 982, 994
 Притвор (бабинець), 63, 66, 419, 477, 580, 585, 614
 Прихід, 8, 36, 39, 53, 159, 168, 169, 182, 209, 211, 238, 277, 280, 304, 379, 462, 481, 506, 509, 544, 602, 608, 677, 718
 Пришестя, 18, 31, 158, 190, 209, 238, 239, 240, 243, 252, 358, 397, 474, 513, 517, 549, 564, 841
 Провидіння, 38, 112, 696, 715, 902, 1001
 Провина, 172, 225, 384, 446, 453, 454, 455, 542, 674, 680, 816, 884
 Проголошення, 161, 204, 358, 419, 497
 Прокляття, 185, 713, 899
 Промисел, 111, 401, 678, 698
 Проповідь, 14, 31, 33, 40, 44, 47, 55, 57, 60, 63, 159, 203, 204, 205, 206, 209, 211, 263, 277, 278, 279, 294, 301, 303, 355, 356, 367, 416, 462, 464, 515, 675, 699, 826, 827, 911, 962, 982
 Пророк, 3, 8, 19, 29, 30, 158, 159, 162, 168, 169, 170, 171, 173, 194, 206, 222, 225, 226, 228, 238, 257, 312, 320, 399, 424, 546, 556, 562, 608, 617, 646, 684, 716, 717, 719
 Пророцтво, 47, 52, 163, 170, 172, 173, 186, 191, 350, 360, 481, 553
 Просвічення, 63, 198, 401, 852
 Проскомидія, 345, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 645
 Прославлення, 215, 240, 247, 502, 542, 620, 621, 695, 840
 Просфора, 196, 350, 645, 662
 Протизапідні засоби, 887
 Протоевангеліє, 160, 161, 162
 Прохання, 8, 258, 351, 353, 359, 360, 368, 376, 500, 528, 542, 547, 548, 674, 677, 679, 681,

683, 687, 767, 817, 819, 820, 821, 858, 911
Прощення, 181, 212, 223, 227, 346, 384, 416,
450, 455, 456, 457, 459, 462, 464, 466, 469,
518, 542, 548, 549, 568, 631, 679, 680, 724,
757, 780, 802, 866, 962

Р

Радість, 66, 185, 190, 220, 236, 316, 349, 479,
481, 511, 521, 530, 543, 544, 547, 564, 634,
681, 684, 685, 689, 721, 722, 759, 766, 767,
772, 805, 983
Рай, 8, 109, 110, 121, 135, 141, 145, 148, 151,
185, 193, 227, 231, 274, 275, 398, 399, 553,
561, 569, 602, 733
Ревність, 48, 499, 570
Ризи, 66, 230, 346, 348, 495, 576, 593, 633, 639,
762
Рівність, 90, 134, 954
Рівноапостольний, 61
Рід [людський], 8, 165, 188, 189, 194, 200, 227,
312, 313, 425, 457, 471, 473, 522, 551, 702,
891, 903
Різдво Христове, 175, 190, 193, 196, 574, 575
Розвиток, 61, 301, 303, 304, 307, 665, 702, 711,
715, 771, 830, 872, 890, 896, 908, 918, 920,
921, 931, 935, 939, 940, 948, 950, 951, 954,
955, 956, 970, 974, 987, 998
Розкаяння, 457
Розлучення, 516, 659
Розподіл, 939, 942
Розпуста, 758, 761, 762
Розрішення [гріхів], 450, 458, 459
Розспів, 623, 624, 818
Розум, 51, 71, 88, 260, 425, 682, 719, 751, 754,
779, 796, 797, 823, 900
Розуміння, 15, 30, 47, 50, 52, 54, 57, 62, 71,
110, 229, 316, 367, 408, 420, 425, 500, 503,
539, 657, 667, 678, 720, 803, 861, 901, 919,
926, 946, 954, 961, 975, 993
Рукоположення, 295, 488, 492, 494, 495, 496,
497, 499, 587

С

Саваот, 8, 117, 371
Самогубство, 766, 902
Сагана, 31, 144, 145, 419, 777
Свідок, 2, 6, 33, 57, 235, 310, 317, 456, 489
Свідощтво, 841
Свідчення, 31, 53, 55, 84, 141, 199, 240, 279,

292, 293, 317, 322, 425, 480, 483, 484, 656,
726, 827, 903

Світ

– Світ невидимий, 113, 115, 142, 320, 600,
720, 803
– Сотворений світ (сотворення світу), 99,
101, 102, 103, 104, 107, 113, 115, 178,
244, 255, 273, 341, 342, 374, 538, 560,
709, 720, 941, 992

Свобода, 79, 85, 103, 105, 122, 135, 136, 137,
138, 146, 171, 220, 411, 678, 710, 713, 732,
733, 734, 745, 756, 797, 798, 822, 823, 849,
919, 926, 927, 928, 929, 930, 934, 940, 954,
955, 957, 958, 982, 984, 1000

Святе Передання, 30, 31, 34, 37, 50, 57, 287,
522, 874

Святе Письмо, 13, 37, 38, 40, 41, 42, 45, 46,
47, 48, 49, 50, 51, 52, 63, 75, 87, 93, 94, 103,
104, 105, 107, 109, 117, 118, 128, 134, 141,
145, 200, 241, 252, 287, 288, 403, 468, 513,
515, 539, 579, 617, 623, 649, 658, 664, 675,
684, 716, 747, 748, 749, 750, 792, 818, 874,
881, 898

Святе Таїнство, 10, 247, 408, 409, 418, 431,
448, 449, 450, 451, 460, 461, 462, 464, 465,
466, 467, 468, 469, 470, 471, 485, 488, 668,
718, 727

Святий

– Святі, 8, 52, 159, 241, 303, 310, 313, 320,
321, 322, 329, 336, 351, 363, 405, 455,
481, 500, 510, 519, 524, 528, 541, 562,
567, 573, 574, 577, 578, 586, 587, 591,
609, 613, 615, 616, 617, 618, 631, 653,
666, 672, 677, 717

Святий Дух, 3, 8, 12, 15, 56, 69, 70, 71, 73, 74,
80, 81, 82, 96, 97, 98, 101, 112, 203, 231,
258, 261, 272, 279, 284, 335, 358, 375, 383,
396, 421, 423, 478, 533, 536, 626, 810, 827
– Дар Святого Духа, 36, 65, 255, 316, 412,
424, 425, 426, 429, 430, 487, 552, 808

– Благодать Святого Духа, див. Благодать
– Дух животворящий, 3, 16, 91, 95, 97, 99,
266, 257, 712, 713

– Натхнення Святого Духа, 32, 37, 38, 263,
330, 712, 828

Святилище, 66, 235, 340, 353, 362, 585, 587,
588, 600, 608, 614, 640, 641, 748

Святитель, 304, 319, 393, 395, 497, 561, 562,
614, 618

Святі Отці, 14, 22, 35, 37, 45, 48, 51, 55, 56, 57, 79, 98, 122, 145, 274, 283, 440, 441, 445, 691, 692, 702, 720, 730, 734, 759, 764, 766, 768, 771, 809, 832, 852, 856

Святість, 56, 130, 135, 288, 289, 311, 316, 317, 319, 326, 386, 495, 615, 636, 663, 666, 677, 708, 716, 717, 718, 727, 741, 817, 826, 829, 830, 834, 838, 854, 881, 921

Свято, 70, 175, 176, 198, 202, 218, 229, 270, 274, 283, 288, 311, 332, 349, 363, 393, 404, 445, 484, 508, 509, 521, 541, 559, 567, 572, 574, 575, 576, 586, 592, 601, 619, 639, 700, 921, 983, 984, 985

Святотатство, 459

Священик, 166, 218, 235, 294, 296, 324, 325, 347, 348, 350, 351, 352, 354, 358, 362, 365, 367, 370, 372, 373, 385, 389, 391, 396, 397, 419, 420, 421, 422, 423, 425, 428, 429, 435, 450, 456, 458, 459, 468, 477, 478, 479, 480, 482, 483, 486, 505, 514, 515, 519, 522, 534, 547, 588, 606, 618, 628, 632, 633, 634, 635, 636, 643, 645, 646, 684, 709, 858, 999

Священичий, 8, 407, 424, 425, 491, 493, 494, 499, 635

Священнослужитель, 41, 346, 348, 353, 354, 373, 374, 488, 631, 633, 639, 644, 682

Священство, 8, 203, 405, 407, 425, 470, 485, 486, 487, 488, 491, 492, 499, 669

Серафими, 8, 113, 116, 188, 320, 376, 642, 716

Серце, 169, 172, 546, 691, 747, 748, 749, 750, 753, 790, 791, 793, 808

Сили, 8, 113, 116, 147, 172, 180, 237, 245, 266, 352, 398, 420, 461, 608, 617, 747, 760, 771, 773, 795, 797, 969, 972, 990

Символ, 2, 4, 5, 12, 74, 85, 91, 99, 113, 159, 178, 189, 196, 200, 215, 237, 238, 401, 496, 539, 560, 587, 594, 612, 630

Символ віри, 1, 2, 3, 4, 5, 9, 12, 64, 74, 85, 91, 97, 99, 113, 159, 178, 215, 237, 238, 283, 294, 373, 419, 496, 560, 573, 631, 694

Синівство, 413, 415

Синод Єпископів, 302

Скіпетр, 227

Скрижалі, 170, 261, 580, 638

Слабкість, 718

Слава, 3, 8, 16, 21, 70, 86, 95, 107, 114, 116, 117, 118, 172, 173, 174, 178, 182, 183, 189, 237, 238, 245, 283, 313, 317, 326, 339, 364, 376, 377, 379, 383, 398, 404, 412, 480, 487, 489, 535, 543, 544, 547, 573, 609, 676, 680, 682, 686, 716, 757, 774, 775, 776, 784, 810, 811, 812, 849, 858, 951, 1000

Слідування, 34, 503, 587

Слово Боже, 13, 14, 37, 38, 41, 47, 50, 52, 68, 89, 132, 203, 251, 285, 345, 356, 361, 366, 367, 374, 440, 586, 664, 826, 851, 853, 953

Служитель, 423, 490, 944, 945

Служіння

- Петрове служіння, 291, 293
- Апостольське служіння, 58, 294, 450, 492, 708
- Вчительське служіння, 52, 304, 365,
- Священниче (ієрархічне, пастирське) служіння, 292, 294, 407, 425, 488, 491, 492, 493, 494, 498, 499, 635, 638

Смертна кара, 959

Смирення, 8, 178, 193, 630, 684

Собезначальний, 80

Собор,

- Собор (вселенський, помісний), 37, 57, 58, 98, 187, 189, 264, 287, 292, 293, 306, 573, 591, 610, 618, 627, 703,
- Собор (храм), 583, 610, 614, 619
- Собор (празник), 491, 574

Соборний, 3, 8, 17, 40, 58, 271, 283, 285, 290, 306, 322, 649

Соборність, 272, 292, 293, 300, 708, 923, 924

Совість, 386, 445, 446, 750, 751, 824

Сопричастя, 18, 30, 36, 54, 73, 80, 81, 116, 133, 151, 255, 272, 273, 280, 290, 291, 292, 296, 301, 304, 306, 307, 308, 312, 321, 328, 331, 333, 334, 353, 433, 586, 618, 719, 861, 869, 918, 920, 923, 924

Сором, 152

Соціальний, 281, 902, 908, 942, 984

Союз, 164, 165, 166, 167, 275, 276, 306, 378, 471, 580, 822, 856

Спадщина, 35, 43, 52, 57, 68, 87, 171, 300, 303, 304, 430, 972, 974

Спасати, 29, 163, 172, 194, 225, 275, 282, 313, 410, 414, 833, 848

Спаситель, 8, 23, 24, 29, 39, 77, 99, 175, 185, 190, 197, 223, 261, 279, 374, 456, 521, 549, 553, 554, 575, 586, 638, 647, 673, 694, 719, 734, 735, 813, 925

Спасіння,

- Історія спасіння, 8, 9, 23, 50, 96, 161, 162, 175, 320, 327, 329, 396, 473, 541, 544,

546, 560, 565, 605, 609, 612, 613, 822
– Задум спасіння, 23, 161, 182, 604
– Обітниця спасіння, 16, 159, 160
– Спасіння людини, 31, 148, 160, 161, 236,
260, 345, 399, 487, 505, 533, 604, 678,
744
Спів, 195, 235, 329, 360, 361, 364, 402, 478,
512, 517, 525, 536, 544, 563, 621, 622, 624,
871
Співчуття, 499
Спільнота
– Літургійна спільнота, 241, 373, 398, 573,
587, 392, 399, 634, 661, 818
– Церковна спільнота, 54, 63, 67, 68, 259,
297, 301, 328, 329, 330, 338, 343, 357,
359, 407, 418, 493, 499, 500, 528, 547,
583, 605, 609, 623, 635, 910, 931,
Сповідь, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 467,
586, 665, 830, 866, 903
Спогад, 35, 202, 357, 562, 791, 803
Споглядання, 5, 21, 70, 71, 108, 109, 111, 135,
312, 364, 547, 573, 592, 595, 621, 692, 696,
703, 715, 759, 808, 816, 852
Справедливість, 46, 204, 208, 776, 882, 926,
931, 935, 939, 942, 954, 962, 977, 986
Сприяння, 829
Старий Завіт, 20, 29, 38, 39, 43, 44, 45, 76, 87,
94, 102, 159, 216, 225, 230, 257, 262, 273,
281, 332, 349, 360, 401, 463, 557, 579, 589
Старість, 898, 900
Створення, 8, 16, 22, 68, 309, 398, 470, 896,
954, 956
Стихира, 198, 222, 227, 232, 237, 402, 515, 517,
540, 569, 623, 651, 757
Страждання, 8, 53, 154, 172, 212, 215, 218,
221, 225, 226, 227, 379, 447, 463, 465, 466,
553, 557, 620, 672, 689, 851, 903, 989
Страсті [Христові], 6, 222, 225, 227, 312, 397,
399, 463, 551, 553, 571, 613, 673, 819
Страх, 152, 242, 554, 689, 719, 887, 982
Стриманість, 786
Субота, 221, 233, 393, 521, 526, 541, 557, 558,
560, 562, 567, 571
Суд, 8, 141, 142, 206, 238, 239, 246, 248, 249,
384, 386, 568, 593, 614, 873
Сум, 742, 977
Сумнів, 146, 937
Суспільство, 156, 476, 528, 667, 705, 708, 865,
896, 908, 911, 912, 917, 919, 920, 921, 922,

924, 925, 927, 929, 931, 933, 935, 938, 939,
940, 942, 943, 946, 947, 948, 952, 955, 956,
957, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 978, 980
Сутність, 18, 71, 89, 99, 122, 799, 889
Суший, 8, 20, 26, 74, 396, 593

Т

Тайна Вечеря, 10, 224, 282, 343, 345, 349, 355,
377, 379, 389, 397, 432, 434, 435, 487, 587,
602, 606, 673, 724
Тайновведення, 31, 63, 65, 66, 408
Тайнственный, 13, 201, 271, 285, 407, 533, 726,
853, 856
Тайнство Причастя, 343
Творення, 102, 134, 949, 980, 981
Творець, 3, 13, 21, 22, 23, 74, 77, 99, 100, 103,
106, 119, 120, 128, 136, 141, 156, 240, 265,
309, 313, 562, 668, 670, 736, 813, 816, 837,
875, 878, 888, 941, 983, 992, 994, 996
Творіння
– Нове творіння, 188, 230, 233, 309, 310,
409, 559, 560, 835, 843, 999
– Творіння Боже, 22, 110, 233, 509, 983,
991, 993, 995, 996, 997,
Терпіння, 317, 322, 468
Тіло Христове, 6, 227, 265, 271, 282, 284, 290,
334, 336, 340, 381, 382, 386, 409, 414, 433,
436, 439, 470, 475, 853, 858
Тлумачення, 9, 12, 42, 46, 51, 52, 54, 57, 74
Традиція, 8, 49, 60, 61, 62, 66, 143, 188, 196,
197, 198, 202, 227, 301, 303, 306, 307, 314,
315, 394, 408, 503, 530, 558, 563, 590, 597,
600, 618, 623, 639, 648, 659, 674, 693, 704,
727, 751, 756, 757, 829, 850, 937, 941, 972
Трансплантація, 879, 904, 905, 907
Трапеза, 50, 290, 344, 345, 369, 371, 372, 384,
388, 389, 431, 520, 587, 614, 659, 661, 662
Трапеза Слова, 344, 369
Трапеза Тіла й Крові, 344
Трисвяте (спів), 361, 364, 365, 694
Трійдь, 220, 221, 567, 568, 571, 573, 648, 651
Трійця, 3, 12, 13, 15, 18, 31, 49, 70, 71, 72, 80,
89, 90, 92, 98, 101, 117, 132, 133, 253, 255,
256, 271, 272, 273, 284, 335, 364, 373, 376,
377, 398, 408, 471, 481, 482, 497, 526, 535,
573, 584, 621, 626, 668, 685, 720, 726, 732,
738, 827, 918
Тропар, 235, 361, 363, 481, 511, 540, 651

У

Убогий, 171, 492, 925
Убогість, 784
Ум, 48, 114, 122, 124, 151, 189, 251, 420, 591,
628, 690, 691, 765, 773, 803, 804, 808, 809,
852, 855
Усиновлення, 8, 91, 95, 271, 385, 388, 413, 895
Усопші, 250, 351, 382, 510, 516, 519, 520, 521,
526, 562, 615, 649
Успення, 189, 219, 229, 311, 313, 508, 576, 614
Утішитель, 95, 96, 237, 258
Утрєня, 526, 540, 541, 544, 547, 552, 782
Участь, 101, 124, 181, 247, 253, 287, 308, 330,
343, 344, 352, 353, 355, 379, 389, 397, 411,
424, 432, 433, 437, 442, 445, 451, 455, 507,
536, 606, 615, 621, 624, 627, 669, 690, 717,
732, 739, 802, 814, 822, 839, 845, 850, 903,
915, 916, 924, 965, 967, 984
Учительство, 58

Ф

Фарисей, 222, 223, 568, 782

Х

Хвала, 8, 18, 116, 344, 352, 398, 430, 662, 668,
811, 997
Хворий, 448, 464, 466, 528, 598, 757, 839, 903,
904, 909, 925
Хвороба, 154, 202, 212, 447, 463, 464, 466, 597,
620, 757, 758, 900
Херувими, 8, 113, 116, 117, 148, 188, 237, 320,
535, 621
Херувимська пісня, 371, 372, 628
Храм, 8, 26, 63, 66, 101, 129, 177, 228, 235,
256, 270, 271, 281, 311, 314, 315, 324, 329,
332, 340, 354, 386, 391, 409, 415, 419, 468,
477, 478, 504, 509, 512, 520, 524, 536, 575,
576, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586,
588, 600, 608, 610, 611, 612, 613, 614, 640,
641, 642, 644, 647, 653, 655, 667, 717, 782
Храм вірних, 63, 340, 585, 586, 588, 600, 608
Хрест, 8, 31, 53, 139, 140, 202, 215, 221, 227,
231, 235, 379, 425, 458, 503, 513, 526, 542,
551, 562, 575, 586, 591, 595, 608, 625, 626,
629, 631, 641, 642, 647, 685, 802
Хрещення, 3, 31, 36, 53, 54, 64, 65, 66, 68, 180,
197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 241, 260,
271, 282, 284, 307, 350, 355, 369, 401, 405,
407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415,

416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424,
427, 428, 431, 449, 451, 452, 460, 492, 494,
574, 578, 585, 586, 668, 673, 677, 718, 727,
785, 835, 836, 839, 901

Християнин,

– Діяльність християнина, 704, 705, 708,
709, 916
– Життя християнина, 53, 343, 675, 677,
683, 706, 715, 721, 723, 785, 850
– Покликання християнина, 177, 451, 704,
708, 711, 726, 752, 823, 839, 897, 915,
945, 988

Христос, див. Ісус Христос

Ц

Царство Боже, 36, 167, 203, 204, 205, 209, 211,
217, 278, 284, 299, 340, 358, 392, 394, 429,
462, 585, 587, 601, 602, 633, 671, 677, 708,
840, 962

Царські двері, 353, 389, 602, 604, 605, 606

Церква

– Єдина, 3, 17, 70, 271, 272, 283, 284, 285,
286, 302, 305, 306, 322, 400, 433
– Свята, 3, 8, 13, 271, 283, 288, 289, 306,
322, 386, 601
– Соборна, 3, 8, 17, 59, 271, 285, 290, 291,
292, 293, 306, 322, 923,
– Апостольська, 3, 8, 271, 294, 295, 296,
297, 298, 299, 300, 306, 322
– Помісна, 60, 62, 69, 285, 287, 291, 301,
302, 303, 304, 305, 306, 307, 428, 647,
– Вселенська, 292, 300, 302, 304, 307, 656,
814

Цілісність, 447, 448, 807

Ціль, 8, 468, 891, 923, 969

Ч

Часослов, 538, 540, 648, 651, 659

Частичка, 351

Чаша, 8, 260, 271, 343, 350, 377, 380, 382, 387,
433, 445, 614, 645

Чернецтво, 294, 298, 516, 786

Чесні дари, 372, 373, 587

Чеснога, 48, 123, 214, 222, 243, 415, 426, 455,
458, 460, 509, 569, 570, 616, 706, 722, 759,
760, 763, 765, 767, 770, 773, 776, 778, 779,
796, 831, 832, 837, 838, 842, 843, 844, 930,
932, 935, 942, 968, 970

Чистилище, 250

Читання, 39, 42, 45, 46, 47, 48, 52, 176, 367,
401, 468, 515, 544, 553, 640, 649, 661, 664,
666, 667

Чоловік, 3, 46, 118, 125, 132, 134, 147, 152,
154, 163, 172, 178, 183, 184, 208, 209, 210,
225, 234, 273, 462, 470, 471, 472, 475, 476,
480, 481, 589, 610, 654, 657, 663, 707, 749,
856, 857, 859, 860, 862, 866, 868, 869, 870,
871, 872, 875, 894

Чудо, 8, 18, 159, 214, 260, 289, 315, 398, 598,
617, 620, 905

Ю

Юдеї, 60, 262

ЗМІСТ

ЛИСТ	5
ВСТУП	9
А. СИМВОЛ ВІРИ	9
Б. АНАФОРА ЛІТУРГІЇ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО	11
В. СТРУКТУРА КАТЕХИЗМУ	16

ЧАСТИНА ПЕРША

ВІРА ЦЕРКВИ

I. ОБ'ЯВЛЕННЯ ПРЕСВЯТОЇ ТРОЙЦІ	21
А. БОЖЕ ОБ'ЯВЛЕННЯ	21
1. Боже Слово у створінні	22
2. Бог в історії	23
Б. СВЯТЕ ПЕРЕДАННЯ	25
1. Апостольське Передання	26
2. Вірність Переданню	27
3. Святе Передання і Святе Письмо	28
В. СВЯТЕ ПИСЬМО	28
1. Божественне і людське у Святому Письмі	29
2. Єдність Старого та Нового Завіту	30
3. Читання і тлумачення Святого Письма	30
Г. КЕРИГМА І КАТЕХИЗА	33
1. Передання Святих Отців Церкви	33
2. Інкультурація Благовісті	34
3. Зростання у вірі: оглашення, просвічення, тайновведення	35
4. Середовища передавання віри: сім'я, народ, церковна спільнота	36
II. ВІРУЄМО В ТРОЙЦЮ ЄДИНОСУЩНУ І НЕРОЗДІЛЬНУ	38
А. ВІРУЄМО В БОГА ОТЦЯ	39
1. Об'явлення Отця у Святому Письмі	39
2. Безначальний Отець	40
Б. ВІРУЄМО В ЄДИНОРОДНОГО СИНА	42
1. Об'явлення Сина Божого у Святому Письмі	42
2. Єдинородний Син	43
В. ВІРУЄМО У СВЯТОГО ДУХА	44
1. Об'явлення Святого Духа у Святому Письмі	44
2. Святий Дух, що від Отця ісходить	45
III. ВІРУЄМО В БОГА ОТЦЯ, ТВОРЦЯ НЕБА І ЗЕМЛІ, І В СПАСИТЕЛЯ НАШОГО ІСУСА ХРИСТА, І В ДУХА СВЯТОГО, ГОСПОДА ЖИВОТВОРЯЩОГО	47
А. ТВОРЕЦЬ І ЙОГО ТВОРІННЯ	47

1. Отець творить через Сина у Святому Дусі	47
а. Свобода Творця	48
б. Добрість творіння	49
в. Божий Промисел	50
2. Видимий і невидимий світ	50
3. Людина – вінець творіння	51
а. Людина – на образ і подобу Божу	52
1) Зростання особи від образу до подоби Божої	53
2) Створена природа людини	54
3) «Чоловіком і жінкою створив їх»	55
4) Свобода і відповідальність людини	56
б. Гріхопадіння	58
1) Упадок ангелів	58
2) Гріхопадіння людини	59
3) Наслідки гріхопадіння	60
в. Обітниця приходу Месії	62
1) Протоєвангеліє	63
2) Союз Бога з людиною	64
3) Обітниця Нового Завіту	65
4) Очікування Спасителя	67
Б. «Бог став Людиною, щоб людина стала Богом».	68
1. Воплочення Сина Божого	69
а. Благовіщення Діві Марії	70
б. Різдво Христове	72
2. Звіщання Царства Божого	76
а. Проголошення Царства: Нагірна проповідь (Мт. 5–7).	76
б. Знаки приходу Царства	77
1) Слова Христа	77
2) Діла Христа	78
3. Пасха Христова	79
а. Вхід Господній у Єрусалим	81
б. Страсті	82
в. Воскресіння	83
г. Вознесіння	86
4. Пришестя Христа у славі	87
а. Присутність воскреслого Христа	87
б. Поєднання земного і небесного у прославленому Христі	88
в. Воскресіння мертвих	88
г. Суд Божий	89
г. Бог – усе в усьому	91
5. П'ятдесятниця	92

а. Обітниця Святого Духа	92
б. Зіслання Святого Духа	93
в. Дух Животворящий – податель благодаті	95
В. ЦЕРКВА – ІКОНА ПРЕСВЯТОЇ ТРОЙЦІ	96
1. Біблійні образи Церкви	97
а. Церква в Старому Завіті	97
б. Церква в Новому Завіті	98
2. Церква – єдина, свята, соборна й апостольська	99
а. Церква – єдина	99
б. Церква – свята	101
в. Церква – соборна	101
г. Церква – апостольська	103
3. Помісність Української Греко-Католицької Церкви та її сопричастя з іншими помісними Церквами	105
а. Розвиток помісності	105
б. Розвиток сопричастя Церков-сестер	106
в. Розвиток сопричастя в Київській Митрополії	107
4. Церква – нове творіння	108
а. Почитання Пресвятої Богородиці	108
б. Почитання Пресвятої Богородиці в київській традиції	109
в. Святі Христової Церкви	110
г. Українські новомученики та ісповідники віри	111

ЧАСТИНА ДРУГА

МОЛИТВА ЦЕРКВИ

I. МИ СТВОРЕНІ ДЛЯ СПІЛКУВАННЯ І СОПРИЧАСТЯ З БОГОМ	116
А. Троїчність богослужіння	116
Б. Церковність богослужіння	116
В. Есхатологічність богослужіння	117
Г. Космічний вимір богослужіння	117
II. МОЛИТВА ЦЕРКОВНОЇ СПІЛЬНОТИ	119
А. Божественна Літургія – основа й вершина життя християнської спільноти	119
1. Приготування до Божественної Літургії	119
а. Проскомидія	120
б. Участь вірних у Проскомидії	121
2. Літургія Слова (Літургія оглашених)	122
а. Виголос «Благодословенне Царство» і Мирна єктенія	122
б. Антифони в Літургії	123
в. Малий вхід, тропарі, Трисвяте	123
г. Слухання Божого Слова, відповідь на нього, молитва	124

3. Літургія Євхаристії (Літургія вірних)	125
а. Приготування до Євхаристійної трапези	125
б. Анафора	126
1) Благодарення	126
2) Спомин	127
3) Приношення	128
4) Прикликання Святого Духа	128
в. «Отче наш»	129
г. Причастя: трапеза Тіла і Крові	130
г. Благодарення за Причастя і відпуст	131
Б. Чини Божественної Літургії	131
1. Чини Літургії святого Йоана Золотоустого та святого Василя Великого	132
2. Літургія Передшеосвячених Дарів	134
В. Таїнства християнського життя	134
а. Таїнство – Христос серед нас	134
б. Сім святих Таїнств	135
в. Святі Таїнства – співдія Бога і людини	136
г. Таїнственне життя Церкви	136
1. Таїнства християнського втаємнення	136
а. Святе Таїнство Хрещення	136
1) Хрещення – народження до нового життя у Христі	136
2) Хрещення – смерть і воскресіння в Христі	137
3) Наше Хрещення – «благословення Йорданове»	138
4) «Одне Хрещення на відпущення гріхів»	138
5) Необхідність віри	138
6) Хрещення дітей	139
7) Чин Хрещення	139
8) Служитель таїнства Хрещення	141
б. Святе Таїнство Миропомазання	141
1) Дар П'ятидесятниці	141
2) Царське, священниче і пророче служіння	142
3) Чин Миропомазання	143
в. Святе таїнство Євхаристії	143
1) Євхаристія – Тіло і Кров Христові	144
2) Земне і Небесне	146
3) Освячення Дарів	146
4) Євхаристійне приношення	147
5) Святе Причастя	148
2. Святі Таїнства зцілення	148
а. Святе таїнство Покаяння	149

1) Духовна боротьба і покаяння	149
2) Чин Сповіді	150
3) Значення Сповіді в духовному житті	152
б. Святе таїнство Єлепомазання	152
1) Христос зціляє душу і тіло	152
2) Чин Єлепомазання	153
3. Таїнства служіння: Подружжя та Священство	154
а. Святе таїнство Подружжя	155
1) Подружжя – таїнство любові чоловіка й жінки	155
2) Чин Вінчання	156
3) Чин удруге вінчаних	158
4) Чин благословення подружжів, що прожили разом 25 чи 50 років	158
б. Святе таїнство Священства	158
1) Христове священство	159
2) Апостольське наступництво	160
3) Ієрархічне священство	160
4) Чини Рукоположення дякона, пресвітера і єпископа	161
Г. Особливі моління (ТРЕБИ)	163
1. Освячення та благословення	164
а. Освячення	164
б. Монашество	164
в. Благословення	165
2. Заупокійні богослужіння	166
а. Християнський похорон	167
б. Поминання усопших	168
3. Екзорцизм	169
4. Інші моління	169
а. Акафіст	169
б. Молебень	170
в. Колядки, щедрівки, релігійні пісні (канти)	171
III. ЧАС І ПРОСТІР ЦЕРКОВНОЇ МОЛИТВИ	172
Вступ: Єдність видимого і невидимого в богослужбовому житті	
Церкви	172
A. Ритми літургійної молитви	173
1. Добове коло (Часослов)	173
а. Вечірня та утрєня	174
б. Інші богослужіння добового кола	176
2. Тижневе коло (Октоїх)	178
а. Неділя	179
б. Інші дні тижня	179

в. Порядок гласів Октоїха	180
3. Річне коло богослужінь	181
а. Рухоме коло (Постова і Квітна тріоді)	181
б. Нерухоме коло богослужінь (Мінея)	184
В. ХРАМ – МІСЦЕ СПІЛЬНОЇ МОЛИТВИ	186
1. Ікона	188
а. Почитання святих ікон	188
б. Роль ікони в молитві	189
в. Чудотворні ікони	190
г. Іконостас	191
г. Іконографічний розпис храму	194
2. Почитання мощей святих	195
3. Літургійний спів	197
4. Богослужбові постави та жести	198
5. Богослужбові речі	200
а. Літургійні ризи дякона і священника	200
б. Літургійний одяг єпископа	200
в. Храмова утвар та богослужбовий посуд	201
г. Богослужбові книги	203
г. Церковні дзвони	204
Г. ПРОСТІР РОДИННОЇ МОЛИТВИ – ДОМАШНЯ ЦЕРКВА	205
1. Покуття	205
2. Родинна молитва	206
3. Сімейні обряди та звичаї	206
4. Читання в сім'ї Святого Письма та духовної літератури	207
IV. ОСОБИСТА МОЛИТВА ХРИСТИЯНИНА	209
А. ПОТРЕБА МОЛИТВИ	209
Б. ДІЯ СВЯТОГО ДУХА В МОЛИТВІ ХРИСТИЯНИНА	210
В. МОЛИТВА «ОТЧЕ НАШ»	210
Г. ПРАКТИКА МОЛИТВИ	214
1. Молитва псалмами	214
2. Короткі молитви	215
3. Дар сліз у молитві	216
4. Словесна молитва	216
5. Роль мовчання в молитві	217
6. Ісусова молитва і молитва на вервиці	217
7. Іспит совісті	218
Г. МІСЦЕ І ЧАС МОЛИТВИ	219
1. Усамітнення для молитви	219
2. Як часто маємо молитися?	220
3. Молитовне чужання	220

4. Взаємозв'язок між молитвою і постом	220
5. Молитва перед іконами.	221

ЧАСТИНА ТРЕТЯ
ЖИТТЯ ЦЕРКВИ

I. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ – ЖИТТЯ У СВЯТОМУ ДУСІ	227
А. Знаки, дари та плоди дії Святого Духа.	227
1. Святість як знак дії Святого Духа	228
2. Дари Святого Духа	229
3. Плоди Духа	229
Б. Християнська мораль як літургія життя.	230
II. ЛЮДИНА У ХРИСТІ ЯК НОВЕ СОТВОРІННЯ.	231
А. Основи духовного життя.	231
1. Покликання до богоподібності	231
2. Людина як моральна особа	232
3. Свобода і моральна відповідальність людини	232
4. Співдя з Богом у ділі спасіння	235
Б. Духовність серця.	236
1. Серце – осердя людської особи	236
2. Внутрішня увага та оберігання серця	237
В. Аскеза, яка очищає	238
1. Гріх у людському житті	238
2. Вісім головних гріхів і протилежні до них чесноти	239
а. Обжерливість – поміркованість	239
б. Розпуста – ціломудреність	240
в. Грошолоубство – жертвовність	240
г. Смуток – радість у Святому Дусі	241
г. Гнів – довготерпеливість.	242
д. Нудьга – бадьорість духу	242
е. Марнославство – смиренномудрість	243
є. Гордість – покура	244
3. Покаяння	245
Г. Духовна боротьба в житті християнина	246
1. Піст і милостиня	247
2. Лихі думки.	247
3. Подолання пристрастей	248
Г. Молитва в духовному житті	249
1. Ступені молитви	250
а. Тілесна молитва.	250
б. Молитва ума.	250

в. Молитва серця	251
г. Споглядальна молитва	251
2. Види молитви	252
а. Прослава	252
б. Благодарення (подяка)	253
в. Молитва покаяння	253
г. Молитва прохання	254
Д. АСКЕЗА, ЩО ПРОСВІЧУЄ	255
1. Послух Божій волі (Закон Божий як покликання до справжньої свободи)	255
2. Духовне отцівство / материнство	256
3. Чесноти як ознаки обожествлення	257
4. Життя у вірі, надії та любові (Перша, друга і третя Заповіді Божі)	258
а. Віра – основа християнського життя	258
б. Надія – сила християнського життя	259
в. Любов – зміст християнського життя	260
5. Духовне життя і обожествлення	261
ІІІ. ХРИСТІЯНСЬКА СІМ'Я ЯК НОВЕ СТВОРІННЯ (ЧЕТВЕРТА, П'ЯТА, ШОСТА Й ДЕВ'ЯТА ЗАПОВІДІ БОЖІ)	264
А. Християнське подружжя (четверта, шоста й дев'ята заповіді Божі)	264
1. Сім'я – домашня церква	264
2. Статевість і християнське подружжя	265
3. Подружня вірність	266
4. Подружня плідність у любові	266
Б. Християнське подружжя та захист гідності початку людського життя	267
1. Проблема штучного запліднення	267
2. Клонування людини	268
3. Гріх абортів	269
4. Гріх контрацепції	270
5. Методи розпізнавання плідності	272
6. Відповідальне батьківство	272
В. Християнська родина та захист гідного кінця людського життя	273
1. Опіка над потребуючими батьками та членами родини	273
2. Християнське розуміння смерті	274
3. Використання знеболювальних засобів	275
4. Трансплантація органів	275
5. Евтаназія	276
ІV. СУСПІЛЬСТВО, ПЕРЕОБРАЖЕНЕ В ЦЕРКВІ (П'ЯТА, СЬОМА, ВОСЬМА І ДЕСЯТА ЗАПОВІДІ БОЖІ)	277
А. Християнське бачення світу та проповідь Євангелія	277
Б. Церква – взірць людської спільноти. Моральні принципи СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ	278

1. Єдність у різноманітті (принцип спільного блага)	278
2. Святість (розвиток громадянського суспільства).	279
3. Соборність (принцип солідарності)	279
4. Апостолят і дияконія (принцип допоміжності)	279
В. Суспільні виміри церковного буття	280
1. Суспільний вимір християнської свободи	280
а. Демократія і християнські суспільні чесноти.	281
2. Суспільний вимір християнської любові	282
3. Суспільна справедливість.	283
а. Приватна власність і справедливість збереження, обміну та розподілу матеріальних благ	283
б. Мораль суспільного спілкування.	284
в. Захист честі та доброго імені.	285
г. Мораль у засобах масової інформації	285
г. Християнське виховання, освіта та шкільництво	286
Г. Християнське розуміння держави.	287
1. Функції державної влади	288
2. Межі державної влади та смертна кара.	288
3. Моральна відповідальність за державу.	289
4. Любов до Батьківщини і народу	290
Г. Християнське розуміння економіки	292
1. Праця і професія	292
2. Глобалізація	293
Д. Християнська вартість відпочинку	294
Е. Збереження миру в сучасному світі	295
V. ПЕРЕОБРАЖЕННЯ ВСЕСВІТУ	296
А. Відповідальність за Боже творіння	296
Б. Християнин і природне середовище	296
В. Християнська етика довкілля	297
Г. Нове небо і нова земля. Людина як священик всесвіту	298
ЩОДЕННІ МОЛИТВИ	300
КАТИХИЗМОВІ ПРАВДИ	304
СУСПІЛЬНИЙ ДОРОГОВКАЗ.	308
ПОКАЖЧИК ДЖЕРЕЛ	309
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	319
ЗМІСТ	334

КАТЕХИЗМ
Української Греко-Католицької Церкви
«ХРИСТОС - НАША ПАСХА»

Підписано до друку 1.06.2011. Формат 70x100/16.
Папір офс. Офс. друк. Ум.-друк. арк. 22,9.
Ум. фарбовідб. 29,1. Обл.-вид. арк. 19,2.

ТзОВ Видавництво “Свічадо”
Свідоцтво серії ДК № 1651 від 15.01.2004 р.
79008, а/с 808, м. Львів, вул. Винниченка, 22
тел. (032) 235-73-09, тел./факс. 240-35-08
e-mail: post@svichado.com, url: www.svichado.com

Віддруковано з готових діапозитивів
у друкарні ТзОВ “Книгодрук”
вул. Січових Стрільців, 35, с. Кротошин,
Пустомитівський р-н, Львівська обл.